ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LI

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05) ISSN 0584-9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

ZBORNIK RADOVA

VIZANTOLOŠKOG INSTITUTA
LI

BEOGRAD
2014

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05) ISSN 0584-9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LI

БЕОГРАД
2014

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ,
24. децембра 2014.

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIÈRES

Јована Павловић, Јован Јерусалимски или Јован Дамаскин – – – – – – – – – 7
Jovana Pavlović, John Damascene or Jerusalem monk John – – – – – – – – – – 15

Kirił Marinow, The Haemus Mountains and the geopolitics of the first Bulgarian empire: An Overview – 17
Кирил Маринов, Планина Хемус и геополитика Првог бугарског царства: Преглед – 31

Предраг Коматина, Идентитет Дукљана према *De administrando imperio* – 33
Predrag Komatina, The identity of Diocletians according to the *De administrando imperio* – 45

Mihail Raev, The emergence of the title velikii kniaz' in Rus' and the *Povest' vremennikh let* – 47
Михаил Раев, Појава титуле велики кнез у Русији и *Повест минулих лета* – 68

Владислав Пузовић, *Богдана Николић*, Антиохијски патријарх Петар III (1052–1056) и црквена криза 1054. године – – – – – – – – – – – – – – – 71
Vladislav Puzović, *Bogdana Nikolić*, Patriarch Peter III of Antioch (1052–1056) and the Church Crisis of 1054 – 91

Василий Пуцко, Византийская деревянная скульптура – – – – – – – – – – – – 93
Василиј Пуцко, Византијска дрвена скулптура – – – – – – – – – – – – – – – 109

Ивана Коматина, Историјска подлога чудâ Св. Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног – – – – – – – – – – – – – – – – – – – 111
Ivana Komatina, Historical basis of the Miracula of Saint Symeon in Stefan the First-Crowned's Life of Symeon – 133

Thomas Thomov, Who was the eponymous of the village with the enigmatic name of *Kondofrej* in the Valley of the Strymon? – – – – – – – – – – – – – – – 135
Тома Томов, Ко је био епоним села са загонетним именом *Кондофреј* у долини Струме? – 150

Jonel Hedjan, Magicae trans fines. Le parcours de deux magiciens du XIVᵉ siècle – 151
Jonel Heđan, Magicae trans fines. Prikaz dva maga iz XIV veka – – – – – – – – – – 170

Demetrios C. Agoritsas, Maria Angelina Doukaina Palaiologina and her depictions in post-Byzantine mural paintings – – – – – – – – – – – – – – – – – 171
Димитрис К. Агорицас, Марија Ангелина Дукена Палеологина и њене представе у пост-византијском зидном сликарству – – – – – – – – – – – 185

Тамара Матовић, Епитроп (ἐπίτροπος) – извршилац тестамента – – – – – – 187
Tamara Matović, L'ἐπίτροπος – un exécuter testamentaire – – – – – – – – – – – 213

Милош Живковић, Прилози проучавању архијерејских представа у католикону манастира Студенице – 215
Miloš Živković, Contribitions to the study of the images of hierarchs in the Catholicon of Studenica Monastery – 246

Gojko Subotić, Les compositions votives sur la façade sud de l'eglise du Taxiarque Michel a Kastoria – 249
Гојко Суботић, Вотивне представе на јужној фасади цркве Таксијарха Михаила у Костуру – 268

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

УДК: 27-732.4-675(093)“07“:271.2-726.1-725
DOI: 10.2298/ZRVI1451007P

ЈОВАНА ПАВЛОВИЋ
(Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Одсек за класичне науке)

ЈОВАН ЈЕРУСАЛИМСКИ ИЛИ ЈОВАН ДАМАСКИН

Беседа *Против Константина Кабалина* погрешно је приписана Јовану Дамаскину у већини изворних преписа. Детаљном језичком анализом проверили смо основаност претпоставке да је монах Јован Јерусалимски, представник тројице источних патријарха на VII васељенском сабору, написао ову иконофилску беседу. Стилска сличност говора Јована Јерусалимског на VII васељенском сабору и беседе *Против Константина Кабалина* могла би да укаже да је иста личност аутор поменутих дела.

Кључне речи: утврђивање ауторства, беседа *Против Константина Кабалина*, Јован Дамаскин, Јован Јерусалимски, Седми васељенски сабор

Most of original manuscripts wrongly claim authority of the treatise *Adversus Constantinum Caballinum* to John of Damascus. We applied the method of detailed linguistic analysis in order to check the hypothesis that Jerusalem monk John, the representative of three eastern patriarchs on the Second Council of Nicaea, wrote this iconophile work. Stylistic resemblance between the speech that John of Jerusalem held on the Second Council of Nicaea and sermon *Adversus Constantinum Caballinum* could indicate the same person as author.

Keywords: determining authorship, sermon Against Constantinum Caballinum, John Damascene, Jerusalem monk John, the Second Council of Nicaea

Ауторство *Беседе против Константина Кабалина* (у даљем тексту: *Против Константина*) до данас није утврђено.[1]

Постоји пет преписа овог иконофилског дела. У наслову преписа Reg. 1829, Bodl. 274 и Caesar. 144 наводи се да је аутор Јован Дамаскин: Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ λόγος ἀποδεικτικὸς περὶ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων πρὸς πάντας

[1] *Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός*, Λόγος ἀποδεικτικὸς περὶ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων πρὸς πάντας Χριστιανούς, καὶ πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Καβαλῖνον, καὶ πρὸς πάντας αἱρετικούς, изд. *J.-P. Migne*, Patrologiae cursus completus, XCV, Paris 1864, 309A – 344B.

Χριστιανούς, καὶ πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Καβαλῖνον, καὶ πρὸς πάντας αἱρετικούς. Основни текст издања у Патрологији (PG 95, 309A – 344B) је препис некадашње Краљевске библиотеке, данас француске националне библиотеке (Reg. 1829) са малобројним разночтенијима. За сада другог издања нема.

Према преписима Reg. 2428 и Reg. 2951 дело је написао Јован, јерусалимски архиепископ. Наслов преписа Reg. 2428 гласи: Ἐπιστολὴ Ἰωάννου Ἱεροσολύμων ἀρχιεπισκόπου τῆς αὐτῆς ἁγίας πόλεως. πεμφθεῖσα Κωνσταντίνῳ βασιλεῖ τῷ Καβαλίνῳ · ἢ πῶς δεῖ πιστεύειν τοὺς ὀρθοδόξους χριστιανούς (Reg. 2428). У заглављу преписа Reg. 2951 стоји: Συνοδικὸν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Ἱεροσολύμων στηλιτεῦον τοὺς κατὰ τὴν ἄοικον καὶ ἀκέφαλον ψευδώνυμον ἑβδόμην σύνοδον.[2]

Већи број изворних преписа указује на дело којем припада важно место у иконофилској књижевности. У српскословенској традицији приписано је Јовану Дамаскину.

Истраживања потврђују садржинску везу ове иконофилске беседе са трима беседама Јована Дамаскина, *Поукама старца о светим иконама* Георгија Кипранина и званичним говором Јована Јерусалимског на VII васељенском сабору.[3]

У беседи се дају подаци који би могли да јасно укажу када је дело написано.

У одељку (332C – 333D) критикује се иконоборачки Сабор из 754. године. Дело је настало сигурно после 767. године, јер нас обавештава да је патријарха погубио цар који га је именовао (333A): „Μάθε ὅτι τὸν αὐτὸν πατριάρχην τὸν ἀνάξιον τοῦ πατριαρχεῖν ὃν ἐποίησεν, ἀπέκτεινε". Цар Константин V поставио је Константина II за патријарха 754. године и погубио га 8. октобра 767. године.

Б. Мелиорански (Б. Мелиоранский) примећује да је за аутора беседе непоштовање икона прошлост. Царски декрет против икона више није на снази (337C) : „Μετὰ γὰρ τὸ κρατῆσαι αὐτὸν τὸ κράτος τῆς βασιλείας, ἡ αὐθάδεια αὐτοῦ πᾶσι πρόδηλος ἐφάνη · πρόγραμμα γὰρ ἐξέπεμψε κατὰ πᾶσαν ἐξαρχίαν τὴν ὑπὸ χειρὸς αὐτοῦ, πάντας ὑπογράψαι καὶ ἀμύναι τοῦ ἀθετῆσαι τὴν προσκύνησιν τῶν σεπτῶν εἰκόνων". Омражени цар више није жив (340A). Тражећи одговор на питање о ком цару је реч у наведеном одељку, узима се у обзир да је излагање о Лаву III завршено у претходном пасусу (337A). Дакле, наведена реченица се односи на његовог наследника, Константина V (741–775). Одатле следи закључак да је ово иконофилско дело написано после смрти цара Константина V (775. године), али пре VII васељенског сабора (787. године), када је успостављено привремено поштовање икона.[4]

Писац нас обавештава да живи и ствара у потпуно другачијим црквеним приликама: „καὶ καθάπερ ἡμεῖς, ὦ φίλοι, *σήμερον* λέγομεν · Ἀπέλθωμεν εἰς τὴν

---

[2] *J. P. Migne*, *M. Lequien,* Patrologiae cursus completus, XCV, , Paris 1864, 305–308.

[3] *Н. Радошевић*, Словенски превод византијске беседе у заштиту икона „Adversus Constantinum Caballinum", З Ф Ф 14 (1979) 54.

[4] *Б. Мелиоранский.*, Георгий Кипрянинъ и Іоаннъ Іерусалимлянинъ, два малоизвѣстныхъ борца за православие въ VIII вѣкѣ, С. Петербургъ 1901.

παναγίαν Θεοτόκον τοῦ προσεύξασθαι." (337C). Ово потврђује претпоставку Б. Мелиоранског.

Б. Мелиорански сматра да дело није написано непосредно након смрти Константина V, већ мало касније, у раздобљу између 780. године и 787. године.[5]

У беседи *Против Константина* нема података који би упутили на место живота аутора. Само је једном споменута је Црква Св. Софије у Цариграду (337B): „ ἐβαπτίζετο ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως καὶ ποιμένος ἡμῶν Γερμανοῦ εἰς τὸν ναὸν τῆς ἁγίας Σοφίας".

Утврђено је да је спис настао после 775. године, а пре VII васељенског сабора. Дакле, приписивање дела Јовану Дамаскину у преписима Reg. 1829, Bodl. 274 и Caesar. 144 није тачно, јер је он преминуо 749. године.

Јован Дамаскин је против иконоборачке политике Лава III саставио три беседе.[6]

У предговору издања у Патрологији М. Лекиен (M. Lequien) следећим аргументима доказује се да Јован Дамаскин није аутор беседе: 1. Постоје бар два преписа у чијем наслову се као аутор наводи Јован, јерусалимски архиепископ; 2. У *Против Константина* коришћене су сложене именице (нпр. ἀνδρόγυνα, σεπτομόρφων, σαρκομοιομόρφῳ), а сложенице тог типа нису својствене језику Јована Дамаскина; 3. Писац је из Цариграда, јер познаје Цркву Св. Софије и патријарха Германа; 4. Јован Дамаскин је био практичан теолог и писао је искључиво против иконобораца („πρὸς τοὺς διαβάλλοντες τὰς ἁγίας εἰκόνας"), а не против свих јеретика, како стоји у наслову преписа Reg. 1829, Bodl. 274 и Caesar. 144.[7]

Стереотипни изрази у *Против Константина* могли би да буду додатни аргумент да Јован Дамаскин није написао беседу. Наводимо примере: τὰς ἱερὰς καὶ τὰς τιμίας εἰκόνας (312 D), τὰς τιμίας καὶ τὰς ἱερὰς εἰκόνας (324 B), τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων (332 B), τιμῶ καὶ ἀσπάζομαι (312 D), τιμῶνται καὶ προσκυνοῦνται (313 A), τιμᾶσθαι καὶ προσκυνεῖσθαι (317 B), τιμᾶσθαι καὶ ἀσπάζεσθαι (329 B), προσκυνῶ καὶ ἀσπάζομαι (324 B), προσκυνεῖσθαι καὶ ἀσπάζεσθαι (329 B). Ових формула у трима беседама о иконама Јована Дамаскина нема. Интересантно је да уз појам иконе Јован Дамаскин никада не ставља епитет.

Трећи аргумент М. Лекиена је споран. Спомињање Цркве Св. Софије и патријарха Германа I Цариградског (715–730) не мора да указује на писца из Цариграда ако се узме у обзир да су ово детаљи познате анегдоте приликом крштења Константина V.[8]

---

[5] Исто, 31.

[6] *Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός*, Λόγος πρῶτος, δεύτερος, τρίτος πρὸς τοὺς διαβάλλοντας ἁγίας εἰκόνας, изд. *J.-P. Migne*, Patroloigiae cursus completus, XCIV, Paris 1864, 1231–1420.

[7] *J. P. Migne*, *M. Lequien,* Patroloigiae cursus completus, XCV, 305–308.

[8] *A. Kazhdan*, The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford 1991.

С друге стране, беседа *Против Константина* веома је слична са трима беседама о иконама Јована Дамаскина.

На почетку беседе *Против Константина* препознатљив је топос увода.[9] Писац поседује знања која га обавезују да напише дело у одбрану икона: „ἀναγαῖον ἡγησάμην, ἀγαπετοὶ, ταῦτα μὴ κρύψαι τῇ ὑμῶν τιμιότητι" (309A). Затим се алегоријом исказује силина јереси иконобораца: „μὴ τρέπεσθαι ἔνθεν κἀκεῖθεν, καθάπερ ἀνέμου περιφερομένη" (309A). Увод *Прве беседе о иконама* Јована Дамаскина је сличан: „Οὐκ εὐλόγον ἡγησάμην σιγᾶν, καὶ δεσμὸν ἐπιθεῖναι τῇ γλώσσῃ" (1232A), односно: „ὁρῶ τὴν Ἐκκλησίαν ...βαλλομένην ὥσπερ θάλαττα κλύδωνι" (1232A).

Беседа *Против Константина* завршава се следећим речима: „Ἧς γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν, χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ" (344 B). На крају *Треће беседе о иконама* Јована Дамаскина готово су исте речи: „Ἧς γένοιτο ἐπιτυχεῖν τῇ αὐτοῦ χάριτι αἰωνίως αὐτὸν δοξάζοντας" (1360A).

У *Другој беседи о иконама* 1313B цитиран је одељак из хомилије Јована Златоустог. Прва реченица из тог одељка: „Ἐγὼ καὶ κηρόχυτον ἠγάπησα γράφην, εὐσεβείας πεπληρωμένην" употребљена је и у беседи *Против Константина* на местима 316B и 321D. Слично је и са наводом из *Εἰς τὸν νιπτῆρα* Јована Златоустог: „Ὅταν βασιλικοὶ χαρακτῆρες εἰς πόλιν εἰσέρχωνται και οὐ σανίδα τιμῶντες, καὶ ὑπαντῶσιν αὐταῖς ἄρχοντες καὶ δήμοι μετ᾽ εὐφημίας καὶ φόβου, οὐ σανίδα τιμῶντες, οὐ τὴν κηρόχυτον γραφὴν, ἀλλὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐπιγείου βασιλέως". Налази се у глави 317A и у *Трећој беседи о иконама* Јована Дамаскина 1408 C. У *Трећој беседи о иконама* (1401A) цитиран је одељак из *Говора о четрдесет мученика* Василија Великог. Из њега је преузето карактеристично место: „Ἐπειδὴ καὶ λογογράφοι πολλάκις διασημαίνουσιν οἱ μὲν τῷ λόγῳ κοσμοῦντες, οἱ δὲ τοῖς πίναξιν ἐγχαράττοντες" (316B).

У обради ових резултата следили смо смерницу Д. Лихачова (Д. Лихачоев) за утврђивање ауторства: „Има аутора који никада нису понављали сами себе и тада сличност дела са другима, која се приписују том истом аутору, пре може говорити у корист атетезе, него у корист атрибуције".[10] Сматрамо да сличан почетак и крај дела указују да Јован Дамаскин није написао беседу *Против Константина V*. Три беседе о иконама вероватно су биле њен идејни предложак.

Писац *Против Константина* читао је три беседе о иконама сасвим сигурно. Претпостављамо да је у свом делу по сећању цитирао карактеристичне реченице из одломака на које се Јован Дамаскин позива.

Заједнички цитати који се често јављају у иконофилској литератури нису узети у разматрање. Такав пример је наредба дата преко Мојсија (1236D и 324A): „Οὐ ποιήσεις πᾶν ὁμοίωμα, ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ὅσα ἐν τῇ γῇ" или сведочанство црквених отаца о светим иконама, канон LXXXIII Шестог васељенског

---

[9] *Д. Живковић*, Речник књижевних термина. Институт за књижевност и уметности, Београд 1984, 817–818.

[10] *Д. С. Лихачов*, Текстологија, прев. Љубица Штављанин-Ђорђевић, Београд 1966, 40–43.

сабора (319D–321A, 1417 D–1420A): „Ἔν τισι τῶν σετπτῶν εἰκόνων γραφαῖς ἀμνὸς δακτύλῳ τοῦ Προδρόμου δεικνύμενος ἐγχαράττεται, ὃς εἰς τύπον παρελήφθη τῆς χάριτος, τὸν ἀληθινὸν ἡμῖν διὰ τοῦ νόμου προϋποφαίνων ἀμνὸν Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν. Τοὺς παλαιοὺς τύπους καὶ τὰς σκίας, ὡς τῆς ἀληθείας σύμβολα τε καὶ προχαράγματα παραδεδομένους τῇ Ἐκκλησίᾳ κατασπασάμενοι, τὴν χάριν προτιμῶμεν καὶ τὴν ἀλήθειαν, ὡς πλήρωμα νόμου ταύτην ὑποδεξάμενοι. Ὡς ἂν οὖν τὸ τέλειον κᾶν ταῖς χρωματουργίας ἐν ταῖς τῶν πάντων ὄψεσιν ὑπογράφοιμεν, τὸν τοῦ αἴροντος τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, ἀμνοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν, κατὰ τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα καὶ ἐν ταῖς εἰκόσιν ἀπὸ τοῦ νῦν, ἀντὶ τοῦ παλιοῦ ἀμνοῦ ἀναστηλοῦσθαι ὡρίσαμεν, δι᾽ αὐτοῦ τὸ τῆς ταπεινώσεως ὕψος τοῦ Θεοῦ Λόγου κατανοῦντες, καὶ πρὸς μνήμην τῆς ἐνσάρκου πολιτείας, τοῦ τε πάθος αὐτοῦ καὶ τοῦ σωτηρίου θανάτου αὐτοῦ χειραγωγούμενοι, καὶ τῆς ἐντεῦθεν γενομένης τοῦ κόσμου ἀπολυτρώσεως."[11]

У уводном делу рада наведен је податак да је у бар два преписа (Reg. 2428, Reg. 2951) беседа *Против Константина* приписана архиепископу Јовану Јерусалимском.

Прво разматрамо титулу која је приписана Јовану Јерусалимском. Одлуком Четвртог васељенског сабора, јерусалимском епископу дата је титула патријарха. Дакле, требало би утврдити да ли је у VIII веку неки јерусалимски патријарх носио име Јован. То би могао да буде Јован V (706–735) или Јован VI (735–760). Међутим, ниједна од ових личности није написала беседу, јер су преминули пре историјских догађаја који су посведочени у беседи. После Јована VI на патријаршијски престо Јерусалима долазе Теодор (760–782) и Елије II (782–797).

У новијим радовима на ову тему изнесена је претпоставка да је монах Јован Јерусалимски, представник тројице источних патријарха на VII васељенском сабору, аутор беседе коју истражујемо.[12] О њему нисмо нашли никаквих података. Његово једино сачувано дело је говор који је са папира („διὰ χάρτου") читао у име источних патријарха на Сабору.[13]

Јован Јерусалимски сигурно није био само обичан монах, јер је заступао највиша црквена лица на Истоку. Он је највероватније носио титулу синђела (σύγκελος), чија ћелија (κέλλιον) се налазила поред епископске. Током заједничког живота синђел упознаје савест и намере епископа, те постаје његов први саветник.

---

11 „На неким сликама светих икона нацртано је јагње на које прстом показује Претеча. Оно је узето за симбол милости јер нам канонски приказује истинско јагње, Христа Бога нашега. Премда прихватамо старе слике и сенке као симболе и знакове истине који су предати Цркви, милости дајемо првенство и истини јер милост тумачимо као остварење Божијег закона. Да бисмо испуњено пророчанставо ликовним средствима свима предочили, одлучили смо да се слика Исуса Христа, Господа нашег, јагњета које узима на себе грех целог света, од сада на иконама прикаже у свом људском лику уместо некадашњег јагњета да би кроз њега спознали колико је понизност Бога - Слова узвишена и да бисмо у себи будили сећање на земаљски живот Његов: Његово страдање и спаситељну смрт која је донела искупљење света."

12 *Н. Радошевић*, Словенски превод византијске беседе у заштиту икона, 56.

13 *Ἰωάννης ὁ ἱεροσολύμιτος μοναχός*, Ιωάννου εὐλαβέστατου τοῦ ἱεροσολυμίτου μοναχοῦ διήγησις, изд. *Immanuel Bekker*, Theophanes Continuatus, Bonn 1838, 481–484.

Његов говор је документ који сведочи о арапском и јудејском пореклу иконоклазма у Византији.[14] Наслов дела је: Ἰωάννου εὐλαβέστατου τοῦ ἱεροσολυμίτου μοναχοῦ διήγησις. Јован Јерусалимски га је одржао у име источних патријарха на петој седници Сабора (4. октобра 787. године). Б. Мелиорански верује да је говор састављен пре 787. године. Пошто нам се чини да је претпоставка овог научника потпуно основана, прихватамо његов предлог да је Јованов говор настао 764. године.

Неки научници оспоравају ауторство Јована Јерусалимског. Г. Острогорски (Г. Острогорский) нпр. приметио је да се умерени иконофилски став у беседи на месту 324А („Καὶ σὺ, εἰ μὴ θέλεις αὐτὰς προσκυνεῖν, οὐδεὶς σε ἀναγκάζει· τέως μὴδε ἀτιμάζης αὐτὰς, μὴδε λέγης αὐτὰς εἴδωλα, καὶ ἀπόλης τὴν ψυχὴν σου") потпуно разликује од радикалног саборског захтева да се поштују иконе.[15]

С. Геро (S. Gero) сматра да је Јован Јерусалимски ову нерадикалну изјаву касније избацио.[16] То тумачење поткрепљује Н. Радошевић запажањем да је и у српскословенском преводу беседе реченица са помирљивим ставом изостављена.[17]

Сматрамо да аргумент Г. Острогорског није довољан за атетезу Јована Јерусалимског од беседе *Против Константина*. Позивамо се на Д. С. Лихачова: „Код атрибуције и нарочито код атетезе неопходно је у односу на идејне ознаке имати у виду да се ауторови погледи могу мењати и, најзад, да аутор може бити недоследан у својим судовима."[18]

За разлику од Г. Острогорског, чини нам се да идејна анализа беседе, у суштини, иде у прилог атрибуције Јовану Јерусалимском, јер је у њој читаво поглавље (333B–336A) посвећено јеврејском пореклу иконоборства. У говору на Сабору изнесени су такође слични детаљи попут тог да је јеврејски вођа, врач Сарандопихус, владару Јазиду II (720–724) обећао тридесет година власти ако буде уклонио све иконе и слике живих људи.

Важно је да се истраживач питања о ауторству не ослони само на један тип доказа. Циљ овог рада је да се утврди да ли језичка анализа оспорава или потврђује претпоставку да је Јован Јерусалимски, представник источних патријараха, написао беседу. Детаљно смо испитали степен језичке и стилске сличности говора на Сабору и беседе ауторство утврђујемо. Досадашњи радови на тему ауторства беседе *Против Константина* тражили су одговоре искључиво идејном анализом дела и ни у једном нису дати језички докази.

---

14 *A. Vasiliev*, Dumbarton Oaks Papers 9–10, Harvard University Press 1955, 26–32.

15 Г. *Острогорски*, Сабрана дела, Београд 1970, 41–42.

16 S. *Gero*, Byzantine iconoclasm during the Reign of Leo III, with particular attention to the oriental sources, Corpus scriptorium christianorum orientalium, Vol. 346, Subsidia tomus 41 (1973) 41, 62 sq.

17 Н. Радошевић, Словенски превод византијске беседе у заштиту икона. 56. Н. Радошевић је анализирала сам препис САНУ. Додајемо да је ова реченица изостављена и у осталим преписима.

18 *Д. С. Лихачов*, Текстологија. 42.

Узели смо у обзир да је Јован јерусалимски свој говор пред Сабором прочитао са папира да не би изоставио важне детаље јер су га замолили да му излагање буде сажето. Полазимо од претпоставке да је он сигурно саставио увод (481A–482 B) и закључак (484 D). Излагање чињеница (482B–484C) у средишњем делу говора можда нису његове речи.

Утврдили смо да говор пред Сабором и беседа *Против Константина* имају следећа заједничка језичка и стилска својства: фигуру хендијадиоин, конструкцију глагола ἔχω са именицом или поименичeним инфинитивом уместо глагола, именицу у генитиву са предлогом μετὰ у служби прилошке одредбе и поименичени инфинитив.[19]

У уводном делу говора на Сабору Јована Јерусалимског препознали смо стилску фигуру хендијадиоин: „Βούλομαι ἐγὼ μέτριος καὶ πάντων ἔσχατος ἀποδεῖξαι μετὰ πάσης ἀληθείας ἐπὶ τῆς παρούσης ταύτης *ἁγίας* ὑμῶν *καὶ ἱερὰς* συνόδου ὅπως ἔσχε τὴν ἀρχὴν ἡ κακίστη καὶ θεοστυγὴς αὕτη τῶν Χριστιανῶν, μᾶλλον δ᾽ εἰπεῖν ἀληθέστερον κατηγόρων καὶ εἰκονομάχων αἵρεσις“ (481–482).

У иконофилској беседи *Против Константина* такође се јавила стилска фигура хендијадиоин. Уз појам иконе стоје два епитета сличног значења: „τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων“ (309A, 332 B).

У говору је уместо глагола употребљена конструкција глагола ἒχω са именицом: „ὅπως ἔσχε τὴν ἀρχὴν“ (481). Ова конструкција понавља се у беседи: „τί εἴχομεν ἀνάγκην“ (321 B), τί εἶχε ἀνάγκην“ (321D), „εἶχον αὐτὰς εἰς ψῆφον“ (321 C), „ἒχω τὸ δύνασθαι“ (340 B). Издвајамо из говора предлошко-падежну конструкцију: „μετὰ πάσης ἀληθείας“ (481) и поименичени инфинитив: „πρὸ τοῦ φθάσαι“ (483C), „τοῦ μὴ καταστρέψαι“ (483C). Одговарајући примери у *Беседи* су: „μετὰ φόβου καὶ τρόπου“ (323 C), „μετὰ δόξης“ (324 C); односно: „πρὸς τὸ μὴ ἁρπαγῆναι“ (309 C), „πρὸς τὸ δέξασθαι“ (325 C) зато „μετὰ γὰρ τὸ κρατῆσαι“ (337C).

Ниједну наведену језичку појаву нисмо пронашли у обимном делу Јована Дамаскина. Конструкција глагола ἒχω са именицом уместо глагола, именица у генитиву са предлогом μετὰ у служби прилошке одредбе и поименичени инфинитив коришћени су у *Поукама старца о светим иконама* Георгија Кипранина. Издвајамо стилску фигуру хендијадис јер није употребљена ни у *Поукама старца о светим иконама* Георгија Кипранина, нити у трима беседама о иконама Јована Дамаскина.[20]

Дакле, ово стилско средство постаје језички доказ који би могао да укаже на то да иста личност стоји иза говора на Сабору и беседе *Против Константина*: монах Јован Јерусалимски.

---

[19] О фигури хендијадион: *Д. Живковић*, Речник, 236.

[20] *Γεώργιος ὁ Κύπριος*, Νουθεσία γέροντος περὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων, изд. *Мелиоранский*, Георгий Кипрянинъ и Іоаннъ Іерусалимлянинъ, 6–39; *Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός,* Λόγος πρῶτος, δεύτερος, τρίτος, 1231–1420.

Још је занимљивије запажање да су три од четирју заједничких својства̂ која смо уочили (конструкција глагола ἔχω са именицом уместо глагола, именица у генитиву са предлогом μετὰ у служби прилошке одредбе и фигура хендијадиоин) концентрисана на почетку говора. Већ смо напоменули да у уводу Јован Јерусалимски пред Сабором представља себе и тему коју излаже. Дакле, сасвим сигурно га је он писао.

У овом раду су оспорена два кључна аргумента за атетезу Јована Јерусалимског од беседе *Против Константина*. Писац не мора да буде из Цариграда, јер спомиње Цркву Св. Софије и патријарха Германа у оквиру анегдоте. Показали смо и да је одрицање ауторства на основу једног става (324А) методолошки неосновано.

На основу свих изнесених чињеница закључујемо да је беседа *Против Константина* тачно приписана Јовану Јерусалимском у барем два преписа. Приписивање Јовану Дамаскину у осталим преписима објашњавамо заменом надимка мање познатог аутора оним који је познатији. Јован Јерусалимски се активно борио против иконоклазма у периоду када је беседа највероватније написана (од 775. године до 787. године). Наш закључак се подудара са основном претпоставком Г. Бека (H. G. Beck).[21]

О Јовану Јерусалимском можемо рећи да је сигурно имао виши црквени чин од монашког, али није био патријарх Јерусалима. Био је активан у Цркви на Истоку већ од 760. године. Присуствовао је VII васељенском сабору 787. године. Читао је три беседе о иконама Јована Дамаскина и из њих преузео: почетак дела, крај и цитате. Преузимао је и бројне одељке из *Поука старца о светим иконама* Георгија Кипранина.[22] Његов стил се издваја по стереотипним изразима и фигури хендијадиоин.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Γεώργιος ὁ Κύπριος, Νουθεσία γέροντος περὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων, изд. *Мелиоранский,* Георгий Кипрянинъ и Іоаннъ Іерусалимлянинъ, два малоизвѣстныхъ борца за православие въ VIII вѣкѣ, С. Петербургъ 1901, 6–39.

Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Λόγος πρῶτος, δεύτερος, τρίτος πρὸς τοὺς διαβάλλοντας ἁγίας εἰκόνας, изд. *J.-P. Migne*, Patroloigiae cursus completus, XCIV, Paris 1864, 1231–1420.

Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Λόγος ἀποδεικτικὸς περὶ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων πρὸς πάντας Χριστιανούς, καὶ πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Καβαλῖνον, καὶ πρὸς πάντας αἱρετικούς, изд. *J.-P. Migne*, Patroloigiae cursus completus, XCV, Paris 1864, 309–344.

Ἰωάννης ὁ ἱεροσολύμιτος μοναχός, Ιωάννου εὐλαβέστατου τοῦ ἱεροσολυμίτου μοναχοῦ διήγησις, изд. *Immanuel Bekker*, Theophanes Continuatus, Bonn 1838, 481–484.

---

21 H. G. *Beck*, Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München 1959, 479.

22 *Б. Мелиоранский*., Георгий Кипрянинъ и Іоаннъ Іерусалимлянинъ. 1901, 4–13. Петербургъ 1901.

Литература – Secondary Works

Beck H. G., Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München 1959, 479.

Vasiliev A., Dumbarton Oak Papers 9–10, Harvard University Press 1955, 26–32.

Gero S., Byzantine iconoclasm during the Reign of Leo III, with particular attention to the oriental sources, Corpus scriptorium christianorum orientalium, Vol. 346, Subsidia tomus 41 (1973) 41, 62 sq.

Kazhdan A., The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford 1991.

Лихачов Д. С., Текстологија, прев. Љубица Штављанин-Ђорђевић, Београд 1966, 40–43.

Мелиоранский Б., Георгий Кипрянинъ и Іоаннъ Іерусалимлянинъ, два малоизвѣстныхъ борца за православие въ VIII вѣкѣ, С. Петербургъ 1901.

Migne J. P., *M. Lequien,* Patroloigiae cursus completus, XCV, Paris 1864, 305-308.

Осшроīорски Г., Сабрана дела, Београд 1970, 41–42.

Радошевић Н., Словенски превод византијске беседе у заштиту икона „Adversus Constantinum Caballinum", Зборник Филозофског факултета 14 (1979) 54–57.

Живковић Д., Речник књижевних термина. Институт за књижевност и уметност, Београд 1984, 817–818.

Jovana Pavlović
(University of Belgrade – Phaculty of Philosophy, Department of Classical Studies)

JOHN DAMASCENE OR JERUSALEM MONK JOHN

The treatise *Against Constantinum Caballinum* is an important iconophile source written between the years AD 775 and 787. The authorship has not been established yet. In the introduction to the edition in Patrologia Graeca (PG 305–308) F. Lequien noticed that this work was wrongly attributed to John Damascene in manuscripts Reg. 1829, Bodl. 274 and Caesar. 144 . This work denies the authorship of John Damascene on following remarks: 1.Frequent formulas in sermon *Adversus Constantinum Caballinum* have not been found in *Three Apologetic Treatises Against those Decrying the Holy Images* 2. John Damascene would not repeat himself with this short treatise. The assumption of the author's Constantinople origin based on his mentioning of Church of St. Sophia and patriarch German is disputable as well. All the details concerning anecdote that the infant Constantine defecated into the baptismal fountain were well-known in iconodule circles along the Empire. *Three Apologetic Treatises Against those Decrying the Holy Images* were model for *Against Constantinum Caballinum*. By Manuscripts Reg. 2428 and Reg. 2951, the treatise is attributed to Jerusalem archibiscop John. The hypothesis that it was Jerusalem monk John, the representative of three eastern patriarchs on The Seventh Ecumenical Council, who wrote the sermon, was confirmed by linguistic comparison of *Adversus Constantinum Caballinum* and the speech Jerusalem monk John held in front of the Council 787AD. Hendiadyoin as a figure of speech was used in both works in exactly the same words. This stylistic device is not common to Iconophile literature.

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

UDC: 911.52(497.2):[94(495.02:497.2)"06/12"
DOI: 10.2298/ZRVI1451017M

KIRIŁ MARINOW
(University of Łódź, Poland)

THE HAEMUS MOUNTAINS AND THE GEOPOLITICS OF THE FIRST BULGARIAN EMPIRE: AN OVERVIEW

The role of the Haemus Mountains (that is Stara Planina and Sredna Gora) as a geographical factor is visible in the fact that between the close of the 7th century and the beginning of the 9th century, the eastern parts of that massif turned naturally into a political border between Bulgaria and Byzantium. Although in later times this border moved further to the south, even for longer periods, still the mountain ridge remained the most lasting demarcation element in the Byzantine-Bulgarian relations and the most certain determinant of the heart of the Bulgarian statehood (the so-called *internal area* of Bulgaria), which was concentrated in the years 680/681–971, i.e. excluding the period of the reign of the Komitopouloi, in the area between the mountains and the Danube valley. If the Haemus was the political border of Bulgaria for almost a half of the functioning of this state during the period of 7th–11th c., it proves irrefutably that the massif was of great significance for the political history of Bulgaria and its contacts with Byzantium.

Keywords: Haemus, Stara Planina, Sredna Gora, historical geography, geopolitics, medieval Bulgaria, political border

In the Middle Ages the name of the Haemus (Gr. ὁ Αἶμος, Turc. Balkan) was used to describe the mountain range of today's Stara Planina (The Balkan Range) and Sredna Gora (so-called Antibalkan). The range passes from the Iron Gates of the Danube River up to the western coast of the Black sea (The Stara Planina Range). Thus it separates the Sub-Balkan Valleys and the lowlands of Northern Thrace in the south from the Danube Plain on the northern side. The Haemus also enters between the plains of Northern Thrace and the Sofia Valley, thus forming a barrier from the east to the west (the massif of Sredna Gora). Sredna Gora is linked with the Rhodope Mountains in the south and separates the mountain area of western Balkans from the lowlands of Northern Thrace (so-called Succi, Imperial or Bulgarian Kleisura, Trajan's

Gate – nowadays Ikhtiman Pass). In this way the Haemus separates all the above described areas from each other. Finally, the northern end of Stara Planina passes mildly into the Danube Plain, whereas its southern slopes fall steeply towards Thrace. Going eastwards, the mountains gradually decrease and in their eastern part they become easily accessible, however it is important to underline that the Haemus is (and was much more in the past) very strongly wooded and the climate therein is said to be the most unpleasant, compared to that in the other mountain ranges of Bulgaria[1]. All these characteristics of the Haemus played an important role in the early medieval history of the north-eastern Balkans.

The borderline role of the Haemus determined the course of events on the adjacent territories. The areas north of the mountains were more open to the cultural influence and arrival of the nomads from the plains of the Black Sea. It was from there that the Bulgars came to Dobrudja and to the Danube Plain[2]. The areas on both banks of the Danube River had strong cultural links. Considering these links, some scholars regard the area limited from the west and north by the Carpathian mountains and by the Haemus from the south as a separate entity of similar culture[3]. These scholars also regard the Haemus as an extension to the Carpathian Mountains, separated only by the Danube line[4]. The actual southern border of that territory for them was Stara Planina rather than the Danube River.

---

[1] On the ranges and their shapes cf. e.g. *E. Oberhummer*, Haimos, ed. *W. Kroll*, Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, vol. VII/2, Stuttgart 1912, 2221–2226; *Swoboda W.*, Haemus, edd. *W. Kowalenko – G. Labuda – T. Lehr-Spławiński*, Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII (further: SSSł), vol. II, F – K, Wrocław 1964, 182; *Z. Czeppe – J. Flis – R. Mochnacki*, Geografia fizyczna świata, Warszawa 1969, 238–244; *H. Maruszczak*, Bułgaria, Warszawa 1971, 294–304, 316–319; *I. Dujčev – R. Werner*, Balkan, Lexikon des Mittelalters, vol. I, München – Zürich 1977, 1380–1381; *K. Mišev*, Južnobălgarska provincija, ed. *idem*, Geografija na Bălgarija v tri toma, vol. III, Fiziko-geografsko i socialno-ikonomičesko rajonirane, Sofija 1989, 113–135; *P. Penčev – H. Tiškov – M. Daneva – D. Gorunova*, Staroplaninska oblast, ed. *K. Mišev*, Geografija, 85–113; *H. Tiškov – C. Mihajlov – L. Zjapkov – D. Gorunova*, Predbalkanska oblast, ed. *K. Mišev*, Geografija, 65–85; *P. Soustal*, Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos), Tabula Imperii Byzantini, vol. VI, Wien 1991, 279–280; *K. Gagova*, Trakija prez bălgarskoto Srednovekovie. Istoričeska geografija, [2]Sofija 2002, 319–322; *V. Nikolov – M. Jordanova*, Planinite v Bălgarija, Sofija 2002, 9–57.

[2] Cf. *J. Cvijić*, La Péninsule Balkanique. Géographie humaine, Paris 1918, 18, 19, 56–57, 468–469, 470, 471, 474; *H. Maruszczak*, Bułgaria, 24, 158, 161; *V. Gjuzelev*, Ezičeska Bălgarija, edd. *I. Božilov – V. Gjuzelev*, Istorija na srednovekovna Bălgarija VII–XIV vek, Sofija 1999, 88, 91; *H. Matanov*, Balkanski horizonti. Istorija, obštestva, ličnosti, vol. I, Sofija 2004, 10, 17, 59–60, 78–79, 205. It is not accidental that the Dobrudja areas were attractive for Bulgarian settlers, as they resembled their native plains – *V. Gjuzelev*, Ezičeska Bălgarija, 91; *U. Fiedler*, Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research, edd. *F. Curta – R. Kovalev*, The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans, Leiden – Boston 2008, 154.

[3] *D. Mitova-Džonova*, Obštonarodnoto i regionalnoto v kulturno-istoričeskoto razvitie na Dunavskata ravnina, Sofija 1989. However *J. Cvijić*, La Péninsule Balkanique, 27, 58, 91, 474–476, maintains that the Balkan, except its central part and Sredna Gora, is not a serious communication barrier on the north-southern line, he notes the cultural, anthropological and ethnic differences of the territories in both sides of the range and the fact that it separated Bulgaria from the Byzantine Empire.

[4] *J. Cvijić*, La Péninsule Balkanique, 54, 56, 91; *Z. Czeppe – J. Flis – R. Mochnacki*, Geografia, 240; Cf. *P. Penčev – H. Tiškov – M. Daneva – D. Gorunova*, Staroplaninska oblast, 91.

In the history of early medieval Bulgaria, with the exception of the rule of the Komitopouloi, the political, economic and social core of Bulgarian statehood was the territory limited by the Danube in the north, the Haemus in the south and west and by the Black Sea in the east[5]. It was the territory that had belonged to Bulgaria for the longest time[6], it was also there that major country's centres were located and from which the country was ruled from the end of the 7th century up to the year 971. The significance of these territories is emphasized by the customary division of the areas occupied by the Bulgars into the inner and the outer circle. Roughly speaking, the former was limited just to the territory between the Stara Planina and the Danube[7], while the latter encompassed all the other areas of the country[8]. With time also the Byzantines began to consider the Danube Plain as the main territory inhabited by the Bulgars, which could be proven by the widespread use from the second half of 10th century the name of Moesi (derived from a Thracian tribe that used to live in those area and from the ancient Roman province) on their description by the Byzantine authors[9].

---

[5] *H. Maruszczak*, Bułgaria, 107, 275–276; *G. N. Nikolov*, Centralizăm i regionalizăm v rannosrednovekovna Bălgarija (kraja na VII – načaloto na XI v.), Sofija 2005, 66; *P. Sophoulis*, Byzantium and Bulgaria, 775–831, Leiden – Boston 2012, 56–65, 147. That area was treated as the centre of their country already by medieval Bulgarian writers – *M. Kajmakamova*, Obrazuvaneto na bălgarskata dăržava v bălgarskata srednovekovna istoriopis, edd. *M. Kajmakamova – H. Temelski – I. Iliev – L. V. Simeonova – G. N. Nikolov*, Tangra. Sbornik v čest na 70-godišninata na akad. Vasil Gjuzelev, Sofija 2006, 71–72, 76, 86, 87. It should be noted that also medieval cartographic sources relate that area with the Bulgarian territory – *P. S. Koledarov*, Părvata bălgarska dăržava v srednovekovnata kartografija, Vekove 2.1 (1973) 18–22.

[6] *P. Mutafčiev*, Teritorialni sădbini na bălgarskata dăržava, ed. *V. Gjuzelev*, Kniga za bălgarite, Sofija 1987, 124, 126; *G. N. Nikolov*, Centralizăm, 41, 66.

[7] More precisely to the capital city and adherent areas, i.e. the centre of primary Bulgarian settlement, and predominantly to the tribe from which the rulers and their relatives descended. Cf. *D. Stoimenov*, Vremenna vizantijska voenna administracija v bălgarskite zemi (971–987/989), Godišnik na Sofijskija Universitet. Naučen Centăr za Slavjano-vizantijski proučvanija „Ivan Dujčev" 82/2 (1988) 49, 51–52, 54–55, according to which Byzantine administrative division in northwest Bulgaria in 971–986/987 at first consciously referred to the area of inner Bulgaria, and later also consciously broke off with it by merging the lands north and south of the Haemus (the strategy of Thrace and Ioannoupolis) in a single administrative unit. It would consolidate the naturally separated territories and facilitate the control over Stara Planina passes. An interesting opinion on the importance of the Danube plain in the history of Bulgaria has expressed *J. Cvijić*, La Péninsule Balkanique, 91, 468, who wrote that: *La plate-forme bas-danubienne, d'une seule pièce, en tout cas moins morcelée qu'aucune autre région de la Péninsule, offrait les conditions les plus favorables à la formation d'une État*. [...] *La plate-forme bas-danubienne, region d'un seul tenant, beacoup moins accidentée que toute autre partie de la Péninsule, très déboisée et soumise pour une grande part à un climat de steppe, a fait de la population qui y est fixée depuis le début du Moyen-Âge, un peuple d'agriculteurs. Elle a favorisé l'installation d'un pouvoir central, capable de maintenir une forte discipline, mais plus tard aussi la mainmise sur ce pays par une domination étrangère.*

[8] *P. Koledarov*, Političeska geografija na srednovekovnata bălgarska dăržava, vol. I, Ot 681 do 1018 g., Sofija 1979, 6, 11, 13, 14, 19, 21, 24, 26, 28, 36, 46, 59; *V. Gjuzelev*, Kavhanite i ičirgu boilite na bălgarskoto hanstvo-carstvo (VII–XI v.), Plovdiv 2007, 113, 171–172, 174–175, 174–177, 181–182, 188; *P. Sophoulis*, Byzantium and Bulgaria, 75–76. A similar structure (inner and outer area) was preserved also in the state of Komitopouloi – *S. Pirivatrić*, Samuilova država. Obim i karakter, Beograd 1997, 90, 129, 171–172, 192.

[9] *D. Angelov*, Obrazuvane na bălgarskata narodnost, [2]Sofija 1981, 318. Cf. *W. Swoboda – W. Molè*, Bułgaria, SSSł, vol. I, 192. It became popular in 12th–14th century.

The geopolitical analysis of Byzantine-Bulgarian relations in the discussed era leads to a conclusion that the territories most firmly adhering to both countries in the area of north-eastern Balkans were as follows:

- for the Byzantine Empire – most of all the seashore, particularly Aegean Thrace, the coast of the Black Sea up to the Stara Planina in the north and the Aegean coast in the south and to the west; the area of east Rhodopes and Strandja can also be counted[10].
- for Bulgaria – above all the Danube Plain, so-called Sofia Bassin or Valley, the Ikhtiman Valley, and Sub-Balkan Valleys between Stara Planina and Sredna Gora.

It means that these territories remained mostly in the political borders of either of these two countries and consequently were the most stable parts of their territorial development. The area of the most frequent conflicts between the two countries was the territory of Northern Thrace, enclosed from the three sides by the mountains of Stara Planina (and Sredna Gora), Rhodopes and Strandja (with Hasekiyata and Sakar)[11]. For Bulgaria it was the central and eastern Balkan that was the most stable southern border, and for Byzantium the mountains of Strandja and Rhodopes were the most permanent borderline in the north[12].

A slightly different situation occurred on the Black Sea coast stripe between Balkan and Strandja, as the Byzantine influence was visibly more powerful there. That was because of the absolute domination of the imperial navy on the Black Sea. Due to the fact that the early medieval Bulgarian state did not have any navy, the ports at the Black Sea were fully accessible to Byzantine ships[13]. The dominance was additionally

---

[10] These lands, which constituted the core of the empire in the north-east Balkans in the mid-Byzantine period, are identified with the "central area" of Byzantium in this part of its western territory, except the fact that in 4th-7th cent. it also included the Black Sea coast between Messembria and the Danube delta – cf. *J. Koder*, Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή Εποχή, μετάφραση Δ. Χ. Σταθακόπουλος, Thessalonike 2005, 19, 22, 30–32, and diagram on 20. Cf. *J. Cvijić*, La Péninsule Balkanique, 93, 103, 109. The Bulgarian settlement south of that big river certainly changed that situation.

[11] Also other scholars recognize that area as naturally separated – *J. Cvijić*, La Péninsule Balkanique, 57; *Z. Czeppe – J. Flis – R. Mochnacki*, Geografia, 238–239; *H. Maruszczak*, Bułgaria, 314; *B. Dimitrov*, Părvoto bălgarsko carstvo i Južnoto Černomorie (Zagora), com. *A. Kuzev*, ed. *T. Jordanov*, Srednovekovna Bălgarija i Černomorieto (Sbornik dokladi ot naučnata konferencija Varna – 1980), Varna 1982, 57, 59; *H. A. Kyriazopoulos*, Η Θράκη κατά τους 10ο–12ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιστικής της εξελίξης, Thessalonike 2000, 51; *P. Sophoulis*, Byzantium and Bulgaria, 52.

[12] Which does not mean that at some times the latter were not within the Bulgarian state – cf. *V. Gjuzelev*, Knjaz Boris I. Bălgarija prez vtorata polovina na IX vek, Sofija 1969, 40. Needless to say that regarding the Haemus itself, too, in particular its eastern part, which temporarily found itself in the Byzantine hands.

[13] The issue of existence of a navy and merchant fleet in Bulgaria during the Middle Ages is controversial. The scholars who have researched it have come to diametrically different conclusions – cf. e.g. *P. Koledarov*, Bălgarskata srednovekovna dăržava i Černomorskijat brjag, com. *A. Kuzev*, ed. *T. Jordanov*, Srednovekovna Bălgarija i Černomorieto, 19–38; *R. Rašev*, Părvoto bălgarsko carstvo i moreto, com. *A. Kuzev*, ed. *T. Jordanov*, Srednovekovna Bălgarija i Černomorieto, 47–56; It should be emphasized that some scholars (*P. Koledarov*, Bălgarskata srednovekovna dăržava, 31–32; *D. Angelov – B. Čolpanov*,

reinforced by the number of Greek-speaking population in Black Sea ports, as these areas had been Hellenized already in the antiquity and also later the Greek-speaking population entered them as trade along the coastal line developed, particularly in the times when the sea was a *mare internum* of the empire[14]. From the economic point of view these areas were closer to other sea centres of the Black Sea and Aegean Sea, rather than to the Bulgarian area adjacent to them[15].

Earlier in those times there had been a settlement vacuum inside Northern Thrace dominated later on by Slavic and Bulgarian population[16]. A notable exception

---

Bălgarska voenna istorija ot vtorata četvărt na X do vtorata polovina na XV v., Sofija 1989, 139) mistakenly associate the first note about the intention to build a Bulgarian navy (25 galleys) with the reign of John Asen II (1218–1241) – that view has been criticized in *V. Vălkanov – K. Kurtev*, Săštestvuvala li e flotata na car Ivan Asen II?, Vekove 14.5 (1985) 10–12. Even if any vessels had been used at sea by that time (e.g. flotillas of monoksyla of which we read in *D. Angelov – S. Kašev – B. Čolpanov*, Bălgarska voenna istorija ot Antičnostta do vtorata četvărt na X v., Sofija 1983, 87–88, 109, 115–117, 119, 124–125, 126; *D. Angelov – B. Čolpanov*, Bălgarska voenna istorija, 17; cf. *L. Havlíková*, Slavic Ships in 5th–12th Centuries Byzantine Historiography, Byzantinoslavica 52.1 (1991) 89–104), or after that date, the navy never played in the Bulgarian strategy a role comparable to that in Byzantium. Cf. *D. Angelov – S. Kašev – B. Čolpanov*, Bălgarska voenna istorija, 233 (on the lack of the Navy during the siege of Messembria by Khan Krum in the autumn of 812), 276 (on the lack of the navy in the siege of Constantinople, planned by tsar Symeon and consequent asking for naval support from Caliph al-Makhdi). Beside these we know only a few examples of the participation of Bulgars in naval operations: 1. crossing of the Saronic Gulf and capture of Khersones in 539; 2. defence of Gallipoli against Khan Zabergan in 559; siege of Constantinople in 626; 4. Bulgarian participation (along with the Slavs) in the events concerning the siege of Constantinople by the Arabs in 717–718; assault by a (probably) captured ship on the Phokida shores by Symeon's forces. Besides the above we have no records showing that there were any other sea battles between Bulgars and Byzantines – *R. Rašev*, Părvoto bălgarsko carstvo, 47–48, 50; *D. Angelov* – S. *Kašev – B. Čolpanov*, Bălgarska voenna istorija, 77, 195. Only the rulers of Dobrudja in mid-14th cent. kept their own navy – *Atanasov G.*, Dobrudžanskoto despotstvo. Kăm političeskata, cărkovnata, stopanskata i kulturnata istorija na Dobrudža prez XIV vek, Veliko Tărnovo 2009, 110, 111, 112, 134, 423. It is a fact that as long as the state of Bulgaria on the Danube existed, the Byzantine navy never encountered any Bulgarian resistance at sea – cf. *R. Rašev*, Părvoto bălgarsko carstvo, 52 (for VIII–X c.). Cf. also *P. Mutafčiev*, Balkanăt v našata istorija, ed. *V. Gjuzelev*, Kniga za bălgarite, 87; *H. Maruszczak*, Bułgaria, 15–16; *L. Moczulski*, Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni, Warszawa 1999, 22–23 (general remarks on the development of the navy with regard on geographical location and stage of development of a country); *K. Gagova*, Trakija, 44–45. It certainly does not mean that there were no boats and small fishermen's vessels by the shore (*R. Rašev*, Părvoto bălgarsko carstvo, 54; *A. Portalski*, Moreto ot Antičnostta do dnes – blizko i čuždo na balkanskite narodi, ed. *I. Koev*, Balkanăt i moreto. Poslanija kăm vremena i pokolenija, Blagoevgrad 1999, 28), nor that the Bulgars did not serve in the Byzantine navy [Chronici hungarici compositio saeculi XIV. (Chronicon Pictum et Chronicon Budense), ed. *A. Domanovszky*, praefuit *E. Szentpétery*, Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, vol. I, Budapestini 1937, 370, 6–13 – the data regard 2nd half of 11th cent.].

14 *D. Angelov*, Obrazuvane, 76, 85, 166; *J. Koder*, To Βυζάντιο ως χώρος, 21–22, 91, 102; *U. Fiedler*, Bulgars, 196.

15 Cf. *J. Cvijić*, La Péninsule Balkanique, 58; *H. Maruszczak*, Bułgaria, 342–343.

16 Cf. *R. Rašev*, Poselištnijat život v Severna Trakija prez rannoto Srednovekovie, ed. *D. Ovčarov*, Severoiztočna Trakija i Vizantija prez IV–XIV vek, Sofija–Sliven 1993, 103, 107–112; *D. Momčilov*, Opit za demografska harakteristika na Severoiztočna Trakija VII–X v., edd. *K. Popkonstantinov – B. Borisov – R. Kostova*, Prof. d.i.n. Stančo Vaklinov i srednovekovnata bălgarska kultura, Veliko Tărnovo 2005, 305–309; *B. Borisov*, Do tuk stiga Bălgarija (Beležki po hronologijata i razvitieto na selištnata mreža v Južna Bălgarija po vremeto na Părvoto bălgarsko carstvo), ed. *I. Jordanov*, Ottuka započva Bălgarija. Materiali ot vtorata nacionalna konferencija po istorija, arheologija i kulturen turizăm „Pătuvane kăm Bălgarija“ – Šumen, 14–16.05.2010 godina, Šumen 2011, 231–251.

was the area surrounding the city of Philippoupolis (and presumably also of some other settlement centres, like Verria), where besides the Greek population we could find settlers from Asia Minor, whom Byzantine rulers settled down from the 7th to 10th century[17]. Between 816 and 971 the interior of Northern Thrace remained predominantly in the Bulgarian hands, while the coastal areas did not, particularly those south of the Strandja mountains. Northern Thrace was a *sensu stricto* polemogenic[18] area, where wars between the two countries were usually waged and consequently it remained a frontier zone. Historians pay attention to the three basic aspects regarding the rivalry of Thrace.

The first of them is of ideological nature, as for Byzantium they were the territories which had belonged to the country for ages and were important for the continuity of Byzantine statehood. Besides, they constituted a natural hinterland to Constantinople and the most important defence line for the Byzantine capital city from the north. For Bulgaria in turn, that was the natural expansion area, especially in the context of conquering of the Slavic enclaves.

Another aspect was the economic one, as Thrace was one of the richest agricultural areas of the Balkan Peninsula. It was also there that important Black Sea ports and at the same time the centres of craftsmanship were located.

Still another aspect was the strategic one as Thrace was the territory of rivalry between both countries and it was a natural buffer (particularly between 681 and 816) and offered a direct communication line between their capital cities: Pliska, Preslav and other Bulgarian residences on the one side and Constantinople on the other. Additionally, it provided Constantinople freedom of armed expeditions onto the territory of Bulgaria and in case of failure a good shelter in well-defended fortresses. For the Bulgars, Northern Thrace was an excellent shield that guarded the entry to the core of their state against Byzantine invasion, and opened the way to attacks on Aegean Thrace and the Byzantine capital[19].

---

[17] On this subject see *P. Charanis*, The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire, Comparative Studies in Society and History 3.2 (1961) 144, 146, 151–152; *H. Ditten*, Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur Zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts, Berlin 1993, 68, 177–191; *H. A. Kyriazopoulos*, Η Θράκη κατά τους 10ο–12ο αιώνες, 68–69, 148–150.

[18] On technical use of the term of *polémogéne*, in geopolitical research cf. *L. Moczulski*, Geopolityka, 56.

[19] The conclusion on the last three paragraphs is based e.g. upon the following works: *P. Mutafčiev*, Balkanăt, 70–71; *idem*, Teritorialni sădbini, 103–104; *D. Angelov*, Trakija i bălgaro-vizantijskite otnošenija do padaneto ij pod turska vlast, Izvestija na Trakijskija Naučen Institut 1 (1965) 61–91; *W. Swoboda*, Tracja, SSSł, vol. VI, 120, 122–123; *B. Dimitrov*, Părvoto bălgarsko carstvo, 59, 60; *P. Koledarov*, Političeska geografija, 36; *K. Gagova*, Trakija, 29–30 (with the exception of the rule of Komitopouloi); *P. Soustal*, Thrakien, 132–155; *H. A. Kyriazopoulos*, Η Θράκη κατά τους 10ο–12ο αιώνες, 53–56, 65–71, 97–117; *J. Koder*, Το Βυζάντιο ως χώρος, 28–29, 30–32; *D. Momčilov*, Kultura i politika na Părvoto bălgarsko carstvo v Severoiztočna Trakija (po arheologičeski danni), Varna 2007, 13, 204, 211, 217, 223. Cf. also *J. Cvijić*, La Péninsule Balkanique, 57–58, 92; *H. Maruszczak*, Bułgaria, 107. Northern Thrace was the meeting point between the culture of Black Sea plains and that from Asia Minor already in the pre-Roman times – *K. Jordanov*, North-Eastern Thrace – a Contact Zone in South-Eastern Europe, Études Balkaniques 25.2 (1989) 103–108.

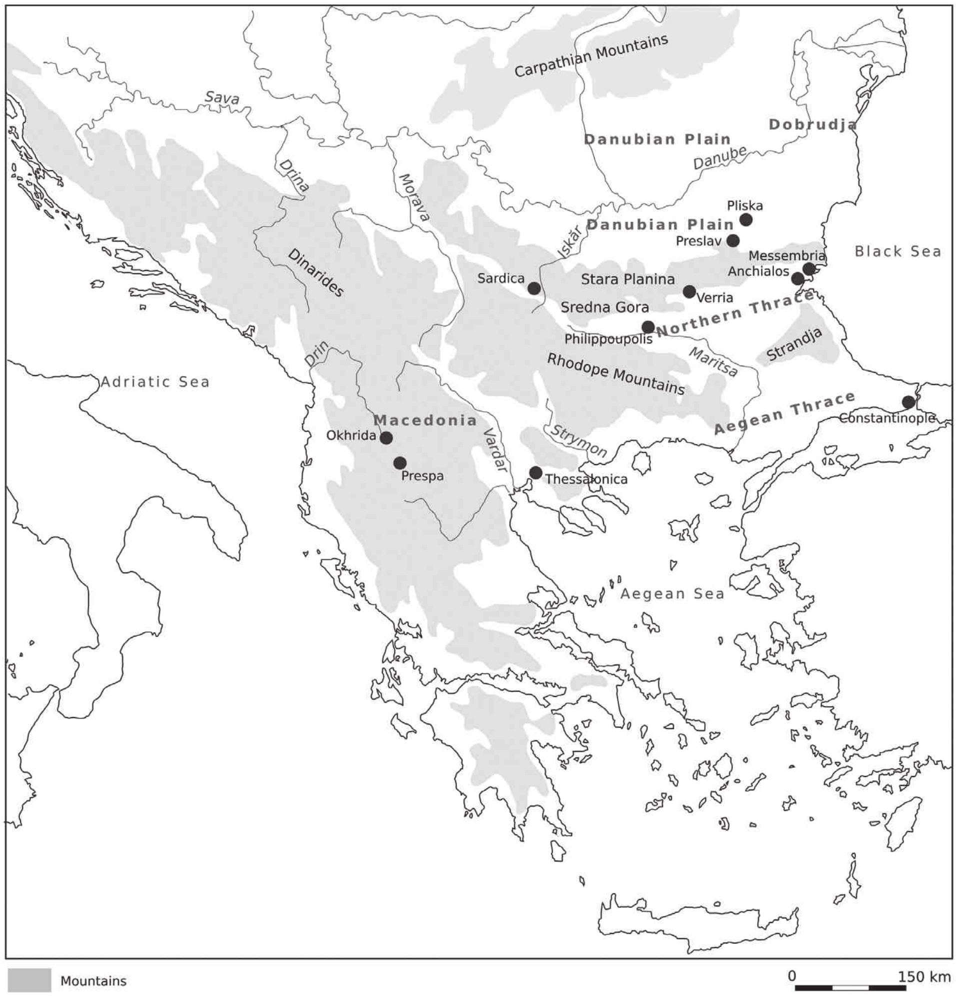

Main Geographical Features of the Northeastern Part of the Balkan Peninsula

The question of the rule over Macedonia (understood in its classical meaning, as *geographic and historical region* of the Balkans, not administrative or political) by the Bulgars and Byzantines requires a further comment. In early Middle Ages Northern Thrace remained within the Bulgarian state longer than the Macedonian territories[20]. It can be said therefore that it was it, rather than Macedonia that remained the most permanent part of *Bulgaria south of the Haemus*[21]. It is certainly true, yet it

[20] *P. Mutafčiev*, Teritorialni sădbini, 124–126; *G. N. Nikolov*, Centralizăm, 41.

[21] The term was used by *K. Gagova*, Bulgarian – Byzantine Border in Thrace from the 7th to the 10th Century (Bulgaria to the South of Haemus), Bulgarian Historical Review 14.1 (1986) 66–77. The term implies the significance of the Haemus in the development of early medieval Bulgarian state.

should be noticed that the Thracian territory were much closer to core of Bulgaria than the far-away Macedonia. It seems that the permanent expansion of Bulgarian influence onto Thrace was much easier than that onto the Macedonian areas. In spite of that the Bulgarian state ruled over Macedonia not much shorter than over Thrace, despite the vicinity of such an important centre as Byzantine Thessalonica. The access to that territory was much more difficult for Byzantine forces than to Thrace[22]. The mountain area of Macedonia made it easier for the local population to get separated from the Byzantine rule, which concentrated its influence along the coastlines. It is another example which proves the importance of the mountains on the distribution of political influence in the Balkans[23]. In some way, protected by the mountains it was easier for the Bulgars to advance south-westwards i.e. to Macedonia than south-eastwards i.e. to Thrace, particularly to Aegean Thrace. It resulted from the strategic key role of the areas west of the so-called Imperial Kleisura (Βασιλικὴ κλεισούρα), which after 811 found themselves within the borders of the Bulgarian state. A logical consequence of the capture of the Sofia Valley was the incorporation of the Macedonian areas into Danubian Bulgaria somewhere by the middle of the 9th century, which was facilitated by earlier contacts with the local population (including Bulgars) of the so-called Kouber's Group[24]. The importance and ties with Danubian Bulgaria could also be proven by gradual moving of the country's centre, threatened and finally liquidated by Byzantium and the peoples inhabiting the northern Black Sea coasts (particularly the Varagians of Sviatoslav I Igorevich), north of the Haemus towards Macedonia[25].

---

22 *J. Shepard*, Slavs and Bulgars, ed. *R. McKitterick*, The New Cambridge Medieval History, vol. II: c. 700 – c. 900, Cambridge 1995, 238. Because of that it was difficult for the Empire to establish a firm government in Macedonia – cf. *P. Mutafčiev*, Istorija na bălgarskija narod /681–1323/, ed. *V. Gjuzelev*, Sofija 1986, 129; *H. Matanov*, Balkanski horizonti, 69. *J. Cvijić*, La Péninsule Balkanique, 69–70, 103–104, says that Vadar Macedonia was strongly influenced by the Byzantine culture (although separate cultural enclaves did exist there), and only the area of Prespa Lake (or broadly speaking of western Macedonia) was isolated, which made it the centre of an autonomous state structure. True as it could be, cultural influence does not need to be identified with a real political or administrative power.

23 Cf. *P. Mutafčiev*, Teritorialni sădbini, 113–138; *D. Obolenskij*, Vizantijskoe sodruževstvo nacij. Šest' vizantijskih portretov, perev. *A. V. Gorizontova et al.*, Moskva 1998, 17–20; *H. Matanov*, Balkanski horizonti, 8–9, 26, 38, 48, 68, 83, 98–99, 103, 107, 123, 136, 161, 183, 189–190, 197, 199, 203, 267, 297. In a wider context cf. *F. Braudel*, Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II, vol. I, przeł. *T. Mrówczyński*, *M. Ochab*, Warszawa ²2004, 29–58.

24 *G. Cankova-Petkova*, Bulgarians and Byzantium during the first Decades after the Foundation of the Bulgarian State, Byzantinoslavica 24.1 (1963) 51–52; *M. Vojnov*, Njakoi văprosi văv vrăzka s obrazuvaneto na bălgarskata dăržava i pokrăstvaneto na bălgarite, Izvestija na Instituta za Istorija 10 (1962) 282 (n. 14), 283; *V. Gjuzelev*, Ezičeska Bălgarija, 96, 121, 127, 161; *G. N. Nikolov*, Centralizăm, 67, 94. I would like to emphasize that it was the memory and tradition rather than the actual relations with Bulgarian settlement, although it is difficult to determine that in 9th century there was no such settlement at all – cf. *W. Swoboda*, Kuber, SSSł, vol. II, 554–555; *V. Beševliev*, Die Protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte, Amsterdam 1981, 170–172; *J. V. A. Fine*, The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth Century to the Late Twelfth Century, Ann Arbor 1983, 191; *V. Popović*, Kuvrat, Kuber i Asparuh, Starinar 37 (1986) 125–126 (the author locates those Bulgars in 9th–10th cent. in the area of Albania); *P. Pavlov*, Zalezăt na Părvoto bălgarsko carstvo, 31; *idem*, Buntari i avantjuristi v srednovekovna Bălgarija, Veliko Tărnovo 2000, 23–24.

25 Cf. *M. Vojnov*, Njakoi văprosi, 282, n. 14.

The main country's center became initially Sardica (?) and then Okhrida and Prespa[26]. Due to its geographical shape it offered the Bulgars a considerably high safety level. Difficulties in conducting war operations in that area appeared during the long-lasting fights of Basil II with the Komitopouloi[27].

Summing up, both Thrace and Macedonia were the natural areas for Bulgarian expansion in the Balkan Peninsula, while in the first half of 9th century north of the Danube River the Bulgarian rulers intended to maintain the *status quo*[28].

The aforementioned characteristic form of Stara Planina, with its slopes falling down towards Thrace and mildly passing towards the Danube plains, favoured the colonization of the mountains from the northern side, i.e. from side of the last of the geographical areas mentioned above. The location by the Bulgars of the capitals centres of the country and focusing the settlement in the Danube Plain facilitated their control over the Haemus and eventually decided that the mountains were in the Bulgarian hands for most of the time. They extended their domination onto the inside part of the range and consequently onto the passes essential for the communication routes. Besides, right after they had settled down in their new homeland in the lower Danube, they cared for their safety by settling down Slavic tribes along the foothills of the massif of Stara Planina, and entrusting them to guard Balkan gorges[29]. It can be said that by getting the mountain passes under control they came before the Byzantines, who in the centuries to come would convince themselves of the importance of gorges in military conflicts between the Empire and its northern neighbours.

The quick capture by the Bulgars of the interior of the Haemus and its passes made it play a particular role already in the early times of forming the Bulgarian state in the lower Danube, which was actually a borderline between Byzantium and Bulgaria and constituted a natural shield against the Byzantine invasion onto the Danube

---

26 *S. Pirivatrić*, Samuilova država, 59 (n. 94), 61, 75, 78, 104, 125, 126, 154, 155–156, 167, 172, 182, 188, 189, 196. The role of the capital city to Sardika (Sredetz) for some time is attributed e.g. by *S. Rek*, Powstanie zachodniobułgarskiego państwa Komitopulów, Przegląd Historyczny 74.2 (1983) 245, and *V. Gjuzelev*, Stolicite na Bălgarija – srednovekovnite i dnešnata, Sofija 2000, 21, 39. *A. Dančeva-Vasileva*, Grad Serdika (Sredec) v političeskata istorija na Bălgarija (809–1018 g.), Istoričeski pregled 60.3–4 (2004) 16–19, doubts in such a role.

27 In detail cf. *P. M. Strässle*, Krieg und Kriegsführung in Byzanz. Die Kriege Kaiser Basileos' II. gegen die Bulgaren (976–1019), Köln–Weimar–Wien 2006.

28 *W. Swoboda – W. Molè*, Bułgaria, 191; *R. Browning*, Bulgaria, ed. *A. P. Kazhdan*, The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I, New York – Oxford 1991, 332.

29 *V. Beševliev*, Die Protobulgarische Periode, 180–181, 218; *V. Gjuzelev*, Ezičeska Bălgarija, 91, 117. *G. Atanasov*, Nov pogled kăm demografskite i etnokulturnite promeni v Dobrudža prez Srednovekovieto, Studia Balcanica 23 (2001) 187–188, find it possible that the deportation of Slavs from their lands included only the areas between Pliska, Preslav and Varna. U. Fiedler, Bulgars, 154, 158, points out that the Bulgars occupied the areas north of the Varna – Šumen line, and the Severians south of it. *P. Georgiev*, Za proizhoda na severite, ed. *I. Lazarov*, „Bălgarija, zemja na blaženi", 159–160, thinks that the Severians (according to him a blend of late antique population that could have included Slavs as well) were deported to the lower Kamčija River and then even further to the north. More on the early relations between Bulgars and Slavs cf. *D. Ziemann*, Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jahrhundert), Köln–Weimar–Wien 2007, 167–179.

Plain. It played an important role also during the Byzantine *reconquista* in Thrace in the second half of 8th century, which coincided with the crisis of political power in the Khanate itself. Despite strong attempts from Byzantine rulers, they failed to succeed in imposing their superiority over Bulgaria[30]. The geographical importance of the Haemus can be observed in the fact that between the end of 7th and beginning of 9th century the eastern areas of Stara Planina were naturally becoming a political border between both countries. If later that border was moving further southwards, still the mountain range remained the most stable demarcation line in the Byzantine-Bulgarian relations and the most stable element of the Bulgarian statehood (of the aforementioned Bulgarian *interior*)[31].

In this context we should pay attention to the role of the so-called longitudinal dykes[32], erected in that mountain massif. According to the classification proposed by Margarita Kharbova fortification banks played two particular roles: separation and surrounding[33]. It is possible that in the earliest stages of Bulgarian statehood the dykes *de facto* demarked state border[34] and even if they did not, they informed of the frontier-like character of the area on which they were located. That function of theirs was to warn against entering the surrounded area[35].

---

30 About this crisis and the Byzantine anti-Bulgarian actions cf. *V. Beševliev*, Die Protobulgarische Periode, 204–234; *V. Gjuzelev*, Ezičeska Bălgarija, 112–125; *D. Ziemann*, Vom Wandervolk zur Grossmacht, 211–240.

31 Cf. *H. Maruszczak*, Bułgaria, 275; *E. K. Kyriakes*, Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος – 10ος αι.). Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου, Athena 1993, 107.

32 See details in *R. Rašev*, Starobălgarski ukreplenija na Dolnija Dunav /VII–XI v./, Varna 1982, 32–49, 53–59, 199 (№ 673–685); *S. G. Lisicov*, Rannovizantijskata i bălgarska srednovekovna ukrepitelna Sistema v Iztočna Stara Planina /V–XIV v./. /ot prohoda Vratnika do Riškija prohod/. Unpublished doctoral dissertation which is kept at the Central Library of the Bulgarian Academy of Sciences, № Diss. 44/96. Sofija 1995, 118–119, 122, 140, 146–153; *D. Momčilov*, Pătna i selištna sistema meždu Iztočna Stara Planina i „Erkesijata" IV–XIV v. (Vărbiški, Riški i Ajtoski prohod), Varna 1999, 71–113.

33 *M. A. Harbova*, Otbranitelnite săoráženija v bălgarskoto srednovekovie, Sofija 1981, 71 (diagram).

34 They was thought to be the southern border of the Bulgarian state by *V. N. Zlatarski*, Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove, vol. I, pars 1, Epoha na huno-bălgarskoto nadmoštie (679–852), Sofija 1918, 152, and *K. Škorpil*, Ukreplenija na Părvata bălgarska dăržava v severna Dobrudža kraj Dunava i Černomorskija brjag, Izvestija na Bălgarskoto Istoričesko Družestvo 16/18 (1940) 525, 526. Similarly *K. Gagova*, Trakija, 31; *U. Fiedler*, Bulgars, 163. Of the fact that the frontier were clearly established cf. *I. Dujčev*, Ešče o slavjano-bolgarskih drevnostjah IX–go veka, *idem*, Slavia Orthodoxa. Collected studies in the history of the Slavic Middle Ages, London 1970, 88–90; *P. Squatriti*, Moving earth and making difference: dikes and frontiers in early medieval Bulgaria, ed. *F. Curta*. Borders, Barriers and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages, Turnhout 2005, 59–90; *F. Curta*, Linear frontiers in the 9th century: Bulgaria and Wessex, Quaestiones Medii Aevi Novae 16 (2011) 15–32. *P. Koledarov*, Političeska geografija, 6, 22, 23–24, is of a different opinion.

35 They were intended to demonstrate that one was entering someone else's domain, thus exposing himself to a hazard (both real, from the local forces and symbolic, coming out of the fact of breaking a taboo) – cf. *E. Kowalczyk*, Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich, Wrocław 1987, 7, 11, 23, 29–30, 222. In Bulgarian popular imagination the border is perceived as a sacral place, separating one's own cultural space from the alien undomesticated one (including wild nature) – *R. Popov*, Granica, com. *A. Stojnev*, Bălgarska mitologija. Enciklopedičen rečnik, Sofija 1994, 90–91.

Simple numbers show the importance of the Haemus as a state border. If the existence of the state of Bulgaria closed between the years 680/681 and 1018/1019, it means that the country existed for 333 years (except the year 971–976 when Bulgaria was not an independent political entity). Thus, considering the course of the Byzantine-Bulgarian border at that time, it was found that it coincided with the ridge of the Haemus between 680/681–812, 856–863 and 986/987–1000[36]. In other words for 153 years, i.e. during 46% of the existence of the Bulgarian state. If the Haemus was the country's border for almost half of its existence, it certainly proves the significant role of the mountains for Bulgarian history and its relations, including military relations with Byzantium. Although the Byzantines probably never forgot that the territory between the Balkan and the Danube used to be an integral part of their country[37], still in the era of the so-called First Bulgarian State they led a *Realpolitik* aimed at basing the northern border of their country on that mountain ridge.

A very much speaking example of how much the Haemus (more precisely *Stara Planina*) was perceived as a natural frontier was the fact that as late as during the Congress of Berlin in 1878 the border between the autonomous Principality of Bulgaria and the province of Eastern Rumelia, still part of Turkey, was established just along that ridge[38].

---

[36] Scientific views regarding the forming of the southern border of the Bulgarian state in early middle ages, in the period from the end of 7th cent. to early 9th cent., particularly important for my considerations differ. The argument regards several fields: a) whether in 705 Justinian II granted to Bulgars the area of so-called Zagora; b) what the so-called Μηλέωνα τῆς Θρᾴκης mentioned in the treaty of 716 mean; c) whether the Bulgars ever ruled a territory south of the Haemus in the 2nd half of 8th century; d) whether Khan Krum permanently occupied Sardika in 809; e) when the Bulgars permanently settled in the territory of Northern Thrace. Without discussing the above issues in detail I just want to point out that the views of these scholars who maintain that Bulgaria did not include the territories south of Stara Planina by the second decade of 9th century seem convincing to me – cf. *G. Cankova-Petkova*, O teritorii bolgarskogo gosudarstva v VII–IX vv., Vizantijskij Vremennik 17 (1960) 124–143; *E. K. Kyriakes*, Βυζάντιο και Βούλγαροι, 80, 99–101, 106–107, 109, 123, 175, 185–188, 192–194, 198, 201–202; *J. Koder*, Το Βυζάντιο ως χώρος, 122–123; *D. Momčilov*, Kultura i politika, 203–215; *P. Sophoulis*, Byzantium and Bulgaria, 51, 148–149, 162–163, 166–170, 183–192, 221–286; *K. Stanev*, Trakija prez rannoto Srednovekovie, Veliko Tărnovo 2012, 69–72, 86–113, 121–133. Cf. also *P. Soustal*, Thrakien, 77, 78, 79, 80–84; *A. Külzer*, Ostthrakien (Eurōpē), Tabula Imperii Byzantini, vol. XII, Wien 2008, 98–99, 100, 101, 104–109. According to some scholars Northern Thrace remained a Byzantine domain between 855/856 and 870 (until the Bulgarian church issue was ultimately solved), which would make the Haemus continue to be the borderline for another several years – *N. Kănev*, Kăm văprosa za bălgarskoto i za vizantijskoto politiko-teritorialno prisăstvie v Severna Trakija prez IX v. (S ogled dannite na sfragistikata), ed. *I. Jordanov*, Ottuka započva Bălgarija, 252–261.

[37] Their rule in this area between 971 and 986/987 and between 1000 and 1185/1186 would be a proof.

[38] *J. R. Lampe*, Balkans into Southeastern Europe. A Century of War and Transition, Houndmills 2006, 17.

LIST OF REFERENCES – ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Primary Sources – Извори

Chronici hungarici compositio saeculi XIV. (Chronicon Pictum et Chronicon Budense), ed. *A. Domanovszky*, praefuit *E. Szentpétery*, Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, vol. I, Budapestini 1937, 239–505.

Secondary Works – Литература

Angelov D., Obrazuvane na bălgarskata narodnost, [2]Sofija 1981.

Angelov D., Trakija i bălgaro-vizantijskite otnošenija do padaneto ij pod turska vlast, Izvestija na Trakijskija Naučen Institut 1 (1965) 61–91.

Angelov D. – Čolpanov B., Bălgarska voenna istorija ot vtorata četvărt na X do vtorata polovina na XV v., Sofija 1989.

Angelov D. – Kašev S. – Čolpanov B., Bălgarska voenna istorija ot Antičnostta do vtorata četvărt na X v., Sofija 1983.

Atanasov G., Dobrudžanskoto despotstvo. Kăm političeskata, cărkovnata, stopanskata i kulturnata istorija na Dobrudža prez XIV vek, Veliko Tărnovo 2009.

Atanasov G., Nov pogled kăm demografskite i etnokulturnite promeni v Dobrudža prez Srednovekovieto, Studia Balcanica 23 (2001) 185–214.

Beševliev V., Die Protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte, Amsterdam 1981.

Borisov B., Do tuk stiga Bălgarija (Beležki po hronologijata i razvitieto na selištnata mreža v Južna Bălgarija po vremeto na Părvoto bălgarsko carstvo), ed. *I. Jordanov*, Ottuka započva Bălgarija. Materiali ot vtorata nacionalna konferencija po istorija, atheologija i kulturen turizăm „Pătuvane kăm Bălgarija“ – Šumen, 14–16.05.2010 godina, Šumen 2011, 231–251.

Braudel F., Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II, vol. I, przeł. *T. Mrówczyński*, *M. Ochab*, Warszawa [2]2004.

Browning R., Bulgaria, ed. *A. P. Kazhdan*, The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I, New York – Oxford 1991, 332–334.

Cankova-Petkova G., Bulgarians and Byzantium during the first Decades after the Foundation of the Bulgarian State, Byzantinoslavica 24.1 (1963) 41–53.

Cankova-Petkova G., O teritorii bolgarskogo gosudarstva v VII–IX vv., Vizantijskij Vremennik 17 (1960) 124–143.

Charanis P., The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire, Comparative Studies in Society and History 3.2 (1961) 140–154.

Cvijić J., La Péninsule Balkanique. Géographie humaine, Paris 1918.

Harbova M. A., Otbranitelnite săoră̈ženija v bălgarskoto srednovekovie, Sofija 1981.

Curta F., Linear frontiers in the 9th century: Bulgaria and Wessex, Quaestiones Medii Aevi Novae 16 (2011) 15–32.

Czeppe Z. – Flis J. – Mochnacki R., Geografia fizyczna świata, Warszawa 1969.

Dančeva-Vasileva A., Grad Serdika (Sredec) v političeskata istorija na Bălgarija (809–1018 g.), Istoričeski pregled 60.3–4 (2004) 3–35.

Dimitrov B., Părvoto bălgarsko carstvo i Južnoto Černomorie (Zagora), com. *A. Kuzev*, ed. *T. Jordanov*, Srednovekovna Bălgarija i Černomorieto (Sbornik dokladi ot naučnata konferencija Varna – 1980), Varna 1982, 57–66.

Ditten H., Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur Zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts, Berlin 1993.

Dujčev I., Ešče o slavjano-bolgarskih drevnostjah IX–go veka, *idem*, Slavia Orthodoxa. Collected studies in the history of the Slavic Middle Ages, London 1970, 75–93 (nr II).

Dujčev I. – Werner R., Balkan, Lexikon des Mittelalters, vol. I, München – Zürich 1977, 1380–1381.

Fiedler U., Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research, edd. *F. Curta – R. Kovalev*, The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans, Leiden – Boston 2008, 152–236.

Fine J. V. A., The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth Century to the Late Twelfth Century, Ann Arbor 1983.

Gagova K., Bulgarian-Byzantine Border in Thrace from the 7th to the 10th Century (Bulgaria to the South of Haemus), Bulgarian Historical Review 14.1 (1986) 66–77.

Gagova K., Trakija prez bălgarskoto Srednovekovie. Istoričeska geografija, [2]Sofija 2002.

Georgiev P., Za proizhoda na severite, ed. *I. Lazarov*, „Bălgarija, zemja na blaženi…". In honorem Professoris Iordani Andreevi. Meždunarodna konferencija v pamet na Prof. d.i.n. Jordan Andreev, Veliko Tărnovo, 29–31 oktomvri 2009 g., Veliko Tărnovo 2009, 155–180.

Gjuzelev V., Ezičeska Bălgarija, edd. *I. Božilov – V. Gjuzelev*, Istorija na srednovekovna Bălgarija VII–XIV vek, Sofija 1999, 55–166.

Gjuzelev V., Kavhanite i ičirgu boilite na bălgarskoto hanstvo-carstvo (VII–XI v.), Plovdiv 2007.

Gjuzelev V., Knjaz Boris I. Bălgarija prez vtorata polovina na IX vek, Sofija 1969.

Gjuzelev V., Stolicite na Bălgarija – srednovekovnite i dnešnata, Sofija 2000.

Havlíková L., Slavic Ships in 5th – 12th Centuries Byzantine Historiography, Byzantinoslavica 52.1 (1991) 89–104.

Jordanov K., North-Eastern Thrace – a Contact Zone in South-Eastern Europe, Études Balkaniques 25.2 (1989) 103–108.

Kajmakamova M., Obrazuvaneto na bălgarskata dăržava v bălgarskata srednovekovna istoriopis, edd. *M. Kajmakamova – H. Temelski – I. Iliev – L. V. Simeonova – G. N. Nikolov*, Tangra. Sbornik v čest na 70–godišninata na akad. Vasil Gjuzelev, Sofija 2006, 59–87.

Kănev N., Kăm văprosa za bălgarskoto i za vizantijskoto politiko-teritorialno prisăstvie v Severna Trakija prez IX v. (S ogled dannite na sfragistikata), ed. *I. Jordanov*, Ottuka započva Bălgarija. Materiali ot vtorata nacionalna konferencija po istorija, atheologija i kulturen turizăm „Pătuvane kăm Bălgarija" – Šumen, 14–16.05.2010 godina, Šumen 2011, 252–261.

Kyriakes E. K., Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος – 10ος αι.). Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου, Athena 1993.

Kyriazopoulos H. A., Η Θράκη κατά τους 10ο–12ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιστικής της εξελίξης, Thessalonike 2000.

Koder J., Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή Εποχή, μετάφραση Δ. Χ. Σταθακόπουλος, Thessalonike 2005.

Koledarov P., Bălgarskata srednovekovna dăržava i Černomorskijat brjag, com. *A. Kuzev*, ed. *T. Jordanov*, Srednovekovna Bălgarija i Černomorieto (Sbornik dokladi ot naučnata konferencija Varna – 1980), Varna 1982, 19–38.

Koledarov P., Političeska geografija na srednovekovnata bălgarska dăržava, vol. I, Ot 681 do 1018 g., Sofija 1979.

Koledarov P. S., Părvata bălgarska dăržava v srednovekovnata kartografija, Vekove 2.1 (1973) 18–22.

Kowalczyk E., Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich, Wrocław 1987.

Külzer A., Ostthrakien (Eurōpē), Tabula Imperii Byzantini, vol. XII, Wien 2008.

Lampe J. R., Balkans into Southeastern Europe. A Century of War and Transition, Houndmills 2006.

Lisicov S. G., Rannovizantijskata i bălgarska srednovekovna ukrepitelna Sistema v Iztočna Stara Planina /V–XIV v./. /ot prohoda Vratnika do Riškija prohod/. Unpublished doctoral dissertation which is kept at the Central Library of the Bulgarian Academy of Sciences, № Diss. 44/96. Sofija 1995.

Maruszczak H., Bułgaria, Warszawa 1971.

Matanov H., Balkanski horizonti. Istorija, obštestva, ličnosti, vol. I, Sofija 2004.

Mišev K., Južnobălgarska provincija, ed. *K. Mišev*, Geografija na Bălgarija v tri toma, vol. III, Fiziko-geografsko i socialno-ikonomičesko rajonirane, Sofija 1989, 113–135.

Mitova-Džonova D., Obštonarodnoto i regionalnoto v kulturno-istoričeskoto razvitie na Dunavskata ravnina, Sofija 1989.

Moczulski L., Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni, Warszawa 1999.

Momčilov D., Kultura i politika na Părvoto bălgarsko carstvo v Severoiztočna Trakija (po arheologičeski danni), Varna 2007.

Momčilov D., Opit za demografska harakteristika na Severoiztočna Trakija VII–X v., edd. *K. Popkonstantinov – B. Borisov – R. Kostova*, Prof. d.i.n. Stančo Vaklinov i srednovekovnata bălgarska kultura, Veliko Tărnovo 2005, 305–309.

Momčilov D., Pătna i selištna sistema meždu Iztočna Stara Planina i „Erkesijata" IV–XIV v. (Vărbiški, Riški i Ajtoski prohod), Varna 1999.

Mutafčiev, P. Balkanăt v našata istorija, ed. *V. Gjuzelev*, Kniga za bălgarite, Sofija 1987, 65–89.

Mutafčiev P., Istorija na bălgarskija narod /681–1323/, ed. *V. Gjuzelev*, Sofija 1986.

Mutafčiev P., Teritorialni sădbini na bălgarskata dăržava, ed. *V. Gjuzelev*, Kniga za bălgarite, Sofija 1987, 103–138.

Nikolov G. N., Centralizăm i regionalizăm v rannosrednovekovna Bălgarija (kraja na VII – načaloto na XI v.), Sofija 2005.

Nikolov V. – Jordanova M., Planinite v Bălgarija, Sofija 2002.

Oberhummer E., Haimos, ed. *W. Kroll*, Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, vol. VII/2, Stuttgart 1912, 2221–2226.

Obolenskij D., Vizantijskoe sodružestvo nacij. Šest' vizantijskih portretov, perev. *A. V. Gorizontova et al.*, Moskva 1998.

Pavlov P., Buntari i avantjuristi v srednovekovna Bălgarija, Veliko Tărnovo 2000.

Pavlov P., Zalezăt na Părvoto bălgarsko carstvo (1015–1018), Sofija 1999.

Penčev P. – Tiškov H. – Daneva M. – Gorunova D., Staroplaninska oblast, ed. *K. Mišev*, Geografija na Bălgarija v tri toma, vol. III, Fiziko-geografsko i socialno-ikonomičesko rajonirane, Sofija 1989, 85–113.

Pirivatrić S., Samuilova država. Obim i karakter, Beograd 1997.

Popov R., Granica, com. A. Stojnev, Bălgarska mitologija. Enciklopedičen rečnik, Sofija 1994, 90–91.

Popović V., Kuvrat, Kuber i Asparuh, Starinar 37 (1986) 103–126.

Portalski A., Moreto ot Antičnostta do dnes – blizko i čuždo na balkanskite narodi, ed. *I. Koev*, Balkanăt i moreto. Poslanija kăm vremena i pokolenija, Blagoevgrad 1999, 24–29.

Rašev R., Părvoto bălgarsko carstvo i moreto, com. *A. Kuzev*, ed. *T. Jordanov*, Srednovekovna Bălgarija i Černomorieto (Sbornik dokladi ot naučnata konferencija Varna – 1980), Varna 1982, 47–56.

Rašev R., Poselištnijat život v Severna Trakija prez rannoto Srednovekovie, ed. *D. Ovčarov*, Severoiztočna Trakija i Vizantija prez IV–XIV vek, Sofija – Sliven 1993, 101–117.

Rašev R., Starobălgarski ukreplenija na Dolnija Dunav /VII–XI v./, Varna 1982.

Rek S., Powstanie zachodniobułgarskiego państwa Komitopulów, Przegląd Historyczny 74.2 (1983) 237–254.

Shepard J., Slavs and Bulgars, ed. *R. McKitterick*, The New Cambridge Medieval History, vol. II: c. 700 – c. 900, Cambridge 1995, 228–248.

Škorpil K., Ukreplenija na părvata bălgarska dăržava v severna Dobrudža kraj Dunava i Černomorskija brjag, Izvestija na Bălgarskoto Istoričesko Družestvo 16/18 (1940) 525–535.

Sophoulis P., Byzantium and Bulgaria, 775–831, Leiden – Boston 2012.

Soustal P., Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos), Tabula Imperii Byzantini, vol. VI, Wien 1991.

Squatriti P., Moving earth and making difference: dikes and frontiers in early medieval Bulgaria, ed. *F. Curta*. Borders, Barriers and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages, Turnhout 2005, 59–90.

Stanev K., Trakija prez rannoto Srednovekovie, Veliko Tărnovo 2012.

Stoimenov D., Vremenna vizantijska voenna administracija v bălgarskite zemi (971–987/989), Godišnik na Sofijskija Universitet. Naučen Centăr za Slavjano-vizantijski proučvanija „Ivan Dujčev" 82/2 (1988) 39–66.

Strässle P. M., Krieg und Kriegführung in Byzanz. Die Kriege Kaiser Basileos' II. gegen die Bulgaren (976–1019), Köln–Weimar–Wien 2006.

Swoboda W., Haemus, edd. *W. Kowalenko – G. Labuda – T. Lehr-Spławiński*, Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII, vol. II, F – K, Wrocław 1964, 182.

Swoboda W., Kuber, edd. *W. Kowalenko – G. Labuda – T. Lehr-Spławiński*, Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII, vol. II, F – K, Wrocław 1964, 554–555.

Swoboda W., Tracja, edd. *G. Labuda – Z. Stieber*, Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII, vol. VI, T – W, Wrocław 1977, 119–123.

Swoboda W. – Molè W., Bułgaria, edd. *W. Kowalenko – G. Labuda – T. Lehr-Spławiński*, Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII, vol. I, A – E, Wrocław 1961, 191–199.

Tiškov H. – Mihajlov C. – Zjapkov L. – Gorunova D., Predbalkanska oblast, ed. *K. Mišev*, Geografija na Bălgarija v tri toma, vol. III, Fiziko-geografsko i socialno-ikonomičesko rajonirane, Sofija 1989, 65–85.

Vălkanov V. – Kurtev K., Săštestvuvala li e flotata na car Ivan Asen II?, Vekove 14.5 (1985) 10–12.

Vojnov M., Njakoi văprosi văv vrăzka s obrazuvaneto na bălgarskata dăržava i pokrăstvaneto na bălgarite, Izvestija na Instituta za Istorija 10 (1962) 279–309.

Ziemann D., Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jahrhundert), Köln–Weimar–Wien 2007.

Zlatarski V. N., Istorija na bălagarskata dăržava prez srednite vekove, vol. I, pars 1, Epoha na huno-bălgarskoto nadmoštie (679–852), Sofija 1918.

Кирил Маринов
(Универзитет у Лођу, Пољска)

ПЛАНИНА ХЕМУС И ГЕОПОЛИТИКА ПРВОГ БУГАРСКОГ ЦАРСТВА: ПРЕГЛЕД

Демаркациона улога Хемуса (данас Стара планина и Средња гора) определила је ток догађаја у суседним областима. Територије које су се налазиле северно од планина биле су отвореније за културне утицаје различитих номада који су долазили из степа око Црног Мора. Уз то, територије које су се налазиле са обе стране Дунава имале су снажне културне везе. Стога, истинска јужна граница тог културног простора није била Дунав, него венац Старе планине.

Насупрот Дунавској низији, Тракија је засигурно била више повезана са Цариградом и више под утицајем Мале Азије. Упркос тој културној отворености према византијској престоници, управо је Северна Тракија постала главно подручје византијско-бугарског супарништва. До тога је дошло зато што је то подручје било природан простор за бугарску експанзију, док се Византија упињала да поврати и задржи свој утицај на тој територији.

С друге стране, Софијска долина је била отворена за додире са подручјем средњег Дунава, српским областима и Македонијом. Анализирањем бугарске експанзије према Македонији у светлости ових чињеница, долази се до закључка да су Бугари, крећући са Хемуса према Македонији и напредујући углавном кроз планинске крајеве, имали лакши приступ тој области, и то зато што је за Царство било теже да им се супротстави у једном таквом подручју. Другим речима, Бугари су припојили значајне делове Македоније заклоњене планинама, што је учинило да њихови подухвати буду далеко лакши за извођење него у случају борби за Византинцима у низијском и брдовитом подручју Северне Тракије.

Демаркациона улога Хемуса такође је посредно утицала на стратешку важност још једног простора – појаса уз западну обалу Црног Мора, који се простирао и јужно и северно од поменутог планинског венца. Пошто у раном средњем веку византијска морнарица није има супарника у басену Црног мора, увек је имала лак приступ обалама Тракије, Мезије и Скитије. Та отвореност према мору имала је за последицу стално присуство Византинаца у лукама које су се налазиле у подножју источне Старе планине, чак и у време када су народи словенског или бугарског порекла господарили Северном Тракијом.

Захваљујући чињеници да су Бугари брзо заузели унутрашњост Хемуса и његове кланце, он је играо посебну улогу већ у почетном периоду образовања раносредњовековне бугарске државе на доњем Дунаву. Осигурао је безбедност новој држави коју су створили Бугари, а она је све више јачала и учвршћивала се. Такође је играо важну одбрамбену улогу током византијске реокупације Тракије у другој половини VIII века, која је била савремена кризи политичке власти у самом Канату. Улога Хемуса као географског фактора видљива је и у чињеници да су између краја VII и почетка IX века источни делови Старе планине природно били претворени у политичку границу између две државе. Иако се касније та граница померала даље према југу, чак и на дуже време, ипак је планински венац остао најтрајнији демаркациони елемент у византијско-бугарским односима и најсигурнији омеђивач срца бугарске државности (такозвана *унутрашња област* Бугарске), које се у годинама између 680/681. и 971, тј. не рачунајући доба владавине Комитопула, налазило на простору између планинана и долине Дунава.

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

УДК: 323.153(=163.41): [94(497.16)"09":929
DOI: 10.2298/ZRVI1451033K

ПРЕДРАГ КОМАТИНА
(Византолошки институт САНУ, Београд)

ИДЕНТИТЕТ ДУКЉАНА ПРЕМА *DE ADMINISTRANDO IMPERIO**

У чланку се разматра питање етничког идентитета Дукљана о којима пише цар Константин VII Порфирогенит у свом спису *De administrando imperio*. Од свих племена уз јужни део источне обале Јадранског мора, цар једино за њих пропушта да истакне да припадају Србима, што је довело до различитих погледа на њихов идентитет. На основу анализе различитих сегмената царевих приповести о Јужним Словенима, долази се до закључка да је он и Дукљане сматрао Србима, иако то нигде није изричито забележио.

Кључне речи: Дукљани, Срби, Црна Гора, Константин VII Порфирогенит, *De administrando imperio*, етнички идентитет

The article discusses the issue of ethnic identity of the Diocletians referred to by the emperor Constantine VII Porphyrogenitus in his work *De administrando imperio*. Of all the tribes of the southern part of the eastern Adriatic coast, only for them the emperor fails to point out that they belonged to the Serbs. Based on the analysis of various segments of the emperor's narrative on the South Slavs, we come to the conclusion that he considered Diocletians to be Serbs also, although he nowhere explicitly recorded that.

Keywords: Diocletians, Serbs, Constantine VII Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ethnic identity

Етнички идентитет Дукљана које помиње цар Константин VII Порфирогенит велика је загонетка ране српске историје. Тридесет пето поглавље свог списа *De administrando imperio*, које је посвећено Дукљанима,[1] учени цар смешта

* Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету" (ев. бр. 177032), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, edd. *Gy. Moravcsik*, *R. J. H. Jenkins*, CFHB 1, Washington, D. C. 1967, c. 35.1–13.

након поглавља посвећених Србима, Захумљанима и Травуњанима и Конављанима (DAI, § 31–34), а испред поглавља о Паганима, тј. Неретљанима (DAI, § 36), а за све њих изричито напомиње да воде порекло „од некрштених Срба", које је неименовани архонт довео са севера у време цара Ираклија.[2] Иако би се из таквог положаја поглавља о Дукљанима у његовом спису могло закључити да је и њих сматрао Србима, чињеница је ипак да у њему, за разлику од поглавља међу којима се оно налази, цар не помиње да Дукљани потичу од Срба. Поред тога, у 32. поглављу међу територијама које је цар Ираклије доделио Србима да их населе, Порфирогенит не наводи Дукљу, већ само Србију, Паганију, Захумље, Травунију и Конавле.[3] Све то је доводило до различитих тумачења царевих података о Дукљи и Дукљанима: од тога да он *подразумева* њихово српско порекло, до тога да им *се одриче* свака веза са Србима.[4] Због изузетног значаја тог

[2] DAI, 32.2–29, 33.8–10, 34.3–6, 36.5–7.

[3] DAI, 32.21–26.

[4] Питање етничког идентитета Дукљана о којима пише Порфирогенит отворио је *Lj. Hauptmann*, Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva Dubrovačkog zaleđa, Iz dubrovačke prošlosti. Zbornik u čast M. Rešetara, Dubrovnik 1931, 21–24; *Isti*, Seoba Srba i Hrvata, JIČ 1–4 (1937) 47, који је, комбинујући Порфирогенитово изостављање податка о Дукљанима као Србима са једним другим његовим податком, оном по коме се део Хрвата одвојио од Хрвата у Далмацији и населио „Илирик и Панонију", DAI, 30.75–78, а позивајући се и на вести неких каснијих византијских писаца (Скиличиног Настављача, Нићифора Вријенија), који помињу Хрвате у вези са догађајима у Дукљи у другој половини XI века, те на податак Попа Дукљанина о „Црвеној Хрватској" од Дувна до Драча, изнео тезу по којој су Порфирогенитови Дукљани били заправо Хрвати. Штавише, он чак и царевим вестима о српском пореклу Травуњана, Захумљана и Пагана одриче веродостојност, тврдећи да оне представљају одраз њему савременог стања средином X века, када су се поменута три народа налазила у „интересној сфери рашких Срба". Његову тезу прихвата и додатно развија Ф. Дворник, Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio II. Commentary, ed. *R. J. H. Jenkins*, London 1962, 139 (*F. Dvornik*), с том разликом што он не прихвата ни да се ради о Хрватима, већ заступа становиште да су и Дукљани и Травуњани и Захумљани и Пагани били посебни словенски народи, који су на Балкан дошли заједно са Хрватима, а не са Србима. Он додаје и да, за разлику од остала три народа, Срби нису успели да до Порфирогенитовог времена политички потчине Дукљане јер су они били сувише близу царској теми Драч, те да је то разлог што за њих он не каже да су Срби. Тезу о томе да су јужнојадранска племена представљала посебне словенске заједнице, које нису припадале ни Србима ни Хрватима, прихвата и *N. Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 212–213, премда не конкретно у случају Дукљана, већ Неретљана. Такво тумачење Порфирогенитових података је данас широко прихваћено, нарочито у хрватској историографији, уп. нпр. *N. Budak*, Identities in Early Medieval Dalmatia (Seventh–Eleventh Centuries), edd. *I. H. Garipzanov*, *P. J. Geary*, *P. Urbańczyk*, Franks, Northmen, and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europe, Turnhout 2008, 227–228, а постало је и једно од упоришта теорије о посебности црногорског идентитета у средњем веку, коју је формулисао *Š. Kulišić*, O etnogenezi Crnogoraca, Titograd 1980.

С друге стране, теза о српском идентитету Дукљана до сада није била убедљиво образложена, а аутори који нису прихватали тезе Љ. Хауптмана и Ф. Дворника често нису ишли даље од доказивања неспорности српског идентитета Травуњана, Захумљана и Пагана. *B. Grafenauer*, Sklabarchontes = , gospodarji Slovanov' ali ‚slovanski knezi'?, ZČ 9 (1955) 206–208, оповргава наведену тезу Љ. Хауптмана, истичући да се за Порфирогенита подручје Хрвата завршава на реци Цетини, а да Дукљани, географски и по начину насељавања, припадају Србима, или су у крајњем случају посебна словенска скупина, чврсто повезана са Србима. Историја Црне Горе I, Титоград 1967, 291–300 (*J. Ковачевић*) констатује да Порфирогенит за Дукљу не доноси изричит податак да су је населили Срби, за разлику од осталих приморских области. Ипак, на наведеним страницама за Дукљане се

питања не само за употпуњавање слике о најранијој српској историји, потребно је заузети јасан став о царевим обавештењима. Пошто, нажалост, њих није могуће проверити независним изворним подацима, тај задатак се своди на разумевање унутрашње логике царевог писања. Ако се већ истиче чињеница да он не помиње изричито да су Дукљани српског порекла и да не наводи Дукљу међу земљама које су Срби населили у време цара Ираклија, мора се поставити питање чини ли он то свесно и са јасним разлогом.[5] Ако се, насупрот томе, нагласи чињеница да поглавље о Дукљанима смешта међу поглавља о племенима за која наводи да су српског порекла, долази се до питања шта такав распоред излагања представља за њега. Дакле, одговор на питање јесу ли Дукљани о којима Порфирогенит пише били Срби, може се пронаћи само кроз анализу података на основу којих би се могло закључити да ли их је он сам доживљавао као Србе или као од Срба различит народ. Вести које он доноси у поглављима 29–36. списа *De administrando imperio* пружају, на срећу, довољно материјала за такву анализу.

Само поглавље 35. списа *DAI*, како је већ примећено, садржи штур опис Дукље, ограничен на општа места и географске податке, без вредних података из њене словенске историје.[6] Ево како оно у целини гласи: „О Дукљанима и земљи у којој сада живе. И земљом Дукљом су испрва владали Романи, које је из Рима преселио цар Диоклецијан, како је речено и у историји Хрвата, и била је под царем Ромеја. Поробљена од стране Авара и ова земља је запустела, и поново је, при цару Ираклију, насељена, као и Хрватска и Србија и земља Захумљана и Травунија и Конавли. Дукља се зове по граду у тој земљи, који је основао цар

имплицитно сматра да су Срби, а више простора посвећује се побијању теза о њиховом хрватском пореклу и тобожњој „Црвеној Хрватској". Б. Ферјанчић, Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959, 63, нап. 229 (*Б. Ферјанчић*), сматрао је да је Порфирогенит једноставно пропустио да наведе и за Дукљане да припадају Србима. Насупрот томе, у једном каснијем раду *Исти*, Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења), ЗРВИ 35 (1996) 139, истиче ту чињеницу. *Ј. Ферлуīа*, Византија и постанак најранијих јужнословенских држава, ЗРВИ 11 (1968) 58, чини се да имплицитно подразумева да је етничка припадност становништва Дукље у раном средњем веку српска, иако се у Порфирогенитовом спису она не одређује, док на другом месту, *Исти*, Византијско царство и јужнословенске државе од средине IX до средине X века, ЗРВИ 13 (1971) 85, то питање посматра као недовољно објашњено. *М. Блаīојевић*, Српске удеоне кнежевине, ЗРВИ 36 (1997) 45 sq; *Исти*, Српска државност у средњем веку, Београд 2011, 6–7, 30, 39–41, 49, 64–65, 67–68, 71–75 sq, Порфирогенитову Дукљу једноставно сматра једном од српских кнежевина.*T. Živković*, De conversione Croatorum et Serborum. A lost source, Belgrade 2012, 161–162, 193, сматрао је да Дукљани у De administrando imperio нису убројани у Србе зато што су насељавали простор позноримске провинције Превалис, док су Срби, као и Захумљани, Травуњани, Конављани, Неретљани и Хрвати, посматрани пре свега као становници некадашње провинције Далмације. То објашњење, међутим, не делује убедљиво. Најзад, *Исти*, Неретљани – пример разматрања идентитета у раном средњем веку, ИЧ 61 (2012) 12–13, износи становиште да у раном средњем веку не може бити говора о постојању српског или хрватског идентитета који би био одвојен од политичког и постојао изван оквира њихових кнежевина.

[5] Cf. *É. Malamut*, Les adresses aux princes des pays slaves du Sud dans le *Livre des cérémonies*, II, 48: interprétation, éd. *G. Dagron*, Byzance et ses voisins. Études sur certains passages du *Livre des cérémonies*, II, 15 et 46–48, TM 13 (2000) 613.

[6] *Б. Новаковић*, Дукља у спису *De administrando imperio*, ЗРВИ 49 (2012) 84.

Диоклецијан, који је сада пуст град и који се до сада зове Дукља. У земљи Дукљи су велики насељени градови: Градац, Новиград, Лонтодокла.“[7]

У наведеним редовима је заиста тешко препознати Порфирогенитову представу о етничком идентитету Дукљана, јер они не садрже, како је већ речено, одредницу о томе да они потичу „од некрштених Срба“ из времена архонта који је довео свој народ са севера у царство цара Ираклија, за разлику од поглавља о Захумљанима, Травуњанима и Конављанима и Паганима.[8] Ипак, на основу тих редова је јасно да се начин на који Порфирогенит доживљава прошлост Дукље не разликује од онога што он зна о прошлости осталих јужнословенских кнежевина, тј. у његовој представи је простор Дукље у свим појединостима делио историјску судбину простора суседних кнежевина.[9]

У потрази за одговором на питање да ли је Порфирогенит и Дукљане доживљавао као део Срба, попут Захумљана, Травуњана и Конављана и Пагана, иако то ниједном није изричито забележио, најпре треба усмерити пажњу на сам почетак његовог излагања о њима. То је место на коме он пише како су „и земљом Дукљом испрва владали Романи, које је из Рима преселио цар Диоклецијан, како је речено и у историји Хрвата.“[10] Истоветан одломак налази се и на почетку 33. поглавља *DAI*, посвећеног Захумљанима: „Земљом Захумљана испрва су владали Ромеји, да кажем Романи, које је из Рима преселио цар Диоклецијан, како је и речено у историји Хрвата о њима.“[11] На оба места, дакле, сам Порфирогенит упућује читаоца на један одломак у његовој „историји Хрвата“, у коме је садржана вест о Романима које је цар Диоклецијан преселио из Рима и населио у земљама које ће касније постати Захумље и Дукља. У питању је добро познат одломак из 31. поглавља *DAI*, које се зове *О Хрватима и земљи у којој сада живе*. Тај одломак гласи: „Ови исти Хрвати дошли су као пребеглице цару Ромеја Ираклију пре доласка Срба истом цару Ираклију, у оно време када су Авари ратујући одатле истерали Романе, које је цар Диоклецијан, из Рима их доводећи, тамо населио, и који су и били названи *Романи* зато што су били пресељеници из Рима у те земље, то јест, у сада звану Хрватску и Србију. Пошто су ти исти Романи били истерани од стране Авара у време цара Ираклија, њихове земље остале су пусте.“[12]

Није тешко приметити да се у вести на коју се Порфирогенит позива у поглављима о Дукљи и Захумљу када говори о томе да су „испрва“ тим земљама владали „Романи које је цар Диоклецијан преселио из Рима“, помињу само *Хрватска* и *Србија* као подручје које су поменути Романи заузимали. Да ли то

---

[7] DAI, 35.1–13.

[8] DAI, 32.2–29, 33.8–10, 34.3–6, 36.5–7.

[9] *Новаковић*, Дукља, 84.

[10] DAI, 35.3–5.

[11] DAI, 33.3–6.

[12] DAI, 31.8–17.

значи да на том месту под појмом *Србија* Порфирогенит подразумева и простор Захумља и Дукље? Када је реч о Захумљу, то је извесно, јер Захумљане Порфирогенит и иначе сматра Србима. На основу изнетог могло би се закључити да се исто односи и на становнике Дукље.

У вези с тим треба нагласити да у 36. поглављу, посвећеном Паганима, исти простор на коме је цар Диоклецијан населио Романе из Рима, за који у 31. поглављу Порфирогенит каже да је „сада звана Хрватска и Србија", цар-писац именује као *Далмацију*: „И земљом у којој сада живе Пагани испрва су владали Романи које је цар Диоклецијан, из Рима их преселивши, населио у Далмацији".[13] Појам *Далмација*, иначе, Порфирогенит користи у два значења. Најпре, то је простор некадашње римске провинције Далмације, који су у његово време заузимале царска тема Далмација и суседне јужнословенске кнежевине, укључујући и Дукљу.[14] Друго значење је уже и одговара простору њему савремене византијске теме Далмације.[15] У наставку горе наведеног одломка 31. поглавља стоји како су у време цара Ираклија, пошто су Авари одатле истерали поменуте Романе, њихове земље, дакле, оно што Порфирогенит у претходној реченици означава као „сада звану Хрватску и Србију", остале пусте.[16] То је такође податак који се затим јавља не само у поглављу о Дукљанима већ и у онима о Србима, Захумљанима и Паганима, с тим што се у поглављима о Захумљанима, Дукљанима и Паганима односи конкретно на њихове земље,[17]док се у поглављу о Србима односи на шире подручје: „И пошто садашња Србија и Паганија и такозвана земља Захумљана и Травунија и земља Конављана... остадоше пусте од стране Авара...."[18] Када се сви наведени Порфирогенитови подаци посматрају заједно, постаје јасна његова представа о простору јужнословенских

---

13 DAI, 36.3–5.

14 Порфирогенит у 29. и 30. поглављу *DAI* пише о Далмацији која се простире до обале Дунава, коју су заузели Авари/Словени, односно словенска племена, која отада живе у њој, DAI, 29.1–53, 30.6–61. Према 30. и 31. поглављу Хрвати су „дошли у Далмацију" и „сада живе у пределима Далмације", DAI, 30.61–94, 31.1–3. У 30. поглављу цар наводи и прецизне границе те „некадашње" велике Далмације: „У стара времена, дакле, Далмација је почињала од граница Драча, тј. од Бара, и допирала до планина Истре, а ширила се све до реке Дунав,"DAI, 30.8–11. Уп. *Б. Ферјанчић*, Структура 30. главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 18 (1978) 67–80; *Исти*, Далмација у спису De administrando imperio – врела и путеви сазнања, ЗРВИ 29–30 (1991) 9–21; *С. Рајковић*, Византијска Далмација у спису *De administrando imperio* – нове дилеме, ЗРВИ 36 (1997) 221–232; *В. Станковић*, Идејна начела Константина Порфирогенита и далматински Романи, ЗРВИ 38 (1999/2000) 70, нап. 13.

15 У 29. поглављу *DAI* цар пише о „целој Далмацији и народима око ње", тј. Хрватима, Србима и осталима, DAI, 29.56–58, затим о „градовима Далмације", DAI, 29.61–63, 84–112. То су градови које описује у завршним одељцима 29. поглавља, DAI, 29.217–284, где им придодаје и јадранска острва, која су „под влашћу Далмације", DAI, 29.285–295. У 30. поглављу такође говори о томе како су Словени завладали целим „суседством Далмације", док у наставку пише о „градовима Романа", острвима и њиховом „стратегу", DAI, 30.119–142. Коначно, у 32. поглављу пише о „Романима који сада живе у Далмацији и Драчу," DAI, 32.24–25. Уп. и литературу наведену у претходној напомени.

16 DAI, 31.15–17.

17 DAI, 33.6–8, 35.6–7, 36.7–8.

18 DAI, 32.21–25.

кнежевина. Он на више места пише о једном истом географском и политичком простору, који у једној прилици посматра као јединствену целину и назива га *Далмацијом*, у другој прилици као две целине, које назива *Хрвайском* и *Србијом*, а затим и као више целина, као Хрватску, Србију, Захумље, Травунију и Конавли, Дукљу и Паганију. При томе је лако уочити известан степен градације међу тим појмовима – *Далмација* представља највиши ниво, јер обухвата цео простор који је у питању; *Хрвайска* и *Србија* представљају други ниво, тј. први степен поделе тог истог простора, док је подела на Хрватску, Србију, Захумље, Травунију и Конавли, Дукљу и Паганију тек другостепена у односу на поделу на *Хрвайску* и *Србију* и представља најнижи ниво. Пошто је Хрватска у другом и трећем нивоу свакако једна и иста, сам по себи се намеће закључак да је под *Србијом* у другом нивоу Порфирогенит подразумевао све остале земље које су представљале најнижи ниво територијалне поделе онога што је он сматрао некадашњом јединственом великом Далмацијом, те самим тим и Дукљу.

У сваком од поменутих поглавља о Србима, Захумљанима, Дукљанима и Паганима податку о томе како су услед најезде Авара земље које су дотада насељавали Романи – *Далмација*, тј. *Хрвайска* и *Србија*, тј. Хрватска, Србија, Захумље, Травунија и Конавли, Дукља и Паганија – остале пусте, следи податак о томе како су те земље након тога, у време истог цара Ираклија, населили њихови у Порфирогенитово време актуелни становници. У поглављу 32, посвећеном Србима, стоји како је у „садашњој Србији и Паганији и такозваној земљи Захумљана и Травунији и земљи Конављана“ цар Ираклије населио Србе,[19] у 33. поглављу, оном о Захумљанима, како су „Захумљани који сада живе тамо“ Срби пореклом од оног архонта који је пребегао цару Ираклију,[20] док у поглављу о Паганима (поглавље 36) пише како је њихова земља поново насељена за време цара Ираклија,[21] али и да сами Пагани „потичу од некрштених Срба од оног архонта који је пребегао цару Ираклију.“[22] Иако не садржи податке о аварској најезди, протеривању Романа и опустошењу земље, и поглавље 34, посвећено Травуњанима и Конављанима, такође има податак о томе да „тамошњи становници потичу од некрштених Срба, од оног архонта који је пребегао цару Ираклију из некрштене Србије.“[23] У поглављу 35, оном о Дукљанима, међутим, само се каже како је та земља „при цару Ираклију поново насељена, као и Хрватска и Србија и земља Захумљана и Травунија и Конавли.“[24] Ко је, дакле, населио Дукљу?

Чињеница јесте да на том месту, када говори о становницима Дукље, Порфирогенит не истиче њихово српско порекло, као што чини у случају

[19] DAI, 32.25–26.

[20] DAI, 33.8–10.

[21] DAI, 36.8–9.

[22] DAI, 36.5–7.

[23] DAI, 34.4–6.

[24] DAI, 35.7–9.

Захумљана, Травуњана, Конављана и Пагана, као и то да у 32. поглављу не наводи Дукљу међу земљама у којима је цар Ираклије населио Србе. Међутим, и поред тога, како је већ показано, за самог Порфирогенита је била примарна подела јужнословенске Далмације на *Хрватску* и *Србију*, при чему је под *Србијом* подразумевао све остале кнежевине, укључујући и Дукљу. То је потпуно у складу и са још једном појединошћу која се такође може окарактерисати као чињеница. Наиме, када говори о политичкој и племенској подели међу Јужним Словенима, Порфирогенит по свој прилици на уму има представу свог и себи блиског времена (IX–X век), и управо њој припада подела на Хрвате, Србе, Захумљане, Травуњане, Конављане, Дукљане и Пагане.[25] С друге стране, када пише о најранијој историји тих народа (VII век), он заправо познаје само два – Хрвате и Србе. Само за њих Порфирогенит располаже подацима о њиховој северној прапостојбини, о историји њиховог доласка на Балкан и о њиховом покрштавању.[26] За њега постоје само „Крштена Србија“ и „Крштена Хрватска“, насупрот „Некрштеној Србији“ и „Некрштеној Хрватској“ на далеком северу.[27] Треба, такође, скренути пажњу и на чињеницу да на почетку излагања у коме први пут у целом спису *De administrando imperio* посвећује пажњу јужнословенским народима у Далмацији, а то је у 29. поглављу, које се зове *О Далмацији и народима који леже у њој*, Порфирогенит најпре помиње само Хрвате и Србе и упућује читаоца на свој *спис* (συγγραφή) о њима („Од царевања Ираклија, цара Ромеја, на начин на који ће бити изложено у *спису* о Хрватима и Србима, цела Далмација и народи око ње, то јест Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Неретљани, звани и Пагани...“).[28] Дакле, иако је свестан поделе Јужних Словена на више народа или племена, Порфирогениту је и на том месту примарна њихова подела на Хрвате и Србе. Очигледно је да у његовој свести не постоји ни знање ни идеја о неком трећем словенском народу од кога би могли потицати Дукљани.

Већ је примећено да је изостанак помена о српском пореклу Дукљана у 35. поглављу списа *DAI* последица изостављања помена Дукље међу земљама у којима је цар Ираклије населио Србе према 32. поглављу, где се наводе само „садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија и земља Конављана.“[29] Стога се поставља питање о разлозима због којих је Дукља изостављена из тог низа. Истина је да се Порфирогенит у поглављима посвећеним Јужним

---

[25] *Новаковић*, Дукља, 84, нап. 47; *Исти*, Карта као извор за поглавља 29–36 списа De administrando imperio, Иницијал 1 (2013) 44.

[26] DAI, 30.61–90, 31.3–25, 32.2–29. Подаци DAI, 33.16–19, о пореклу архонта Захумљана Михаила, сина Вишевица, „од некрштених становника на реци Висли, званих Лицики“, не односи се на Захумљане као заједницу, јер за Захумљане Порфирогенит изричито наводи да су „Срби од оног архонта који је пребегао цару Ираклију“, DAI, 33.8–10; *Ферјанчић*, Долазак, 147–148.

[27] DAI, 31.68, 71, 83–86, 32.5–6, 149, 34.6.

[28] DAI, 29.54–56.

[29] DAI, 32.21–26. Уп. *Новаковић*, Дукља, 84; *П. Коматина*, Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I, Београд 2014, 262, нап. 160.

Словенима труди да наброји све народе или земље које узима у обзир када пише о одређеним догађајима. Тако у 29. поглављу набраја Хрвате, Србе, Захумљане, Травуњане, Конављане, Дукљане и Пагане као јужнословенске становнике Далмације,[30] све њих и мало даље, када пише о томе како су се они одметнули од царске власти за време Михаила II (820–829),[31] а на све њих односе се и подаци који следе, о поновном потчињавању царској власти и покрштавању за време цара Василија I (867–886).[32] Сви они су на броју и у описима истих догађаја у другом царевом спису, *Vita Basilii*.[33] Међутим, тако прецизно и исцрпно набрајање ових етнонима и хоронима ни у ком случају није било строго правило за Порфирогенита. Тако већ уистом 29. поглављу, описујући учешће јужнословенских снага у заједничкој византијско-франачкој опсади муслиманског Барија 871. године, помиње само „Хрвата и Србина и Захумљанина и Травуњанина и Конављанина",[34] изостављајући, очигледно, Дукљане и Пагане. У самом поглављу о Дукљи каже се да је она „при цару Ираклију поново насељена, као и Хрватска и Србија и земља Захумљана и Травунија и Конавли,"[35] али се из списка изоставља Паганија. Слично томе, као што је већ поменуто, и поглавље о Травунији и Конавлима не садржи податке о аварској најезди, прогону Romана и опустошењу земље, који се налазе у свим осталим поглављима, почев од оног о Хрватима, до оног о Паганима. Да ли се због тих појединости може тврдити да Паганију и Травунију са Конавлима нису задесиле исте околности као и све остале јужнословенске земље? Јасно је да таква тврдња не би могла опстати. Сва је прилика да је изостанак помена Дукље међу земљама у којима је цар Ираклије населио Србе према 32. поглављу *DAI*, као и наведени примери, нехотичан превид аутора,[36] коме се могло чинити да навођење свих територија у којима је његов давнашњи претходник населио Србе није од суштинског значаја, с обзиром да се у његово време врло добро знало које су то територије. Такво тумачење би могло изгледати још убедљивије ако би се скренула пажња на чињеницу да је на том месту и устаљени редослед навођења земаља и народа, до кога цар увек држи,[37] унеколико поремећен, пошто се Паганија, која увек

[30] DAI, 29.56–58.

[31] DAI, 29.63–66.

[32] DAI, 29.66–84.

[33] Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur, ed. *I. Ševčenko*, CFHB 42, Berolini 2011, 52.7–14, 54.1–35, где стоји „Хрвати, Срби и остали."

[34] DAI, 29.109–112.

[35] DAI, 35.7–9.

[36] Уп. ВИИНЈ II, 63, нап. 229 (*Ферјанчић*). Иако је највећи део 32. поглавља настао на основу једног посебног извора, тзв. „Хронике српских владара", одељак у коме се налази наведени податак (DAI, 29.16–29) у основи потиче из једног другог, непознатог списа који је говорио о досељавању Срба и Хрвата и који је аутор користио и за одговарајуће делове 29, 30. и 31. поглавља, уп. *Љ. Максимовић*, Структура 32. главе списа *De administrando imperio*, ЗРВИ 21 (1982) 25–32, посебно 26–28.

[37] DAI, 29.56–58, 63–65, 109 (без Дукљана и Пагана), 35.8–9 (без Дукље, која се подразумева, јер је поглавље посвећено њој, и Паганије); Vita Basilii, 52.8–9. Тај редослед одговара редоследу

долази на крају,[38] ту налази већ на другом месту, одмах иза Србије, из чега би се могао извести закључак да на том месту аутор заиста није превише полагао на потпуно и прецизно навођење земаља.[39] Због свега тога, изостављање Дукље из пописа земаља које су населили Срби у 32. поглављу *DAI* не може се узети као несумњив доказ Порфирогенитове свести о томе да њени становници нису били Срби. У контексту тако образложене цареве методологије приликом састављања „јужнословенских поглавља" знаменитог списа, далеко већу тежину би могла имати чињеница да се поглавље о Дукљанима налази у његовом излагању између поглавља о Травуњанима и Конављанима с једне и Паганима с друге стране, за које све изричито наводи да су српског порекла, као аргумент у прилог тези да су за Порфирогенита и Дукљани Срби.

Да је у царевој свести то било управо тако мислим да постоји један кључни, иако посредни аргумент, и да се он налази управо тамо где се мислило да га нема – у 32. поглављу *DAI*, у оквиру реченице у којој се набрајају земље у које је цар Ираклије населио Србе. Та већ више пута навођена реченица у целини гласи: „И пошто су садашња Србија и Паганија и такозвана земља Захумљана и Травунија и земља Конављана биле под влашћу цара Ромеја, те земље су пак остале пусте од стране Авара (јер су одатле истерали Романе који сада живе у Далмацији и Драчу), насели цар ове Србе у тим земљама и беху подређени цару Ромеја, њих цар свештенике из Рима доводећи покрсти и научивши их да правилно врше дела побожности, изложи им хришћанску веру."[40] Дакле, према Порфирогениту, цар Ираклије је населио Србе у земље из којих су Авари претходно истерали Романе, „који сада живе у Далмацији и Драчу". Цар претходно набраја те земље – то су Србија, Паганија, Захумље, Травунија и Конавли, али управо додатак да су у питању земље у којима су претходно живели Романи „који сада живе у Далмацији и Драчу", открива да он, иако је изричито не наводи, том приликом на уму има и Дукљу.

Наиме, на овом месту, пишући како ти Романи које су Авари давно истерали из унутрашњости „сада живе у Далмацији и Драчу", Порфирогенит мисли

поглавља DAI – Хрвати (31. поглавље), Срби (32. поглавље), Захумљани (33. поглавље), Травуњани и Конављани (34. поглавље), Дукљани (35. поглавље), Пагани (36. поглавље), али и редоследу адреса за јужнословенске архонте у Листи адреса *Књиге о церемонијама* из 946. године, Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae I, ed. *J. J. Reiske*, CSHB, Bonnae 1829, 691.8–11, с јединoм разликом што су замењена места архонтима Травуњана и Конавала, и што се уместо Паганије јавља „Моравија". Уп. и *Ј. Ферлуга*, Листа адреса за стране владаре из Књиге о церемонијама, ЗРВИ 12 (1970) 162–163, 165; *Љ. Максимовић*, Покрштавање Срба и Хрвата, ЗРВИ 35 (1996) 167; *Новаковић*, Карта, 39–43.

38 DAI, 29.56–58, 63–65, 36.

39 *Новаковић*, Карта, 42–43, сматра да је на том месту аутор свесно прешао са устаљеног редоследа навођења јужнословенских земаља на „географски", по коме је Паганија, као најсевернија од приморских српских кнежевина, долазила на прво место међу њима. Међутим, једини пут када је очигледно да цар при набрајању јужнословенских кнежевина уз обалу Јадрана користи „географски принцип", он то чини полазећи од југа, тј. од Дукље, DAI, 30.94–117.

40 DAI, 32.21–27.

на њему савремену *тему Далмацију* и *тему Драч* и градове који су се у њима налазили. У случају Далмације и Романа у њој то је потпуно јасно на основу других места у спису *DAI*.[41] Тако у 29. поглављу, након описа борби које су довеле до аварског освајања и пустошења Далмације,[42] цар пише како су Авари/Словени, населивши се тамо, почели да узнемиравају Романе, који су живели у пољима и брдима и да присвајају њихова станишта,[43] а да су „преостали Романи избегли у приобалне градове и до сада владају њима, а то су Котор, Дубровник, Сплит, Трогир, Задар, Раб, Крк и Црес, чији се становници до сада зову Романи."[44] У 30. поглављу пак стоји како, након што су се Словени населили и завладали целом околном територијом Далмације, „градови Романа обрађују острва и живе од њих."[45] Поменутим градовима и острвима посвећује и завршне одељке 29. поглавља.[46]

Што се тиче Драча, да је у питању тема, а не сам град Драч, јасно је такође на основу контекста у коме се тај назив помиње на другим местима у спису *DAI*. У 30. поглављу Драч се помиње два пута. Први пут се каже како је у давнини „Далмација почињала од граница Драча, то јест, од Бара",[47] а други пут како се „Дукља приближава кастелима Драча, то јест, Љешу, Улцињу и Бару."[48] Према томе, када у 32. поглављу помиње Драч и каже да у њему тада живе Романи, Порфирогенит свакако мисли на територију тадашње Драчке теме, на којој су се налазили градови од којих он поименично помиње Бар, Љеш и Улцињ.[49] И док о Далмацији и Романима који живе у њеним градовима пише нашироко у 29. и 30. поглављу *DAI*,[50] Романе у градовима Драчке теме не помиње нигде осим на наведеном месту у 32. поглављу. Порекло романског становништва у градовима Далмације, судећи по наведеним одломцима из 29. и 30. поглавља,[51] Порфирогенит очигледно везује за њихово континентално залеђе. Тешко је отети се утиску да цар-писац Романе у градовима Драчке теме први и једини пут у свом делу помиње у одломку у коме говори о територијама које су у време цара Ираклија населили Срби управо зато што је веровао да они потичу са тих територија. Под *Далмацијом* у коју су се склонили Романи са подручја које ће населити Срби цар по свој прилици подразумева

---

41 О Порфирогенитовој употреби појма *Далмација* и два значења која он има у *DAI*, уп. горе, нап. 14–15.

42 DAI, 29.1–46.

43 DAI, 29.46–49.

44 DAI, 29.49–53.

45 DAI, 30.119–121.

46 DAI, 29.217–295.

47 DAI, 30.8–9.

48 DAI, 30.95–97.

49 Уп. *К. Јиречек*, Романи у градовима Далмације током средњега века, Зборник Константина Јиречека II, ур. *Г. Острогорски*, Београд 1962, 52; *Максимовић*, Структура, 27.

50 DAI, 29.1–115, 217–295, 30.1–61, 119–142.

51 DAI, 29.49–53, 30.119–121.

оне далматинске градове који су били окружени српским крајевима – Котор и Дубровник. С друге стране, Романи који су се, по његовим речима, пре српског насељавања склонили на простор Драчке теме, морали су, по свакој логици, долазити и са подручја потоње Дукље, која се налазила у непосредном суседству.[52] На тај начин, иако је пропустио да забележи речит податак о томе, Порфирогенит посредно указује на то да и у Дукљи живе Срби и да су тамо живели од свог досељавања на Балкан, што он смешта у време владавине цара Ираклија.

* * *

Резултати овог истраживања могу се сажети на следећи начин. Чињеница је да у 35. поглављу списа *De administrando imperio* цар Константин VII Порфирогенит за Дукљане не истиче да су Срби, за разлику од осталих племена јужног дела источнојадранске обале – Захумљана, Травуњана и Конављана и Пагана (Неретљана), као и да у 32. поглављу не наводи Дукљу међу земљама које су у време цара Ираклија населили Срби, већ само „садашњу Србију и Паганију и такозвану земљу Захумљана и Травунију и земљу Конављана." Због тога је остало нејасно да ли су они за њега Срби или нису. На основу анализе различитих сегмената његових приповести о Јужним Словенима у поглављима 29–36. поменутог списа могло се доћи до одговора на то питање. Најпре, Порфирогенит је јужнословенску Далмацију делио пре свега на *Хрвашску* и *Србију*. При тој подели, Дукља је спадала у *Србију*. Када пише о најстаријој историји Јужних Словена Далмације, он зна само за Хрвате и Србе. Чак и када наглашава њихову поделу на Хрвате, Србе, Захумљане, Травуњане и Конављане, Дукљане и Пагане, за њега је подела на Хрвате и Србе била примарна. И у том контексту Дукљани припадају Србима. Српско порекло Дукљана Порфирогенит у 35. поглављу *DAI* не истиче зато што Дукљу није навео ни у 32. поглављу међу земљама у којима је цар Ираклије населио Србе. Међутим, изостанак Дукље из пописа земаља насељених Србима на том месту није доказ да је он био свестан да они нису били Срби. На том месту он једноставно није држао до строгог навођења земаља и народа, до кога обично држи на неким другим местима у својим списима. Коначно, иако именом не наводи Дукљу набрајајући земље у којима је цар Ираклије населио Србе у 32. поглављу, он ипак том приликом има и њу у виду. О томе сведочи податак да су то земље из којих су претходно Авари истерали Романе, који су у Порфирогенитово време живели на простору теме Далмације и теме Драч. То је једино место у читавом спису *DAI* на коме цар-писац помиње Романе у теми Драч и то чини управо зато што је веровао да они потичу са простора који су у време цара Ираклија населили Срби, простора коме је у сваком смислу морала припадати и Дукља, која се налазила у непосредном суседству.

52 Уп. *Јиречек*, Романи, 52 sq; DAI II. Commentary, 139 (*F. Dvornik*); ИЦГ I, 308–309 (*J. Ковачевић*); *М. Аншоновић*, Град и залеђе, Београд 2003, 243–248, 280; *Б. Новаковић*, „Острва Диоклеје", Ономатолошки прилози 21 (2011) 15.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur, ed. *I. Ševčenko*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 42, Berolini 2011.

Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, edd. *Gy. Moravcsik*, *R. J. H. Jenkins*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1, Washington, D. C. 1967.

Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae I–II, ed. *J. J. Reiske*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1829–1830.

Византијски извори за историју народа Југославије II, прир. *Б. Ферјанчић*, Београд 1959 [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, prir. *B. Ferjančić*, Beograd 1959].

Литература – Secondary Works

Budak N., Identities in Early Medieval Dalmatia (Seventh–Eleventh Centuries), edd. *I. H. Garipzanov*, *P. J. Geary*, *P. Urbańczyk*, Franks, Northmen, and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europe, Turnhout 2008, 223–241.

Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio II. Commentary, ed. *R. J. H. Jenkins*, London 1962.

Grafenauer B., Sklabarchontes = ‚gospodarji Slovanov' ali ‚slovanski knezi'?, Zgodovinski časopis 9 (1955) 202–219.

Hauptmann Lj., Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva Dubrovačkog zaleđa, Iz dubrovačke prošlosti. Zbornik u čast M. Rešetara, Dubrovnik 1931, 17–24.

Hauptmann Lj., Seoba Srba i Hrvata, Jugoslovenski istoriski časopis 1–4 (1937) 30–61.

Klaić N., Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971.

Kulišić Š., O etnogenezi Crnogoraca, Titograd 1980.

Malamut É., Les adresses aux princes des pays slaves du Sud dans le *Livre des cérémonies*, II, 48: interprétation, éd. *G. Dagron*, Byzance et ses voisins. Études sur certains passages du *Livre des cérémonies*, II, 15 et 46–48, Travaux et mémoires 13 (2000) 595–615.

Živković T., De conversione Croatorum et Serborum. A lost source, Belgrade 2012.

Антоновић М., Град и залеђе, Београд 2003 [*Antonović M.*, Grad i zaleđe, Beograd 2003].

Благојевић М., Српска државност у средњем веку, Београд 2011 [*Blagojević M.*, Srpska državnost u srednjem veku, Beograd 2011].

Благојевић М., Српске удеоне кнежевине, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 45–62 [*Blagojević M.*, Srpske udeone kneževine, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 45–62].

Живковић Т., Неретљани – пример разматрања идентитета у раном средњем веку, Историјски часопис 61 (2012) 11–25 [*Živković T.*, Neretljani – primer razmatranja identiteta u ranom srednjem veku, Istorijski časopis 61 (2012) 11–25].

Историја Црне Горе I, Титоград 1967 [Istorija Crne Gore I, Titograd 1967].

Јиречек К., Романи у градовима Далмације током средњега века, Зборник Константина Јиречека II, ур. *Г. Острогорски*, Београд 1962 [*Jireček K.*, Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka, Zbornik Konstantina Jirečeka II, ur. *G. Ostrogorski*, Beograd 1962].

Коматина П., Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I, Београд 2014 [*Komatina P.*, Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I, Beograd 2014].

Максимовић Љ., Покрштавање Срба и Хрвата, Зборник радова Византолошког института 35 (1996) 155–174 [*Maksimović Lj.*, Pokrštavanje Srba i Hrvata, Zbornik radova Vizantološkog instituta 35 (1996) 155–174].

Максимовић Љ., Структура 32. главе списа *De administrando imperio*, Зборник радова Византолошког института 21 (1982) 25–32 [*Maksimović Lj.*, Struktura 32. glave spisa *De administrando imperio*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 21 (1982) 25–32].

Новаковић Б., „Острва Диоклеје", Ономатолошки прилози 21 (2011) 15–18 [*Novaković B.*, „Ostrva Diokleje", Onomatološki prilozi 21 (2011) 15–18].

Новаковић Б., Дукља у спису *De administrando imperio*, Зборник радова Византолошког института 49 (2012) 75–86 [*Novaković B.*, Duklja u spisu *De administrando imperio*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 49 (2012) 75–86].

Новаковић Б., Карта као извор за поглавља 29–36 списа De administrando imperio, Иницијал 1 (2013) 33–48 [*Novaković B.*, Karta kao izvor za poglavlja 29–36 spisa De administrando imperio, Inicijal 1 (2013) 33–48].

Рајковић С., Византијска Далмација у спису *De administrando imperio* – нове дилеме, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 221–232 [*Rajković S.*, Vizantijska Dalmacija u spisu *De administrando imperio* – nove dileme, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 221–232].

Станковић В., Идејна начела Константина Порфирогенита и далматински Романи, Зборник радова Византолошког института 38 (1999/2000) 67–85 [*Stanković V.*, Idejna načela Konstantina Porfirogenita i dalmatinski Romani, Zbornik radova Vizantološkog instituta 38 (1999/2000) 67–85].

Ферјанчић Б., Далмација у спису De administrando imperio – врела и путеви сазнања, Зборник радова Византолошког института 29–30 (1991) 9–21 [*Ferjančić B.*, Dalmacija u spisu De administrando imperio – vrela i putevi saznanja, Zbornik radova Vizantološkog instituta 29–30 (1991) 9–21].

Ферјанчић Б., Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења), Зборник радова Византолошког института 35 (1996) 117–154 [*Ferjančić B.*, Dolazak Hrvata i Srba na Balkansko poluostrvo (osvrt na nova tumačenja), Zbornik radova Vizantološkog instituta 35 (1996) 117–154].

Ферјанчић Б., Структура 30. главе списа De administrando imperio, Зборник радова Византолошког института 18 (1978) 67–80 [*Ferjančić B.*, Struktura 30. glave spisa De administrando imperio, Zbornik radova Vizantološkog instituta 18 (1978) 67–80].

Ферлуга Ј., Византија и постанак најранијих јужнословенских држава, Зборник радова Византолошког института 11 (1968) 55–66 [*Ferluga J.*, Vizantija i postanak najranijih južnoslovenskih država, Zbornik radova Vizantološkog instituta 11 (1968) 55–66].

Ферлуга Ј., Византијско царство и јужнословенске државе од средине IX до средине X века, Зборник радова Византолошког института 13 (1971) 75–107 [*Ferluga J.*, Vizantijsko carstvo i južnoslovenske države od sredine IX do sredine X veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 13 (1971) 75–107].

Ферлуга Ј., Листа адреса за стране владаре из Књиге о церемонијама, Зборник радова Византолошког института12 (1970) 157–177 [*Ferluga J.*, Lista adresa za strane vladare iz Knjige o ceremonijama, Zbornik radova Vizantološkog instituta 12 (1970) 157–177].

Predrag Komatina
(Institute for Byzantine Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

THE IDENTITY OF DIOCLETIANS ACCORDING TO THE *DE ADMINISTRANDO IMPERIO*

The fact is that the emperor Constantine VII Porphyrogenitus does not point out that Diocletians were Serbs in the 35th chapter of the *De administrando imperio*, contrary to what he says concerning other tribes of the southern part of the eastern Adriatic coast – Zachlumi, Trebouniotes and Kanalites and Pagani (Arentani), as well

as that he does not mention Diocleia in the 32nd chapter among the countries settled by the Serbs during the reign of the emperor Heraclius, but only „what is now Serbia and Pagania and the so-called country of the Zachlumi and Terbounia and the country of the Kanalites.“ Because of that it remained unclear wether he considered them Serbs or not. Based on the analysis of diferent segments of his narrative on South Slavs of Dalmatia in the chapters 29–36 of the *DAI*, we could reach the answer to that question. At first, Porphyrogenitus divides South Slav Dalmatia primarily into *Croatia* and *Serbia*. Regarding that division, Diocleia was part of *Serbia*. When he relates the earliest history of the South Slavs of Dalmatia, he knows only of Croats and Serbs. Even when he emphasises their division into Croats, Serbs, Zachlumi, Terbouniotes and Kanalites, Diocletians and Pagani, the division into Croats and Serbs was primary to him. In that context also Diocletians belonged to the Serbs. Porphyrogenitus does not record Serb origin of Diocletians in the 35th chapter because he did not mention Diocleia among the countries in which the emperor Heraclius settled Serbs in the 32nd chapter. However, the omission of Diocleia in the list of the countries settled by the Serbsat that point is not a prove that he was aware that they were not Serbs. At that point he just failed to follow strictly to his principle of listing countries and peoples in detail, to which he usually follows at other places in his works. Finally, even though he does not mention Diocleia by name listing the countries in which the emperor Heraclius settled the Serbs in the 32nd chapter, he nevertheless bears it in mind at that place also. That is attested by the information that those were the countries from which the Avars had previously expelled the Romani, who in Porphyrogenitus' times lived in the theme of Dalmatia and the theme of Dyrrachium. That is the only place in the whole of the *DAI* that the emperor-author mentions the Romani in the theme of Dyrrachium and he does that exactly because he believed that they originated from the territories settled by the Serbs during the reign of the emperor Heraclius, the territories which in every sense must have encompassed Diocleia, which lied in the immediate vicinity.

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

UDC: 94:929.75(470)"09"]:821.161.1(091)-94
DOI: 10.2298/ZRVI1451047R

MIKHAIL RAEV
(Sofia, Bulgaria)

THE EMERGENCE OF THE TITLE VELIKII KNIAZ' IN RUS' AND THE *POVEST' VREMENNYKH LET*[*]

This article examines the issue of when the title of *Velikii Kniaz'* was first used in the light of accumulated textual analyses of the *Povest' Vremennykh Let*. Section 2 presents the current state of research. Section 3 outlines the historiographical viewpoints on the *Povest'* and how the time of its composition relates to first use of the title. Particular emphasis falls on four Byzantine-Rus' treaties mentioned in the *Povest'*. It is argued that the time when first version of the *PVL* emerged – the 1110s – sets a *terminus ante quem* on the introduction of the title of Grand Prince in Kievan Rus'. Section 4 investigates two other sources discussed in current research: a letter by Metropolitan Nikephoros to Prince Vladimir Monomakh, and the seal of Prince Mstislav. Section 5 offers two explanations of why the title entered Byzantine usage and of when conditions for it became ripe in Kievan Rus'.

Keywords: Kievan Rus', *Povest' Vremennykh Let*, Byzantine-Rus' treaties, *Velikii Kniaz'*

1. Introduction

While historical generalisations are imprecise by nature, one cannot explain certain historical phenomena without them, mostly due to lack of reliable information. One such generalisation is that titles assumed by heads of state and communities reflect at least two sets of features: rulers' social, communal and self-perception, and the perception and terminology employed by foreign allies or enemies who may have left the written records.

[*] I would like to thank Dr Ben Outhwaite and Mr Peter Skipp who painstakingly edited this paper. I am grateful to Dr Julia Krivoruchko and Dr John Lind for their comments. A draft of this paper was presented before members of the Centre for Mediaeval Studies, University of Southern Denmark at Odense in September 2009. My research visit to the Centre was made possible by the Nordic Centre for Mediaeval Studies' mobility scheme. I would like to express my sincerest gratitude to the members of Centre of Mediaeval Studies and in particular to Dr John Lind, Dr Kurt Villads Jensen and Mrs Karen Fog Rasmussen.

The present paper deals with the first appearance of the title *Velikii Kniaz'* [великий князь], usually rendered *Grand Prince* that is still popular among successors to the Romanov dynasty in exile. Though several pieces of research have been published on the subject over the past 30 years, I shall argue that an examination of one of the written sources that each of them took into account – the *Povest' Vremennykh Let* (*PVL or the Primary Chronicle*) dated in the 1110s– allows us to further analyse and restrict the dating of its first use. In its outline of the tenth-century events, the *PVL* provides the texts of four Byzantine-Rus' treaties (inserted to its annual articles of 907, 912, 944 and 971) that feature the title *Velikii Kniaz'* for the first time. Hence, these few dates allow to scholars in the past to theorise whether the title *Velikii Kniaz'* emerged in the tenth century and was rightly recorded in the treaties' texts; whether it appeared prior to the composition of the PVL and entered the treaties' texts as updated term; or at some point following Primary Chronicle's composition in the twelfth century.

The phrase *Velikii Kniaz'* comprises the words *velikii* and *kniaz'*. Bakalov and Slavova observe that the earliest recorded appearance of the latter word dates from the ninth century, when Boris-Michael, the Baptiser of the Danubian Bulgarians in the 860s was first titled *kniaz'* in Old Bulgarian literature.[1] Apart from a single instance of the adjective *velikii* in the colophon of the Miscellany of Prince Sviatoslav of 1073 that was translated for Bulgarian Tsar Simeon (see summary below) which Poppe adopts as an expressed point of view;[2] this adjective was not appended to the title of *kniaz'* during the First or Second Bulgarian Tsardoms.[3] There is, however, epigraphic evidence that *velikii*, in the form of *megas*, had been applied to form the title *Megas Zhupan* in ninth-century Bulgaria. In 1963 the silver cup of *Megas Zhupan* Sivin was discovered and subsequent exploration of the site of discovery showed it had been a grave good. I shall return to the issue below.[4]

Even recent scholarship generally assumes that the title *Velikii Kniaz'* must have existed in Ancient Rus' since the tenth century because of its appearance in the Byzantine-Rus' treaties mentioned above. Indeed, many scholars of mediaeval Rus' history do not consider dating its earliest use an issue to be examined: the majority of studies on historical processes or legal practices of Ancient Rus' do not look into its origin.[5]

---

[1] *G. Bakalov*, Srednovekovniiat b"lgarski vladetel: Titulatura i insignii, Sofiia 1985, 102-105, and *T. Slavova*, Vladetel i administratsiia v rannosrednovekovna B"lgariia. Filologicheski aspekti, Sofiia 2010, 232-235.

[2] *A. Poppe*, Words that serve the authority: on the title of "Grand Prince" in Kievan Rus', Acta Poloniae Historica 60 (1989) 159-184, reprinted with Addendum, pp. 185a–191a, in *Idem*, Christian Russia in the Making, Aldershot 2007, paper IX.

[3] See *T. Slavova*, loc cit. on the First Bulgarian Tsardom. During the Second Bulgarian Tsardom the title was given to minor local dignitaries with a number of public functions, see *I. Biliarski*, Institutsiite na srednovekovna B"lgariia. Vtoro b"lgarsko tsarstvo, Sofiia 1998, 296–303.

[4] *T. Totev*, Sreb"rna chasha s nadpis ot Preslav [na Sivin zhupan], Izvestiia na Arkheologicheskiia institut 27 (1964) 5-15.

[5] *V. Vodoff*, La titulature des princes russes du Xe au début du XIIe siècle et les relations extérieures de la Russie kiévienne, Revue des études slaves 55/1 (1983) 139-150; and *A. Poppe*, Words, 159-161; offered broad overview of pre-Revolutionary and Soviet historiography on this subject. A. Filiushkin summarised the latest academic opinions in *A. Filiushkin*, Tituly russkikh gosudarei, Moskva – Sankt Peterburg 2006, 12-48.

Instead of providing a broader historiographical survey, in this paper I shall summarise the main points of three recently published studies of A. Poppe, A. Tolochko and M. Dimnik on the subject that offer a number of arguments in favour and against dating the first use of the title between the mid-eleventh and early thirteenth centuries. This will raise new questions and offer different perspectives on the matter by interpreting available sources and the *PVL*. In this way, I shall try to narrow the dating of the first use of Grand Prince as a title.

I will also argue that current research and widely accepted theories on the composition of the *PVL* allow for the proposition that the late eleventh century to the early twelfth century might have been the period when the title of Grand Prince was introduced by the Byzantine chancellery, as shown by the Byzantine-Rus' treaties, and subsequently adopted by the Kievan Princes in communications with the Byzantine Empire. The Kievan Princes did not immediately take up the title in their correspondence with Princes elsewhere in Rus' since they were not initially concerned with the semantics of the adjective *velikii*.

The following paragraph of Poppe's study concerning the application of Grand prince in the Byzantine-Rus treaties inspired me to deal with the matter of this article:

> From the text of all three documents we can clearly infer that *velikyi/megas* was not part of an official title for the Kievan ruler, but was rather an adjectival epithet which was used by the Byzantines not only for the princes of Kiev but also for their own emperors. On the contrary, the full title of the Kievan ruler in these texts is *knjaz' rus'kyi/archōn Rhōsias*, whereas other princes are mentioned without reference to the country.[6]

In Poppe's opinion, *Velikii Kniaz* turned into title by the end of twelfth century, while by then *velikii* was applied inconsistently as an adjective describing the prince. I see no reason of correcting treaties' texts as I find that Poppe does not consider the explanation that the tenth-century Byzantine-Rus treaties might be composed following Byzantine-Rus treaties contemporary to the time of creation of the PVL. Given princely association with the composition of the chronicle, it would not be unlikely if its author had access to such documents. This may account for the use of *velikii kniaz* in texts of the treaties and may imply that the title of Grand Prince was already adopted by Kievan rulers at the beginning of the twelfth century. Late eleventh-century – early twelfth-century Byzantine-Rus treaties most likely existed but were not preserved among the Byzantine and Rus documents from that time. The same applies for the other Byzantine treaties almost all of which did not pass the tests of time and the two captures of Constantinople.

2. An Outline of Recent Scholarship

In a paper published in 1989, Andrzej Poppe surveys the origin of the title of Grand Prince, the circumstances that required its assumption, and available sources mentioning it. Poppe puts forward the proposition that it was adopted for the first

---

6 *Poppe*, Words, 164.

time by Prince Vsevolod Iur'evich the Big Nest (1154-1212) in 1190. The title was constantly used in relation to him from 1195, as shown by the Laurentian manuscript of the *PVL*. Poppe argues that it was not until 1194 that Kievan Prince Riurik Rostislavich started using the title in response to Vsevolod's claims to supremacy among Rus' princes.[7]

At the beginning of his study, Poppe discusses the use of the title *Velikii Kniaz'* in the Byzantine-Rus' treaties as they appeared in *PVL*. Though Poppe adopts some early observations made by L. Götz, such as the one that Grand Prince is a twelfth-century interpolation in the text of the Byzantine-Rus' treaties in the *PVL*,[8] he disagrees with Goetz on the treaties' authentic dating. In Poppe's opinion, Götz was ready "to consider these treaties spurious in the form in which they are preserved, solely because of the use of the term *Velikii kniaz'*, of which we find no other examples from such an early period."[9] He observes:

> The textual form of this passage as it has been transmitted to us is admittedly not perfect, and one can identify small omissions or interpolations made in the beginning of the twelfth century, that is, at the time when these treaties were first added to the PVL. Yet the sceptical opinion of this accomplished historian of the Russian Middle Ages does not seem well-founded. By the same token, however, one must add that the view is unfounded according to which the treaties prove that already in the 10th century a "Grand Prince" was at the head of the old Russian state. Neither point of view takes into account the irrefutable fact that the Slavic text of the treaties is a translation from Greek; but this fact must form the point of departure of all further studies.[10]

Poppe goes on to survey tenth-century Byzantine sources on contemporaneous titles given to Rus' Princes by the Byzantine chancellery. Emperor Constantine VII's *De Cerimoniis Aulae Byzantinae* and *De Administrando Imperio* explicitly refer to Rus' princes with the term *archōntes*, translated into Old Church Slavonic as *kniaz'*, and to Olga as *archōntissa*. Rus' rulers were not only addressed as *archōn* by the Byzantines; they also adopted this title for their eleventh-century seals.

Poppe follows P. Schreiner's explanation on the laudatory use of *megas* in Byzantine practice, arguing that *velikii* – a direct translation of *megas* – was used by the Byzantines as an adjective and was not an integral part of the title.[11] He concludes that *the texts of the treaties provide no grounds for the supposition that the official title 'Grand Prince' existed in Rus' in the tenth century, or that a group of nobles close to the Russian ruler – barring his relatives – used the princely title*.[12] And I agree with this conclusion.

---

7 *Poppe*, Words, 174.

8 *L. Götz*, Der Titel "Grossfürst" in den Ältesten Russischen Chroniken, Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte 1 (1911) 26.

9 *Poppe*, Words, 161.

10 *Idem*, 161-162.

11 *Idem*, 161 and 171; *P. Schreiner*, Zur Bezeichnung "megas" und "megas basileus" in der Byzantinischen Kaisertitulatur, Byzantina 3 (1971) 179-187.

12 *Poppe*, Words, 162-169.

Here is a chronological ordering of Poppe's arguments:

- The colophon of the Miscellany of Prince Sviatoslav of 1073 is one of the earliest sources in which Sviatoslav is titled *Velikii Kniaz'* and referred to as a *Velikii v kniaz'ekh Kniaz'* [a Grand Prince among Princes]. Poppe agreed with the earlier researchers that the Miscellany was a copy of a miscellany codex translated for Bulgarian Tsar Simeon at the beginning of the tenth century. Simeon's name was replaced by the copyist with Sviatoslav's. Thus, *velikii* was originally applied to Simeon and not to Sviatoslav in the instance of *Velikii v cesar'ekh* [grand among Tsars]. In the second Miscellany commissioned by Sviatoslav in 1076, he is not titled *Velikii Kniaz'*;[13]
- The second group of references to *Velikii Kniaz'* in the eleventh century is found in the Laurentian and Hypatian redactions of the *PVL* and its continuations. Three references are discussed, namely those in the annual entries for 1054, 1093 and 1125/6.[14] These annual entries contain information on the deaths of Iaroslav Vladimirovich, his son Vsevolod Iaroslavich, and his grandson Vladimir Monomakh. Poppe considers the use of the adjective *velikii* in Princes' obituaries a Byzantine influence, because from the times of the Komnenos dynasty Emperors were extolled with *megas* in *post-mortem* narratives. He proposes that Vladimir Monomakh's *milieu* adopted a Byzantine model, as his mother being a Byzantine Princess influenced him with the Byzantine court culture. For this reason, Poppe dismisses these references in the *PVL* and considers them evidence for application of epithets following Byzantine fashion;[15]
- The third piece of evidence is in Kievan Metropolitan Nikephoros' letter on Lent to Prince Vladimir Monomakh, dated between 1113 and 1121. Poppe observes that the title *Velikii Kniaz'* appears in the heading but not in the body of the letter. The Metropolitan compares Vladimir's power to that of Emperor, but still addressed him as Prince. Because of this, Poppe concludes that *velikii* could have been a later insertion into the letter's heading, since the earliest available copy is in a late-fifteenth – early-sixteenth century manuscript, *i.e.* after the title *Velikii Kniaz'* had become customary in Eastern Europe;[16]

---

13 *Idem*, 170-171.

14 The Laurentian redaction of the *PVL* is preserved in the Laurentian manuscript (the earliest) and the later Radzivil and Trinity manuscripts, see Lavrent'evskaia letopis', red. I. Karskii, Leningrad 1927; repr. Moskva 1997, 161, 215, 293. The Hypatian redaction of the *PVL* is preserved in the Hypatian, Khlebnikov and Pogodin manuscripts, see Ipat'evskaia letopis', red. A. Shakhmatov, Sankt Peterburg 1908, repr. Moskva 1998, iii-xii. Note that the date of Vladimir Monomakh's death is recorded in the continuation of the Hypatian redaction of the *PVL* in the year 6634 (1126), which Poppe did not observe or explained (*ibid*., 289). The three manuscripts of the Hypatian family of manuscripts apply the title *Grand Prince of All Rus'* to Vladimir Monomakh. The Hypatian manuscript does not tally with the Pogodin and Khlebnikov manuscripts which render the title Grand Prince in the two earlier cases, *i.e.* 1054 and 1093 (*ibid*., 149 and 207).

15 *Poppe*, Words, 171.

16 *Idem*, 172.

– The next piece of evidence Poppe examines is the following inscription on the drinking silver bowl of Prince Vladimir Davidovich (most likely the ruler of Chernigov, d. 1151): *This is the drinking bowl of Prince Vladimir Davidovich, and this is to the health of him who drinks from it, praising God and the lord of the house, the great prince.* Poppe considers that *velikii* here applies to the God and not to the Prince, and that it means 'famous' and 'glorious.' Therefore, he asserts the bowl cannot serve to date the use of the title of Grand Prince in the early twelfth century;[17]

– The seal of Prince Mstislav in which he is referred to as the *megas archōn Rhōsias* is the fifth piece of evidence Poppe adduces. The seal carries a bust of Apostle Andrew on the obverse. Poppe attributes this seal to a Riurikid dynasty Prince who did not have the right to inheritance and did not possess lands, proposing that the Prince was a pretender and that the title was not adopted by the genuine Kievan ruler;[18]

– Poppe next surveys Constantinopolitan Patriarch Lukas Chrysoberges' 1168 letter to Prince of Vladimir and Suzdal Andrei Bogoliubskii. Though the letter is preserved in a seventeenth-century manuscript, Poppe assumes that it reflects twelfth-century political realities. In the letter, the Patriarch addressed Andrei as *paneugenestate archōn* and refers to the Prince of Kiev as *megas archōn pasēs Rhōsias*. It appears Andrei had requested the establishment of a metropolitan see at Vladimir, independent from the Metropolitan of Kiev. Declining this, the Patriarch uses the phrase *pasēs Rhōsias* as part of the title of the Kievan Metropolitan. This title of Kievan Metropolitans is confirmed by the evidence of their seals. As Poppe puts it, in this way they emphasised their ecclesiastical sovereignty over all the Rus' princedoms.[19]

Based on these arguments, Poppe comes to the following conclusion:

> The necessity of expanding the ideological content of the title of the ruler of all Rus', which perhaps first become apparent beyond the borders of Rus' – on the Bosporus – appeared in the era of declining authority of the princes of Kiev, of the diffusion of the dynasty, of the growth of centrifugal forces and of devaluation of the title itself. The title 'Grand Prince' could not take on the function of a connecting link for the disintegrating Kievan Rus'. On the contrary, it served those princes who, while solidifying their own principalities, strove to acquire influences on matters of common concern. However, they were not backed by the throne of Kiev but by "the right of the eldest in the land of Rus'. The new title was intended to ensure the lasting nature of their success; even though it was not originally intended for them, it accurately expressed their own aspirations and the position which they had in fact assumed. Therefore, it was not by chance that it was the ruler of the vigorous state between the Oka and Volga who was the first to usurp the title of "Grand Prince". In a period in which the various lands and principalities were rapidly growing apart, the spread of the title "Grand Prince" was only a question of time.[20]

---

17 *Idem*, 176-177.

18 *Idem*, 178.

19 *Idem*, 180-181.

20 *Idem*, 183-184.

Shortly after the publication of Poppe's study, A. Tolochko and M. Dimnik disagreed with his hypothesis about the dating of the first appellation of Grand Prince and its explanation. Noting modern scholars' misperceptions on formal mediaeval titles, Tolochko points to a number of pieces of evidence in continuations of the *PVL,* which oppose Poppe's conclusions. Testing Poppe's method, Tolochko argues that a number of other pretenders could also be considered first users of the Grand Prince title. He is reluctant to hypothesise, however, on when the title was first used by the Princes of Kiev.[21]

In *Kniaz' v Drevnei Rusi*, Tolochko discusses the Polish version of Poppe's paper published in 1984.[22] He offers several arguments against Poppe's conclusions and refuses to conjecture when the title of Grand Prince was adopted formally, partly because he claims it is difficult to argue that mediaeval rulers used formal titles consistently. Tolochko moreover states that these formal titles evolved during the Middle Ages and that their exact dating was often an issue of contradiction occasioned by the few sources available from the period. He observes that seeking consistency in formal mediaeval titles is a material mistake reflecting modern misunderstanding of mediaeval realities.[23]

Tolochko furthers the observations from his book in 2009 and offers a number of critical remarks in a recent review of a volume of Poppe's collected papers. Based on current thinking, he questions Poppe's conclusions on the composition of *PVL* continuations in the Laurentian and Hypatian manuscripts. If one follows M. Priselkov's observations on the Suzdal continuation of Laurentian manuscript, which has undergone two stages of reworking (1193 and 1212), then Poppe's proposed consistent use of Grand Prince since 1195 has to have followed Vsevolod Iur'evich's death. The title has to be considered a sobriquet applied by the continuator of the *PVL post-mortem*. Following this line of enquiry, Tolochko remarks that the same applies to Vsevolod Iur'evich's rival, Prince Riurik Rostislavich of Kiev, who also did not adopt the title in his lifetime to use it in competing with Vsevolod. He notes that if one accepts M. Priselkov's thesis that a version of the PVL was composed in Suzdal in 1212, one has to consider another explanation and dating for the dissemination of the title of Grand Prince in surviving PVL manuscripts, and more precisely within the reign of Vsevolod Iur'evich's successors Iurii and Constantine. By then, however, Vladimir-Suzdal Rus' had lost its leading role among Rus' principalities as both heirs had launched internecine warfare. Tolochko concludes that following this line of reasoning one cannot argue for the title of Grand Prince emerging amid conflict and rivalry between Vladimir and Kiev, but rather for it resulting from inter-dynastic competition between the successors of Vsevolod the Big Nest.[24]

---

21 *A. Tolochko*, Kniaz' v Kievskoi Rusi: Vlast', sobstvennost', ideologiia, Kyiv 1992, 129-132.

22 *Idem*, 129-130; A. Tolochko commented on the following article: *A. Poppe*, O tytule wielkoksiążęcym na Rus'i, Przegląd Historyczny 85/3 (1984) 423-439.

23 *Tolochko*, Kniaz', 129.

24 A. Tolochko's review of *Andrzej Poppe*, Christian Russia in the Making, in Palaeoslavica 17/2 (2009).

The third author, M. Dimnik, by examining Poppe's arguments proposed that the title of Grand Prince was applied for the first time in the period following the death of Vladimir Sviatoslavich (d. 1015) by his sons, Mstislav and Iaroslav, who successively resided at Kiev.

Dimnik examines not only the sources presented earlier by Poppe, but also a number of fifteenth–seventeenth–century chronicles, the Paterikon of the Kievan Cave Monastery, and the ecclesiastical statutes of Princes Vladimir and Sviatoslav. He argues that the 1010s is the earliest possible period when the title of Grand Prince might have been used. The following table summarises his sources:[25]

Prince	Date	Source	Earliest Manuscript dating from
Vladimir Sviatoslavich	1015	Hypatian redaction of the *PVL*	XVth century
Vladimir Sviatoslavich	n. a.	Paterikon of the Kievan Caves Monastery	XIIIth century
Iaroslav Vladimirovich	1051	Paterikon of the Kievan Caves Monastery	XIIIth century
Iaroslav Vladimirovich	1054	Commission Manuscript of the Novgorod First Chronicle	XVth century
Iaroslav Vladimirovich	1051–1054	Statute of Prince Iaroslav concerning the Church Courts	XVth century
Iziaslav Iaroslavich		Paterikon of the Kievan Caves Monastery	XIIIth century
Sviatopolk Iziaslavich	1106–1108	Zhit'e i khozhenie Daniila	XVth century
Sviatopolk Iziaslavich		Paterikon of the Kievan Caves Monastery	XIIIth century
Vladimir Vsevolodovich Monomakh	1116	Hypatian redaction of the *PVL*	XVth century

Dimnik expresses uncertainty as to the attribution of the seal of Mstislav. He proposes Mstislav Vladimirovich (1024–1036), Prince of Chernigov,[26] and Mstislav Sviatopolkovich (d. 1099), who summoned the Princes with the right of succession to Liubech in 1097 and ruled in Galich, as the most probable addressees of the letter

---

[25] *M. Dimnik*, The Title "Grand Prince" in Kievan Rus', Mediaeval Studies 66 (2004) 261-275.

[26] *Idem*, 267.

bearing the seal (2004, 286-287). Dimnik expresses uncertainty over this attribution and reiterates earlier opinions on both attributions. He also proposes Mstislav Iziaslavich (1125/6–1172) as a third possible candidate.[27] Finally, Dimnik asserts that the adjective *velikii* in the inscription on the drinking bowl of Vladimir, Prince of Chernigov, describes the Prince and not the Lord.[28] Dimnik observes:

> From this data we may conclude that the compiler uses the terms, Velikii and Velikii Kniaz' (or Kniaz' Velikii) interchangeably. It appears that authors used the modifier Velikii as the abbreviated form of "great among princes" (Velikii v knjazech) the manner in which Ioann identified Svyatoslav Yaroslavich in the Izbornik of 1073.[29]

Most recently, in the Addendum to his study, A. Poppe noted that M. Dimnik fails to grasp the essence of his arguments and confront them with appropriate counter arguments.[30] He dismisses the validity of the additional sources Dimnik adduces on the grounds that they have survived in later fourteenth to sixteenth-century copies, and are inevitably prone to falsification and amplification. Poppe disagrees with the attribution of the seal to Mstislav Vladimirovich, but does not comment on the two other proposed attributions.[31] Because of these objections, Poppe reiterated that his interpretation better reflects the uncertain, dubious and limited features of the available sources.

3. The *PVL* and Dating the First Use of Grand Prince

Despite their disagreements on the interpretation of available sources, Poppe and Dimnik agree on two points: that the tenth–eleventh-century finds of Rus' Princes' seals demonstrate that they had adopted the Byzantine title *archōn*, and that the title of Grand prince was a direct translation of the Byzantine *megas archōn*, so Grand/*megas* must have been borrowed from eleventh- or twelfth-century Byzantine chancellery usage relating to Rus'.[32] Although J. Malingoudi offered an explanation that comply with Poppe and Dimnik on part of *archōn*, I find her translation of *velikii* as περιφανής not convincing, since it does not correspond with any official Byzantine title, but serves as an adjective to the title.[33]

I accept Poppe's argument that *archōn* was first applied to Rus' rulers in *De Cerimoniis*, a treatise dated to the mid-tenth century, and that the Rus' princes most likely adopted it when they converted to Christianity.[34]

---

27 *Idem*, 288.

28 *Idem*, 282.

29 *Idem*, 294.

30 *A. Poppe*, Christian Russia, 185a-189a.

31 *Idem*, 186a.

32 *Poppe*, Words, 162; *Dimnik*, The Title, 255 and 266-267.

33 *Ia. Malingudi*, Russko-vizantiiskie sviazi v X v. s tochki zreniia diplomatiki, Vizantiiskii vremennik, 56 (1995) 87.

34 *Poppe*, Words, 162; For an outline of the discussion on the baptism of Olga and the dating of *De Cerimoniis*, see *G. Litavrin*, Vizantiia, Bolgariia, Dreviaia Rus' (IX – nachalo XII v.), Sankt Peterburg 2000, 154-213.

These observations, however, are not confirmed by information of Byzantine-Rus' treaties inserted among tenth-century events in the *PVL*.

Poppe's findings allow us to hypothesise that in his opinion the title of Grand Prince was most likely a later insertion into the texts of the Byzantine-Rus' treaties, perhaps in the 1190s. This would be possible only if the *PVL* was composed post-1190, *i.e.*, if the 'first redaction' containing all treaties – as the original manuscript is labelled by A Shakhmatov in Eastern European historiography who dated it to the 1110s – was written after this date, the second and third redactions (reconstructed by A. Shakhmatov on the basis of the Laurentian and Hypatian families of manuscripts) following. The second and third reductions did not mix up their texts and continuations after the 1110s. To the best of my knowledge, M. Kachenovskii (1775–1842) and S. Stroev (1815–1840) were the first to propose that the *PVL* should be dated to the thirteenth century or later.[35] Poppe is clearly not their follower, aligning himself rather with the basic viewpoints of A. Shakhmatov's concept as noted in the second quoted paragraph from his study above.[36]

At the end of the nineteenth century, Shakhmatov developed an opposing theoretical framework to Kachenovskii's and Stroev's in several research publications. His stemma of textual development of the *PVL* was widely accepted by the academic community. In his opinion, the *PVL* had two basic versions produced in the second part of the 1110s. These were best conveyed by the Laurentian (text until 1304, while the manuscript was copied in 1377 by monk Laurence) and Hypatian (the text was copied in the 1420s) manuscripts. The Byzantine-Rus' treaties were inserted into the original version of the *PVL* in the 1110s. Later versions substantially differed both in content and in the facts they convey from the 1120s onwards, but not in the texts of the treaties themselves. The PVL is continued in the Laurentian manuscript with a short chronicle concerning mostly events in southern Rus lands (1110-1161), and a chronicle describing events in Vladimir-Suzdal principality (1164-1304). The Primary Chronicle continues until 1117 in Hypatian manuscript and is followed by the Kievan chronicle (1118-1198) and Galich-Volyn chronicle (until 1292).

Various contemporary and later researchers fine-tuned Shakhmatov's concept.[37] Yet, regardless of the academic critique that has befallen his theories, no adherent or critic has questioned whether the Byzantine-Rus' treaties were present in the original version of the *PVL*.[38] Though debating whether the treaties were translated into

---

[35] S. Stroev used the pseudonym S. Skromnenko in his 1834 work, hence: *S. Skromnenko*, O nedostovernosti drevnei istorii i lozhnosti mneniia kasatel'no drevnosti russkikh letopisei, Sankt Peterburg 1834; He was a follower of M. Kachenovskii, for instance: *M. Kachenovskii*, O basnoslovnom vremeni v rossiiskoi istorii, Uchenye zapiski Imperatorskago Moskovskago Universiteta 1/ 2 (1833) 277-298.

[36] *Poppe*, Words, 165.

[37] D. Ostrowski offers a synopsis of the basic arguments and various stemmata of Shakhmatov and his critics in his recent work on the PVL, see The Povest' vremennykh let. An Interlinear Collation and Paradosis, eds *D. Ostrowski, D. Birnbaum,* and *H. G. Lunt*, Cambridge (Mass.) 2004, xxxii-xl.

[38] For the different directions of research on the *PVL* inspired by A. Shakhmatov, see Poppe in: *A. Poppe*, A. A. Shakhmatov i spornye nachala russkogo letopisaniia, Drevniaia Rus'. Voprosy mediavistiki, 33 (2008) 76-85.

Slavonic in the tenth century or shortly before the composition of the *PVL* – so S. Obnorskii[39] and P. Tolochko[40] challenged Shakhmatov's theory on narratives prior to the *PVL* – they do not alter his widely adopted view on the presence of the treaties in the original *PVL* by the beginning of the twelfth century.[41] All later research presumes that the tenth century Byzantine-Rus' treaties were available in Kiev and circulated as part of the *PVL* in the 1110s.[42]

The academic community widely accepts that from the late 1110s onwards the *PVL* split into two main versions to which continuations were appended.[43] The second and third reductions did not mix up their texts and continuations after that point. The treaties texts are relatively stable and no new information is inserted. Hence, the title of the Grand Prince should have existed in treaties' texts already in the so-called first redaction of the PVL.

Based on these scholarly conventions, I find it difficult for a later editor to update the titles of Princes Oleg, Igor, and Sviatoslav in the texts of the Byzantine-Rus' treaties to Grand Princes in accordance with contemporaneous twelfth-century etiquette. Although one may agree with Poppe that *velikii* was used as an adjective and was not part of the title in the eleventh-twelfth century *PVL* references to Iaroslav Vladimirovich, Sviatoslav Iaroslavich and Vladimir Monomakh, Poppe does not confront the existence of Grand prince title in the Byzantine-Rus' treaties inserted in the *PVL* long before the 1190s.

It is important to examine alternative viewpoints in this case, since by disagreeing with them, one limits further the possible explanations as to how the title of Grand Prince entered the texts of the Byzantine-Rus' treaties. Furthermore, should Poppe's hypothetical dating of the title and the Sceptics' dating of the *PVL* be dismissed from consideration, the earliest use of Grand Prince must have been contemporary to, or earlier than, the arrival of the Byzantine-Rus' treaties in Kievan Rus' and their translation into Slavonic – assuming that arrival and translation were separated by some

---

39 *S. Obnorskii*, Iazyk dogovorov russkikh s grekami, Iazyk i myshlenie 6-7 (1936) 79-105.

40 *P. Tolochko*, Russko-vizantiiskie dogovory i vremia vkliucheniia ikh v letopis', Trudy Otdela drevnerusskoi literatury 57 (2006) 42-49.

41 Most scholars adopt Shakhmatov's opinion that the treaties were available in Slavonic to the composer of the *PVL* before the 1110s (*A Shakhmatov*, Povest' vremennykh let i drevneishie russkie letopisnye svody. Razyskaniia o drevneishikh russkikh letopisnykh svodakh, t. 1, kn. 1, red. V. Ziborov, Sankt Peterburg 2002, 30; *ibid*, Povest' vremennykh let i ee istochniki, Trudy Otdela drevnerusskoi literatury 4 (1940) 111-122) D. Likhachev follows his opinion, see *D. Likhachev*, Povest' vremennykh let, t. 2, Moskva-Leningrad 1950, 425; V. Istrin suggests, on the other hand, that the treaties were translated and used in the „Khronograph po velikomu izlozheniiu", which he hypothesised was created by abbreviating the Chronicle of George the Hamartolos prior to the 1050s, see *V. Istrin*, Dogovory russkikh s grekami X veka, Izvestiia otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Akademii nauk 29 (1925) 383-393 (391).

42 The historiography survey on the treaties is provided by Andrei Sakharov, see *A. Sakharov*, Diplomatiia Drevnei Rusi IX-pervaia polovina X v., Moskva 1980, 84-89, 148-155, 210-222; *ibid*, Diplomatiia Sviatoslava, Moskva 1982, 53-90.

43 For the bibliographical survey see the article on the *PVL* in Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnei Rusi (XI – pervaia polovina XIV v.), red. *D. Likhachev*, Leningrad 1987, 337-342.

years, as is generally and widely accepted. In other words, the treaties were translated prior to the 1110s and inserted into the *PVL* at that point. In the light of this explanation, Dimnik's proposals to date the title of Grant Prince in Kievan Rus' to several instances in the eleventh century should be taken more seriously and further researched so to establish more closely when exactly the Rus' rulers adopted this title.

4. Observations on the Other Sources

The earlier dating of the first use of Grand Prince than Poppe's 1190s proposal finds two indirect confirmations in Metropolitan Nikephoros' letter to Vladimir Monomakh and in the seal of Mstislav. At the end of this section I will also add and discuss the evidence presented by the silver bowl of Vladimir Davidovich.

S. Polianskii and M. Gromov published a five-work collection of Metropolitan Nikephoros' texts: epistles to Vladimir Monomakh on Lent and *the Latin creed*; an epistle to Iaroslav Sviatopolchich, prince of Murom, on *the Latin creed*, an epistle to an unknown prince, and a sermon on Lent.[44] Two epistles to Vladimir Monomakh are copied in all found manuscripts, with the one on *the Latin creed* followed by the one on Lent. Since Vladimir was styled Prince in the former work and Grand Prince in the latter, Polianskii dated the latter after 1113, when Vladimir was enthroned in Kiev.[45]

The earliest manuscript containing both Nikephoros' works is РНБ, ОСРК Q. I. 265 (Tolstoi collection) dated to the late fifteenth – early sixteenth centuries. Both are found in six other sixteenth- and seventeenth-century manuscripts. Three of those stem from a single codex.[46] Though Poppe argues that the colophon of Nikephoros' epistle on Lent was edited and a later scribe from the fifteenth century inserted *velikii*, it remains to be proven textually that all seven manuscripts originate from a fourteenth- or fifteenth-century common codex. It further remains to be proven that both epistles had circulated independently and that the one on Lent was updated and that both were then copied into a single manuscript that served as a protograph to all known manuscripts. It is only if such textual connections were to be established that one could accept that it was not Nikephoros or his translator those persons who had written the formal title of Vladimir Monomakh into the colophon of his epistle. I would refer to A. Tolochko's opinion of a lack of consistency in titling given that Vladimir is addressed as Prince and Grand Prince in two subsequent epistles by the same author and that one ought not to expect consistency due to differing mediaeval and modern mentalities. This would explain the use of more than one title for the same person or within one century.

I find that such inconsistency has a possible explanation. Thus, the seal of Vladimir Monomakh, as published by V. Ianin has a Greek inscription that reveals he

44 Tvoreniia mitropolita Nikifora, red. *S. Polianskii* & *M. Gromov*, Moskva 2006, 28.

45 *Idem*, 39.

46 *Idem*, 29.

considered it proper to use the title *archōn* rather than *megas archōn*.[47] On the other hand, the seal reflects not only the Prince's self-perception but also chancellery practice of the time. Given that his seals – including those worded in Old Church Slavonic – were found in Kievan Rus', it could be argued that their use was more domestic than international. I am unaware of the discovery of any of Vladimir Monomakh's seals outside Kievan Rus' that might convey different impressions he might have wished to impart to foreign counterparts. V. Ianin's opinion that Rus' princes and their contemporaries did not distinguish greatly between *archōn* and *megas archōn* comes very much down to the same point.[48] One should also bear in mind that educated people – monks and other clerics – were employed both in the chancelleries and scriptoriums of the Kievan Princes and in the Metropolitan see.

This is the context into which one ought to put Nikephoros' letter and all his other compositions. They were most likely written in Byzantine Greek and translated into Slavonic, as the Metropolitan was a Greek appointee from Constantinople.[49] One may also assume with reasonable certainty that the clerks of his chancellery – whether monks or laymen – were well aware of the dissimilarity in titles used in the chancellery's Greek and Slavonic outputs. A possible explanation is that the early twelfth-century translator of Nikephoros' letter took into account that it was not common practice to style the Kievan Prince *Grand* in internal correspondence; he thus left this part of the title in the colophon, as in the Greek original, while following established practice to the body of the text, since it was for domestic distribution. Such rare translators might have been employed not only by the Metropolitan, but also in the princely chancellery to carry out diplomatic exchanges with the Byzantines. This is highly probable: *De cerimoniis* confirms that a Presbyter accompanied Olga at her imperial palace reception;[50] we also know that clerics served as conflict mediators during most of the mediaeval period. In other words, the use of Grand Prince in Metropolitan Nikephoros' letter to Prince Vladimir Monomakh and in the Byzantine-Rus' treaties should not be considered accidental or a later interpolation, but as a mere reflection of early twelfth-century practice in Byzantine-Kievan Rus' relations.

The second piece of indirect evidence that the title of Grand Prince was used before the 1190s is in the seal of Mstislav. Poppe offers a possible identification of the seal's owner, namely Mstislav, a Prince without a realm who lived in the second half of the eleventh century. Poppe proposes this Mstislav as the likeliest owner due to observations by V. Ianin in his analysis of mediaeval Rus' seals. In Ianin's view there is a connection between the Christian name of the seal's owner and his patron-saint

---

47 *V. Ianin,* Aktovye pechati Drevnei Rusi X-XV vv., t. 1, Moskva 1970, 16-17.

48 *Idem*, 22.

49 On Nikephoros' knowledge of Greek and Slavonic see *S. Franklin*, Greek in Kievan Rus', Dumbarton Oaks Papers 46 (1992) 71-72, while his life and works are depicted in *S. Polianskii*, Bogoslovsko-filosofskie vzgliady mitropolita Nikifora, Drevniaia Rus': Voprosy medievistiki 4 (2001) 97-99 and Tvoreniia mitropolita Nikifora, 12-26.

50 *De cerimoniis* II, 597

and that Mstislav's seal should be dated to a period between the late eleventh and first quarter of the twelfth century due to its iconography. Since no other known Prince was named Mstislav and held a Christian name Andrew, none of the Rus' known princes was taken into account. In addition, Poppe notes a correspondence between the owner's Christian name and the patron-saint's portrait on the obverse of the seal in forty of the more than a hundred princely seals found in Rus'.[51] This is a statistically insufficient correlation between a Prince's Christian name and the patron-saint on his seal. Indeed – and without going into detail as the issue is subject to separate research – more than half of discovered seals suggest the opposite. As the seals of Kievan Rus' Princes follow the production methods and iconography of Byzantine seals, I will refer to N. Oikonomides' observations not only on Emperors', but also on many thousands of Byzantine officials', churchmen's, and lay people's seals:

> It is often quite difficult to guess the motive that dictated an individual's choice of iconography. Sometimes the boullaterion's owner chose his homonymous saint, whom he considered his patron, while in other cases the choice seems to be motivated by family devotion. The Angeloi family, for example, often chose the Annunciation for their seals; was this because an icon of the Annunciation was the family's palladium or because the family name was angelos ("angel")? Occasionally the choice of patron saint is easily explicable: the metropolitans of Chalcedon had their seals decorated with a portrait of St. Euphemia, martyr and patron of their city; those of Thessaloniki chose the city's patron, Demetrios; while the confraternity of St. Zotikos had this saint represented on its official seal.52

Oikonomides' observations suggest that one should research not only the connection between the ruler's Christian name and the patron-saint depicted on the seal, but also whether: a sub-branch of the Riurikids did not have their own patron-saint; whether a ruler adopted the patron-saint of the city or principality he ruled; whether a ruler did not change the patron-saint on the obverse of his seals when he perchance changed principalities; or whether a Prince would adopt the patron-saint of the church which hosted his enthronement.

In light of this, a possible identification of Mstislav's seal has been omitted: Mstislav Vladimirovich the Great (d. 1132), whose Christian name was Theodor. Now, although I could not link Mstislav Vladimirovich to a city that revered the Apostle Andrew (the latter was not a patron saint of Novgorod, Belgorod or Rostov, whose seats Mstislav occupied before his accent to the Kievan throne), a connection could be made with the *PVL* account of the Apostle Andrew visiting Kiev on his way to Rome.[53]

---

51 The figure of one hundred seals reflects the knowledge of Poppe and other scholars by 2006-7, see *Poppe*, Christian Russia, 186a. Ianin published only thirty-seven seals in 1970, see *Ianin*, Aktovye pechati, 15.

52 *N. Oikonomides*, Byzantine Lead Seals, Washington 1985, 14.

53 See *A. Kuz'min*, Skazanie ob apostole Andree i ego mesto v nachal'noi letopisi, Letopisi i khroniki za 1973 (1974) 37-47; *L. Miuller*, Drevnerusskoe skazanie o khozhdenii apostola Andreia v Kiev i Novgorod, Letopisi i khroniki za 1973 (1974) 48-63; and *I. Chichurov*, "Khozhdenie apostola Andreia" v vizantiiskoi i drevnerusskoi tserkovno-ideologicheskoi traditsii, V: Tserkov', obshchestvo i gosudarstvo v feodal'noi Rossii, red. *A. Klibanov,* Moskva (1990) 7-23.

This account refers to events predating the *PVL*. I find that princely reverence to the Apostle Andrew ought not to be discounted because it was through him that Kievan Rus’ became part of the spread of Christianity according to the *PVL*. Therefore, if the owner of Mstislav’s seal happens to be identified as Mstislav the Great, this might be taken as another piece of evidence of an early adoption of Grand Prince and one closer to the composition of the *PVL* and the period of the Byzantine-Rus’ treaties insertion into its text.

The third piece of evidence to be examined here is the inscription on the silver bowl of Vladimir Davidovich:

> а сє чара кн володнмнрова давъıдовча
>
> кто нꙁ нєє пь томү на ꙁдоровьє
>
> а хвал бога [н] своєго ѡсподар
>
> вєлнкого кн

The bowl was discovered in Sarai Berke on the Volga, the Golden Horde’s capital from the second half of the thirteenth century to 1395 when Tamerlane seized it.[54] The only Prince in Kievan Rus’ history by name of Vladimir Davidovich who might have been a Grand Prince was considered the Prince of Chernigov in the twelfth century and the earlier researchers attributed the bowl to him. However, in a recent survey A. Medyntseva makes the following observations: the lexical and graphic forms found in the inscription have a number of similarities with epigraphic and textual examples present therein but rather exceptional in the twelfth century such as ч and ү, which were quite regular in later time. She also notes an exception in the shape of ъı that could be found in an eleventh-century graffito at the St Sofia Cathedral in Kiev. The orthography of а finds parallels in a cross inscription of 1134. Yet, the writing of є and м finds examples in the thirteenth-century cross of Sviatoslav Vsevolodovich and in the fourteenth-century pieces of literature. Apart from the cross inscription, Medyntseva finds similarities between the bowl’s inscription with decorative forms of в, є, н, р, and ѡ on mosaics at the Kievan Monastery of Archangel Michael built in 1108.[55]

What is more important is that Medyntseva reconstructs the draft of the inscription which differed considerably from the final version. The draft has been preserved in the remains of black ink found in the margins among the letters and in the non-engraved margins of any single letter. By reconstructing the underlying inscription Medyntseva demonstrates that the draft did not include the word Prince or any of its abbreviations at its close. Hence, she concluded that *Velikii* was applied to the Lord.[56]

---

54 V. Egorov noted and questioned the traditional dating of capital period of Sarai Berke, proposing that it was the Golden Horde’s capital between the 1330s and 1390s, see *V. Egorov*, Istoricheskaia geografiia Zolotoi ordy v XIII-XIV vv., Moskva 1985, 112-113.

55 *A. Medyntseva*, Gramotnost’ v Drevnei Rusi po pamiatnikam epigrafiki X-pervoi poloviny XIII veka, Moskva 2000, 104-110.

56 *Idem*, 107-108.

Furthermore, the researcher notes a number of linguistic phenomena that suggest the origin of the craftsman who made the bowl and its inscription was from the southern Rus'.[57] Medyntseva made parallels in her research with a silver drinking cup made by a Russian craftsman in the Golden Horde with a similar dedication to health and wassail as in the first half of this bowl's inscription. That silver cup is dated to the fourteenth century.[58]

Overall, Medyntseva is ready to consider a later dating of the bowl, though she does not convincingly date the however unusual abbreviation of Prince and of the verb drink in the inscription to the late thirteenth or fourteenth centuries.

Following on from the observations made above about the Byzantine-Rus' treaties, I would argue that Nikephoros' letter, Mstislav's seal, Vladimir's bowl and the treaties, being arguably the only pieces of evidence reflecting contemporaneous or partly contemporaneous practice, support and confirm each other.[59] The treaties convincingly demonstrate that the title of Grand Prince became customary and popular by the 1110s, and this indicates the Rus' reception of the Byzantine diplomatic model used to address the Kievan Prince as early as the second half of the eleventh century.

5. Advanced Explanations

Based on the arguments presented in the above sections, I would offer two possible explanations for the insertion of the title of Grand Prince in the *tenth-century* Byzantine-Rus' treaties. First, the *tenth-century* treaties might have been purposefully updated by their translators or editors to reflect contemporary usage at the time of the *PVL*'s compilation. Second, the texts of these treaties might have been adapted on the basis of eleventh- or twelfth-century Byzantine-Rus' treaties, the earlier ones transposing the title from the later ones. Whether there are other components and clauses that may reflect eleventh- and twelfth-century Byzantine-Rus' relationships is a matter of further research.

It is noteworthy that J. Lind demonstrated three decades ago that the placename of Pereiaslavl' might well have been also inserted into treaties offering a possible analogy to the insertion of *velikii*.[60] In Lind's opinion the formula of tribute distribution found in the Byzantine-Rus' treaties of 907 and 944, first to Kiev, then to Chernigov and Pereiaslavl', closely resembles the order of dynastic succession found

---

57 *Idem*, 110-111.

58 *Idem*, 113-114.

59 S. Kashtanov hypothesised that it was Metropolitan Nikephoros who had texts of the tenth-century Byzantine-Rus' treaties delivered to Kiev, see *S. Kashtanov*, K voprosu o proiskhozhdenii teksta russko-vizantiiskikh dogovorov X v. v sostave "Povesti vremennykh let", Vostochnaia Evropa v drevnosti i srednevekov'e: Politicheskaia struktura drevnerusskogo gosudarstva, Moskva 1996, 39-42.

60 *J. Lind*, The Russo-Byzantine Treaties and the Early Urban Structure of Rus', The Slavonic and East European Review 62/3 (1984) 362-370.

in Rus' after the death of Iaroslav in 1054.[61] Without prejudice as to whether the Byzantine-Rus' treaties were as written in the tenth century and updated with a number of interpolations, or made-up after contemporary treaties to serve the author's purposes in the *PVL*, one may reasonably conclude that they indicate that in the beginning of the twelfth century the Byzantine chancellery addressed the Kievan ruler as Grand Prince. Hence, ascertaining when the title was first applied to the occupant of the Kievan throne is of importance for this study.

There are two minor issues I will note before addressing the dating of the first use of Grand Prince in formal papers the Byzantines sent to the Rus' Prince in Kiev. The first is to contextualise the title in Byzantine practice and understand what prefixing it with *megas* might have meant. The second is to try to pinpoint the time when Kievan conditions favoured its adoption.

Poppe's observation helps with the first issue. He demonstrates convincingly that *megas* in Byzantine diplomatic practice denoted the more senior or elder of several princely brothers or relatives. Poppe illustrates this with a fragment from the tenth-century *De administrando imperio* in which Moravian Prince Svatopluk splits his country into three parts among his three sons and anoints his first born *megas archōn*.[62] Though other sources state that Svatopluk had only two sons, Mojmir II and Svatolpuk II,[63] the Byzantine appreciation of when *megas archōn* should be applied is clear.

The practice of prefixing *megas* to an existing title was used by the Byzantine administration when establishing new offices on the basis of older ones. In *De Cerimoniis* one finds a description of a tenth-century ceremony for anointment of a new and younger Emperor in which the older, more senior, Emperor is called *megas basileus*.[64] *De Cerimoniis* further provides a list of honorific titles the Emperor may bestow to foreign dignitaries, among which *megalodoxos*, *megaloprepestatos*, *megaloprepes*, and a number of titles beginning with *proto*-, *epi*-, *pan*-, *peri*- and *eu*-, among others.[65] One finds further titular distinctions through the use of *megas* in Bulgarian envoys' address to the Emperor and Court and in the Emperor's reply to them, when he asks: *'πῶς ἔχουσιν οἱ ἓξ Βολιάδες οἱ μεγάλοι'*.[66]

There are more examples of the application of *megas* among military ranks, such as in the commander-in-chief of the Byzantine field army's title, *megas domestikos* [μέγας δομέστικος]. Its earliest appearance dates from the ninth century according to

61 *Idem*, 364-365.

62 *Poppe*, Words, 164-165; De administrando imperio, 1967, 181

63 See for instance *P. Sommer, D. Třeštík, J. Žemlička*, Bohemia and Moravia, in: Christianization and the rise of Christian monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200, ed. *N. Berend*, Cambridge-New York 2007, 223-227.

64 De Cerimoniis I, 193-194. See also the comment on *megas basileus* of Ia. Malingoudi in: *Ia. Malingudi*, Russko-vizantiiskie dogovory v X v. v svete diplomatiki, Vizantiiskii vremennik 57 (1997) 60.

65 De Cerimoniis II, 679.

66 De Cerimoniis II, 681.

R. Guilland.[67] The holder of this office commanded the entire army of the eastern or western provinces under the Komnenos dynasty. *Megas doux* [μέγας δούξ] was another title containing *megas*. In Guilland' opinion it was created in the Komnenos period for the commander-in-chief of the Byzantine navy by upgrading the older title *doux* with *megas*. The title had been preceded by *megas droungarios tou stolou*, commander-in-chief of the Byzantine navy earlier in the eleventh century.[68] Yet another *megas* military rank was *megas hetaireiarchēs* [μέγας ἑταιρειάρχης], commander-in-chief of the imperial palatine guard composed of foreigners in the tenth century. In the eleventh and twelfth centuries, this office was occupied by distinguished eunuchs and junior relatives of the Komnenos dynasty according to N. Oikonomides.[69] Next, the *megas logothetēs* [μέγας λογοθέτης] was a civil title given to the chief of the fiscal department of the Byzantine Empire, whose holders are listed by R. Guilland.[70] Although it is not my purpose here to enumerate all Byzantine offices comprising *megas*, I should finally add the honorific title of *megas primikērios* [μέγας πριμικήριος]. The title of Grand Primicerius (the person handing the sceptre to the Emperor at Court ceremonies) was also established by Emperor Nikephoros III Botaneiates (1078-1081).[71]

Outside the Byzantine Empire one finds *megas* used in ninth-century Bulgaria which partly mirrored Byzantine administrative practice by borrowing Greek terms. On the bottom of a silver cup found in Preslav and dated to the ninth century, one finds the inscription, Κ(ΥΡΙ)Ε ΒΟ(Η)ΘΗ †ΣΗΒΗΝ ΖνΠΑΝΟΣ ΜΕΓΑΣ ΗΣ ΒΟΥΡΓΑΡΗΑΝ.[72] T. Totev argued that after the adoption of Christianity in Bulgaria in the 860s, an abbreviated Christian formula was added between an existing inscription and the cup's rim.[73] The title *zhupan* – denoting Balkan Slav tribal chieftain –has been stated to be equal to Prince.[74] Indeed, *Ljetopis popa Duklianina* informs that a *Veliki Zhupan* ruled the Serbian proto-state of Raška between the late ninth and mid-tenth centuries.[75] Given that all manuscripts are from the seventeenth century and later, this source is not found reliable by its editor on early Serbian history, but may still be claimed to reflect a perception extant centuries earlier.[76]

From this overview, it is clear that the Byzantines used *megas* to elevate older offices as growing Byzantine bureaucracy accommodated all manner of imperial

---

67 *R. Guilland*, Recherches sur les institutions Byzantines, 1, Berlin 1967, 405-417.

68 *Idem*, 535-551.

69 *N. Oikonomides*, Some Byzantine State Annuitants: Epi tes (Megales) Hetaireias and Epi ton Barbaron, Byzantina Symmeikta 14 (2001) 9-27

70 *R. Guilland*, Les Logothètes: Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantine, Revue des études byzantines 29 (1971) 5-115.

71 *Idem*, Recherches, 312-313.

72 *Totev*, Sreb"rna chasha, 12.

73 *Idem*, op.cit, 11-12.

74 Ljetopis popa Dukljanina, prev. *Sl. Mijušković*, Beograd 1988, 114.

75 *Idem*, 119, 122.

76 *Idem*, 9-12.

relatives and allies with ranks and titles. As M. Angold concludes the Komnenos period saw particular pressure on the ninth- and tenth-century Byzantine table of ranks as the expectations of dynastical followers grew apace. Apart from *megas*, new titles were also formed by adding *proto-*, *hyper-* or *pan-* to older ones. M. Angold observes that the devaluation of older titles was postponed for a while in this way.[77]

Addressing the issue of the time when Kievan conditions favoured the adoption of Grand Prince title, one can easily discern similar conditions to those in Moravia emerging in Kievan Rus' after the passing of Vladimir Sviatoslavich in 1015 and of Iaroslav Vladimirovich in 1054. I find the account of events following their deaths too diffuse for proper reconstruction and the period too premature for the introduction of the title. Three of Iaroslav's sons – Iziaslav, Sviatoslav and Vsevolod – successively ruled Kiev between 1054 and 1093. Therefore, Dimnik is right in his proposal that dating the use of Grand Prince could also be connected to the death of Prince Iaroslav.[78] Following the death of Vsevolod Iaroslavich, various successors among Iaroslav's sons put forward claims and launched internecine warfare. Part of the conflict was about who should rule in Kiev and the proper order of succession. This enmity resulted in the refusal of some Princes to submit to Sviatopolk Iziaslavich who ascended to the Kievan throne in 1093. Because of the rivalry, the Cumans twice defeated the combined armies of Sviatopolk Iziaslavich and Vladimir Vsevolodovich (Monomakh) by the River Stugna in 1093 and torched the monasteries around Kiev in 1096. Defeat forced the Rus' Princes to negotiate and unite their armies and retinues. Negotiations ended with the congress at Liubech where six Princes – Sviatopolk Iziaslavich, Vladimir Monomakh, Oleg Sviatoslavich and David Sviatoslavich, David Igorevich, and Vasilko Rostislavich – agreed on who was the most senior among them, the order of princely succession at Kiev, and who should rule each province of Kievan Rus'.[79]

6. Conclusions

One may try to reconcile the views of Poppe and Dimnik on the emergence and use of the title Grand Prince by reference to the observations above, and conclude that a number of events between 1015 and the 1190s facilitated introduction of the title. In my opinion, the former date is too early for the adoption of the title of Grand Prince by the Rus' ruler. The description of Rus' political realities in the *PVL* does not leave an impression of ordered succession. Moreover, the general framework and the details of these events do not find support in independent foreign or local sources. In the early eleventh century, the political realities of Kievan Rus' were still too opaque when viewed from Byzantium. Moreover, the Constantinopolitan elite was generally indifferent to political turmoil in Kiev, as shown by the obvious shortage of contemporary Byzantine references. As Kievan Rus' was a newly adopted member of the Christian family, with church

---

[77] *M. Angold*, The Byzantine Empire, 1025–1204: a Political History, New York 1997, 148-156.

[78] *Dimnik*, The Title, 264-270 and 306.

[79] *Idem*, op.cit., 283-286 and 303.

infrastructure in the making, the Byzantine church and imperial authorities received less information on events there than they would a century later. Perhaps this could explain why there was no need for the Byzantines to alter their diplomatic etiquette to reflect the Rus' political situation in the 1010s and the 1020s. Furthermore, the Byzantine administration had not then expanded so rapidly by adding various prefixes to the ranks and titles of its officers, although the tenth-century texts allowed existence of such administrative practice. The latter date – the 1190s – is too late; there are a number of pieces of evidence demonstrating an earlier assumption of the title of Grand Prince.

From my point of view, it is after 1097 that the situation in Rus' permitted the emergence of a sharp distinction between the Prince residing in Kiev and considered the sovereign of Kievan Rus' in the eyes of the world and Princes who were simple local potentates. Therefore, adding *megas* to the title of the Kievan Prince initially had much greater significance to the Byzantines as distinguishing the head of state from his subordinates, than to Rus' politics. The application of *megas* reflects not only features of Byzantine diplomacy and the Greek language, but also mirrors processes under the Emperor Alexios I Komnenos (1081–1018) when a number of old offices were subdivided. Alongside the dubious seal of Mstislav, the problematic reading of the inscription of the drinking bowl of Vladimir, and the puzzling address by Metropolitan Nikephoros to Prince Vladimir Monomakh, the evidence of the *tenth-century* Byzantine-Rus' treaties may serve to illustrate that the Kievan ruler was considered a Grand Prince in formal papers in the beginning of the twelfth century. Hypothesising whether the texts of the *tenth-century* Byzantine-Rus' treaties were updated by inserting later phraseology or whether they were essentially composed anew to follow late eleventh- or early twelfth-century analogies is irrelevant to this issue and the dating of the title. In either case, the time when the first version of the *PVL* was composed (the 1110s) and when the four *tenth-century* Byzantine Rus' treaties were inserted into it puts a *terminus ante quem* for the introduction of the title of Grand Prince in Kievan Rus'. Short of later research re-dating the *PVL*, such a reading of the limited available contemporary sources is one of the better solutions, in that it accommodates both their ambiguities and contradictions.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори– Primary Sources

De administrando imperio, ed. *G. Moravcsik*, English translation *R. J. H. Jenkins*, Washington 1967.

De Cerimoniis Aulae Byzantinae, ed. *J. Reiske*, Bonn 1829-1840.

Lavrent'evskaia letopis', red. *I. Karskii*, Leningrad 1927; repr. Moskva 1997.

Ljetopis Popa Dukljanina 1988 – Ljetopis popa Dukljanina, prev. Sl. Mijušković, Beograd 1988.

Ipat'evskaia letopis', red. *A. Shakhmatov*, Sankt Peterburg 1908, repr. Moskva 1998.

The Povest' vremennykh let. An Interlinear Collation and Paradosis, eds. *D. Ostrowski*, *D. Birnbaum*, and *H. G. Lunt*, Cambridge (Mass.) 2004.

Tvoreniia mitropolita Nikifora, red. S. Polianskii & M. Gromov, Moskva 2006

Литература – Secondary Works

Angold M., The Byzantine Empire, 1025–1204: a Political History, New York 1997.

Dimnik M., The Title "Grand Prince" in Kievan Rus', Mediaeval Studies 66 (2004) 253-312.

Franklin S., Greek in Kievan Rus', Dumbarton Oaks Papers 46 (1992) 69-81.

Götz L. K., Der Titel "Grossfürst" in den Ältesten Russischen Chroniken, Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte, 1 (1911) 23-66, 177-213.

Guilland R., Recherches sur les institutions Byzantines, vol. 1, Berlin 1967.

Guilland R., Les Logothètes: Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin, Revue des études byzantines 29 (1971) 5-115.

Lind J., The Russo-Byzantine Treaties and the Early Urban Structure of Rus', The Slavonic and East European Review 62/3 (1984) 362-370.

Oikonomides N., Byzantine Lead Seals, Washington 1985.

Oikonomides N., Some Byzantine State Annuitants: Epi tes (Megales) Hetaireias and Epi ton Barbaron, Byzantina Symmeikta 14 (2001) 9-27.

Poppe A, O tytule wielkoksiążęcym na Rus'i, Przegląd Historyczny 85/3 (1984) 423-439

Poppe A., Words that serve the authority: on the title of "Grand Prince" in Kievan Rus', Acta Poloniae Historica 60 (1989) 159-184, reprinted with Addendum, pp. 185a–191a, in *idem.*, Christian Russia in the Making, Aldershot 2007.

Schreiner P., Zur Bezeichnung "megas" und "megas basileus" in der Byzantinischen Kaisertitulatur, Byzantina 3 (1971) 171-192.

Sommer P., *Třeštík D.*, *Žemlička J.*, Bohemia and Moravia, in: Christianization and the rise of Christian monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200, ed. N. Berend, Cambridge - New York (2007) 214-262.

Tolochko A., review of *Andrzej Poppe*, Christian Russia in the Making in Palaeoslavica 17/2 (2009).

Vodoff V., La titulature des princes russes du Xe au début du XIIe siècle et les relations extérieures de la Russie kiévienne, Revue des études slaves 55/1 (1983) 139-150.

Bakalov G., Srednovekovniiat b"lgarski vladetel. Titulatura i insignii, Sofiia 1985.

Biliarski I, Institutsiite na srednovekovna B"lgariia, Vtoro b"lgarsko tsarstvo. Sofiia 1998.

Egorov V., Istoricheskaia geografiia Zolotoi ordy v XIII-XIV vv., Moskva 1985.

Istrin V., Dogovory russkikh s grekami X veka, Izvestiia otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Akademii nauk 29 (1925) 383-393.

Kachenovskii M., O basnoslovnom vremeni v rossiiskoi istorii, Uchenye zapiski Imperatorskago Moskovskago Universiteta 1/ 2 (1833) 277-298.

Kashtanov S., K voprosu o proiskhozhdenii teksta russko-vizantiiskikh dogovorov X v. v sostave "Povesti vremennykh let", Vostochnaia Evropa v drevnosti i srednevekov'e: Politicheskaia struktura drevnerusskogo gosudarstva, Moskva (1996), 39-42.

Kuz'min A., Skazanie ob apostole Andree i ego mesto v nachal'noi letopisi, Letopisi i khroniki za 1973 (1974) 37-47.

Litavrin G., Vizantiia, Bolgariia, Dreviaia Rus' (IX – nachalo XII v.), Sankt Peterburg 2000.

Likhachev D., Povest' vremennykh let, t. 2, Moskva-Leningrad 1950.

Malingudi Ia., Russko-vizantiiskie sviazi v X v. s tochki zreniia diplomatiki, Vizantiiskii vremennik, 56 (1995) 68-91.

Malingudi Ia., Russko-vizantiiskie dogovory v X v. v svete diplomatiki, Vizantiiskii vremennik 57 (1997) 58-87.

Medyntseva A., Gramotnost' v Drevnei Rusi po pamiatnikam epigrafiki X-pervoi poloviny XIII veka, Moskva 2000.

Miuller L., Drevnerusskoe skazanie o khozhdenii apostola Andreia v Kiev i Novgorod, Letopisi i khroniki za 1973 (1974) 48-63.

Obnorskii S., Iazyk dogovorov russkikh s grekami, Iazyk i myshlenie 6-7 (1936) 79-105.

Polianskii S., Bogoslovsko-filosofskie vzgliady mitropolita Nikifora, Drevniaia Rus': Voprosy medievistiki 4 (2001) 97-108.

Poppe A., A. Shakhmatov i spornye nachala russkogo letopisaniia, Drevniaia Rus'. Voprosy mediavistiki, 33 (2008) 76-85.

Sakharov A., Diplomatiia Drevnei Rusi IX-pervaia polovina X v., Moskva 1980.

Sakharov A., Diplomatiia Sviatoslava, Moskva 1982.

Skromnenko S., O nedostovernosti drevnei istorii i lozhnosti mneniia kasatel'no drevnosti russkikh letopisei, Sankt Peterburg 1834.

Slavova T., Vladetel i administratsiia v rannosrednovekovna B"lgariia. Filologicheski aspekti, Sofiia 2010.

Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnei Rusi (XI – pervaia polovina XIV v.), red. *D. Likhachev*, Leningrad 1987.

Tolochko A., Kniaz' v Kievskoi Rusi: Vlast', sobstvennost', ideologiia, Kyiv 1992.

Tolochko P., Russko-vizantiiskie dogovory i vremia vkliucheniia ikh v letopis', Trudy Otdela drevnerusskoi literatury 57 (2006) 42-49.

Totev T., Sreb"rna chasha s nadpis ot Preslav [na Sivin zhupan], Izvestiia na Arkheologicheskiia institut 27 (1964) 5-15.

Filiushkin A., Tituly russkikh gosudarei, Moskva – Sankt Peterburg 2006.

Chichurov I., "Khozhdenie apostola Andreia" v vizantiiskoi i drevnerusskoi tserkovno-ideologicheskoi traditsii, V: Tserkov', obshchestvo i gosudarstvo v feodal'noi Rossii, red. *A. Klibanov,* Moskva (1990) 7-23.

Shakhmatov A., Povest' vremennykh let i ee istochniki, Trudy Otdela drevnerusskoi literatury 4 (1940) 9-150.

Shakhmatov A., Povest' vremennykh let i drevneishie russkie letopisnye svody. Razyskaniia o drevneishikh russkikh letopisnykh svodakh, t. 1, kn. 1, red. V. Ziborov, Sankt Peterburg 2002.

Ianin V., Aktovye pechati Drevnei Rusi X-XV vv., t. 1, Moskva 1970.

Михаил Раев
(Софија, Бугарска)

ПОЈАВА ТИТУЛЕ ВЕЛИКИ КНЕЗ У РУСИЈИ И *ПОВЕСТ МИНУЛИХ ЛЕТА*

У чланку се, у светлости подробне текстуалне анализе *Повести минулих лета*, разматра питање када је титула *велики кнез* први пут ушла у употребу. У другој целини приказује се тренутно стање истраживања те теме, а у трећој пружа осврт на историографске погледе на *Повест* и на то у каквој су вези време њеног настанка и прва употреба титуле. Посебна пажња усмерена је на четири византијско-руска уговора из X века која се помињу у *Повести*. Утврђено је да време појаве прве верзије *Повести минулих лета* – друга деценија XII века – представља *terminus ante quem* за појаву титуле *великог кнеза* у Кијевској Русији, пошто је могуће да се текст уговора заснива на несачуваним византијско-руским

уговорима из почетка XII века у којима се помињала титула *великоī кнеза*. У четвртој целини обрађују се друга два извора значајна за ово истраживање: писмо митрополита Нићифора кнезу Владимиру Мономаху и печат кнеза Мстислава. У петој целини нуде се два објашњења зашто је титула ушла у византијску употребу и када су околности за то сазреле у Кијевској Русији. Као резултат те анализе, чланак нуди нову интерпретацију византијско-руских уговора из X века као сведочанства за појаву титуле *велики кнез* крајем XI и почетком XII века. С обзиром да ти уговори одражавају политичку стварност блиску времену настанка *Повесӣи минулих леӣа*, аутор истиче да је титула *велики кнез* још један пример који сведочи о таквом текстуалном утицају. Претпоставке да ли су текстови византијско-руских уговора из X века допуњени додавањем позније фразеологије или су у основи састављени изнова како би пратили аналогије с краја XI и почетка XII века сматрају се безначајним за питање појаве титуле и њеног датирања. У оба случаја време састављања прве верзије *Повесӣи минулих леӣа* и укључивања у њу четири византијско-руска уговора из X века представља крајњи датум за појаву титуле *велики кнез* у Кијевској Русији.

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

УДК: 271.2-726.1(569.1):929]: 27-9"1054"
DOI: 10.2298/ZRVI1451071P

ВЛАДИСЛАВ ПУЗОВИЋ, БОГДАНА НИКОЛИЋ
(Универзитет у Београду, Православни богословски факултет)

АНТИОХИЈСКИ ПАТРИЈАРХ ПЕТАР III (1052–1056) И ЦРКВЕНА КРИЗА 1054. ГОДИНЕ

Током црквене кризе средином XI века, која је поделила хришћански свет, антиохијски патријарх Петар III (1052–1056) нашао се у улози посредника између хришћанског Истока и Запада. У раду су размотрени односи патријарха Петра III са Римском и Константинопољском Црквом. Анализирана је и његова теолошка аргументација изнета у преписци са различитим архијерејима на Истоку и Западу.

Кључне речи: патријарх Петар III, Антиохијска патријаршија, Константинопољска патријаршија, Римска Црква, патријарх Михаило Кируларије.

During the Church crisis in the middle of the 11th century, which divided the Christian world, the Patriarch Peter III of Antioch (1052–1056) found himself in the role of an intermediary between eastern and western Christiandom. This paper examines relationships between the Patriarch Peter III of Antioch with the Churches of Constantinople and Rome. It aims to provide an analysis of the theological argumentation presented in his epistles to prominent Eastern and Western bishops.

Keywords: Patriarch Peter III, Patriarchate of Antioch, Patriarchate of Constantinople, Roman Church, Patriarch Michael I Cerularius.

Спору који је средином XI века избио између Римске и Константинопољске Цркве и који је резултирао међусобним анатемисањем највиших архијереја поменутих цркава 1054. године у Константинопољу посвећена је значајна пажња у историјској и теолошкој науци.[1] Посебно место у овој црквеној кризи припадало је антиохијском патријарху Петру III (1052–1056).[2]

Биографских података о патријарху Петру III нема много. Рођен је у Антиохији, а школовао се у Константинопољу, где је замонашен и касније напредовао до положаја великог скевофилакса Цркве Свете Софије.[3] Са тог положаја изабран је за патријарха „Божијег града" (Θεούπολις)[4] – Антиохије. Драгоцена сведочанства

---

[1] Из обимне библиографије о Великом расколу 1054. године (Источној шизми, у римокатоличкој историографији) издвајамо: *М. Челцов,* Полемика между греками и латинянами по вопросу об опресноках в XI–XII в., С. Петербург 1879; *Н. Скабаланович,* Разделение церквей при патриархе Михаиле Кирулариe, Христианское чтение II (1884) 726–756; I (1885) 95–145; *L. Brehier*, Le schisme oriental de 11e siècle, Paris 1899; *Н. Суворов*, Византийский папа, Москва 1902; *А. П. Лебедев,* История разделения Церквей в IX, X и XI в., С. Петербург 1905; Νεκταρίου Πενταπόλεως, Μελέτη ἱστορικὴ Περὶ τῶν αἰτίων τοῦ σχίσματος Β', Ἀθῆναι 1912; *A. Michel,* Humbert und Kerullarios. Quellen und Studien zum Schisma des XI Jahrhunderts, I, II, Paderborn 1924; 1930; *V. Laurent,* Le schisme de Michel Cerulaire, Echos d' Orient 31 (1932) 97–110; *A. Michel,* Die Antizipation des Paschamahles im Schisma des XI Jahrhunderts, Orientalia Christiana periodica 2 (1936) 155–163; *M. Jugie*, Le schisme de Michel Cerulaire, Echos d' Orient 36 (1937) 440–473; *A. Michel,* Lateinische Aktenstücke und sammlungen zum griechischen Schisma (1053/1054), Historisches Jahrbuch 60 (1940) 46–64; *A. Michel,* Die römischen Angriffe auf Michael Kerullarios wegen Antiocheia (1053/1054), Byzantinische Zeitschrift 44 (1951) 419–427; *A. Michel,* Der kirchliche Wechselverkehr zwischen West und Ost vor dem verschärften Schisma des Kerullarios (1054), Ostkirchliche Studien 1 (1952) 145–173; *D. N. Egender*, La Rupture de 1054, Irenikon 27 (1954) 142–156; *S. Runciman,* The Eastern Schism, a study of the papacy and the eastern churches during the XI and XII centuries, Oxford 1956; *J. Darrouzes,* Un faux περὶ τῶν ἀζύμων de Michel Cerulaire, Revue des etudes byzantines 25 (1967) 288–291; *K. Böhmer*, Das Schisma von 1054 im Lichte der byzantinischen und fränkischdeutschen Reichpolitik, Sapienter ordinare (1969) 317–336; J. *H. Erickson*, Leavened and Unleavened: Some Theological Implications of the Schism of 1054, St. Vladimir's Theological Quarterly 14 (1970) 155–176; *E. Petrucci,* Rapporti di Leone IX con Costantinopoli, Studi medievali 14 (1973) 733–831; *M. H. Smith*, And taking bread – Cerularius and the Azyme Controversy of 1054, Paris 1978; *F. Tinnefeld*, Michael I Kerullarios, patriarch von Konstantinopel (1043–1058). Kritische überlegungen zu einer biographie, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 39 (1989) 95–125; *M. Kaplan,* Le „schisme" de 1054. Quelques éléments de chronologie, Byzantinoslavica 56 (1995) 147–158; *Ἀ. Δημητρακόπουλος,* Ἱστορία τοῦ σχίσματος τῆς Λατινικὴς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς, Ἀθῆναι 1996; *Дионисий (Шленов),* Преподобный Никита Стифат и его богословские сочинения (кандидатская диссертация), Сергиев Посад 1998; *A. Bayer,* Das sogennante Schisma von 1054, ed. *P. Bruns,* Vom Schisma zu den Kreuzzügen 1054–1204, Paderborn 2005, 26–39; *T. Kolbaba,* On the closing of the churches and the rebaptism of Latins: Greek perfidy or Latin slander?, Byzantine and Modern Greek Studies vol. 29, 1 (2005) 39–51; *Ј. Пеликан*, Богословски узроци раскола између Истока и Запада, превео *Н. Билић*, Видослов преображењски број (2006) 43–56; *А. В. Бармин*, Полемика и схизма. История греко-латинских споров IX–XII веков, Москва 2006; *В. Пузовић*, Црквене и политичке прилике у доба Великог раскола 1054. године, Београд 2008; *J. R. Ryder,* Changing perspectives on 1054, Byzantine and Modern Greek Studies vol. 35, 1 (2011) 20–37; *T. Kolbaba*, 1054 revisited: response to Ryder, Byzantine and Modern Greek Studies vol. 35, 1 (2011) 38–44.

[2] О годинама патријарховања Петра III в. *V. Grumel*, Le patriarcat et les patriarches d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969–1084), Echos d'Orient 33 (1934) 139; 146.

[3] Ibid., 140; *Runciman,* The Eastern Schism, 63. О томе да ли је Петар пре монашења био жењен или не в. *Бармин*, Полемика и схизма, 126–127.

[4] Антиохија је званично преименована у «Божији град» (Θεούπολις) 528. године, после разорног земљотреса и потоње појаве Крста на небу изнад града в. *A. P. Kazhdan*, The Oxford Dictionary of Byzantium vol. I, New York – Oxford 1991, 115.

о избору и хиротонији за антиохијског патријарха доноси сам Петар, у посланици коју је као новоизабрани патријарх упутио свом клиру и пастви у Антиохији.[5] На поменути положај изабран је вољом цара Константина IX Мономаха (1042–1055). По Петровом сведочењу, цар се на поменути избор одлучио на основу јављања Пресвете Богородице, која му је у откривењу директно указала на Петра као достојног кандидата за трон антиохијских патријараха.[6] Хиротонију је, у престоници царства, у присуству „богољубивих архијереја" (θεοφιλῶν ἀρχιερέων), примио из руку τοῦ ἁγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Михаила Кируларија (1043–1058).[7] У посланици Петар имплицира да је његов избор био у складу са жељом Антиохијаца да на трон њихове Цркве дође њихов земљак. Молећи антиохијски клир и паству да узнесу своје молитве Богу за новог патријарха, Петар помиње своје антиохијско порекло, истичући: „Јер сам кост костију ваших и крв од крви ваше" (ὅτι ὀστοῦν εἰμὶ ἐκ τῶν ὀστέων ὑμῶν καὶ αἷμα ἐκ τοῦ αἵματος ὑμῶν).[8]

Петар III ступио је на патријаршијски трон Антиохијске Цркве 1052. године.[9] Углед и част Антиохијске патријаршије и њена канонска позиција у хришћанској икумени, с једне стране, те њена реална позиција средином XI века, с друге, битно су одређивали позицију патријарха Петра III у надолазећем спору, који је поделио Хришћанску Цркву.

Патријарх Петар III преузео је управљање Црквом у древном хришћанском центру, у којем су, између осталих, деловали Свети апостоли Петар и Павле (по Предању апостол Петар је био први епископ Антиохије. У складу с тим *Порфирий (Успенский)*, Восток христианский. Сирия, у списку поглавара Антиохијске Цркве, као првог наводи Апостола Петра). То је било место где се први пут сусрећу стручни термини хришћанског богословља „епископ" и „хришћанство".[10]

Позиција Антиохијске Цркве у хришћанској икумени регулисана је канонима прва два Васељенска сабора. Имајући на уму значај града Антиохије (једна од две кључне метрополе у источном делу Римске империје, и уједно једна од три главне „петринске" катедре Цркве), Оци Првог васељенског сабора, одржаног у Никеји (325), сврстали су Антиохију међу три кључна центра хришћанског

---

[5] Ἐπιστολὴ Πέτρου πατριάρχου Ἀντιοχείας πρὸς τὸν αὐτοῦ κλῆρον, ἣν ἅμα τὸ προχειρισθῆναι πρὸς αὐτοὺς ἔγραψεν, ed. *A. Michel*, Die Botschaft Petros' III von Antiocheia an seine Stadt über seine Ernennung, Byzantinische Zeitschrift 1 (1938) 116. 1–118. 10.

[6] Ibid., 117. 23–26 – 118. 1–3.

[7] Ibid., 117. 10–13.

[8] Ibid., 117. 20–21.

[9] *Порфирий (Успенский)*, Восток христианский. Сирия. I Список антиохийских патриархов, Труды Киевской духовной академии т. II (июнь) (1874) 416, износи податак да је Петар III био по реду 104. патријарх Антиохије.

[10] *J. Д. Зизјулас*, Јединство Цркве у Светој Евхаристији и у Епископу у прва три века, превео *С. Јакшић*, Нови Сад 1997, 128.

света.[11] Оваква позиција Антиохије потврђена је 2. каноном Другог васељенског сабора (Константинопољ, 381. година).[12]

Од времена доношења наведених канона територија над којом је јурисдикцију вршио првојерарх Антиохијске Цркве постепено је смањивана.[13] Од времена арапске инвазије и окупације града Антиохије (636) поједине црквене области Антиохијске патријаршије, које су остале у саставу Византије или бивале враћане у њен састав, укључиване су у јурисдикцију Константинопољске патријаршије.[14] У ближем одређивању граница јурисдикције антиохијског патријарха помажу нам византијски канонски коментатори XII века. Коментаришући 6. канон Првог васељенског сабора, Јован Зонара наводи следеће области потчињене епископу Антиохије: Сирија, Келесирија, обе Киликије, Месопотамија.[15] Коментаришући 2. канон Другог васељенског сабора, Теодор Валсамон износи податак да је управо у време Петровог патријарховања у Антиохији, Црква у Грузији, која је „тада била подчињена патријарху Антиохије" (ὑποκειμένην τότε τῷ πατριάρχῃ Ἀντιοχείας), одлуком сабора Антиохијске патријаршије, добила самосталност (αὐτοκέφαλον).[16] Сам патријарх Петар III у писму првојерарху Цркве у Аквилеји Доминику (прва половина 1054. године)[17] сведочи о томе да се огромне области Средњег Истока налазе у саставу Антиохијске патријаршије, наводећи да су епископије у Вавилону, Ромагариди и Хорасану под његовом јурисдикцијом.[18] Тешко је прецизно одредити границе антиохијске јурисдикције у источним областима ван граница Византије у време Петровог патријарховања.[19] С друге стране, неспорно је да су се у границама Византије, у то време, под Петровом јурисдикцијом налазиле најмање две

---

11 Шести канон Првог васељенског сабора налаже да се очувају „стари обичаји" (τὰ ἀρχαῖα ἔθη) којима је регулисана власт три древне хришћанске катедре (Рим, Александрија и Антиохија) *G. Rhalles – M. Potles*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων II, Athena 1852, 128.

12 Поменути канон налаже „епископима Истока" (τοὺς δὲ τῆς Ἀνατολῆς ἐπισκόπους) да очувају „првенства" (πρεσβείων) Антиохијске Цркве, онако како су дефинисана одлукама Никејског сабора (Ibid., 169).

13 Осмим каноном Трећег васељенског сабора (Ефес, 431) Кипарска Црква је добила самосталност у односу на Антиохију (Ibid., 203–204). На Четвртом васељенском сабору (Халкидон, 451) од Антиохије су одвојене палестинске провинције, од којих је касније формирана Јерусалимска патријаршија в. *P. L'Huillier*, The Church of the Ancient Councils. The disciplinary work of the first four ecumenical councils, New York 2000, 194–197; The Acts of the Council of Chalcedon vol. II, ed. *R. Price, M. Gaddis*, Liverpool 2005, 244–250.

14 *Grumel*, Le patriarcat et les patriarches d'Antioche, 129–130; *Kazhdan*, The Oxford Dictionary of Byzantium vol. I, 117. Теодор Валсамон (антиохијски патријарх из XII века) оправдава такву праксу истичући у први план неопходност помоћи црквама које су потпале под власт варвара (ὑπὸ ἐθνῶν κατεχομένας) *Rhalles – Potles*, Σύνταγμα II, 172.

15 Ibid. Исто понавља и Теодор Валсамон (Ibid.,129).

16 Ibid., 172.

17 О датирању овог писма детаљније в. *Бармин*, Полемика и схизма, 177–178.

18 Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότῃ καὶ πνευματικῷ ἡμῶν ἀδελφῷ, τῷ ἁγιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Γρανδέσης ἤτοι Ἀκυλίας, Πέτρος ἐλέῳ Θεοῦ πατριάρχης Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας , ed. *J. P. Migne*, PG 120, 760C.

19 *Оливије Клеман*, Развој источног хришћанства, превео *А. Ресимић,* Крагујевац 2012, 74, наводи да је патријарх Петар III под својом јурисдикцијом имао укупно 192 епископије.

митрополије: Тарс и Аназарб. Позната су и имена неких од митрополита поменутих митрополија, у наведеном периоду. Антиохијски монах Никон Дивногорац, савременик патријарха Петра III, у свом делу Тактикон, наводи да је на хиротонији патријарха Петра III у Константинопољу био и митрополит Аназарба Лука.[20]

Чињеница да се град Антиохија, као седиште патријаршије, средином XI века, налазио у саставу Византије,[21] омогућила је патријарху Петру III да се активније укључи у спор који је, у поменутом периоду, избио између Римске и Константинопољске Цркве. Управо је наведена чињеница давала специфичну тежину Антиохијској патријаршији у црквеној кризи поменутог периода. Она је наиме била једина, од три древне источне патријаршије, чије се седиште у датом периоду налазило у саставу Империје. Антиохијски патријарх Петар III био је главни посредник преко којег су се Јерусалимска и Александријска патријаршија обавештавале о текућим збивањима у хришћанској икумени.[22] Оваква улога му је омогућавала да, на известан начин, буде глас древних источних патријаршија у спору који је претио да поцепа хришћанску икумену. С друге стране, таква позиција патријарха Петра III утицала је на то да се и Рим и Константинопољ активно боре за његову подршку у међусобном спору.

Односи антиохијског патријарха Петра III са Римском и Константинопољском Црквом

Патријарх Петар III настојао је да, током велике кризе у односима између Римске и Константинопољске Цркве педесетих година XI века, одигра улогу посредника, с главним циљем да очува канонско јединство између источних патријаршија и Римске Цркве. Сасвим је извесно да током патријарховања Петра III није дошло до прекида канонско-молитвене заједнице између Антиохијске и Римске Цркве, упркос размени анатема између папских легата и представника Константинопољске Цркве, у лето 1054. године.[23]

---

[20] Овај податак се налази у руској редакцији *Тактикона монаха Никона*, који се чува у Патријаршијској библиотеци Српске Цркве (ПБ, Рс 174, Л. 657`). *Н. Скабаланович*, Византийское государство и церковь в XI в., С. Петербург 1884, 422, тврди да је и Дамаск у поменуто време био у саставу Царства и наводи да је за време Петровог патријарховања митрополит у Дамаску био Сергије.

[21] Антиохија је реинтегрисана у састав Византије 969. године, током владавине цара Никифора II Фоке. Византија је овај град дефинитивно изгубила 1084. године, када су га заузели Турци Селџуци, в. *Г Остроīорски*, Историја Византије, Београд 1969, 276; *Kazhdan*, The Oxford Dictionary of Byzantium vol. I, 115–116. О овом периоду детаљније в. *H. Kennedy*, The Last century of Byzantine Syria: A Reinterpretation, Byzantinische Forschungen 10 (1985) 141–183; *K. P. Todt,* Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit (969–1084), Byzantinische Zeitschrift 94 (2001) 239–267.

[22] Патријарх Петар III сведочи о томе да је писма константинопољског патријарха Михаила Кируларија прослеђивао александријском и јерусалимском патријарху (Πέτρου Θεουπόλεως καὶ πάσης Ἀνατολῆς πατριάρχου λόγος καθ’ ὃν καιρὸν εἰσῆλθεν ὁ Ἰταλὸς Ἄργυρος ἐλέγξων τὰ ἡμέτερα, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 813B).

[23] *J. Nasrallah*, Le Patriarcat d’Antioche est-il reste, apres 1054, en communion avec Rome?, Istina 4 (1976) 374–375.

О Петровим напорима да сачува јединство Цркве сведочи низ података забележених у изворима тог времена. Најпре, непосредно по ступању на трон антиохијских патријараха, Петар је упутио уобичајену патријаршијску посланицу са изложењем вере не само својој источној сабраћи (патријарху константинопољском Михаилу Кируларију уручио ју је лично, приликом хиротоније) већ и римском папи Лаву IX (1049–1054).[24] Овај чин је, сам по себи, сведочио о канонском јединству између Римске и Антиохијске Цркве, у том периоду.[25]

Следећи важан моменат који сведочи о томе да је током Петровог патријарховања постојало канонско јединство између Римске и Антиохијске Цркве јесте чињеница да се папино име у том периоду налазило у диптиху Антиохијске патријаршије. Сведочанство о томе налазимо у опширном писму патријарха константинопољског Михаила Кируларија, упућеном патријарху Петру III, непосредно после догађаја везаних за анатеме у Константинопољу, у лето 1054. године. Наиме, патријарх константинопољски наводи да је дознао да патријарх Петар III „узноси" папино име у „светим диптисима" Антиохијске патријаршије (ὡς δηλωθέντα πάπαν καὶ ἡ τελειότης σου ἐν τοῖς ἱεροῖς ἀναφέρει διπτύχοις).[26] И не само то. Он тврди да то чине и преостала двојица источних патријараха (ὁ Ἀλεξανδρείας, καὶ ὁ Ἱεροσολύμων).[27] Потом тражи од Петра III да прекине с том праксом, јер је име римских епископа избачено из диптиха источних Цркава још од Шестог Васељенског Сабора, када је избрисано име папе Вигилија, који је одбио да осуди *Три поглавља*.[28]

Патријарх Петар III је брзо одговорио патријарху Михаилу, исправљајући историјски нетачне податке везане за наводно избацивање папиног имена из

---

[24] Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἁγιώτατον πατριάρχην Ἀλεξανδρείας, ed. *A. Michel*, Humbert und Kerullarios II, Paderborn 1930, 432. 1–438. 21; Τοῦ αὐτοῦ Ἀντιοχείας πρὸς τὸν ἁγιώτατον πατριάρχην Ἱεροσολύμων, Ibid., 438. 22–446. 28; Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἁγιώτατον πάπαν Ῥώμης, Ibid., 446. 29–456. 34.

[25] Управо у овом контексту треба посматрати похвалу због јединства са Римском Црквом, коју патријарху Петру III упућује поглавар Аквилејске Цркве Доминик, у посланици упућеној крајем 1053. или почетком 1054. године (Γράμμα Δομινίκου πατριάρχου Βενετίας πρὸς Πέτρον τὸν Ἀντιοχείας πατριάρχην, ed. Νεκταρίου Πενταπόλεως, Μελέτη ἱστορικὴ Β' 42. 7–10). Сам римски папа Лав IX у одговору на Петрову патријаршијску посланицу истиче јединство вере између Римске и Антиохијске Цркве (Leonis epistola ad Petrum episcopum Antiochenum, ed. *J. P. Migne*, PL 143, 771B). С друге стране, не треба занемарити утицај византијског цара Константина IX Мономаха на одлуку Петра III да пошаље патријаршијску посланицу у Рим, о чему детаљније в. *P. l'Huillier*, Le schisme de 1054, Вестник русского западно-европейского патриаршего экзархата, Париж (1954) 60.

[26] Μιχαὴλ τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κονσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τοῦ Κηρουλαρίου πρὸς Πέτρον τὸν ἁγιώτατον πατριάρχην Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας, ed. *J.P. Migne*, PG 120, 788C.

[27] Ibid.

[28] Ibid., 788C – 789A. Спор о „Три поглавља" (питање везано за постхумну осуду тројице несторијанаца: Теодора мопсуестијског, Теодорита кирског и Иве едеског) изазвао је средином VI века озбиљну кризу у односима између хришћанског Истока и Запада, посебно између Константинопољске и Римске Цркве. О овом спору, као и о специфичној позицији римског папе Вигилија, детаљније в. *Џ. Мајендорф*, Империјално јединство и хришћанске деобе. Црква од 450. до 680. године, превео *Ј. Олбина*, Крагујевац 1997, 203–210.

диптиха на Шестом Васељенском Сабору. Он указује на очигледан анахронизам, исказан у писму константинопољског патријарха, у оквиру кога се спор о *Три поглавља* и име папе Вигилија повезују са Шестим Васељенским Сабором (Ὁ Βιγίλλιος γὰρ ἐπὶ τῆς πέμπτης ἤ ... οὐ μὴν δὲ ἐπὶ τῆς ἕκτης συνόδου),[29] за то криви „непажњу" Киругларијевог хартофилакса (ἀπροσεξίαν τῷ εὐσεβεῖ χαρτοφύλακί σου), који је будући млад, недовољно искусан за сложена црквена питања (νέος ὢν οὔπω πεῖραν ἔσχεν ἱκανὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν). Сваљујући одговорност за поменуте очигледне нетачности на константинопољског хартофилакса, патријарх Петар III саветује патријарха Михаила да не прихвата „оно што се није догодило као оно што се догодило" (τὸ μὴ γεγονὸς ὡς γεγονός).[30]

Патријарх Петар III потом износи важна лична сведочанства о помињању имена римског епископа од стране источних патријараха у првој половини XI века. Тврди да је „лично сведок" (κἀγὼ μάρτυς) да је антиохијски патријарх Јован узносио у диптисима име римског папе Јована (ὅτι ἐπὶ τῷ μακαρίτῃ πατριάρχῃ Ἀντιοχείας κυρῷ Ἰωάννῃ, ὁ πάπας τῆς Ῥώμης Ἰωάννης, ἐν τοῖς ἱεροῖς διπτύχοις ἀναφέρετο),[31] као и да је „пре четрдесет и пет година" (πρὸ χρόνων τεσσαράκοντα καὶ πέντε) лично присуствовао литургијама у Константинопољу када је константинопољски патријарх Сергије помињао име папе „заједно са осталим патријарсима" (μετὰ τῶν ἄλλων πατριαρχῶν).[32] Закључујући своје сведочење, патријарх Петар III истиче да му није познато када и због којих је разлога име римског епископа искључено из диптиха Константинопољске патријаршије.[33]

Настојећи да очува јединство Цркве, патријарх Петар III није губио из вида постојање битних размимоилажења између Римске Цркве и источних патријаршија, на теолошком и еклисиолошком плану. Он је, одмах по ступању на трон антиохијских патријараха, у патријаршијској посланици упитао римског папу Лава IX о „смислу црквеног разногласја, због кога велики наследник великог Петра ... себе раздељује и одсеца од божанског тела Цркве" (τίς ὁ λόγος τῆς ἐκκλησιαστικῆς διαστάσεως ἵνα καὶ ὁ τοῦ μεγάλου Πέτρου μέγας διάδοχος... τοῦ θείου τῶν ἐκκλησιῶν σώματος διασχίζοιτό τε καὶ διατέμνοιτο).[34] Значајно је истаћи

---

29 Патријарх Петар наводи да је константинопољски патријарх Мина заиста на „кратак период" (συνέβη μικρόν) искључио из диптиха папу Вигилија, али да је касније име римског епископа враћено у диптих Константинопољске патријаршије. У време Шестог васељенског сабора, истиче патријарх Петар, на челу Римске Цркве био је папа Агатон „частан муж и у божанским стварима мудар" (ἀνὴρ τίμιος καὶ τὰ θεῖα σοφός), (Πέτρου Θεουπόλεως καὶ πάσης Ἀνατολῆς πατριάρχου λόγος ed. *J. P. Migne*, PG 120, 797B-C – 800A).

30 Ibid., 797A.

31 Ibid., 800A. Ради се о антиохијском патријарху Јовану III ὁ Πολίτης (996–1021) и римском папи Јовану XVIII (1004–1009).

32 Πέτρου Θεουπόλεως καὶ πάσης Ἀνατολῆς πατριάρχου λόγος, ed. *J.P. Migne*, PG 120, 800A. Ради се о константинопољском патријарху Сергију II (1001–1019) и римском папи Сергију IV (1009–1012).

33 Πέτρου Θεουπόλεως καὶ πάσης Ἀνατολῆς πατριάρχου λόγος, ed. *J.P. Migne*, PG 120, 800B.

34 Τοῦ αὐτοῦ Ἀντιοχείας πρὸς τὸν ἁγιώτατον πάπαν Ῥώμης, ed. *A. Michel*, Humbert und Kerullarios II, 446. 36–39.

да је питање о разногласју и подели у Цркви пролог Петрове патријаршијске посланице папи Лаву IX и својеврсно сведочанство о међуцрквеним односима средином XI века. Такође је и битан показатељ Петрових еклисиолошких позиција, које су се суштински разликовале од римске универзалистичке еклисиологије, чији је развој био у пуном замаху. Отуда и Петрово питање о разлозима одвајања римског епископа од саборног Тела Цркве.

Аргументација папоцентричне еклисиологије, која је стизала из Рима, а чији је главни састављач био радикални кардинал Хумберт,[35] није утицала на промену фундаменталних еклисиолошких позиција патријарха Петра III. Римско инсистирање на неопозивом ауторитету папе, као наследника Светог Апостола Петра, и савет патријарху Петру III да остане у јединству са Римском Црквом, као јединим гарантом јединства Васељенске Цркве,[36] добило је одговор у чврстом ставу антиохијског патријарха о потреби саборног управљања Црквом, оличеног кроз систем Пентархије. Патријарх Петар пореди пет великих патријарашких катедара Хришћанске Цркве са пет чула Тела Христовог – Цркве,[37] инсистирајући на неопходности да се, у вези са кључним богословским питањима, папа усагласи са четворицом источних патријараха, уместо што инсистира на једностраним решењима.[38]

Посебно је питање карактер односа између Антиохијске и Константинопољске патријаршије у време Петровог патријарховања. Не треба изгубити из вида чињеницу да је римски папа Лав IX упорно инсистирао на томе да константинопољски патријарх Михаило Кируларије има претензије у вези са проширивањем своје власти на уштрб Антиохијске патријаршије. Мотив за инсистирање на овом питању несумњиво је био повезан са актуелним сукобом између Римске и Константинопољске Цркве и жељом римског епископа да придобије на своју страну антиохијског патријарха. Такође, ово инсистирање треба посматрати у контексту шире акције римске курије усмерене ка потискивању утицаја Константинопољске патријаршије на Истоку, базиране на обнови „изворног – никејског петринског поретка Цркава".[39]

---

35 Кардинал Хумберт, епископ Силва Кандиде (*Humberto cardinali episcopo Silvaecandidae*) (1049–1061), био је кључни човек римске курије за односе са Источном Црквом, средином XI века. На основу овлашћења папе Лава IX био је предводник делегације Римске Цркве на преговорима са византијским царем Константином IX Мономахом и константинопољским патријархом Михаилом Кируларијем, који су завршени међусобним анатемисањем у лето 1054. године. О кардиналу Хумберту в. *Kazhdan*, The Oxford Dictionary of Byzantium vol. II, 956.

36 Поменути ставови изнети су у посланици папе Лава IX (чији је састављач, највероватније, био кардинал Хумберт, почетком 1054. године) патријарху Петру III, а која је била одговор на Петрову патријаршијску посланицу са изложењем вере (Leonis epistola ad Petrum episcopum Antiochenum, ed. *J. P. Migne*, PL 143, 770B-C).

37 Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότῃ, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 760A-B.

38 Ibid., 761C – 764A.

39 О поменутим настојањима римске курије, средином XI века, детаљније в. *Michel,* Die römischen Angriffe auf Michael Kerullarios wegen Antiocheia, 419–420.

Папа Лав IX је у неколико наврата актуелизовао питање притиска Константинопољске на Антиохијску патријаршију. Најпре у опширном писму константинопољском патријарху Михаилу Кируларију, упућеном крајем 1053. године, истиче да Константинопољска Црква „није никаквом божанском или људском привилегијом цењенија или славнија од других цркава" (*nullo divino vel humano privilegio honorabilior seu clarior aliis ecclesiis*).[40] У односу на Константинопољску Цркву, истиче папа, Цркве Антиохије и Александрије, због поштовања према првом међу апостолима, поседују првенство части (*ob reverentiam principis apostolorum, inter alias retentent dignitatis iura*). Част која од давнина припада овим Црквама треба да остане неповређена без обзира на чињеницу да је Римска Црква, из поштовања према оснивачу Константинопоља, Цркву нове престонице удостојила посебним привилегијама.[41] Овакви ставови папе Лава IX били су пролог за оштру критику упућену патријарху Михаилу Кируларију, у краћем писму константинопољском архијереју, почетком 1054. године. У низу оптужби на рачун Кируларија посебно се истиче папина тврдња о притиску на Антиохијску и Александријску патријаршију. Ово се назива „новом амбицијом (циљем)" (*nova ambitione*).[42] Намера Кируларија, према папином виђењу, састоји се у лишавању поменутих патријаршија њихових старих и поштованих привилегија, што води њиховом потчињавању, а што је супротно божанским законима (*antiquis suae dignitatis privilegiis privare contendens, contra omne fas et ius tuo dominio subiugare conaris*).[43]

Становиште да је канонски поредак у Цркви угрожен претензијама патријарха Михаила Кируларија у односу на Антиохијску патријаршију папа Лав IX истакао је и у писму антиохијском патријарху Петру III (одговор на Петрову патријаршијску посланицу са изложењем вере). Папа понавља и конкретизује свој став о првенству Антиохијске у односу на Константинопољску Цркву, изнет у опширном писму патријарху Михаилу Кируларију. Јасно износи став да је Антиохијска Црква трећа по достојанству у хришћанској икумени,[44] чиме директно доводи у питање позицију Константинопољске патријаршије.[45] Папа позива патријарха Петра III да непрестано има на уму „стару част" (*antiqua honorificentia*) патријаршије коју представља и подстиче га да брани њено достојанство. Не помињући директно патријарха Михаила Кируларија, али јасно алудирајући на њега, папа наводи да су до њега стигле вести „да неки покушавају да умање

---

40 Epistola I. Leonis papae IX ad Michaelem Constantinopolitanum patriarcham, ed. *J. D. Mansi*, Sacrorum Conciliorum Nova, et amplissima collection 19 (ann. 967–1070), Paris–Leipzig 1902, 651D.

41 Ibid., 651D-E.

42 *S. Leonis epistola ad Michaelem Constantinopolitanum patriarcham*, ed. *J. P. Migne*, PL 143, 774A.

43 Ibid., 774B.

44 Leonis epistola ad Petrum episcopum Antiochenum, ed. *J. P. Migne*, PL 143, 770D.

45 Истицањем Антиохијске патријаршије као треће у хришћанској икумени, папа Лав IX је довео у питање друго место Константинопољске патријаршије, утврђено 3. каноном Другог васељенског сабора (Константинопољ, 381), в. *Rhalles – Potles*, Σύνταγμα II, 173.

древни углед Антиохијске Цркве“ (*quia quosdam conari minuere antiquam dignitatem Antiochenae Ecclesiae audivimus*). Папа упозорава Петра да не одустаје од „упорне одбране части“ (*constanter defendas honorem*) без обзира на „било чију гордост или дрскост“ (*cuiuslibet pompa vel arrogantia*). У тој борби папа обећава патријарху Петру III подршку Римске Цркве, која „своју љубљену кћер никада и ни у чему неће оставити“ (*tam dilectae sibi filiae, imo consociae nusquam et nunquam deerit*).[46]

Као предтекст папиних оптужби везаних за мешање константинопољског патријарха у унутрашње послове Антиохијске патријаршије могло је да послужи неколико важних историјских момената. Најпре, чињеница да су три древне источне патријаршије, почев од VII века, биле под арапском окупацијом негативно је утицала на њихов развој и реалан утицај на токове црквеног живота у хришћанској икумени.[47] С друге стране, Константинопољска патријаршија је, почев од VII века, била једина патријаршија у саставу Византије, што је утицало на јачање положаја константинопољског патријарха у односу на његову источну сабраћу.[48]

Јачање утицаја константинопољског патријарха нарочито је било видљиво у односу на Антиохијску патријаршију, будући да се радило о суседним патријаршијама. Посебно важно поглавље у њиховим међусобним односима јесте период у коме је Антиохија била реинтегрисана у састав Византије (969–1084). О односима ових патријаршија у наведеном периоду значајна сведочанства доноси антиохијски монах Никон Дивногорац у 31. поглављу свог списа Тактикон. Одмах по реинтегрисању Антиохије, сведочи Никон, цар Јован I Цимискије (969–976) потврдио је „државним законима“ (πολιτικοὺς νόμους), а на основу свештених канона (ἀκολουθῶν τοὺς θείους κανόνας),[49] положај и јурисдикцију антиохијског патријарха.[50] Поред тога, антиохијском патријарху даровао је, као метох, престонички манастир τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῶν Ὁδηγῶν. Сва права антиохијског патријарха на овај манастир, укључујући и „узношење његовог имена“ (ἀναφέρεσθαι τὴν ὀνομασίαν αὐτοῦ) на литургији, потврдио је константинопољски патријарх Полиевкт (956–970).[51] Никон затим наводи веома битну епизоду, везану за формалну предају овлашћења за избор и хиротонију антиохијских патријараха у руке Константинопољске патријаршије. То се догодило

---

46 Leonis epistola ad Petrum episcopum Antiochenum, ed. *J. P. Migne*, PL 143, 770D – 771A.

47 О положају Александријске, Антиохијске и Јерусалимске патријаршије у периоду од IX до XI века в. *А. П. Лебедев*, Очерки внутреней истории Византийско-восточной церкви в IX, X и XI веках, Санкт-Петербург 2003, 108–117.

48 *J. Hergenröther*, Rhotius, patr. von Konstantinopel II, Regensburg 1867–1869, 452–454; *Скабаланович*, Византийское государство и церковь, 362–363; *Лебедев*, Очерки внутреней истории Византийско-восточной церкви, 115; *Runciman,* The Eastern Schism, 19.

49 Из „Тактикона“ Никона Дивногорца. Sinait. 436 (441), ed. *В. Н. Бенешевич*, Описание греческих рукописей монастыра Святой Екатерины на Синае т. I, С. Петербург 1911, 582. 2–3.

50 Првог патријарха у реинтегрисаној Антиохији поставио је сам цар Јован Цимискије. То је био Теодор (970–976), игуман јерменског манастира τοῦ κυροῦ Ἀντωνίου (Ibid., 581. 33).

51 Ibid., 582. 5–11.

за време двојице антиохијских патријараха – Агапија (978–996) и Јована III (996–1021). После Агапијеве оставке, на трон антиохијских патријараха требало је да дође Јован III. Међутим, уследио је преокрет и повлачење Агапијеве оставке, услед чега је Јован, уплашивши се (φοβηθεὶς) да неће бити подржан од митрополита Антиохијске патријаршије „на брзину предао привилегију Антиохије“ (κατὰ σπουδὴν προέδωκεν τὸ προνόμιον Ἀντιοχείας), односно „од тада би одређено да се хиротонишу [антиохијски патријарси – прим. аут.] од патријарха Константинопоља“ (ἀπὸ τότε ἐτυπώθη χειροτονεῖσθαι ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως).[52] Ова „предаја антиохијске привилегије“ значила је да су избор и хиротонија антиохијских патријараха, почев од 996. године, не само фактички већ и формално зависили од воље престоничких црквених и државних кругова, чиме је, несумњиво, даван повод за оптужбе са Запада, везане за нарушавање канонског поретка.[53]

У складу са вишедеценијском праксом хиротонисања антиохијских патријараха у престоници Империје, обављена је и хиротонија Петра III 1052. године. Великог скевофилакса Цркве Свете Софије хиротонисао је константинопољски патријарх Михаило Кируларије. О односу ове двојице архијереја важне податке доноси Никонов Тактикон[54] и њихова међусобна преписка, вођена 1054. године.[55] Посебно је карактеристична и индикативна епизода везана за ђакона Антиохијске патријаршије, који се звао ὁ Ἁγιοστεφανίτης Χριστόδουλος.[56] Он је био послан од стране антиохијског патријарха Петра III, због одређеног посла, у Константинопољ. У престоници га је, према Никоновом сведочењу, патријарх Михаило Кируларије „почаствовао“ (ἐτιμήθη) звањем κουβουκλήσιος.[57] Повратак поменутог ђакона у Антиохију, са новим звањем добијеним од другог архијереја, изазвао је оштру реакцију патријарха Петра III. Сматрајући да су поменутим чином права његове Цркве нарушена, патријарх Петар III је одбио да прими ђакона, а грамату коју је овај донео из престонице поцепао је (τὸν διάκονα ἀπεδίωξεν καὶ τὴν κέλευσιν διέρρηξεν). Потом је упутио „оштро писмо“

---

52 Ibid., 582. 11–18.

53 Овај догађај, као прекретницу у односима између Константинопољске и Антиохијске патријаршије, истиче *V. Grumel*, Les patriarches grecs d'Antioche du nom de Jean (XI et XII siècles), Echos d' Orient 32 (1933) 283–284.

54 Из „Тактикона“ Никона Дивногорца. Sinait. 436 (441), ed. *В. Н. Бенешевич*, 582. 19–33.

55 Поменута преписка је највећим делом посвећена догађајима који су се у лето 1054. године збили у Константинопољу и њиховим последицама на односе са Римском Црквом. Ради се о два писма константинопољског и једном писму антиохијског патријарха (Μιχαὴλ τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τοῦ Κηρουλαρίου πρὸς Πέτρον τὸν ἁγιώτατον πατριάρχην Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας, ed. *J.P. Migne*, PG 120, 781B – 796A; Πέτρου Θεουπόλεως καὶ πάσης Ἀνατολῆς πατριάρχου λόγος καθ' ὃν καιρὸν εἰσῆλθεν ὁ Ἰταλὸς Ἄργυρος ἐλέγξων τὰ ἡμέτερα, Ibid., 796B – 816A; Ἁγιωτάτου Μιχαὴλ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τοῦ Κηρουλαρίου πρὸς τὸν Ἀντιοχείας πατριάρχην Πέτρον, Ibid., 816A – 820C).

56 Из „Тактикона“ Никона Дивногорца. Sinait. 436 (441), ed. *В. Н. Бенешевич*, 582. 20–21.

57 Ibid., 582. 21–22.

(αὐστηρὰς γραφὰς) константинопољском патријарху Михаилу Кируларију, у коме истиче „да није апостолски трон Антиохије под Константинопољем" (ὅτι οὐκ ἔστιν ὁ ἀποστολικὸς θρόνος Ἀντιοχείας ὑπὸ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως) и да је предавање овлашћења за избор и хиротонију антиохијских патријараха у руке Константинопоља, за време патријарха Јована III, било противзаконито (παράνομον).[58] У наставку Никон истиче да је патријарх Михаило Кируларије упутио Петру III посланицу тражећи опроштај (συγγνώμην αἰτῶν) и пребацујући кривицу за читав случај на свог хартофилакса, који је све то урадио без његовог знања (παρὰ γνώμην αὐτοῦ). Патријарх Петар III прихватио је ово извињење константинопољског патријарха, а свом ђакону је опростио.[59]

Поједини истраживачи су у овој епизоди видели покушај патријарха Петра III да у потпуности одстрани утицај константинопољског патријарха у Антиохијској патријаршији, што је коначно требало да резултира укидањем праксе хиротонисања антиохијских патријараха у Константинопољу.[60] Потребно је, међутим, имати на уму да је Никоново сведочанство само делимично потврђено другим изворима. Наиме, „оштро писмо" патријарха Петра III Михаилу Кируларију, о коме говори Никон, није сачувано у интегралној верзији, те отуда не треба искључити могућност додатног „заоштравања" Петрових ставова у Никоновој интерпретацији, посебно ако се има на уму да у читавом спису Тактикон провејава својеврстан „локалпатриотизам" антиохијског монаха-писца. Са друге стране, несумњиво је да је патријарх константинопољски Михаило Кируларије био принуђен да се извињава Петру III, о чему сведочи почетак његове посланице антиохијском патријарху, упућене после сукоба са папским легатима у престоници Царства.[61] Може се закључити да је овај случај, несумњиво, показао одлучност патријарха Петра III да заштити достојанство своје патријаршије.

Патријарх Петар III био је прожет свешћу о високом достојанству патријаршије на чијем је челу био. Јасно сведочанство о томе срећемо у писму које је упутио поглавару Аквилејске Цркве Доминику. Одбацујући основаност коришћења патријарашке титуле за поглавара Аквилејске Цркве,[62] и бранећи поредак Пентархије у Васељенској Цркви, патријарх Петар III истиче посебну

---

58 Ibid., 582. 24–30.

59 Ibid., 582. 30–33.

60 *Grumel*, Le patriarcat et les patriarches d'Antioche, 140–141.

61 Μιχαὴλ τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κονσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τοῦ Κηρουλαρίου πρὸς Πέτρον, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 781B-D – 784A.

62 Доминик аквилејски, у писму патријарху Петру III, себе је представио са „Божјом милошћу патријарх Градске и Аквилејске Цркве" (χάριτι Θεοῦ τῆς Γρανδέσης καὶ Ἀκυλίας ἐκκλησίας πατριάρχης). По Доминиковој тврдњи, апостол Петар је одредио да једино поглавар Цркве у Граду и Аквилеји, у целој Италији, има право да носи титулу патријарха (Γράμμα Δομινίκου πατριάρχου Βενετίας πρὸς Πέτρον τὸν Ἀντιοχείας πατριάρχην, ed. Νεκταρίου Πενταπόλεως, Μελέτη ἱστορικὴ ΙΙ, 42. 3–22). Одбацујући поменуту аргументацију, и ословљавајући Доминика са титулом ἀρχιεπίσκοπος, патријарх Петар III наводи да никада раније ни од кога није чуо да се поглавар Цркве у Аквилеји ословљава титулом πατριάρχης (Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότῃ, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 757C).

позицију патријаршије на чијем се челу налази. Он изричито тврди да титула патријарха припада искључиво поглавару Антиохијске Цркве (μόνος δὲ ὁ Ἀντιοχείας ἰδιαζόντως ἐκληρώθη πατριάρχης ἀκούειν καὶ λέγεσθαι), док се сви остали незаконито користе поменутом титулом, имајући на уму да поглаварима Римске и Александријске Цркве припада титула πάπας, док поглаварима Константинопољске и Јерусалимске Цркве припада титула ἀρχιεπίσκοπος.[63]

И поред непрестаних настојања Запада да га придобије на своју страну, као и повремених неспоразума са патријархом Михаилом Киреларијем, патријарх Петар III је, ипак, у критичним моментима стајао на страну константинопољског патријарха. То је посебно било изражено у време кризе везане за затварање латинских манастира у Константинопољу (1052–1053).[64] На жалбу поглавара Аквилејске Цркве Доминика да у Константинопољу забрањују употребу бесквасног хлеба у Светој Евхаристији и да због тога искључују из црквене заједнице[65] патријарх Петар III одговара пружањем подршке константинопољском патријарху и опширним теолошким трактатом о неправилности употребе бесквасног хлеба у Светој Евхаристији.[66]

Теолошки ставови антиохијског патријарха Петра III

Антиохијски патријарх Петар III, као један од значајнијих теолога свог доба, настојао је да и у домену теолошких аспеката црквених спорова из средине XI века очува угрожено јединство Цркве. Имајући на уму јединство Цркве као еклисиолошки императив,[67] он је, међутим, знао да је оно могуће само у истини,

---

63 Ibid., 757C-D.

64 О насилном затварању латинских манастира у византијској престоници сведочанство доносе само западни извори (Epistola I Leonis papae IX ad Michaelem Constantinopol. Patriarcham, ed. *J. D. Mansi*, Sacrorum Conciliorum Nova, et amplissima collection 19, 652A-B; S. Leonis epistola ad Michaelem Constantinopolitanum Patriarcham, ed. *J. P. Migne*, PL 143, 775B; S. Leonis epistola ad Constantium Monomachum, Ibid., 780B; Commemooratio brevis rerum a legatis apostolicae sedis Constantinopoli gestarum, ed. *J. D. Mansi*, Sacrorum Conciliorum Nova, et amplissima collection 19, 678E – 679A). Опречна мишљења о карактеру и значају ове епизоде износе, у новијим студијама, *T. Kolbaba,* On the closing of the churches and the rebaptism of Latins: Greek perfidy or Latin slander?, Byzantine and Modern Greek Studies vol. 29, 1 (2005) 39–51; *J. R. Ryder,* Changing perspectives on 1054, Byzantine and Modern Greek Studies vol. 35, 1 (2011) 20–37; *T. Kolbaba*, 1054 revisited: response to Ryder, Byzantine and Modern Greek Studies vol. 35, 1 (2011) 38–44.

65 Γράμμα Δομινίκου πατριάρχου Βενετίας πρὸς Πέτρον τὸν Ἀντιοχείας πατριάρχην, ed. Νεκταρίου Πενταπόλεως, Μελέτη ἱστορικὴ II, 42. 31–34 – 43. 1–2.

66 Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότῃ καὶ πνευματικῷ ἡμῶν ἀδελφῷ, τῷ ἁγιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Γρανδέσης ἤτοι Ἀκυλίας, Πέτρος ἐλέῳ Θεοῦ πατριάρχης Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 756A – 781B.

67 Целокупно Предање Цркве прожето је свешћу о неопходности очувања јединства Цркве. У Никео-цариградском Символу вере, једном од темељних хришћанских догматских текстова, исповеда се вера у „**једну** (подвукао аутор), свету, саборну и апостолску Цркву". О тежини греха раскола најбоље сведоче речи константинопољског архиепископа Светог Јована Златоустог (398–404): „Ништа тако не разгневљује Бога као раздељивање Цркве. Ако и учинимо хиљаде добара, а сами смо они који комадају пуноћу црквену, онда нећемо бити мање осуђени од оних који расецају Тело... Јер ни крв мучеништва не може избрисати тај грех (раскола – прим. аут.)" (Οὐδέν οὕτω

односно у очувању неповредивости темељних догмата Цркве.[68] Управо из тог разлога су у његовој теолошкој концепцији постојале граничне линије преко којих је било немогуће прелазити у трагању за компромисним решењем спорних питања.

Главна тема теолошких расправа из средине XI века тицала се оправданости употребе квасног односно бесквасног хлеба у Светој Евхаристији. Ово питање се није тицало само односа између главних црквених центара источног и западног хришћанства, већ и односа између Цркве у Византији и источних дохалкидонских заједница, пре свега јерменске.[69] У грчко-латинским теолошким полемикама питање евхаристијског хлеба први пут је постављено управо средином XI века.[70] У том периоду се на ово питање није гледало само као на обредну разлику, већ је оно имало дубоку теолошку конотацију, директно повезану са христологијом.[71] Истовремено, у црквеној свести из каснијег периода управо се проблем везан за евхаристијски хлеб наводио као главни разлог раскола из 1054. године.[72]

Наведени историјски контекст условио је и карактер теолошке аргументације антиохијског патријарха Петра III. Највећу пажњу у својим списима он је посветио проблему везаном за евхаристијски хлеб. У главном делу писма поглавару Аквилејске Цркве Доминику је теолошки трактат о поменутом питању.[73] С друге стране, у писму упућеном константинопољском патријарху Михаилу Кируларију, патријарх Петар III, у настојању да спречи раскол, даје своје мишљење о степену важности наведеног питања.[74]

παροξύνει τὸν Θεὸν, ὡς τὸ Ἐκκλησίαν διαιρηθῆναι. Κἂν μυρία ὦμεν ἐργασάμενοι καλὰ, τῶν τὸ σῶμα αὐτοῦ διατεμνόντων οὐκ ἐλάττονα δώσομεν δίκην, οἱ τὸ πλήρωμα κατατέμνοντες τὸ ἐκκλησιαστικόν... Οὐδὲ μαρτυρίου αἷμα ταύτην δύνασθαι ἐξαλείφειν τὴν ἁμαρτίαν ἔφησεν), Ἰωάννου Κωνσταντινουπόλεως, *Ὁμιλία ΙΑ' εἰς τὴν Ἐφεσ*, ed. *J. P. Migne*, PG 62, 85C.

68 Канонско Предање Цркве оправдава прекид канонско-молитвене заједнице са надлежном црквеном влашћу, у случају да њени представници (патријарх, митрополит, епископ или свештеник) јавно проповедају јеретичко учење, в. Канони (13–15) Прводругог цариградског сабора (861), *Rhalles – Potles*, Σύνταγμα II, 688–696.

69 Средином XI века интензивирана су унионистичка настојања Константинопољске патријаршије у односу на јерменску заједницу. Питање евхаристијског хлеба налазило се у центру пажње тих настојања, в. *Runciman,* The Eastern Schism, 40–41.

70 У претходном великом римско-константинопољском црквеном спору, из времена константинопољског патријарха Фотија (858–867; 877–886), питање евхаристијског хлеба уопште није разматрано. У познатој Фотијевој *Окружној посланици* (Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἀρχιεράτικους θρόνους Ἀλεξανδρείας φημὶ, καὶ τῶν λοιπὸν, ἐν ᾗ περὶ κεφαλαίων τινῶν διάλυσιν πραγματεύτεαν. Καὶ ὡς οὐ χρὴ λέγειν, ἐκ τοῦ Πατρός, καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα προέρχεσθαι, ἀλλ᾽ ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνον, ed. *J. P. Migne*, PG 102, 721A – 741C), у којој се наводи низ латинских заблуда, ниједном речју се не помиње бесквасни евхаристијски хлеб.

71 Ову тезу, са детаљном аргументацијом, разрађује *Erickson*, Leavened and Unleavened, 155–176.

72 Ibid., 157.

73 Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότῃ καὶ πνευματικῷ ἡμῶν ἀδελφῷ, τῷ ἁγιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Γρανδέσης ἤτοι Ἀκυλίας, Πέτρος ἐλέῳ Θεοῦ πατριάρχης Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 756A – 781B.

74 Πέτρου Θεουπόλεως καὶ πάσης Ἀνατολῆς πατριάρχου λόγος καθ᾽ ὃν καιρὸν εἰσῆλθεν ὁ Ἰταλὸς Ἄργυρος ἐλένξων τὰ ἡμέτερα, Ibid., 796B – 816A.

Теолошки ставови патријарха Петра III о евхаристијском хлебу, изнети у писму поглавару Аквилејске Цркве Доминику, суштински се не разликују од ставова константинопољског патријарха Михаила Киуларија и других источних антилатинских полемичара тог времена, пре свега игумана Манастира Студион Никите Ститата.[75] Он експлицитно подржава став константинопољског патријарха, по коме коришћење бесквасног хлеба у Светој Евхаристији води директном одвајању од Тела Христовог – Цркве.[76] С друге стране, његова аргументација се у великој мери поклапа са аргументацијом Никите Ститата.[77] Обојица бесквасни хлеб доводе у везу са старозаветном, а квасни хлеб са новозаветном жртвом.[78] Употребљавају и сличну аргументацију етимолошког карактера, везану за употребу термина ἄρτος уместо ἄζυμα у новозаветним текстовима.[79] Заједничко им је и инсистирање на симболичком значењу квасног односно бесквасног хлеба. Квасни хлеб је симбол живог Тела Христовог, а бесквасни је симбол мртвила и недостатности.[80] И један и други детаљно се баве питањем везаним за време одржавања Последње Вечере Господње, утврђујући на основу новозаветних текстова да је поменута вечера била уочи Пасхе, а не на саму Пасху, те да је, у складу са овим, Господ Исус Христос са апостолима јео квасни, а не бесквасни хлеб.[81]

У завршном делу писма Доминику аквилејском патријарх Петар III разматра Домиников аргумент о апостолском пореклу употребе бесквасног хлеба у Италији.[82] Не поричући могућност да су апостоли Петар и Павле заиста дозво-

---

75 Студитски игуман Никита Ститат, иначе активни учесник драматичних догађаја у лето 1054. године у Константинопољу, аутор је одговора на антигрчки трактат кардинала Хумберта *Adversus Graecorum calumnias*, познатији као *Dialogus* (ed. *J. P. Migne*, PL 143, 929A – 974A) (Грчки текст Никитиног списа: Νικήτα μονάζοντος καὶ πρεσβυτέρου μονῆς τῶν Στουδίου τοῦ Στηθάτου Ῥωμαίοις περὶ ἀζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ γάμου τῶν ἱερέων, ed. *A. Michel*, Humbert und Kerullarios I, 322. 1 – 342. 5; Превод на латински: *Libellus contra Latinos editus*, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 1011B – 1022B). Никита је, између осталог, написао спис против латинског учења *filioque*: Ἑτέρα σύνθεσις κατὰ Λατίνων, ἐν οἷς βλασφημοῦσι εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον λέγοντες ἐκ τοῦ υἱοῦ τοῦτο ἐκπορεύεσθαι, ed. *A. Michel*, Humbert und Kerullarios I, 371. 1 – 409. 9.

76 Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότῃ, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 761A-B.

77 Детаљну расправу о међусобним теолошким утицајима антиохијског патријарха Петра III и студитског игумана Никите Ститата в. *Бармин*, Полемика и схизма, 172–177.

78 Уп. Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότῃ, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 764A и *Libellus contra Latinos editus*, Ibid., 1011C.

79 Уп. Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότῃ, Ibid., 764A-B и *Libellus contra Latinos editus*, Ibid., 1015C-D.

80 Уп. Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότῃ, Ibid., 765B-C и *Libellus contra Latinos editus*, Ibid., 1012B.

81 Уп. Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότῃ, Ibid., 768B-776B и *Libellus contra Latinos editus*, Ibid., 1016B-1017A.

82 Доминик аквилејски износи аргумент да су Апостоли Петар и Павле установили употребу бесквасног хлеба на Светој Евхаристији, у Италији, и у том контексту пита патријарха Петра III: „Зар блажени Петар и Павле узалуд проповедаше у Италији (μάτην γὰρ οἱ μακαριώτατοι Πέτρος καὶ Παῦλος τὴν Ἰταλίαν ἐκύρηξαν Γράμμα Δομινίκου πατριάρχου Βενετίας πρὸς Πέτρον τὸν Ἀντιοχείας πατριάρχην, ed. Νεκταρίου Πενταπόλεως, Μελέτη ἱστορικὴ II, 43. 19–20).

лили употребу бесквасног хлеба у Риму, патријарх Петар III износи мишљење да је то учињено као привремена мера, из икономијских разлога, „јер тада бејаше много Јевреја у Риму, као што објашњавају Дела апостолска. А потом, када дође време, би укинуто и ово" (ὅτι μεγάλη τις ἦν Ἑβραϊκὴ τότε εἰς Ῥώμην, καθὼς ἡ βίβλος τῶν Πράξεων τῶν ἀποστόλων διασαφεῖ. Ἔπειτα δὲ ἡνίκα καιρὸς καταλυθῇ καὶ ταῦτα.).[83]

Својом теолошком аргументацијом, изнетом у одговору поглавару Аквилејске Цркве Доминику, везаном за евхаристијски хлеб, патријарх антиохијски Петар III није одступао од, за то време, уобичејене концепције антилатинских полемичара на Истоку. Оно што његову теолошку концепцију чини оригиналном у односу на савременике јесу ставови изнети у писму константинопољском патријарху Михаилу Киуларију, написаном после анатема произнесених у лето 1054. године у Константинопољу.[84]

Патријарх Петар III био је суочен са низом оптужби које је на рачун Латина изнео патријарх Михаило Кируларије, а чији је циљ био да се оправдају радикални потези у односу на Римску Цркву и да се створи јединствен источни фронт у односу на Запад.[85] Петрова реакција на поменуте оптужбе редак је пример одмерености, прецизности теолошког израза и истинске бриге за очување јединства Цркве у истини, у критичном периоду спора између источног и западног хришћанства.

Патријарх антиохијски разликује три врсте „римских погрешака" (Ῥωμαϊκὰ ἐλαττώματα). Прву групу погрешака чине оне преко којих се не може прећи и које саме по себи разбијају јединство Цркве. Патријарх Петар III назива их „погубним" (ἀπευκταῖα). Другу и трећу групу сматра недовољно значајним да би због њих било нарушавано јединство Цркве и назива их „исцељивим" (ἰάσιμα) и „достојним занемаривања" (παροράσεως ἄξια).[86]

Патријарх Петар релативизује значај већине оптужби на рачун Латина, које је изнео константинопољски патријарх. Он не сматра да због тога што римски виши и нижи клир брије браду и носи прстење, а западни монаси једу

---

83 Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότῃ, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 780A.

84 Πέτρου Θεουπόλεως καὶ πάσης Ἀνατολῆς πατριάρχου λόγος καθ᾽ ὃν καιρὸν εἰσῆλθεν ὁ Ἰταλὸς Ἄργυρος ἐλέγξων τὰ ἡμέτερα, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 796A-816A.

85 Патријарх Михаило Кируларије, у писму патријарху Петру III, изнео је следеће оптужбе на рачун Латина: употреба бесквасног хлеба на Светој Евхаристији, једење меса удављених животиња, бријање браде римских клирика, празновање суботе, једење нечисте хране (свињска маст и кожа), неправилно држање поста, исповедање *filioque*, промена текста одређених молитава, инсистирање на целибату клирика, неправилности у вези склапања брака код лаика, ношење прстења од стране западних епископа, учешће западних епископа у ратним дејствима, неправилно вршење Свете тајне крштења, непоштовање Светих икона и моштију светитеља, одбацивање поштовања појединих Светих Отаца Цркве (Μιχαὴλ τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τοῦ Κηρουλαρίου πρὸς Πέτρον, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 789C – 793C).

86 Πέτρου Θεουπόλεως καὶ πάσης Ἀνατολῆς πατριάρχου λόγος, ed. *J. P. Migne*, PG 120, 800B.

одређене намирнице (свињску маст и изнутрице, односно уопште месо), треба раскидати јединство са западним хришћанима.[87] Изражава отворену сумњу у истинитост појединих оптужби, нпр. у тврдње да западни хришћани не поштују иконе и светитељске мошти.[88] Понавља свој раније изнесен став (у писму Доминику аквилејском) о неприхватљивости употребе бесквасног хлеба у Светој Евхаристији,[89] али наглашава да ни то питање није довољно јак разлог за прекидање црквеног јединства са западним хришћанима.[90] Апелује на патријарха Михаила Киpraларија да „не тражи толику акривију од варварских народа" (καὶ μὴ τοσαύτην ἀκρίβειαν ἐπιζητεῖν ἐν βαρβάροις ἔθνεσιν).[91]

Гранична линија коју поставља антиохијски патријарх и преко које није могуће правити компромисе тиче се учења о исхођењу Светог Духа и од Сина (*filioque*), коју је Римска Црква једнострано унела у Никео-цариградски Символ вере 1014. године.[92] Ово учење Римске Цркве патријарх Петар III назива „злом и горим од свих зала" (κακὸν δέ, καὶ κακῶν κάκιστον).[93] Одустајање Римске Цркве од тог учења основни је предуслов за очување јединства Цркве. У том случају, истиче антиохијски патријарх, „не бисмо ништа друго тражили" (οὐδὲν ἂν ἕτερον ἐπεζήτουν).[94] На крају, поручује патријарху Михаилу Кируларију: „Не тражи све да све не изгубимо" (ἵνα μὴ, τὸ πᾶν ἐκζητήσαντες, τὸ πᾶν ἀπολέσωμεν).[95]

Проблем *filioque* био је стављен у други план у теолошким полемикама из средине XI века. Антиохијски патријарх Петар III вратио га је у центар пажње, указујући на његов фундаментални теолошки значај.

---

87 Ibid., 800C – 804A.

88 Ibid., 812A-B.

89 Ibid., 808A.

90 Ibid., 812D – 813A.

91 Ibid., 805C. Због оваквих умерених ставова према Латинима, патријарх Петар III ризиковао је нападе од стране „тврде струје" из сопствене патријаршије. Антиохијски монах Никон Дивногорац у свом делу Тактикон оштро напада свог патријарха због попустљивости према западним хришћанима, посебно у сегменту који се тиче дозволе монасима да једу месо. У том контексту, Никон износи детаљну приповест о сукобу унутар Антиохијске патријаршије, између патријарха Петра III и митрополита Аназарба Луке (кога Никон назива својим духовним оцем), у вези са монашким „месојеђем" (в. ПБ Рс 174, Л. 657`–658).

92 Проблем *filioque* стављен је у центар спора између хришћанског Истока и Запада у време константинопољског патријарха Фотија, в. Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἀρχιεράτικους θρόνους, ed. *J. P. Migne*, PG 102, 721A – 741C, када, још увек, овај додатак није био званично унет у Символ вере Римске Цркве. Вишевековни притисак франачке богословске школе у корист уношења овог додатка у Символ вере, резултирао је интерполацијом поменутог додатка у римски Символ вере, за време папе Бенедикта VIII (1012–1024), 1014. године. О поменутој богословској контроверзи написано је доста радова. Упућујемо на један од новијих *A. E. Siecienski*, The Filioque: History of a Doctrinal Controversy, Oxford 2010.

93 Πέτρου Θεουπόλεως καὶ πάσης Ἀνατολῆς πατριάρχου λόγος, ed. *J.P. Migne*, PG 120, 804B.

94 Ibid., 812D.

95 Ibid., 813A.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Commemoratio brevis rerum a legatis apostolicae sedis Constantinopoli gestarum, ed. *J. D. Mansi*, Sacrorum Conciliorum Nova, et amplissima collection 19 (ann. 967–1070), Paris–Leipzig 1902, 676E – 679B.

Epistola I. Leonis papae IX ad Michaelem Constantinopolitanum patriarcham, ed. *J. D. Mansi*, Sacrorum Conciliorum Nova, et amplissima collection 19 (ann. 967–1070), Paris–Leipzig 1902, 635B – 656E.

Humbertus Silvae Candidae, Adversus Graecorum calumnias, ed. *J. P. Migne*, Patrologia Latina 143, Paris 1882, 929A – 974A.

Incipit cujusdam Nicetae presbyteri et monachi monasterii Studii, Libellus contra latinos editus, ed. *J. P. Migne*, Patrologia Graeca 120, Paris 1880, 1011B – 1022B.

Leonis epistola ad Petrum episcopum Antiochenum, ed. *J. P. Migne*, Patrologia Latina 143, Paris 1882, 769D – 773B.

Rhalles G. – Potles M., Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων II, Athena 1852.

S. Leonis epistola ad Michaelem Constantinopolitanum patriarcham, ed. *J. P. Migne*, Patrologia Latina 143, Paris 1882, 773B – 777A.

S. Leonis epistola ad Constantium Monomachum, ed. *J. P. Migne*, Patrologia Latina 143, Paris 1882, 777B – 781A.

The Acts of the Council of Chalcedon vol. II, ed. *R. Price, M. Gaddis*, Liverpool 2005.

Ἁγιωτάτου Μιχαὴλ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τοῦ Κηρουλαρίου πρὸς τὸν Ἀντιοχείας πατριάρχην Πέτρον, ed. *J. P. Migne*, Patrologia Graeca 120, Paris 1880, 816A – 820C.

Γράμμα Δομινίκου πατριάρχου Βενετίας πρὸς Πέτρον τὸν Ἀντιοχείας πατριάρχην, ed. Νεκταρίου Πενταπόλεως, Μελέτη ἱστορικὴ – περὶ τῶν αἰτίων τοῦ σχίσματος II, Ἀθῆναι 1912, 42. 1 – 43. 29.

Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἀρχιεράτικους θρόνους Ἀλεξανδρείας φημὶ, καὶ τῶν λοιπὸν, ἐν ᾗ περὶ κεφαλαίων τινῶν διάλυσιν πραγματεύεαν. Καὶ ὡς οὐ χρὴ λέγειν, ἐκ τοῦ Πατρός, καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα προέρχεσθαι, ἀλλ᾽ ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνον, ed. *J. P. Migne*, Patrologia Graeca 102, 721A – 741C.

Ἐπιστολὴ Πέτρου πατριάρχου Ἀντιοχείας πρὸς τὸν αὐτοῦ κλῆρον, ἣν ἅμα τὸ προχειρισθῆναι πρὸς αὐτοὺς ἔγραψεν, ed. *A. Michel*, Die Botschaft Petros' III von Antiocheia an seine stadt über seine ernennung, Byzantinische zeitschrift 1 (1938) 116. 1 – 118. 10.

Ἑτέρα σύνθεσις κατὰ Λατίνων, ἐν οἷς βλασφημοῦσι εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον λέγοντες ἐκ τοῦ υἱοῦ τοῦτο ἐκπορεύεσθαι, ed. *A. Michel*, Humbert und Kerullarios I, Paderborn 1924, 371. 1 – 409. 9.

Μιχαὴλ τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τοῦ Κηρουλαρίου πρὸς Πέτρον τὸν ἁγιώτατον πατριάρχην Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας, ed. *J. P. Migne*, Patrologia Graeca 120, Paris 1880, 781B – 796A.

Νικήτα μονάζοντος καὶ πρεσβυτέρου μονῆς τῶν Στουδίου τοῦ Στηθάτου Ῥωμαίοις περὶ ἀζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ γάμου τῶν ἱερέων, ed. *A. Michel*, Humbert und Kerullarios I, Paderborn 1924, 322. 1 – 342. 5.

Πέτρου Θεουπόλεως καὶ πάσης Ἀνατολῆς πατριάρχου λόγος καθ᾽ ὃν καιρὸν εἰσῆλθεν ὁ Ἰταλὸς Ἄργυρος ἐλέγξων τὰ ἡμέτερα, ed. *J. P. Migne*, Patrologia Graeca 120, Paris 1880, 796A – 816A.

Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἁγιώτατον πατριάρχην Ἀλεξανδρείας, ed. *A. Michel*, Humbert und Kerullarios II, Paderborn 1930, 432. 1 – 438. 21.

Τοῦ αὐτοῦ Ἀντιοχείας πρὸς τὸν ἁγιώτατον πατριάρχην Ἱεροσολύμων, ed. *A. Michel*, Humbert und Kerullarios II, Paderborn 1930, 438. 22 – 446. 28.

Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἁγιώτατον πάπαν Ῥώμης, ed. *Michel A.,* Humbert und Kerullarios II, Paderborn 1930; 446. 29 – 456. 34.

Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότῃ καὶ πνευματικῷ ἡμῶν ἀδελφῷ, τῷ ἁγιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Γρανδέσης ἤτοι Ἀκυλίας, Πέτρος ἐλέῳ Θεοῦ πατριάρχης Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας, ed. *J. P. Migne*, Patrologia Graeca 120, Paris 1880, 756A – 781B.

Из „Тактикона" Никона Дивногорца. Sinait. 436 (441), ed. *В. Н. Бенешевич*, Описание греческих рукописей монастыра Святой Екатерины на Синае т. I, С. Петербург 1911, 561. 1 – 601. 35.

Патријаршијска библиотека, Збирка рукописних књига, бр. 174.

Литература – Secondary Works

Bayer A., Das sogennante Schisma von 1054, ed. *P. Bruns,* Vom Schisma zu den Kreuzzügen 1054–1204, Paderborn 2005, 26–39.

Böhmer K., Das Schisma von 1054 im Lichte der byzantinischen und fränkischdeutschen Reichspolitik, Sapienter ordinare (1969) 317–336.

Brehier L., Le schisme oriental du 11e siècle, Paris 1899.

Grumel V., Les patriarches grecs d'Antioche du nom de Jean (XI et XII siècles), Echos d' Orient 32 (1933) 279–299.

Grumel V., Le patriarcat et les patriarches d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969–1084), Echos d'Orient 33 (1934) 129–147.

Darrouzes J., Un faux περὶ τῶν ἀζύμων de Michel Cerulaire, Revue des études byzantines 25 (1967) 288–291.

Egender D. N., La Rupture de 1054, Irénikon 27 (1954) 142–156.

Erickson J. H. Leavened and Unleavened: Some Theological Implications of the Schism of 1054, St. Vladimir's Theological Quarterly 14 (1970) 155–176.

Hergenröther J., Rhotius, patr. von Konstantinopel II, Regensburg 1867–1869.

Huillier P. L., The Church of the Ancient Councils. The disciplinary work of the first four ecumenical councils, New York 2000.

Jugie M., Le schisme de Michel Cerulaire, Echos d' Orient 36 (1937) 440–473.

Kazhdan A. P., The Oxford Dictionary of Byzantium vol. I, New York – Oxford 1991.

Kaplan M., Le „schisme" de 1054. Quelques éleménts de chronologie, Byzantinoslavica 56 (1995) 147–158.

Kennedy H., The Last century of Byzantine Syria: A Reinterpretation, Byzantinische Forschungen 10 (1985) 141–183.

Kolbaba T., On the closing of the churches and the rebaptism of Latins: Greek perfidy or Latin slander?, Byzantine and Modern Greek Studies vol. 29, 1 (2005) 39–51.

Kolbaba T., 1054 revisited: response to Ryder, Byzantine and Modern Greek Studies vol. 35, 1 (2011) 38–44.

Laurent V., Le schisme de Michel Cerulaire, Echos d' Orient 31 (1932) 97–110.

Michel A., Humbert und Kerullarios I, II, Paderborn 1924; 1930.

Michel A., Die Antizipation des Paschamahles im Schisma des XI Jahrhunderts, Orientalia Christiana periodica 2 (1936) 155–163.

Michel A., Die Botschaft Petros' III von Antiocheia an seine Stadt über seine Ernennung, Byzantinische Zeitschrift 1 (1938) 111–118.

Michel A., Lateinische Aktenstücke und Sammlungen zum griechischen Schisma (1053/1054), Historisches Jahrbuch 60 (1940) 46–64.

Michel A., Die römischen Angriffe auf Michael Kerullarios wegen Antiocheia (1053/1054), Byzantinische Zeitschrift 44 (1951) 419–427.

Michel A., Der kirchliche Wechselverkehr zwischen West und Ost vor dem verschärften Schisma des Kerullarios (1054), Ostkirchliche Studien 1 (1952) 145–173.

Nasrallah J., Le Patriarcat d'Antioche est-il reste, apres 1054, en communion avec Rome?, Istina 4 (1976) 374–411.

Petrucci E., Rapporti di Leone IX con Costantinopoli, Studi medievali 14 (1973) 733–831.

Ryder J. R., Changing perspectives on 1054, Byzantine and Modern Greek Studies vol. 35, 1 (2011) 20–37.

Runciman S., The Eastern Schism, a study of the papacy and the eastern churches during the XI and XII centuries, Oxford 1956.

Siecienski A. E., The Filioque: History of a Doctrinal Controversy, Oxford 2010.

Smith M. H., And taking bread – Cerularius and the Azyme Controversy of 1054, Paris 1978.

Tinnefeld F., Michael I Kerullarios, patriarch von Konstantinopel (1043–1058). Kritische überlegungen zu einer biographie, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 39 (1989) 95–125.

Todt K. P., Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit (969–1084), Byzantinische Zeitschrift 94 (2001) 239–267.

Бармин А. В., Полемика и схизма. История греко-латинских споров IX–XII веков, Москва 2006.

Дионисий (Шленов), Преподобный Никита Стифат и его богословские сочинения (кандидатская диссертация), Сергиев Посад 1998.

Зизјулас Ј. Д., Јединство Цркве у Светој Евхаристији и у Епископу у прва три века, превео *С. Јакшић*, Нови Сад 1997.

Клеман О., Развој источног хришћанства, превео *А. Ресимић,* Крагујевац 2012.

Лебедев А. П., История разделения Церквей в IX, X и XI в., С. Петербург 1905.

Лебедев А. П., Очерки внутреней истории Византийско-восточной церкви в IX, X и XI веках, Санкт-Петербург 2003.

Мајендорф Џ., Империјално јединство и хришћанске деобе. Црква од 450. до 680. године, превео *Ј. Олбина*, Крагујевац 1997.

Осӣроīорски Г., Историја Византије, Београд 1969.

Пеликан Ј., Богословски узроци раскола између Истока и Запада, превео *Н. Билић*, Видослов преображењски број (2006) 43–56.

Порфирий (Успенский), Восток христианский. Сирия. I Список антиохийских патриархов, Труды Киевской духовной академии т. II (июнь) (1874) 346–457.

Пузовић В., Црквене и политичке прилике у доба Великог раскола 1054. године, Београд 2008.

Скабаланович Н., Византийское государство и церковь в XI в., С. Петербург 1884.

Скабаланович Н., Разделение церквей при патриархе Михаиле Кируларие, Христианское чтение II (1884) 726–756; I (1885) 95–145.

Суворов Н., Византийский папа, Москва 1902.

Челцов М., Полемика между греками и латинянами по вопросу об опресноках в XI–XII в., С. Петербург 1879.

Δημητρακόπουλος Ἀ., Ἱστορία τοῦ σχίσματος τῆς Λατινικὴς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς, Ἀθῆναι 1996

Νεκταρίου Πενταπόλεως, Μελέτη ἱστορικὴ Περὶ τῶν αἰτίων τοῦ σχίσματος Β', Ἀθῆναι 1912.

Vladislav Puzović, Bogdana Nikolić
(University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology)

PATRIARCH PETER III OF ANTIOCH (1052–1056) AND THE CHURCH CRISIS OF 1054

The Patriarch Peter III of Antioch actively participated in the middle of the 11th century disputes between the Constantinopolitan and the Roman Churches – known in historiography as the Great Schism of 1054 – that divided the Christiandom. Peter was elected Patriarch of Antioch in 1052, by the Byzantine emperor Constantine IX Monomachos (1042–1055), and the ordination was performed by the Patriarch of Constantinople Michael I Cerularius (1043–1058) in the capital of the Byzantine Empire. The fact that Antioch remained the only ancient cathedra in the East, which, at the time, was reintegrated into the Byzantine Empire (969–1084), was particularly important for the role of the patriarch Peter III in the upcoming crisis.

The Patriarch Peter III attempted to preserve the unity between the Roman Church and Eastern Patriarchates. Immediately after being elected and ordained, he sent a patriarchal encyclical with exposition of his doctrine of faith not only to the Patriarchs of the East but to the Pope Leo IX (1049–1054) as well. Furthermore, the presence of the name of the Bishop of Rome in the diptychs of the Patriarchate of Antioch attests Peter's unity with the Roman Church. However, he was acting decisively against the papal-centric ecclesiological argumentation, elaborated in the Roman curia, whose main creator was a radical reformer, cardinal Humbert (1049–1061). Contrary to the doctrine attributing the absolute primacy in the Christian Church to the Pope of Rome, granting him the supreme and universal power, Peter supports the idea of Pentarchy, as an assurance of the Church unity.

The growing influence of the Patriarchate of Constantinople in the East, due to the fact that, at the time, it was the only patriarchate within the Byzantine Empire for several centuries, and the weakening of the influence of the three ancient eastern patriarchates, owing to the difficult circumstances in which they were operating, because of the Muslim conquests (7th century), had a great impact on the relationship between the Patriarch Peter III and the Patriarch of Constantinople Michael I Cerularius. The violation of the rights of the Patriarch of Antioch by the Patriarch of the capital of the Empire was particularly emphasized by the Roman Curia, within the campaign for the renewal of the authority of the "Peter's cathedras", in order to lure the Patriarch Peter III to the Roman side in the conflict with Constantinople. Apart from some sporadic misunderstandings with the Patriarch of Constantinople, in which the Patriarch Peter III vigorously defended the dignity of his cathedra, the unity between the two remained unquestionable.

The theological argumentation of the Patriarch Peter III, articulated in his epistles to prominent Eastern and Western bishops, was partially anti-Latin and polemical in character, in which respect it didn't differ very much from all the other anti-Latin treatises of the time. What made Peter's theological doctrine original in comparison

to that of all the other eastern theologians of the time was a precise distinction made between the relevant and the irrelevant differences between the Eastern and Western Christianity. Considering the Church unity as one of the ecclesiological imperatives, Patriarch Peter III dismissed most of the anti-Latin arguments of the period contributing to the Great schism of East and West. As the only acceptable reason for a possible disruption of the unity with the Roman Church he acknowledges the Roman doctrine of the procession of the Holy Spirit from both Father and Son (the filioque addition to the Creed). In this manner the Patriarch Peter III maintains this fundamental theological question as the central and points out its crucial significance for preserving the Church's unity.

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

УДК: 73.023(495.02):7.033.2
DOI: 10.2298/ZRVI1451093P

ВАСИЛИЙ ПУЦКО
(Калуга, Россия)

ВИЗАНТИЙСКАЯ ДЕРЕВЯННАЯ СКУЛЬПТУРА

Статья посвящена византийской деревянной скульптуры, наименее известном и сохраненом сегменте художественного творчества в Византийской империи. Все такие артефакты, уже давно хорошо известные экспертами, прокомментированы в тексте. Эти предметы искусства рассматривани по сравнению с так называемой мелкой пластики и с другими видами скульптуры. Также, особый акцент делается на проблемах стиля пластических произведений о которым реч идёт.

Ключевые слова: Средневековое искусство, византийская деревянная скульптура, житийная икона, стиль, иконография

The paper is devoted to the Byzantine wooden sculpture, least known and conserved segment of artistic creativity in Byzantine empire. All such artefacts, well known to experts for a long time, are commented in the text. These art objects are observed in comparison to the so-called minor sculpture as well as to the other other types of sculpture. Also special emphasis is on the problems of style of the sculptural works in question.

Keywords: Medieval art, Byzantine wooden sculpture, Vita icon, style, iconography

Как известно, византийская скульптура представлена преимущественно резными мраморами, притом нередко архитектурной пластикой, относящейся к различным историческим периодам.[1] Скульптурные изваяния из дерева, напротив, весьма немногочисленные, если не сказать, что единичные. И их состав почти не увеличивается, даже за счет образцов византийского стиля связанных со славянскими землями. Наблюдаемое ныне количественное соотношение каменных и деревянных произведений художественной резьбы явно не является

[1] *A. Grabar*, Sculptures byzantines de Constantinople (IVe–X^e^ -siècle), Paris 1963; *idem*, Sculptures byzantines du Moyen Age, II (XIe–XIVe -siècle), Paris 1976.

изначальным, поскольку дерево всегда было более дешевым и легко технически обрабатываемым, но при этом недолговечным материалом. В результате византийская деревянная резьба оказалась раритетной и, соответственно, редко привлекала к себе внимание исследователей.

Первой, если не единственной работой, посвященной византийской деревянной скульптуре на территории Греции, оказалась статья Г. А. Сотириу, в которой речь идет как о декоративной резьбе, так и об изваяниях св. Георгия: рельефной иконе из Кастории и скульптуре в Галлисте.[2] Оба произведения, датируемые XIII веком, представлены как редкие образцы византийской монументальной скульптуры из дерева, исторически связанные с Македонией, отмечена их иконографическая связь с византийскими стенописями XII–XIII веков и указано на сходство с одной из западных византинизирующих статуй. На сохранившиеся в Охриде рельефное изваяние св. Климента Охридского и на резные деревянные двери церкви Николы Больничного уже обратил внимание Н. П. Кондаков.[3] Отдельным рельефам посвящены монографические статьи, не всегда учитываемые в сводных работах о византийской скульптуре.[4] Византийским влияниям на средневековое искусство Македонии уделено внимание в статье обзорного характера, похоже, исключавшей идентичность македонских памятников с собственно византийскими.[5] По-видимому, сказывается отсутствие четкости в понятии византийского, одинаково применимого к обозначению широкого культурного ареала и к происхождению очерченному границами греческой этнической среды.

Развитие византийской деревянной скульптуры трудно проследить по немногим сохранившимся ее образцам, и решение этой задачи могут лишь несколько облегчить сюжетные рельефы из мрамора, стеатита и слоновой кости. Определенные иконографические и стилистические параллели также дает чеканное искусство, византийское и близкое к нему грузинское, иногда генетически связаннее с теми же константинопольскими образцами.

Византийская мелкая пластика эпохи Македонской династии и более позднего времени, воспроизводя живописные оригиналы, в свою очередь служила образцом для монументальной скульптуры, и это прежде всего относится к рельефам из слоновой кости.[6] Особо надо отметить датируемый около 1000 года рельеф

---

[2] *G. A. Sotiriou*, La sculpture sur bois l'art byzantin, Mélanges Charles Diehl, Etudes sur l'histoire et sur l' art de Byzance, II, Paris 1930, 171–180.

[3] *Н. П. Кондаков*, Македония, Археологическое путешествие, Санкт-Петербург 1909, 236–240, 247, 301.

[4] *R. Lange*, Die byzantinische Reliefikone, Recklinghausen 1964, 121–124, № 49–51; *A. Grabar*, Sculptures byzantines du Moyen Age, II, 118–121, 156–157, №№ 116, 167–169.

[5] *Z. Ličenocka*, Les influences byzantines dans l'art médiéval en Macédoine, Byzantinoslavica 49 (1988) 38–45.

[6] *K. Weitzmann*, Ivory Sculpture of the Macedonian Ronaissance, Kolloquiun über spätantike und frühmittelalterliche Skulptur, II, Mainz am Rhein 1970, 1–12, Taf. 1–17.

из этого материала в Музее Метрополитен (Клойстерс), с изображением св. Димитрия в образе римского воина, весьма искусной резьбы.[7] Подобно тому издавна изображали и св. Георгия, о чем можно судить по известным произведениям.[8]

Возникновение деревянной скульптуры сакрального характера в Византии, с учетом общего историко-художественного контекста, вряд ли можно предположить ранее середины X – первой половины XI веков, когда появляются рельефные иконы как мраморные, так и выполненные, из слоновой кости и стеатита, скорее всего по живописным оригиналам.[9] Здесь также следует отметить традицию украшения церковных дверей сюжетной деревянной резьбой, прослеживаемую начиная с римской базилики св. Сабины, датируемых V–VI веками,[10] и включая сохранившиеея в грузинских храмах X–XI веков.[11] Правда, отнесение этих памятников к числу византийских оказывается проблематичным, но они в значительной мере помогают уяснить генезис резьбы более поздних дверей греческих церквей. Деревянная резная основа иконы конного св. Георгия, из Сюпи Цюрмского, размером 37,0 х 27,0 см, дает пример фольклорной адаптации классической основы.[12] Иное впечатление производит сохранившийся фрагмент деревянной основы чеканной иконы св. Георгия из Лечхуми, собственно – головы по высоте достигающей 11,5 см, толщиной около 4 см, с ровной поверхностью оборотной стороны, повернутой в три четверти влево[13] (рис. 1). Голова с правильными чертами лица, с волосами, уложенными в несколько рядов, причем пряди не проработаны в деталях, поскольку изначально предполагалось покрытие поверхности рельефа серебряной пластиной. Особо надо отметить, что это произведение первой половины XI века обнаруживает элементы изображения выявленные объемными формами, искусством рельефа, без той графичности, которая, скажем, отличает рельефы резной двери того же времени из Лашес-Вани.[14]

---

7 Декоративно-прикладное искусство от поздней античности до поздней готики. Каталог выставки, Ленинград 1990, 32–33, № 12

8 *Г. Атанасов*, Свети Георги Победоносец, Култ и образ в православния Изток през Средновековиете, Варна 2001, 100–136, обр. 149–156, 59, 68, 70–72, 76–90.

9 Примеры см.: *A. Goldschmidt*, *K. Weitzmann*, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.–XIII. Jahrhunderts, II, Berlin 1934; *I. Kalavrezou-Maxeiner*, Byzantine icons in steatite (Byzantina Vindobonensia XV/1–2), Wien 1985.

10 *N. P. Kondakoff*, Les sculptures de la porte de Sante Sabine à Rome, Revue archéologique 33–34 (1877) 361–372 (*Н. П. Кондаков*, Барельефы (V–VI стол. по Р. Х.) деревянной двери базилики св. Сабины, что на Авентинском холме в Риме, Мир Кондакова: Публикации. Статьи. Каталог выставки, Москва 2004, 115–133, ил. 41–45): *W. F. Volbach*, Frühchristliche Kunst: Die Kunst der Spätantike in West-und Ostrom, München 1958, 63–64, Abb, 103–105 (датированы около 430 года).

11 *Н. Чубинашвили*, Грузинская средневековая художественная резьба по дереву (перелома X–XI вв.), Тбилиси 1958, 20–39, табл. 34–57.

12 Там же, 56–59, табл. 91.

13 Там же, 55–56. табл. 77, 78; *Г. Н. Чубинашвили*, Грузинское чеканное искусство. Исследование по истории грузинского средневекового искусства, Тбилиси 1959, 11, 437, ил. 167, 168.

14 *Н. Чубинашвили*, Грузинская средневековая художественная резьба по дереву, 48–54, табл. 99–107.

Самым ранним из числа сохранившихся византийским деревянным, украшенным полихромией, является происходящий из Крыма рельеф, размером 107,0 x 82,0 см, с изображением св. Георгия с житием (рис. 2). Произведение до 1778 года находилось в Балаклавском Георгиевском монастыре, по преданию основанном греками в 891 году, при пещерной церкви. С этой датой легенда связывала и появление рельефа, почитаемого как чудотворная икона. Насколько все это соответствует действительности, показало обстоятельное исследование А.Л. Бертье-Делагарда, пришедшего к убеждению, что икона не ранее конца XII или начала XIII[15] века. Вывезенная греческими переселенцами в Мариуполь икона сначала находилась в доме у митрополита Игнатия, после смерти которого поставлена у его могилы в старой церкви св. Харлампия, откуда перенесена в новый собор, построенный в 1845 году. Там произведение оставалось до закрытия собора в 1920-е годы, после чего передано в Мариупольский историко-краеведческий музей, а в 1965 году поступило в Государственный музей украинского изобразительного искусства в Киеве. В течение 1965–1970 годов под руководством Н. В. Перцева в мастерской Государственного Русского музея осуществлена сложная реставрация, в процессе которой удалено до 4-х слоев поздних записей, укреплена древесина.[16] Икона была известна по упоминаниям о ней в специальной литературе, но писавшие авторы судили о рельефе на основании фотоснимков, и поэтому датировали его в пределах конца XI – начала XIII веков, причем отнесение к концу XII – началу XIII веков казалось более предпочтительным. Именно оно было закреплено после завершения реставрационных работ. Позже, надо заметить, еще предпринимались попытки вернуться к слишком ранней датировке[17] и, напротив, отнести выполнение к последней трети XIII века.[18]

Рельеф св. Георгия с житием подробно описан и соотнесен с иными образцами византийского пластического искусства.[19] Следует напомнить, что мариупольская икона представляет барельеф с фигурой святого воина и расположенными по сторонам десятью клеймами жития (рис. 2). Барельеф с частичными утратами, местами поврежденный огнем, затронувшим, в частности, шею и нижнюю часть лица, а также различные участки житийных клейм. Было

---

15 *А. Л. Бертье-Делагард*, К истории христианства в Крыму: Мнимое тысячилетие, Вымысел и действительность в истории Георгиевского Балаклавского монастыря, Записки имп. Общества Истории и Древностей 28 (1910) 1–71; приложения – 72–108. Вывод изложен на с. 19–20.

16 Реставрационный протокол опубликован лишь много лет спустя: *Н. В. Перцев*, Каталог реставрационных работ, Санкт-Петербург 1992, 54–56.

17 *Л. Міляєва*, Маріупольська ікона «Св. Георгій з житієм», Хроніка – 2000, Український культурологічний альманах 33 (2000) 305–319.

18 Византия, Балканы, Русь. Иконы конца XIII – первой половины XV века. Каталог выставки, Москва 1991, 205, № 1.

19 *В. Пуцко*, Мариупольский рельеф св. Георгия, Зборник радова Византолошког института 13 (1971) 313–331; Он же. К изучению мариупольского рельефа св. Георгия, Проблемы изучения, сохранения и использования наследия христианской деревянной скульптуры, Материалы межрегионального симпозиума 3–4 декабря 2003 г. Пермь 2007, 251–258.

Л. Міляєва, Реставрація візантійської ікони «Св. Георгій з житієм», Родовід 8 (1994), 90–97.

установлено, что первичный красочный слой отличается ограниченной палитрой полихромии, тогда как позднейшие красочные наслоения более активной окрашенности; золочение отдельных деталей разновременное. На прямоугольных плоскостях ниже житийных клейм обнаружены фрагментарные остатки левкаса с красочным слоем. Были ли это дополнительные сюжетные композиции, – неизвестно. Икона вставлена в деревянный ящик-ковчег, более поздний, чем само произведение пластического искусства.

Св. Георгий представлен одетым в плотно облегающую стан позолоченную кирасу, из-под которой виден подол голубой туники, собранной в широкие складки, а поверх доспехов накинут скрепленный концами у шеи ярко-красный воинский плащ. Ниже груди броня перетянута перевязью. К поясу подвешен меч. На ногах высокие воинские сапожки. Поднятой правой рукой святой держит вертикально поставленное копье, опираясь левой на выпуклый щит с широким жгутовидным узором по краям и с античной маской посредине шестиконечной звезды вместо умбона. Фигура анатомически правильного строения, резанная в высоком рельефе. Лице с округлыми щеками в обрамлении курчавых, распадающихся на пряди волос, оставляющих лоб открытым. Окружающий голову нимб едва заметно выступает над плоскостью зеленовато-голубого фона.

По сторонам фигуры св. Георгия расположенные по пять, один под другим, десять небольших рельефных клейм с изображениями мучений и чудес, отделенныж одно от другого орнаментальной рельефной полосой. Слева находятся: 1. Исповедание Георгием веры перед Диоклетианом и Максимианом; 2. Воины ведут Георгия в темницу; 3. Георгий придавленный камнем; 4. Колесование; 5. Пытка известью; справа -6. Избиение дубинами; 7. Воскрешение сотника Леона; 8. Оживление вола Гликерия; 9. Низвержение идолов; 10. Усекновение главы Георгия. Рельефные клейма раскрашены темперой светло-красного, ярко-киноварного, зеленовато-голубого и охристого тонов, с применением позолоты; местами видны следы сопроводительных греческих надписей. Если аналогичный представленному иконографический тип св. Георгия-воина получил распространение в византийском искусстве уже в XI веке, то известные в это время житийные циклы, в стенописях Софийского собора в Киеве и грузинского чеканного Местийского креста, оформляются в икону с житием лишь в начале XIII века, о чем свидетельствуют произведения, хранящиеся в монастыре св. Екатерины на Синае.[20] Среди них и житийная икона св. Георгия, размером 127,0 х 78,0 см, с фигурой донатора-монаха Иоанна Ивирского, датируемая первой четвертью XIII века.[21] Житийный цикл здесь более развитый и по отношению к рельефной иконе вариативный, с заметными стилистическими отличиями.

---

[20] Byzantium, Faith and Power (1261–1557), New York 2004, 341–343, 372–373, № 201, 228.

[21] *E. C. Constantinides*, Une icône historiée des Saint Georges du XIIIe siècle au monastère de Sainte-Catherine du mont Sinai, Древнерусское искусство: Русь. Византия. Балканы, XIII век, Санкт-Петербург 1997, 77–104.

Композиционное построение рельефных житийных клейм осуществляется как по принципу противопоставления одной части сцены другой, так и с помещением в центре фигуры святого (рис. 3). Фигуры действующих лиц большей частью плотного телосложения, хорошей пластической моделировки, с тенденцией к заполнению пространства, правда не всегда проводимой с одинаковой последовательностью. Это напоминает художественные приемы европейской пластики рубежа XII–XIII веков. Да и центральное изображение св. Георгия можно в какой-то мере сравнить с датируемым первой половиной XIII века деревянным полихромным изваянием тронной Мадонны с Младенцем, в Палаццо Венеция в Риме[22] (рис. 4). Что касается житийных клейм, то они обнаруживают очевидное сходство с рельефными композициями, украшающими монументальные двери кафедральной церкви Святого Духа в Сплите, которые в 1214 году в технике резьбы по ореху выполнил мастер Андрия Бувина (рис. 5).[23] Они заметно отличаются от более ранних образцов романской деревянной резьбы, более византинизирующих, пример чего можно видеть и том же сплитском соборе.[24]

С учетом приведенных аналогий и общего историко-художественного контекста, в котором развивалось византийское искусство первой половины XIII века, появление такого произведения как рельеф с изображением св. Георгия с житием можно считать закономерным. Учитывая высокий профессиональный уровень исполнения резьбы, можно предположить связь иконы если не с Константинополем, то с одним из ведущих художественных центров в пределах Латинской империи на Востоке. Органическое соединение элементов византийского и западного художественных стилей происходит в сущности параллельно с процессом, прослеживаемым в это же время в иконописи.[25] Какие-либо признаки палеологовского стиля, имеющего нечто общее с пластическим искусством поздней античности, здесь трудно заметить, в отличие от константинопольской скульптуры рубежа XIII–XIV веков.[26]

Несравненно большей известностью пользуется деревянная рельефная икона св. Георгия, размером 109,0 х 72,0 см, происходящая из Кастории, хранящаяся в Византийском музее в Афинах[27] (рис. 6). Произведение устойчиво датируется XIII веком, и с этим определением обычно приводится в специальной

---

22 *E. Carli*, La scultura lignea italiana. Dal XII al XVI seeclo, Milano 1960, 29, tav. 2.

23 *Lj. Karaman*, Andrija Buvina, Vratnice splitske katedrale, Drveni kor u splitskoj katedrali, Zagreb 1960.

24 *C. Fisković*, Dopune ikonografiji splitskih korskih klupa 12. stoljeća, Prilozi povijesti umetnosti u Dalmaciji 30 (1990) 69–92.

25 *K. Weitzmann*, Byzantium and the West around the Year 1200, The Year 1200: A Symposium, New York 1975, 53–93.

26 *H. Belting*, Zur Skulptur aus der Zeit um 1300 in Konstantinopel, Müncher Jahrbuch der bildenden Kunst, Dritte Folge, 23 (1972) 63–100.

27 The world of the Byzantine museum, Athens 2004, 140, № 111. В этом музее есть еще деревянная рельефная икона конного св. Георгия, размером 40,0 х 32,0 см. также датированная XIII в., но с поздними записями, последняя из которых 1778 г. См.: Там же, 141. № 112.

литературе, начиная со статьи подробно рассмотревшего данный памятник Г. А. Сотириу.[28] Эта двусторонняя икона на лицевой стороне соединяет рельеф с живописью, в технике которой на оборотной изображены две святые жены благословляемые Христом. В отличие от крымского рельефа, св. Георгий здесь представлен не фронтально, а повернутым в три четверти, в молитвенном положении, с простертыми руками, обращенным к расположенной в правом верхнем углу полуфигуре благословляющего Христа. В нижнем углу слева можно заметить крохотную фигурку коленопреклоненной заказчицы иконы, у ног святого, в молитвенной позе. Вверху по сторонам Этимасии полуфигуры двух ангелов. Справа и слева расположены 12 житийных клейм с изображением страданий и чудес великомученика. Рельеф его изображает в воинских доспехах, которые как и форма щита у ног, расписанная в шахматную клетку, имеют западный характер, а псевдокуфическая надпись отмечена влиянием Востока. Скованная поза святого, как и полихромия его фигуры, явно напоминает произведения романского стиля. Все это, как и свободная манера письма, фактура с зелеными тенями и сочными пробелами, по своему характеру сближает икону с продукцией мастерских Иерусалимского королевства крестоносцев.[29] Среди византийских памятников она занимает несколько обособленное положение. Хотя подобное сочетание столь различных признаков в иконописи давно получило объяснение.[30]

В Средней Македонии, недалеко от Кастории, в церкви св. Георгия в Галлисте, сохранилось деревянное изваяние великомученика, представленного в образе воина, по высоте достигающее 290,0 см[31] (рис. 7). Стройная фигура удлиненных пропорций, с тонкими руками: правой, изогнутой в локте, опирающейся на копье, и левой, придерживающей щит. Неестественно длинные ноги, до колен покрытые подолом туники. Фигура высоким рельефом выделяется на фоне более плоскостно трактованного воинского плаща, собранного в широкие, свободно очерченные складки, почти прямолинейные, как и складки туники. Концы плаща скреплены у шеи, выше правой груди. Лицо, обрамленное шапкой густых курчавых волос, формы широкого овала, с классически правильными чертами, отличается искусной пластической моделировкой, каким оно обычно известно по константинопольским рельефам из слоновой кости,

---

[28] *G. A. Sotiriou*, La sculpture sur bois dans l'art byzantin, 178–180, fig. 4, pl. XV; Byzantine art an European art, Athens 1964, 272, № 237; *R. Lange*, Die byzantinische Reliefikone, 121–123, №49; *М. Хадзидакис*, Иконы в Греции. Иконы на Балканах: Синай. Греция. Болгария. Югославия, София и Белград 1967, XXVI, LXXXV, № 49; *A. Grabar*, Sculptures byzantines du Moyen Age, II, 156, pl. CXLII, № 168. А. Грабар датировал XIII–XIV в.

[29] *J. Folda*, The Art of the Crusaders in the Holy Land, 1098–1187, Cambrige 1995; *idem*, Crusader Art, The Art of the Crusaders in the Holy Land, 1099–1291, Burlington 2008.

[30] *K. Weitzmann*, Icon Painting in the Crusader Kingdom, Dumbarton Oaks Papers 20 (1966) 49–83.

[31] *G. A. Sotiriou*, La sculpture sur bois dans l'art byzantin, 180, fig. 5, pl. XIV; *В. Хан*, Проблем стила и датирања рељефне иконе св. Климента Охридског, Музеј примењене уметности, Зборник 8 (1962) 16, сл. 7; *R. Lange*, Die byzantinische Reliefikone, 123–124, № 50; *A. Grabar*, Sculptures byzantines du Moyen Age, II, 156, pl. CXLII, № 167.

датируемым X–XI веками. Изваяние в Галлисте принято датировать XIII веком. А. Грабар условно относил его выполнение к концу XIII века, усматривая работу не константинопольской, а местной мастерской. Качественно высокий уровень резьбы, ориентированной на воспроизведение столичного образца, тем не менее, затрудняет ее определение как провинциальной. В то же время пластическая характеристика заметно сближает деревянную фигуру в Галлисте с резьбой раннепалеологовских мраморных капителей столичного происхождения.[32]

Описанные три образца полихромной, деревянной скульптуры с изображениями св. Георгия, при всех отличиях в иконографии и индивидуальной манере резьбы, явно принадлежат одному художественному направлению, возникшему в византийской среде вследствие ее соприкосновения с развитой западней традицией. Их сближению способствовала общая классическая основа. В то же время ее адаптация в Византии и на Западе была различной. Если византийская деревянная скульптура несет отпечаток западной, то и она, со своей стороны, оказывает воздействие на характер венецианского иконного рельефа, примером чего служит датируемая XIII–XIV веками прежде находившаяся в приходской церкви в Альба Фучензе в Средней Италии икона-складень с изображением Богоматери с Младенцем, теперь хранящаяся в Палаццо Венеция в Риме[33] (рис. 8). Не исключено, что полихромные деревянные статуи св. Георгия были распространены более широко, в пределах византийского культурного ареала. Об этом позволяет говорить довольно грузное изваяние, конца XIV – начала XV века, высотой 170,0 см, в Московском Кремле[34] (рис. 9). Судя по положению левой руки, св. Георгий имел не щит, а меч, подобно тому, как он представлен на некоторых русских иконах XII–XIV веков. Фигура застывшая и архаичная, что является следствием упрощенного восприятия резчиком более элитарного образца.

Особое место в истории византийской деревянной скульптуры занимает выполненная очень высоким рельефом (13,5 см), размером 140,0 x 36,0 см, икона св. Климента, покровителя Охрида, вероятно первоначально находившаяся над его гробницей в охридской церкви св. Пантелеймона, позже перенесенная в церковь Богородицы Перивлепты (рис. 10). Произведение, привлекшее еще внимание Н.П. Кондакова,[35] было датировано второй половиной XIII – началом XIV века, в результате развернутого изучения, с привлечением сравнительного материала.[36] В. Хан икону прежде всего соотнесла с рельефом в Галлисте и романским рельефом XIII–XIV века в церкви св. Микулы в Велом Вароше близ

---

32 Ibidem, 137–138, 136, pl. CIX, CXI, №№ 140, 135.

33 *Н. П. Кондаков*, Иконография Богоматери, II, Петроград 1915, 287–289, рис. 159; Omaggio a San Marco, Tesori dall'Europa, Milano 1994, 187, №73.

34 *И. М. Соколова*, Русская деревянная скульптура XV–XVIII веков, Каталог, Москва 2003, 20–25, №1.

35 *Н. П. Кондаков*, Македония, 247, рис. 172.

36 *В. Хан*, Проблем стила и датирања рељефне иконе св. Климента Охридског, 7–23.

Сплита.[37] Убедительно показана и стилистическая связь охридского памятника с европейской художественной традицией.[38] Хотя в основе остается византийский иконографический образец, идентичный фреске 1294–1295 годов в той же церкви Богородицы Перивлепты в Охриде. Вопреки высказанным сомнениям, изваяние св. Климента, типологически наиболее соответствует назначению крышки раки, подобной многочисленным западноевропейским надгробиям и меньше известной в византийской традиции, где, по мнению А. Грабара, объемность наглядно воплощает идею нетления святых тел.[39] С учетом этого становится понятной популярность подобных деревянных и серебряных скульптурных надгробий святых в XV–XVII веках на Руси.[40]

Последовательно прослеживаемое в византийской деревянной скульптуре стилистическое сближение с европейским художественным стилем, преимущественно романским, затем встречается и в русских произведениях, начиная с датируемого XIV веком изваяния св. Николы Можайского, изучаемого на протяжении длительного времени[41] (рис. 11). Различное соотношение собственно стиля и индивидуальной манеры резьбы заметно сужает и без того малый круг аналогий. Надо заметить, что это стилистическое своеобразие при воспроизведении данного оригинала исчезает, о чем можно судить по более поздним скульптурам св. Николы Можайского, культ которого получает распространение в XVI веке.[42] Зато усиливается сходство с произведениями иконописи. Это обусловлено уплощенным характером рельефа и полихромией. В целом русская деревянная скульптура, наследовав иконографию и стиль от Византии, развивается большей частью самостоятельно, с учетом местных факторов, приводящих к несколько иным результатам.[43] Показательно, что занесенный в

---

37 *C. Fisković*, Hekoliko neobjelodanjenih romanićkih skulptura u Splitu, Serta Hoffileriana, Zagreb 1940, 443–452.

38 См. также: *М. Ћоровић-Љубинковић*. Средњевековни дуборез у источним областима Југославије, Београд 1965, 37–41: *R. Lange*, Die byzantinische Reliefikone, 124, № 51; *A. Grabar*, Sculptures byzantines du Moyen Age, II, 157, pl. CXLIII, № 167.

39 *A. Grabar*, La thème du «gisant» dans 1'art byzantin, Cahiers archéologiques 29 (1980–1981) 143–156.

40 *И. М. Соколова*, Древнерусские скульптурные надгробия и культ святых мощей, Россия и восточно-христианский мир: Средневековая пластика. Древнерусская скульптура, IV, Москва 2003, 119–127.

41 *Н. Виноградов*, О древней резной, чудотворной иконе Святителя Христова Николая, находящейся в соборном храме города Можайска, Московской губернии, Москва 1900; *Г. К. Вагнер*, От символа к реальности. Развитие пластического образа в русском искусстве XIV–XV веков, Москва 1980, 193–199; Государственная Третьяковская галерея, Каталог собрания, I, Москва 1995, 196–199, № 92. Фигура по высоте достигает 182,0 см.

42 *В. Г. Пуцко*, Изваяние св. Николы Можайского в русской деревянной скульптуре XVI в., Макариевские чтения, XI, Можайск 2004. 274–296; он же, Резное изваяние Николы Можайского из Перемышля, Московский журнал, 2004, № 9, 13–47.

43 *Г. К. Вагнер*, Скульптура Древней Руси, Триста веков искусства, Москва 1976, 236–267; *В. Г. Пуцко*, Резное дереве в средневековой Руси (XI–XVI вв.), Родная старина, Калуга 2012, 20–50.

Москву палеологовский стиль продержался в мелкой пластике примерно лишь в течение столетия, в итоге выродившись в схематизм.[44]

Известно о том, что русские путешественники проявляли живой интерес к увиденным ими деревянным изваяниям. Так, Стефан Новгородец, посетивший Константинополь в 1348 или 1349 году, отметил, что в одной церкви «ту Христос велми гораздо, аки жив человек, образно стоит, не на иконе, но собою стоит»[45] Другой паломник, автор «Сказания о святых местах», побывавший в византийской столице около 1390 года, упоминает, что «конец Василкова великого торгу есть церковь фрязкаа. Туто распятие Христово в древе изваяно, гвоздиемь руки и ногы пригвоздены: у кого зубы болят, имаются за ножныи гвозди, зубу примет здравие».[46] Подобия таких скульптурных крестов должны были появиться и на Руси. Сохранился один из них, под названием Иисусова креста, овеянный преданиями, находившийся в храме Никольского погоста, из которого перенесен в церковь села Годенова Ярославской области, выполненный в архаизирующем стиле в первой половине XV века[47] (рис. 12). Не исключено, что здесь сказались и впечатления, испытанные при посещении Италии русскими спутниками митрополита Исидора в его поездке 1437–1441 годов на Ферраро-Флорентийский собор. При всем сказанном нельзя не заметить, что византийская иконография в сохранившейся резьбе сильно деформирована. По иконографии и стилю Иисусов крест существенно отличается от деревянных резных новгородских, датируемых первой половиной XV – серединой XVI веков.[48]

В Византии в эпоху Палеологов сюжетной резьбой украшали деревянные двери церквей и алтарные царские врата, имевшие символическое значение. С ним связана их иконографическая программа. Лучшими по исполнению следует считать резные двери охридской церкви св. Николы Больничного, изготовленные около 1345 года, створы которых разделены на 16 клейм и две горизонтальные полосы с рельефами, представляющими святых всадников, грифонов, змей, львов, кентавров и иллюстрации басней Эзопа (рис. 13). Эти двери, широко известные в литературе, Н. П. Кондаков отнес к XIII веку,[49] А. Грабар – к XII–XIII векам,[50] что уже противоречит сооружению самой церкви в 1330-х годах, и поэтому более обоснованной оказывается датировка серединой XIV

---

44 *В. Г. Пуцко*, Византийский стиль в московской деревянной резьбе XV века, Уваровские чтения, VI, Муром 2006, 234–244.

45 *G. P. Majeska*, Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries (Dumbarton Oaks studies, 19), Washington 1984, 37, 39.

46 Ibidem, 151.

47 *В. Г. Пуцко*, Ииусов крест из Никольского погоста (около 1467 г.); скульптурное распятие, в русском пластическом искусстве, Сообщения Ростовского музея, XII, Ростов 2002, 268–277.

48 *А. Трифонова*, Деревянная пластика Великого Новгорода XIV–XVII веков, Москва 2010, 18–55. №№ 2–5.

49 *Н. П. Кондаков*, Македония, 236–240, табл. III.

50 *A. Grabar*, Sculptures byzantines du Moyen Age, II, 118–121 pl. LXXXVIII. № 146.

века.[51] Рисунок и пластические качества рельефа находят соответствие в фрагментах македонского резного эпистилия из Родопи.[52] В обоих случаях можно говорить о классической основе, позволяющей при сохранении правильности анатомических форм создавать живописный рельеф. В отличие от иконографической формулы это свойство оказывалось недоступным народным мастерам, подвергавшим фольклоризации элитарные образцы, чему существуют наглядные примеры.[53]

Единственные сохранившиеся на Балканах резные царские врата, размером 128,0 x 62,0 см, датируемые второй половиной XIV века, происходят из монастыря Андреаша[54] (рис. 14). М. Кашанин датировал их 1389 годом – временем завершения работ по возведению монастырского храма.[55] Форма врат, прямоугольная в основе с полукруглым завершением, является наиболее распространенной в Византии и у православных славян, но створки с резным обрамлением обычно украшены живописью.

Эти врата представляют исключительный пример оформления с резными фигурами Богоматери и архангела Гавриила, выполненными в плоском рельефе, украшенном полихромией. Изображения удлиненных пропорций, в вишнево-красных одеждах, силуэтно выделяются на оранжевом фоне, делающим почти незаметными крылья архангела и окружающие головы нимбы, отмеченные незначительным по сравнению с самими фигурами рельефом. Впрочем не исключено, что первоначальная окраска была иной, приближенной к иконописи, с которой композиция схожа как иконографией, так и типологией драпировок одежд. Использование в резьбе иконописного образца было обычным, но оно сопровождалось интерпретацией оригинала с учетам специфики пластического искусства, его выразительных средств, с нарочитой условностью, допускавшей сознательное нарушение пропорций при необходимости вписать фигуры в отведенное для них пространство.

В пластическом оформлении резных царских врат рассматриваемого периода известны и иные иконографические схемы, отличающиеся тенденцией к

---

[51] *М. Ћоровић-Љубинковић*, Средњевековни дуборез у источним областима Југославије, 45–53, таб. Xa.

[52] *В. Н. Залесская*, «Створка складня» из собрания Н. П. Кондакова, Никодим Павлович Кондаков, 1844–1925: личность, научное наследие, архив, Санкт-Петербург 2001, 72–74.

[53] См.: *В. Н. Щепкин*, Резное деревянное тябло XIII века, Сборник статей, посвященных В. П. Ламанскому, II, Санкт-Петербург 1908, 787–791; *В. Н. Лазарев*, *Н. Е. Мнева*, Памятник новгородской деревянной резьбы XIV в. (Людогощенский крест), Сообщения Института истории искусств 4–5 (1954) 145–466; *А. Трифонова*, Деревянная пластика Великого Новгорода XIV–XVII веков, 8–17. № 1.

[54] *A. Grabar*, Deux notes sur l'histoire de 1'icônostase d'après des monuments de Yougoslavie, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 13–17; *М. Ћоровић-Љубинковић*, Средњевековни дуборез у источним областима Југославије, 33–35; она же, Дрво, Историја примењене уметности код Срба, I, Београд 1977, 199, сл. 3; Средњовековна уметност у Србији, Београд 1969, 52–53, № 50.

[55] *М. Кашанин*, Српска средњевековна скулптура, Уметност и уметници, Београд 1943, 111, 114.

измельченности изображений и преобладанию растительных узоров. Об этом свидетельствуют царские врата, размерам 198,0 х 148,0 см, скорее всего первоначально служившие церковными дверьми, датированные 1453 годом, из румынского монастыря Снагов, недалеко от Бухареста.[56] Изображения на них, вписанные в арочные обрамления, представлены в три ряда: вверху Благовещение (с фигурами царей Давида и Соломона), ниже – четыре святителя, и под ними – конные святые Георгий и Димитрий (рис. 15). Характер резьбы отличается уплощенным рельефом, с усиливающейся ролью графического элемента, в стиле заметны западные веяния. Царские врата из валашского монастиря Котмяна, датируемые XV–XVI веками, напротив, отражают декоративные приемы восточной скульптуры, с гармоничной моделировкой растительных мотивов, декорированных позолотой и оттеняющей ее красной подцветкой, с вписанными в пространств буйной растительности небольшими фигурками Богоматери и архангела Гавриила, составляющими композицию Благовещения[57] (рис. 16). Фрагментарная сохранность врат не позволяет представить их первоначальную форму, в том числе завершение.

Удивительное разнообразие материала, из которого выполняли в Византии алтарные преграды, включало, разумеется, и дерево в качестве наиболее употребительного. Соответственно эпистилий могли составлять не только из живописных икон, но и из резных. Кроме уже упомянутых фрагментов XIV века из Родопи следует отметить серию московских деревянных рельефов рубежа XV–XVI веков, размером 18,5 х 16,6 см, около 1572 года включенных в пластический декор царских врат церкви Вознесения в Ростове Великом[58] (рис. 17). Первоначально они образовывали иконостасный фриз протяженностью 4,87 м. Его появление вряд ли представляло местное русское изобретение, исключавшее следование византийскому образцу. Попутно надо заметить, что царские врата с двадцатью композициями праздничного и страстного циклов представляют уникальное явление, не имеющее каких-либо иконографических аналогий.

Общее представление о характере византийской деревянной скульптуры XV века дополняют рельефы с изображениями ветхозаветных и новозаветных сцен, украшающих аналогий, высотой 117,0 см, в монастыре Ватопед на Афоне[59] (рис. 18). Искусно выполненные сюжетные, в том числе многофигурные, композиции здесь органично сочетаются с тщательно переданными различными орнаментальными мотивами.

---

56 *K. Wessel*, Die Holztür des Klosters Znagov, Beiträge zur Südosteuropa Forschung, Internationalen Balkanologenkongress, in Sofia, 26 VIII – 1 II 1966, München 1966, 445–450; *F. Dumitrescu*, Sculptura in lemn, Istoria Artelor Plastice în România, I, Bucureśti 1968, 283–284, fig. 256; La cultura byzantine en Roumanie Bucarest 1971, 110, № 52.

57 *P. Dumitrescu*, Sculptura în lemn, 284, fig. 255.

58 *Н. Н. Померанцев*, *С. И. Масленицын*, Русская деревянная скульптура, Москва 1994, 93–118; *В. Г. Пуцко*, Рельефы христологического цикла царских врат церкви Вознесения в Ростове Великом, История и культура Ростовской земли, 2002, Ростов 2003, 232–243.

59 Treasures of Mount Athos, Thessaloniki 1997, № 8,1.

Орнаментальные мотивы явно были преобладающими в пластическом оформлении иконостаса, и особенно царских врат как в эпоху существования Византийской империи, так и в поствизантийский период. В одних случаях, как в малой церкви святых Врачей в Охриде, XIV века, отчасти имитируется резьба по мрамору, но чаще всего в декоративный деревянный рельеф переносятся сложнейшие геометрические и растительные мотивы, заимствованные из иллюминованных рукописей и дорогих восточных тканей. Это отличает не только афонские иконостасы,[60] но и широкий круг балкано-славянских произведении,[61] а в определенной мере и русскую резьбу XV–XVI веков.[62] Как на сербские изделия оказывают воздействие турецко-персидские образцы,[63] так и на русские обнаруживают себя влияния Ближнего Востока.[64] Впрочем, часть этих мотивов успело впитать еще византийское искусство, начиная с конца первого тысячелетия, и они уже давно стали составной частью византийского культурного наследия.

Обобщая известный материал, характеризующий византийскую деревянную скульптуру, нельзя исключать и новые находки. И даже если они вряд ли радикально изменят общие положения, то все же окажутся способны несколько обогатить в целом количественно небольшой фонд памятников, отражающих одну из самых значительных художественных традиций.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Belting H., Zur Skulptur aus der Zeit um 1300 in Konstantinopel, Müncher Jahrbuch der bildenden Kunst, Dritte Folge 23 (1972) 63–100.

Byzantium, Faith and Power (1261–1557), New York 2004.

Carli E., La scultura lignea italiana, Dal XII al XVI seeclo, Milano 1960, 29, tav. 2.

Constantinides E. C., Une icône historièe des Saint Georges du XIIIe siècle au monastère de Sainte-Catherine du mont Sinai, Древнерусское искусство: Русь. Византия. Балканы, XIII век, Санкт-Петербург 1997, 77–104.

Dumitrescu F., Sculptura in lemn, Istoria Artelor Plastice în România, I, Bucureśti 1968, 283–284, fig. 256;

---

60 *М. Љубинковић*, Дуборезни иконостаси XVII века на Светој Гори, Хиландарски зборник, I, Београд 1966, 119–137.

61 Подробнее см.: *М. Ћоровић-Љубинковић*, Средњевековни дуборез у источним областима Југославије.

62 *Б. Радојковић*, Турско-персијски утицај на српске уметничке занате XVI и XVII века, Зборник за ликовне уметности VMC, 1 (1965), 117–141.

63 *И. М. Бибикова*, Монументально-декоративная резьба по дереву, Русское декоративное искусство, I, Москва 1962, 63–71; *И. И. Плешанова*. Два памятника древнерусской резьбы по дереву в собрании Русского музея, Сообщения Государственного Русского музея, X, Москва 1974, 107–114; *А. Трифонова*, Деревянная пластика Великого Новгорода XIV–XVII веков, 98–145, № 12–19.

64 *А. Л. Якобсон*, Художественные связи Московской Руси с Закавказьем и Ближним Востоком в XVI в., Древности Московского Кремля, Москва 1971, 230–252; *Г. Н. Бочаров*, Два памятника прикладного искусства из Кирилло-Белозерского монастыря, Древнерусское искусство: Художественные памятники русского Севера, Москва 1989, 243–249.

Fisković C., Dopune ikonografiji splitskih korskih klupa 12. stoljeća, Prilozi povijesti umetnosti u Dalmaciji 30 (1990) 69–92.

Fisković C., Hekoliko neobjelodanjenih romanićkih skulptura u Splitu, Serta Hoffiloriana, Zagreb 1940, 443–452.

Folda J., Crusader Art, The Art of the Crusaders in the Holy Land, 1099–1291, Burlington 2008.

Folda J., The Art of the Crusaders in the Holy Land, 1098–1187, Cambrige 1995.

Goldschmidt A., *Weitzmann K.*, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.–XIII. Jahrhunderts, II, Berlin 1934.

Grabar A., La thème du «gisant» dans 1ʹart byzantin, Cahiers archéologiques 29 (1980–1981) 143–156.

Grabar A., Sculptures byzantines de Constantinople (IVᵉ–Xᵉ -siècle), Paris 1963.

Grabar A., Sculptures byzantines du Moyen Age, II (XIᵉ–XIVᵉ -siècle), Paris 1976.

Grabar A., Deux notes sur lʹhistoire de 1ʹiconostase dʹaprès des monuments de Yougoslavie, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 13–17.

Kalavrezou-Maxeiner I., Byzantine icons in steatite (Byzantina Vindobonensia XV/1–2), Wien 1985.

Karaman Lj., Andrija Buvina, Vratnice splitske katedrale, Drveni kor u splitskoj katedrali, Zagreb 1960.

Kondakoff N. P., Les sculptures de la porte de Sante Sabine à Rome, Revue archéologique 33–34 (1877) 361–372 (*Н. П. Кондаков*, Барельефы (V–VI стол. по Р. Х.) деревянной двери базилики св. Сабины, что на Авентинском холме в Риме, Мир Кондакова: Публикации. Статьи. Каталог выставки, Москва 2004, 115–133, ил. 41–45);

La cultura byzantine en Roumanie Bucarest 1971, 110, № 52.

Lange R., Die byzantinische Reliefikone, Recklinghausen 1964, 121–124, № 49–51.

Ličenocka Z., Les influences byzantines dans lʹart médiéval en Macédoine, Byzantinoslavica 49 (1988) 38–45.

Majeska G. P., Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries (Dumbarton Oaks studies, 19), Washington 1984.

Omaggio a San Marco, Tesori dall'Europa, Milano 1994, 187, №73.

Sotiriou G. A., La sculpture sur bois dans 1ʹart byzantin, 178–180, fig. 4, pl. XV; Byzantine art an European art, Athens 1964, 272, № 237.

Sotiriou G. A., La sculpture sur bois dans lʹart byzantin, 180, fig. 5, pl. XIV.

Sotiriou G. A., La sculpture sur bois lʹart byzantin, Mélanges Charles Diehl, Etudes sur lʹhistoire et sur lʻart de Byzance, II, Paris 1930, 171–180.

The world of the Byzantine museum, Athens 2004, 140, № 111.

Treasures of Mount Athos, Thessaloniki 1997, № 8,1.

Volbach W. F., Frühchristliche Kunst: Die Kunst der Spätantike in West-und Ostrom, München 1958, 63–64, Abb, 103–105.

Weitzmann K., Byzantium and the West around the Year 1200, The Year 1200: A Symposium, New York 1975, 53–93.

Weitzmann K., Icon Painting in the Crusader Kingdom, Dumbarton Oaks Papers 20 (1966) 49–83.

Weitzmann K., Ivory Sculpture of the Macedonian Ronaissance, Kolloquiun über spätantike und frühmittelalterliche Skulptur, II, Mainz am Rhein 1970, 1–12, Taf. 1–17.

Wessel K., Die Holztür des Klosters Znagov, Beiträge zur Südosteuropa Forsehung, Internationalen Balkanologenkongress, in Sofia, 26 VIII – 1 II 1966, München 1966, 445–450.

Атанасов Г., Свети Георги Победоносец, Култ и образ в православния Изток през Средновековието, Варна 2001, 100–136, обр. 149–156, 59, 68, 70–72, 76–90 [*Atanasov G.*, Sveti Georgi Pobedonosec, Kult i obraz prez Srednovekovieto, Varna 2001, 100–136, обр. 149–156, 59, 68, 70–72, 76–90].

Бертье-Делагард А. Л., К истории христианства в Крыму: Мнимое тысячелетие, Вымысел и действительность в истории Георгиевского Балаклавского монастыря, Записки имп. Общества Истории и Древностей 28 (1910) 1–71; приложения – 72–108 [*Bert'e-Delagard A. L.*, K istorii

hristianstva v Krymu: Mnimoe tysjačeletie, Vymysel i dejstvitel'nost' v istorii Georgievskogo Balaklavskogo monastyrja, Zapiski imp. Obščestva Istorii i Drevsnostej 28 (1910) 1–71; priloženija – 72–108].

Бибикова И. М., Монументально-декоративная резьба по дереву, Русское декоративное искусство, I, Москва 1962, 63–71[*Bibikova I. M.*, Monumental'no-dekorativnaja rez'ba po derevu, Russkoe dekorativnoe iskusstvo, I, Moskva 1962, 63–71].

Бочаров Г. Н., Два памятника прикладного искусства из Кирилло-Белозерского монастыря, Древнерусское искусство: Художественные памятники русского Севера, Москва 1989, 243–249 [*Bočarov G. N.*, Dva pamjatnika prikladnogo iskusstva iz Kirilo-Belozerskogo monastyrja, Drevnerusskoe iskusstvo: Hudožestvennye pamjatniki russkogo Severa, Moskva 1989, 243–249].

Вагнер Г. К., От символа к реальности. Развитие пластического образа в русском искусстве XIV–XV веков, Москва 1980, 193–199 [*Vagner G. K.*, Ot simvola k real'nosti. Razvitie plastičeskogo obraza v russkom iskusstve XIV–XV vekov, Moskva 1980, 193–199].

Вагнер Г. К., Скульптура Древней Руси, Триста веков искусства, Москва 1976, 236–267 [*Vagner G. K.*, Skul'ptura Drevnej Rusi, Trista vekov iskusstva, Moskva 1976, 236–267].

Византия, Балканы, Русь. Иконы конца XIII – первой половины XV века. Каталог выставки, Москва 1991, 205, № 1 [Vizantija, Balkany, Rus'. Ikony konca XIII – pervoj poloviny XV veka. Katalog vystavki, Moskva 1991, 205, № 1].

Виноградов Н., О древней резной, чудотворной иконе Святителя Христова Николая, находящейся в соборном храме города Можайска, Московской губернии, Москва 1900 [*Vinogradov N.*, O drevnej reznoj, čudotvornoj ikone Svjatitelja Hristova Nikolaja, nahodjaščejsja v sobornom hrame goroda Možajska, Moskovskoj gubernii, Moskva 1900].

Государственная Третьяковская галерея, Каталог собрания, I, Москва 1995, 196–199, № 92 [Gosudarstvennaja Tret'jakovskaja galereja, Katalog sobranija, I, Moskva 1995, 196–199, № 92].

Декоративно-прикладное искусство от поздней античности до поздней готики. Каталог выставки, Ленинград 1990, 32–33, № 12 [Dekorativno-prikladnoe iskusstvo ot pozdnej antičnosti do pozdnej gotiki. Katalog vystavki, Leningrad 1990, 32–33, № 12].

Залесская В. Н., «Створка складня» из собрания Н. П. Кондакова, Никодим Павлович Кондаков, 1844–1925: личность, научное наследие, архив, Санкт-Петербург 2001, 72–74 [*Zalesskaja V. N.*, «Stvorkoa skladnja» iz sobranija J. P. Kondakova, Nikodim Pavlovič Kondakov, 1844–1925: ličnost', naučnoe nasledie, arhiv, Sankt-Peterburg 2001, 72–74].

Кашанин М., Српска средњевековна скулптура, Уметност и уметници, Београд 1943 [*Kašanin M.*, Srpska srednjovekovna skulptura, Umetnost i umetnici, Beograd 1943].

Кондаков Н. П., Иконография Богоматери, П, Петроград 1915, 287–289, рис. 159 [*Kondakov N. P.*, Ikonografija Bogomateri, P, Petrograd 1915, 287–289, ris. 159],

Кондаков Н. П., Македония, Археологическое путешествие, Санкт-Петербург 1909, 236–240, 247, 301 [*Kondakov N. P.*, Makedonija. Arheologičeskoe putešestvie, Sankt-Peterburg 1909, 236–240, 247, 301].

Лазарев В. Н., *Мнева Н. Е.*, Памятник новгородской деревянной резьбы XIV в. (Людогощенский крест), Сообщения Института истории искусств 4–5 (1954) 145–466 [*Lazarev V. N.*, *Mneva N. E.*, Pamjatnik novgorodskoj derevjannoj rez'by XIV v. (Ljudogoščenskij krest), Soobščenija Instituta istorii iskusstv 4–5 (1954) 145–466].

Љубинковић М., Дуборезни иконостаси XVII века на Светој Гори, Хиландарски зборник I, Београд 1966, 119–137 [*Ljubinković M.*, Duborezni ikonostasi XVII veka na Svetoj Gori, Hilandarski zbornik I, Beograd 1966, 119–137].

Міляєва Л., Маріупольська ікона «Св. Георгій з житієм», Хроніка – 2000, Український культурологічний альманах 33 (2000) 305–319 [*Miljaeva L.*, Mariupol's'ka ikona «Sv. Georgij z žitiem», Hronika – 2000, Ukrains'kij kul'turologičnij al'manah 33 (2000) 305–319].

Міляєва Л., Реставрація візантійської ікони «Св. Георгій з житієм», Родовід 8 (1994) 90–97 [*Miljaeva L.*, Restavracija vizantijs'koj ikoni «Sv. Georgij z žitiem», Rodovid 8 (1994) 90–97].

Перцев Н. В., Каталог реставрационных работ, Санкт-Петербург 1992, 54–56 [*Percev N. V.*, Katalog restavracionnyh rabot, Sankt-Peterburg 1992, 54–56].

Плешанова И. И., Два памятника древнерусской резьбы по дереву в собрании Русского музея, Сообщения Государственного Русского музея, X, Москва 1974, 107–114 [*Plešanova I. I.*, Dva pamjatnika drevnerusskoj rez'by po derevu v sobranii Russkogo muzeja, Soobščenija Gosudarstvennogo Russkogo muzeja, X, Moskva 1974, 107–114].

Померанцев Н. Н., *Масленицын С. И.*, Русская деревянная скульптура, Москва 1994, 93–118 [*Pomerancev N. N.*, *Maslenicyn S. I.*, Russkaja derevjannaja skul'ptura, Moskva 1994, 95–118].

Пуцко В. Г., Византийский стиль в московской деревянной резьбе XV века, Уваровские чтения, VI, Муром 2006, 234–244 [*Pucko V. G.*, Vizantijskij stil' v moskovskoj derevjannoj rez'be XV veka, Uvarovskie čtenija, VI, Murom 2006, 234–244].

Пуцко В. Г., Изваяние св. Николы Можайского в русской деревянной скульптуре XVI в., Макариевские чтения, XI, Можайск 2004, 274–296 [*Pucko V. G.*, Izvajanie sv. Nikoly Možajskogo v russkoj skul'pture XVI v., Makarievskie čtenija, XI, Možajsk 2004, 274–296].

Пуцко В. Г., Иисусов крест из Никольского погоста (около 1467 г.); скульптурное распятие, в русском пластическом искусстве, Сообщения Ростовского музея, XII, Ростов 2002, 268–277 [*Pucko V. G.*, Iisusov krest iz Nikol'skogo pogosta (okolo 1467 g.); skul'pturnoe raspjatie, v russkom plastičeskom iskusstve, Soobščenija Rostovskogo muzeja, XII, Rostov 2002, 268–277].

Пуцко В. Г., Резное дереве в средневековой Руси (XI–XVI вв.), Родная старина, Калуга 2012, 20–50 [*Pucko V. G.*, Reznoe dereve v srednevekovoj Rusi (XI–XVI vv.), Rodnaja starina, Kaluga 2012, 20–50].

Пуцко В. Г., Резное изваяние Николы Можайского из Перемышля, Московский журнал, 2004, № 9, 13–47 [*Pucko V. G.*, Reznoe izvajanie Nikoly Možajskogo iz Peremyšlja, Moskovskij žurnal, 2004, № 9, 13–47].

Пуцко В. Г., Рельефы христологического цикла царских врат церкви Вознесения в Ростове Великом, История и культура Ростовской земли, 2002, Ростов 2003, 232–243 [*Pucko V. G.*, Rel'efy hristologičeskogo cikla carskih vrat cerkvi Voznesenia v Rostove Velikom, Istorija i kul'tura Rostovkoj zemli, 202, Rostov 2003, 232–243].

Пуцко В. Г., К изучению мариупольского рельефа св. Георгия, Проблемы изучения, сохранения и использования наследия христианской деревянной скульптуры, Материалы межрегионального симпозиума 3–4 декабря 2003 г, Пермь 2007, 251–258 [*Pucko V. G.*, K izučeniju mariupol'skogo rel'efa sv. Georgija, Problemy izučenija, sohranenija i ispol'zovanija nasledija hristianskoj derevjannoj skul'ptury, Materialy mežregional'nogo simpoziuma 3–4 dekabrja 2003 g, Perm' 2007, 251–258].

Пуцко В. Г., Мариупольский рельеф св. Георгия, Зборник радова Византолошког института 13 (1971) 313–331 [*Pucko V. G.*, Mariupol'skij rel'ef sv. Geogrija, Zbornik radova Vizantološkog instituta 13 (1971) 313–331].

Радојковић Б., Турско-персијски утицај на српске уметничке занате XVI и XVII века, Зборник за ликовне уметности 1 (1965), 117–141 [*Radojković B.*, Tursko-persijski uticaj na srpske umetničke zanate XVI i XVII veka, Zbornik za likovne umetnosti 1 (1965) 117–141].

Соколова И. М., Древнерусские скульптурные надгробия и культ святых мощей, Россия и восточно-христианский мир: Средневековая пластика. Древнерусская скульптура, IV, Москва 2003, 119–127 [*Sokolova I. M.*, Drevnerusskie skul'pturnye nadgrobija i kul't svjatyh moščej, Rossija i vostočno-hristianskij mir: Srednevekovaja plastika. Drevnerusskaja skul'ptura, IV, Moskva 2003, 119–127].

Соколова И. М., Русская деревянная скульптура XV–XVIII веков, Каталог, Москва 2003, 20–25, №1 [*Sokolova I. M.*, Russkaja derevjannaja skul'ptura XV–XVIII vekov, Katalog, Moskva 2003, 20–25, №1].

Средњовековна уметност у Србији, Београд 1969 [Srednjovekovna umetnost u Srbiji, Beograd 1969].

Трифонова А., Деревянная пластика Великого Новгорода XIV–XVII веков, Москва 2010, 18–55 [*Trifonova A.*, Derevjannaja plastika Velikogo Novgoroda XIV–XVII vekov, Moskva 2010, 18–55].

Ћоровић-Љубинковић М., Средњевековни дуборез у источним областима Југославије, Београд 1965, 37–41 [*Ćorović-Ljubinković M.*, Srednjevekovni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije, Beograd 1965, 37–41].

Ћоровић-Љубинковић М., Дрво, Историја примењене уметности код Срба, I, Београд 1977 [*Ćorović-Ljubinković M.*, Drvo, Istorija primenjene umetnosti kod Srba, I, Beograd 1977].

Хадзидакис М., Иконы в Греции. Иконы на Балканах: Синай. Греция. Болгария. Югославия, София и Белград 1967, XXVI, LXXXV, № 49 [*Hadzidakis M.*, Ikony v Grecii. Ikony na Balkanah: Sinaj. Grecija, Bolgarija, Jugoslavija, Sofija i Belgrad 1967, XXVI, LXXXV, № 49].

Хан В., Проблем стила и датирања рељефне иконе св. Климента Охридског, Музеј примењене уметности, Зборник 8 (1962) 16, сл. 7 [*Han V.*, Problem stila i datiranja reljefne ikone sv. Klimenta Ohridskog, Muzej primenjene umetnosti, Zbornik 8 (1962) 16, sl. 7].

Чубинашвили Г. Н., Грузинское чеканное искусство. Исследование по истории грузинского средневекового искусства, Тбилиси 1959, 11, 437, ил. 167–168 [*Čubinašvili G. N.*, Gruzinskoe čekannoe iskusstvo. Issledovanie po istorii gruzinskogo srednevekovogo iskusstva, Tbilisi 1959, 11, 437, il. 167–168].

Чубинашвили Г. Н., Грузинская средневековая художественная резьба по дереву (перелома X–XI вв.), Тбилиси 1958, 20–39, табл. 34–57 [*Čubinašvili G. N.*, Gruzinskaja srednevekovaja hudožestvennaja rez’ba po derevu (pereloma X–XI vv.), Tbilisi 1958, 20–39, tabl. 34–57].

Щепкин В. Н., Резное деревянное тябло XIII века, Сборник статей, посвященных В. П. Ламанскому, II, Санкт-Петербург 1908, 787–791 [*Ščepkin V. N.*, Reznoe derevjannoe tjablo XIII veka, Sbornik statej posvjaščennyh V. P. Lamanskomu, II, Sankt-Peterburg 1908, 787–791].

Якобсон А. Л., Художественные связи Московской Руси с Закавказьем и Ближним Востоком в XVI в., Древности Московского Кремля, Москва 1971, 230–252 [*Jakobson A. L.*, Hudožestvennye svjazi Moskovskoj Rusi s Zakavkaz’em i Bližnim Vostokom v XVI v., Drevnosti Moskovskogo Kremlja, Moskva 1971, 230–252].

Василиј Пуцко
(Калуга, Русија)

ВИЗАНТИЈСКА ДРВЕНА СКУЛПТУРА

Сразмерно мању, али веома значајну област ликовног стварања у односу на сликарство у Византији чини скулптура *у дрвету*. У раду се разматра питање њихове појаве и вез̂а са делима тзв. ситне пластике у другим материјалима, као и карактера пластике у дрвету, њиховог стила и средишта из којих су потицали. Уз то су разматрани и утицаји из других средина, посебно везе са западном уметношћу, а затим могућност да су предмети, ако су били преносиви, стизали и у удаљенија места. Таква је била позната Мариупољска икона светог Ђорђа која је доспела до Крима. Не треба подсећати да су радови од дрвета страдали више од оних у камену, којих је у медитеранском амбијенту и иначе било далеко више. Најзад, вредно је истаћи да је последњих деценија већа пажња посвећена делима из Македоније насталим крајем XII и током XIII века, посебно у околини Касторије, која је стручна јавност, поред осталог, могла да види на великим смотрама византијске уметности. На крају, разматрајући ликове плитко резане или изведене у барељефу, расејане по музејима или уграђене у мобилијар цркава, утврђују се технички различите варијанте међу којима су посебно вредне пажње веома велике иконе са пластично обликованом главном фигуром и приказима из житија око ње, а упоредо и фигуром у барељефу и *сликаним* сценама са стране.

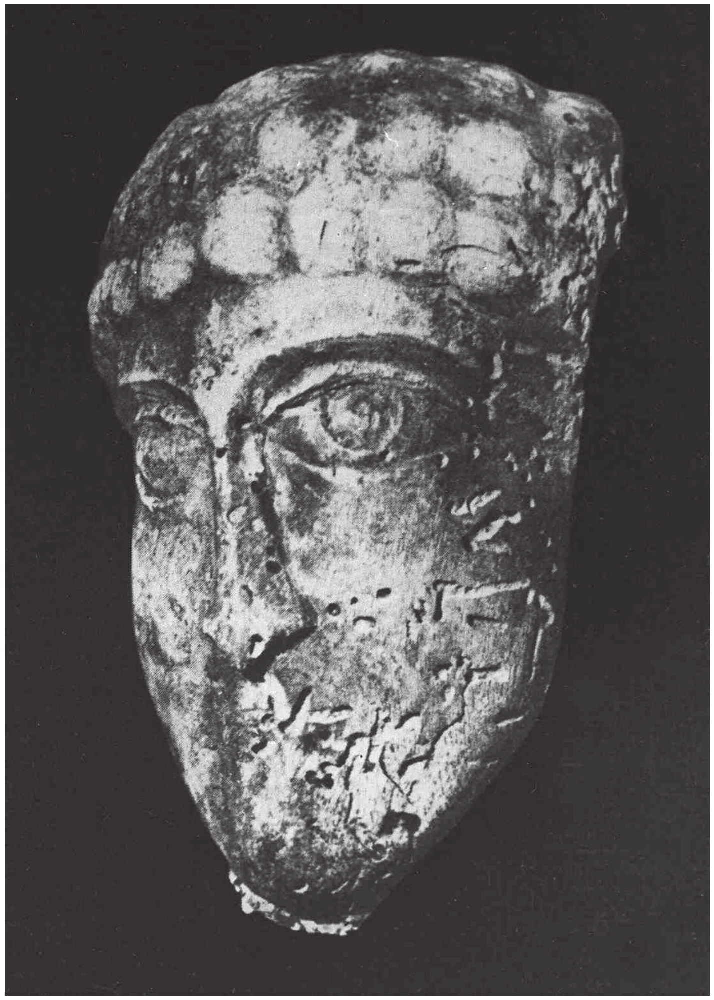

Рис. 1. Голова св. Георгия – фрагмент деревянной основи чеканной иконы из Лечхуми.
Первая половина XI в. Тбилиси, Государственный Музей искусств Грузии

Рис. 2. Св. Георгий с житием. Первая треть XIII в. Деревянная резная икона из Балаклавского Георгиевского монастыря в Крыму. Киев, Национальный художественный музей Украины

Рис. 3. Св. Георгий с житием: житийные клема

Рис. 4. Madonna di Acuto. Первая половина XIII в. Рим. Museo di Palazzo Venezia

Рис. 5. Андрия Бувина. Тайная Вечеря, фрагмент церковных дверей. 1214 г.
Сплит, Кафедральная церковь

Рис. 6. Св. Георгий. XIII. Икона из Кастории. Афины, Византийский музей

Рис. 7. Св. Георгий. Последняя четверть XIII в. Галлиста, церковь св. Георгия.
Общий вид и верхняя часть фигуры

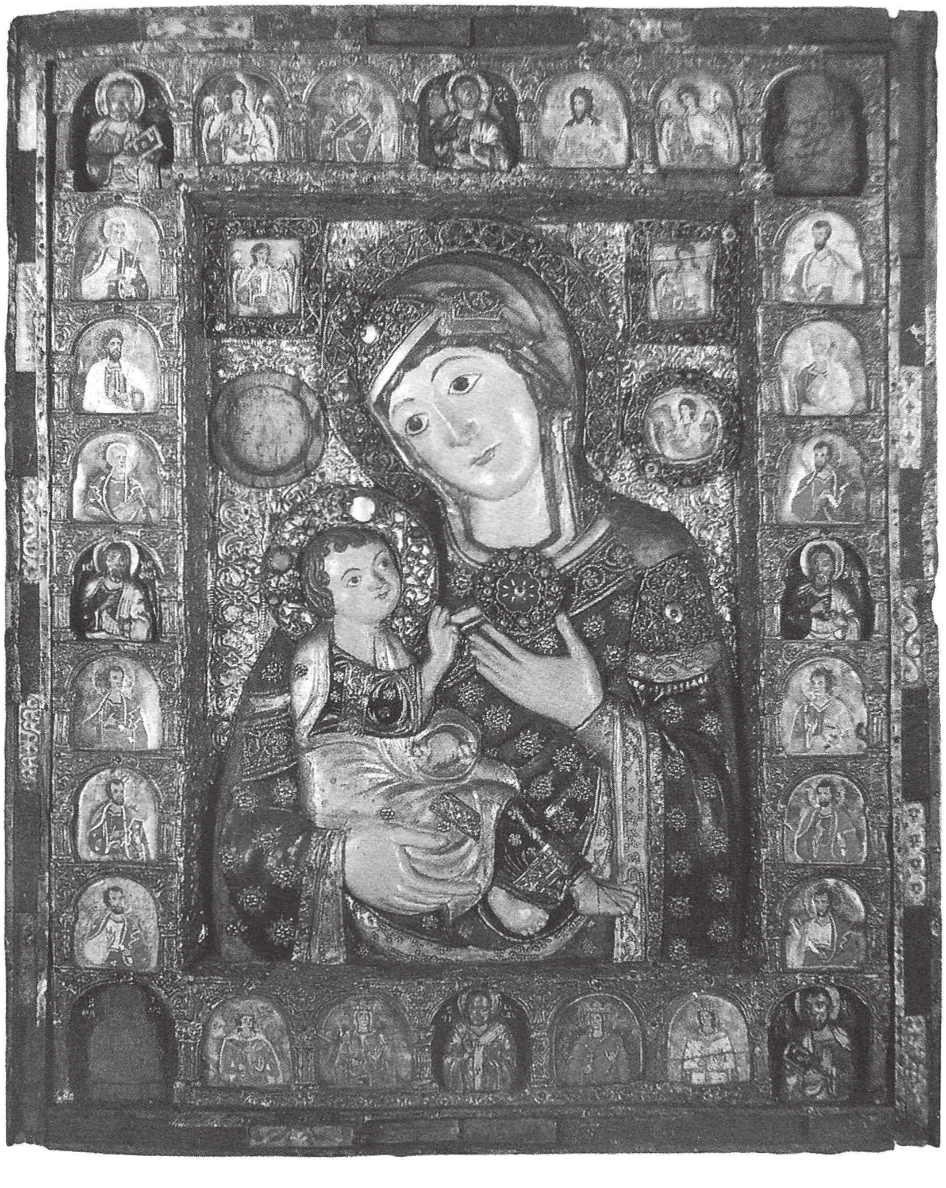

Рис. 8. Богоматерь с Младенцем (Мадонна Альба Фучензе), XIII–XIV в. Рим. Палаццо Венеция

Рис. 9. Св. Георгий. Конец XIV – начало XV в. Москва, Государственный историко-культурный музей–заповедник «Московский Кремль»

Рис. 10. Св. Климент Охридский. Вторая половина XIII – начало XIV в. Охрид, церковь Богородицы Перивлепты. Общий вид и верхняя часть фигуры

Рис. 11. Св. Никола Можайский. XIV в. Деревянная резная икона из Николаевского собора в Можайске. Москва, Государственная Третьяковская галерея

Рис. 12. Иисусов крест. Первая половина XV в. Из Никольского погоста.
Годеново, церковь св. Иоанна Златоуста. Снимок 1890-х гг

Рис. 13. Церковные двери с рельефными изображениями. Около 1345 г.
Из церкви св. Николы Больничного в Охриде

Рис. 14. Царские врата. Около 1389 г. Из монастыря Андреаша.
Белград, Народный музей

Рис. 15. Царские врата. 1453 г. Из монастыря Снагов. Бухарест,
Музей искусств Румынии

Рис. 16. Царские врата. XV–XVI в. Из монастыря Котияна. Бухарест, Музей искусств Румынии

Рис. 17. Резной эпистилий рубежа XV–XVI в., включенный в царские врата. Около 1571 г. Из церкви Вознесения в Ростове Великом. Ростов, Государственный музей–заповедник «Ростовский кремль»

Рис. 18. Резной аналогий. XV в. Афон, Монастырь Ватопед

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

УДК: 271.222-145.55:94(497.11)"12"
271.222(497.11)-36:929
DOI: 10.2298/ZRVI1451111K

ИВАНА КОМАТИНА
(Историјски институт, Београд)

ИСТОРИЈСКА ПОДЛОГА ЧУДÂ СВ. СИМЕОНА У ЖИТИЈУ СИМЕОНОВОМ ОД СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ*

Рад је посвећен проучавању тзв. каталога чуда у *Житију Св. Симеона* од Стефана Првовенчаног. Будући да се она у *Житију* деле на она у којима се Симеон Немања објављује као светитељ, тј. исцелитељска, и она у којима његов наследник Стефан Немањић уз његову помоћ побеђује непријатеље српске државе, тј. политичка, пажња ће бити усмерена на проучавање њихове историјске подлоге и хронолошких оквира, али и религијске суштине.

Кључне речи: житије, Стефан Првовенчани, чуда, Свети Симеон, Стрез, Свети Сава, Хенрих Фландријски

The paper is devoted to the research of the so-called Catalog of Miracles in the *Life of Saint Symeon* by Stefan the First-Crowned. Because the miracles are divided in the *Life* into those in which Symeon-Nemanja is revealed as a Saint, and those in which his heir Stefan the First-Crowned conquers the enemies of the Serbian State with his help, the attention is paid on research of their historical basis and chronological frame, as well as their religious essence.

Keywords: Saint's Life, Stephen the First-Crowned, miracles, Saint Symeon, Strez, Saint Sava, Henry of Flanders

Историјски извори који сведоче о времену првих Немањића, како је познато, нису бројни. Ипак, проучавање тог доба средњовековне српске историје свакако је неизмерно обогаћено постојањем наративних извора – старих српских хагиографија.[1] Није потребно посебно наглашавати колико је драгоцено

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029).

[1] *М. Кашанин*, Српска књижевност у средњем веку, Београд 1975, посебно 104–145.

Житије Св. Симеона од Стефана Првовенчаног или како је можда правилније Стефана Немањића, с обзиром на време када га је састављао, као сведочанство о српској средњовековној историји, књижевности, култури и уметности. Након што је Сава, најмлађи Немањин син саставио ктиторско житије посвећено Симеону – Немањи, а потом и службу, његов средњи син и наследник Стефан саставља у периоду од 1208. г. до 1216. г. „опширно светачко житије" и тиме уобличава култ Св. Симеона Мироточивог.[2] Будући да је настало по угледу на византијска хагиографска дела оно у потпуности подражава њихову хагиографску схему.[3] Према општој схеми византијских хагиографија коју је предложио М. Лопарјов, њихов важан елемент јесу, између осталог, и *чуда*, која се најчешће јављају после смрти светога, а пре обраћања светоме, похвале и сл.[4] Житијна чуда, односно чуда као део религијске свести средњовековног човека, представљују све оно што се приписује натприродном деловању, тачније Богу или божанском деловању кроз Свете. Божја чуда описана у старозаветним књигама, као и Христова чуда у Новом Завету настављају се кроз Свете, тачније кроз теофанију, и јављају се за светитељева живота или после смрти, и како смо рекли, саставни су део хагиографија (*Vita*), док се ова последња могу наћи и у оквиру посебних збирки тзв. *Miracula*.[5]

Житије Св. Симеона од Стефана Немањића, како је то већ приметио М. Кашанин, чини се ничим другим не обилује колико описима чуда Св. Симеона.[6]

---

[2] *Кашанин*, исто; *Р. Маринковић*, Историја настанка Живота господина Симеона од светога Саве, Сава Немањић–Свети Сава. Историја и предање, ур. *В. Ђурић*, 201–213; *Ђ. Трифуновић*, О настанку списа Светога Саве у светлости неких агиолошких појединости, Студеница у црквеном животу и историји српског народа, Богословље 31/1 (1987) 65–70; Стефан Првовенчани, Сабрана дела, Београд 1999, прир. *Љ. Јухас-Георгиевска*, *Т. Јовановић*, XXV–CII (*Љ. Јухас Георгиевска*); *Д. Богдановић*, Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 153–154; *Д. Поповић*, О настанку култа Св. Симеона, Под окриљем светости, Београд 2006, 41–73.

[3] *H. Birnbaum*, Byzantine tradition transformed: the old Serbian Vita, On medieval and renaissance Slavic Writing: Selected essays, Hague 1974, 299–304, 307, 320–322; *Ђ. Трифуновић*, Азбучник српских средњовековних појмова, Београд 1974, 47–77 (Житије); *T. Pratch*, Der hagiographische Topos. Griechische heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit, Berlin – New York 2005, 19–423.

[4] *Х. Лопарев*, Византийския Жития Святыхъ VIII–IX вековъ, Византийский временникъ XVII (1910) 13–43; *Трифуновић*, Азбучник, 65–68.

[5] *Miracula* су својеврсни каталог чуда светитеља и у далеко мањем броју су заступљени у односу на хагиографије, Oxford Dictionary of Byzantium, II, ed. *A. Kazdan*, Oxford 1991, 1397–1398 (Miracles); *М. Лазић*, Православна естетика Стефана Првовенчаног, Призрен 1994, 77–93; Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. *С. Марјановић-Душанић*, *Д. Поповић*, Београд 2004, 612–615. На међународном научном скупу „Владар, монах и светитељ, Стефан Немања Преподобни Симеон Мироточиви и српска историја и култура 1113-1216", одржаном од 22. до 26. октобра 2014. године у Београду, Манастиру Студеници, Подгорици и Никшићу, др Даница Поповић изнела је саопштење под насловом *Чуда Св. Симеона*, које се бави проблемом Симеонових чуда са становишта садржине прославних састава, материјалног аспекта култа и богословских схватања. Ауторка је између осталог посматрала однос „каталога чуда" Св. Симеона и *Miracula* Димитрија Солунског при чему је на врло јасан и језгровит начин објаснила однос култова ова два светитеља. Овом приликом срдачно се захваљујемо др Даници Поповић на уступљеном саопштењу чији се излазак из штампе очекује.

[6] *Кашанин*, Српска књижевност, 143–145.

Наравно, место Симеонових чуда у Стефановом *Житију* има за циљ успостављање Немањиног – Симеоновог култа,[7] али и неспорно, сходно догађајима који се у њима описују, да прикаже и покаже моћ Стефанове државе и Немањиног наслеђа. Управо таквим догађајима, који се описују у оквиру чуда, а која имају историјску подлогу, биће посвећена посебна пажња у наредним редовима. Није сувишно, пре него што се посветимо тој страни Симеонових чуда, још једном истаћи важну чињеницу да је *Житије* настајало у дужем временском периоду и да исписивање његових последњих редова припада времену када је српска држава на челу са Стефаном Немањићем била на корак од проглашења краљевине, те сам тај „каталог чуда“ који прославља Немању као светитеља и заштитника државе уједно сумира све Стефанове политичке успехе као великог жупана и показује да српска држава заслужује краљевски ранг, а Стефан, засигурно, краљевски венац.

Стефан излаже седам Симеонових чуда и она у *Житију* следе опису премештања Немањиних моштију из Хиландара у „припремљени гроб“ у Студеници. Он наводи да су мошти пренете „да се просвети отачаство“, свакако након сукоба који је избио између њега и Вукана. Дакле Симеонова–Немањина помоћ, односно присуство, било је неопходно како би се поново успоставио мир у земљи,[8] или, како стоји код нешто познијег хагиографа Доментијана, „свети (Немања) заповеди... Сави, да његове свете мошти пренесе у земљу отачаства свога као хотећи и после смрти неослабно чувати своју паству...и хотећи деци показати Христом даровану му благодат и узвеселити чеда своја превеликим чудотворењима и омити миром доброга мириса, што и би“.[9] Доментијан, дакле истиче да су Симеонове мошти донете у Србију да би био заштитник државе, што се с обзиром на исход чуда у којима је учествовао показало као тачно.[10] Већ је сада јасно да ћемо се при

---

[7] О уобличавању владарских култова уп. *С. Марјановић-Душанић*, Свети краљ. Култ Стефана Дечанског, Београд 2007, 17–84, 97–120.

[8] Стефан Првовенчани, 74. Након сукоба са братом, који је имао помоћ „иноплеменика“ и победе над њим, Стефан се обраћа Сави да донесе мошти Симеонове у Србију како би се „просветило отачаство“. Нешто потпунију причу доноси и Теодосије у *Житију Св. Саве*, Теодосије Хиландарац, Живот Светога Саве, изд. *Ђ. Даничић*, прир. *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973, 78–84. Свети Сава, Сабрана дела, прир. *Т. Јовановић*, Београд 1998, 184–186, пак не описује сукоб Стефана и Вукана. Симеонове мошти су како он описује, пренете у Србију због „метежа“ на Светој Гори који је уследио доласком Латина.

[9] „**И чедωмь своимь извѣстно хотѣ показати христомь дарован҄номоу емоу благодѣть и възвеселити чеда свога прѣвеликыми чюдотворен҄ми и оумаститї е мνрωмь благооуханиїа еже и бысть**, Доментијан, *Житије Светоī Саве*, прир. *Љ. Јухас-Георīиевска*, *Т. Јовановић*, Београд 2001, 110; Доментијан, Живот Св. Симеуна и Светога Саве, изд. *Ђ. Даничић*, Београд 1865, 80.

[10] Не губимо из вида чињеницу да је Доментијану за састављење *Житија Св. Симеона* као извор послужило *Житије Св. Симеона* од Стефана Немањића, те да је свакако знао сва Симеонова чуда и њихов значај, но ипак занимљива је сама чињеница да Доментијан пола века касније у односу на Стефана и Саву занемарује читав сукоб међу браћом и да и у оба Житија која саставља истиче како је сам Симеон желео да се његове мошти пренесу у „земљу отачаства“ како би „узвеселио своја чеда“ превеликим чудотворењима, Доментијан, 110; Доментијан, Живот Св. Симеуна, 80.

разматрању описа *Чуда Св. Симеона* у Стефановом спису осврнути на њихове описе и у списима познијих хагиографа, Доментијана и Теодосија.[11]

Прво чудо које Стефан описује јесте Симеоново **мироточење** које се догодило у Студеници на дан његовог преставлења, дакле 13. фебруара.[12] Такође, према Стефановом *Житију*, први пут је у Студеници дошло до овог знамења, док Доментијан и Теодосије наводе да је до мироточења дошло најпре у Хиландару, а потом у Студеници.[13] Стефан не бележи годину када се чудо догодило, већ само да је био у питању дан Симеоновог преставлења. Након што опише полагање Немањиних моштију у гроб у Студеници, Стефан белешку о *првом чуду* – мироточењу започиње следећом временском одредницом: „када је прошло мало времена до дана његовог преставлења, сакуписмо се сви чинећи празник његове смрти".[14] Полагање Немањиних моштију у „припремљен гроб" збио се несумњиво 9. фебруара 1207. г.[15] Схватајући дословно речи „када је прошло мало времена до дана његовог престаљења...." могло би се закључити да је до мироточења односно првог чуда дошло одмах, већ 13. фебрура 1207. г. Ни други Немањин хагиограф, Доментијан, није речитији, те наводи да након полагања Симеонових моштију у гроб, „кир Сава вазда непрестане молитве вапијаше ка даваоцу милости, да и овде пошаље обилну милост", миро, будући да је према његовим речима до првог мироточења дошло већ у Хиландару, и додаје исту временску одредницу као и Стефан – „када је прошло мало времена до дана преставлења светога, сабраше се с љубављу сва чеда да прославе празник преставлења светога....." и тада долази до поновног мироточења Симеоновог, овог пута у Студеници.[16] Доментијан је, како је већ познато, обилато користио Стефаново дело, те су и описи слични, с том разликом што Доментијан приповеда опширније.[17] Међутим, код нешто познијег

---

[11] Поред Стефана, чуда Св. Симеона описује Доментијан, у оба своја списа *Житију Св. Саве* и *Житију Св. Симеона*, и Теодосије у *Житију Св. Саве*. У првом *Житију* посвећеном Св. Симеону, које је изашло из пера његовог најмлађег сина Саве, чуда се не спомињу. Уп. и *В. Ћоровић*, Међусобни одношај биографија Стефана Немање, Светосавски зборник 1 (1936) 8–40; *Кашанин*, Српска књижевност, 143.

[12] „....**и источи рака кго мνро чюд҆нок и благооухан҆нок ицѣлениk творе болещимь и страстемь различнымь и просто рещти и бѣсныk доухы прогоне**....", Стефан Провенчани, 77; Свети Сава, 28, 144; *Ф. Баришић*, Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, Хиландарски зборник 2 (1971) 31–58.

[13] Доментијан, Живот Св. Симеуна, 85–91; Теодосије, 88; *Д. Костић*, Учешће св. Саве у канонизацији Св. Симеона, Светосавски зборник 1 (1936) 151–162; *Д. Војводић*, Први гроб Светог Симеона Српског, Шеста казивања о Светој Гори, Београд 2010, 17–23; *Р. Марић*, Чудесна исцељења и знамења у старим српским животописима, ГНЧ 47 (1938) 214–215; *С. Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија Немањића, Београд 1997, 278–279.

[14] Стефан Првовенчани, 77.

[15] *Љ. Максимовић*, О години преноса Немањиних моштију у Србију, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–442.

[16] Доментијан, 156; Доментијан, Житије Св. Симеуна, 103–104.

[17] О времену Доментијановог стваралаштва в. Доментијан, VII–CXXXIV(*Љ. Јухас-Георгиевска*); *Ћоровић*, Међусобни одношај, 8–38; *Трифуновић*, О настанку списа Светога Саве, 67.

Теодосија опис је другачији.[18] Он наиме, након што забележи да су Немањине мошти положене „у мраморни гроб“ у Студеници и да је „одслужена божанствена служба“... „и са великим слављењем спомен његов празноваши, и све ниште, којих је много дошло, самодржац довољно љубављу насити, и милостиво обасу даровима, и тако сви одоше кући“, додаје: „а свети са преподобнима који су с њим дошли из Свете Горе остаде у цркви Свете Богородице...чекајући време у који је дан спомена његова преставлења, и овај празновавши вратише се кући у Свету Гору.“[19] Јасно је дакле, да у овом опису нема помена Симеоновог мироточења и да су се Светогорци након што су Немањине мошти положене у гроб и пошто је обележен дан који је спомен преставлења преподобног оца Симеона, вратили на Свету Гору.[20] Следеће редове започиње Теодосије: „када се приближио дан престаљења преподобног оца, љубазни син велики жупан и самодржац Стефан са свим благороднима дође на извршење празника“.[21] И опет након што су сви отишли на починак, Сава је остао да се моли за *препдобноīа*, а затим пише Теодосије „и гле опет, као и раније у Светој Гори би шум и као кад ветар хуји“, алудирајући на мироточење на Хиландару, „самодржац Стефан стојећи напред близу гроба... хотећи да види шум који се чуо, одмах изненада угледа тај превелики мраморни гроб... испуњен миром...“.[22] Теодосије мироточење Симеоново смешта у потпуно нови временски оквир у односу на онај када описује полагање његових моштију и обележавање његовог празника у присуству Светогораца. Према Теодосију, између преноса моштију и мироточења, односно до *ӣрвоī чуда* Симеоновог, ипак је прошло извесно време. Следећи Теодосијев исказ излази да су Симеонове мошти стигле у Србију 9. фебруара 1207, потом је заједно са Светогорцима који су их донели прослављен празник *свеш̄оī*, 13. фебрура 1207. г., а тек је, вероватно наредне године, при прослави Симеонове годишњице смрти, дошло до изливања мира, Симеоновог чудотворења, 13. фебрура 1208.[23] У сваком случају, предност треба

---

[18] *И. Шӣадијер*, Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца, ПКЈИФ 76 (2010) 3–16, (са старијом литературом), где ауторка излаже убедљиве аргументе у прилог тези да време деловања хагиографа Теодосија ипак припада другој половини XIII века.

[19] Теодосије, 84.

[20] *Трифуновић*, исто, 67.

[21] Теодосије, 84–85.

[22] Теодосије, 87.

[23] *Д. Косш̄ић*, Учешће св. Саве у канонизацији, 162, 167, 171, пренос Симеонових моштију смешта у 1208, а мироточење ставља у 1209. г.; *С. Мандић*, Последњи датум у Савиној повести о Св. Симеону, Осам векова Студенице, ур. *еӣискоӣ жички Сш̄ефан, А. Јевш̄ић*, *Д. Кашић*, Београд 1986, 176–179, сматра да је мироточење уследило одмах након преноса моштију 1206/1207. г.; *Пеш̄ровић*, Црквенодржавна идеологија Светог Саве у Студеничком типику, Осам векова Студенице, 87–89, и пренос моштију и мироточење ставља у 1206. г.; *Трифуновић*, нав. дело, предлаже да се догађај Немањиног мироточења смести у 1208/1209. г., додајући у прилог чињеницу да је према Теодосију из Симеоновог насликаног лика у Студеници текло миро, што с обзиром на предложено време живописања цркве, подразумева те године. О натпису који сведочи о времену осликавања студеничког католикона, уп. *М. Шакош̄а*, Новооткривени натпис из Студенице, Саопштења 8 (1969) 88. Историја српског народа I, ур. *С. Ћирковић*, Београд 1981, 277 (*В. Ј. Ђурић*). *Трифуновић*, нав. дело, 69, на основу предложеног датирања отишао је и корак даље, те је изнео претпоставку да је Сава у

дати савременим или временски ближим изворима, Стефану и Доментијану, но они једноставно читав догађај изливања мира везују за дан Немањиног преставлења, уз речи „када је прошло мало времена“, што може значити да је до истицања мира дошло већ неколико дана по полагању моштију у студенички гроб, али их можда и не треба схватити дословно, већ се могу односити и на наредну годину,[24] у ком случају би и Теодосијев исказ био усаглашен са исказима старијих извора.

Следеће чудо Симеоново о коме Стефан пише је **излечење бесомучника** илити егзорцистичко чудо. Како Стефан бележи, „допаде неко обузет бесом, који га мучаше у све дане, који се никако не смириваше, већ га свагда бес гоњаше...“, и наравно након што се помолио над гробом Симеоновим поменути бесомучник је био исцељен вољом Преподобнога.[25] Познато је Христово чудо у гадаријској земљи, где је изгонио „нечисте духове“ (Мт 8:28–34; Мк 5:1–20; Лк 8:26–39), те Стефан кроз ово чудо, нема сумње, свог оца уподобљује Христу истичући величину његове светости. У *Житију* се друго чудо хронолошки повезује са описом првог чуда следећим речима: „...Док су они служили службу и ноћно бденије у храму Пресвете Богородице, ту где леже мошти Светог.... допаде неко обузет бесом“. Дакле, не само што је на годишњицу смрти дошло до мироточења, већ је *свети* одмах чудотворио. Читавом догађају историјску димензију даје помињање игумана Дионисија, који је био присутан са „свим монасима“.[26] Дионисије је постављен за студеничког игумана непосредно пред Немањин одлазак на Свету Гору, у октобру 1197. г.[27] и очигледно је још увек био на том положају, и поред Савиног присуства у Студеници након преноса моштију Св. Симеона 1207. г.[28] Стефан не помиње Савино присуство ни при опису мироточења нити при исцељењу бесомучника. Према Доментијану и Теодосију, сходно чињеници што су обојица Савини животописци, управо захваљујући Савиним непрестаним молитвама дошло је до мироточења и „чудесних исцељења“.[29] Стефан, дакле најпре описује мироточење

Студеници у периоду између полагања Симеонових моштију у гроб и мироточења могао завршити *Житије Св. Симеона* и *Службу Св. Симеону*. Такав предлог је допадљив нарочито због чињенице да се Симеон у поменутом *Житију* не назива светим. Теодосије додаје и да је након мироточења „бивао велики метеж са плачем“, наравно због узбуђења које је захватило присутне услед мироточења, да је чак „немогуће било и светоме (Сави) да сврши службу“, а затим се и миро излило из фреске која је представљала Симеона, Теодосије, 87.

[24] *Мандић*, Последњи датум у Савиној повести о Св. Симеону, Осам векова Студенице, 176, наводи неколико примера из српских средњовековних хагиографија у којима израз „мало времена“ може да означава више месеци, па и годину; *Трифуновић*, исто.

[25] Стефан Првовенчани, 78.

[26] Стефан Првовенчани, 78.

[27] „...**походе постави игоумена семоу мѣстоу с(ве)томоу избравь пр[ѣ]п[о]доб[ь]на моужа именемь дїѡнисїа іеромонаха**...“ Свети Сава, 168; *Ј. Младеновић*, Студенички игумани, Осам векова Студенице, 337.

[28] Дионисије је забележен под насловом *бивши йрви иїуман* на његовој надгробној плочи која се налази у Студеници, *Д. Пойовић*, Средњовековни надгробни споменици у Студеници, Студеница и византијска уметност око 1200. године, ур. *В. Кораћ*, Београд 1988, 497–498. Година његове смрти није забележена, него само датум 1. јун, те је тиме остављен и простор за разна домишљања.

[29] Доментијан, 156; Теодосије, 307–313.

Симеоново, затим излаже егзорцистичко чудо, а потом посебно детаљно описује чудо о коме ће доцније бити још речи, о подизању раслабљеног.[30] Доментијан пак бележи како је тог дана када је Сава служио литургију потекло миро и како је након тога дошло до чудесних исцељења „свим болнима“, но ипак посебно помиње једно – „болест бесних“.[31] И Теодосије након описа мироточења каже да су „*иīуман* и сва братија“ узимали свето миро, као и народ, ради освећења домова и излечења болести, а посебно наводи оне „који су мучени од нечистих духова“, како су на тај начин исцељени.[32] Тиме се потврђује Стефанов исказ с почетка, да је након мироточења, истог дана, дакле 13. фебруара 1207. или 1208. г. дошло и до новог Немањиног чуда, када се његова светост испољила на другима. Процес канонизације започет још у Хиландару почео је да добија коначне обрисе.

Следеће Симеоново чудо које Стефан доноси говори о томе како је свети (Симеон) **исцелио богаља**, кога је Сава „обавио врећом и принео моштима Преподобног“.[33] Стефан још једном свог оца уподобљује Христу и *imitatio Christi* заснива на Исусовом чуду исцељења богаља у бањи Витезди у Јерусалиму (Јн. 5:1–17).[34] Стефан не даје никакву временску одредницу, тачније не спомиње да је ово чудо уследило мироточењу, али зато важну посредничку улогу у његовом одигравању добија Сава, што указује на то да је до исцељења дошло за време Савиног, а не Дионисијевог игумановања, чиме се прави временска дистинкција између другог и трећег чуда.[35] Доментијан у *Жиūију Св. Саве* не помиње посебно ово чудо,[36] док Теодосије доноси причу о подизању раслабљеног, али он његово исцељење приписује Сави, а не Симеону, а читав догађај се збио у Жичи, а не у Студеници.[37] Пре овог исказа Теодосије пише како је Сава постао игуман студенички и доноси причу о измирењу браће, а тек пошто опише исцељење богаља пише о смрти Стрезовој,[38] управо о ономе што ће бити тема једног о потоњих Симеонових чуда које описује Стефан Немањић. Ипак, иако

---

30 Стефан Првовенчани, 76–78; *Марић*, Чудесна исцељења, 214–221.

31 Доментијан, 156–162, 166. Једино се у *Жиūију Св. Симеона* од Доментијан, након описа мироточења наводи да је Симеон учинио многа чуда, а посебно се издваја исцељење бесомучника и раслабљенога, Доментијан, Живот Св. Симеуна, 110–112.

32 Теодосије, 89.

33 Стефан Првовенчани, 78–80.

34 Исцељивање раслабљеног приказано је слично и код јеванђелиста Матеја и Марка (Мт 9:1–8; Мк 2:1–12).

35 Стефан Првовенчани, LX–LXI (*Љ. Јухас-Георīиевска*).

36 Доментијан, 156–162. Како је већ речено Доментијан само у *Жиūију Св. Симеона* побраја чуда, Доментијан, Живот Св. Симеуна, 111–112: „...**оудотвораць же вьторыи отьаць нашь кирь Сава чудесьна дѣла приношааше кь дроугомоу оудеси оудоносьномоу Симеоноу: овогда бѣсьна, овогда раслаблкна, овогда вь врѣтишти скоутавь вь сьбьхь погыбьша и сь молитвою и сь молкникмь прѣдьлагааше кь рацѣ светааго**....“

37 Теодосије, 98–100.

38 Теодосије, 94–97, 101–111; Доментијан, 182–184, такође описује подизање раслабљеног у Жичи и то чудо приписује Сави, али га доноси тек након приповести о Савином игуманству и Стрезовој побуни против Стефана, која је чудом светога (Саве) осујећена.

Теодосије читаво чудо са раслабљеним смешта у време изградње манастира Жиче,[39] вероватно 1208/1209. г., не пропушта да нагласи да је Сава *када је био у манастиру* болесне приносио „ка светоме гробу" ради излечења.[40] Очигледно Теодосије, упркос томе што чудо са раслабљеним приписује Сави, истиче још увек значај Симеоновог мироточења и његову чудотворност. Без обзира на различите, па и како видимо супротне податке које пружају извори, без икакве поуздане историјске потке за коју их можемо везати, на основу до сада предложене хронологије може се једино рећи да се чудо са раслабљеним које описује Стефан *догодило* коју годину након првог мироточења у Студеници.

Након ових исцелитељских чуда, следе описи чуда Св. Симеона, у којима се између осталог бележе политичка дешавања на Балкану током друге деценије XIII столећа, тачније неприлике у којима се нашао велики жупан Стефан Немањић, а које су отклоњене управо захваљујући усрдним молитвама и деловању Симеона Мироточивог. Стефан нас, приповедајући о следећем Симеоновом чуду, најпре временски удаљава од претходних догађаја. Он, наиме, наводи да је након описаних Немањиних објављивања живео „у миру и тишини одасвуд" будући да је, како каже, „отресао са себе све непријатељске варваре" који су нападали на његово „отачаство". Топос да је држава-владар стекла „мир и тишину" чест је у хагиографском жанру,[41] и јавља се у „немањићком књижевном опусу" и у *Хиландарској повељи* када Стефан Немања истиче да је спреман да прими „апостолски и анђеоски лик" јер су прилике у земљи повољне, и његова улога је дакле да укаже на опасност која је прошла.[42] Неизбежно је питање каква је овде улога locus communis, да ли да укаже да је Стефан успео да превазиђе опасности од „непријатељских варвара" – у том случају се јавља питање ко се подразумева под њима – или да истакне благостање и мир у земљи, који су нарушени никим другим до „законопреступним царем Борилом"? Бугарски цар Борило је у савезу са „грчким царем Филандром" – Хенрихом Фландријским кренуо на Стефана, у жељи да уништи Стефаново отачаство и да га прогна из државе. При том удруженом нападу стигли су до Ниша, а према *Житију*, уз Божју и Симеонову помоћ побеђена је војска грчког и бугарског цара, и то је Стефан означио као **четврто Симеоново чудо**.[43]

---

[39] **„...вь врѣме же нѣкое пришьдьшоу емоу сь самодрьжцемь сьгледати зиждоуштих архїепископїю, бѣ бо и многыихь дѣлатель здьць и мраморникь ...из грьчьскые землѥ...**", Теодосије, 98.

[40] **„вьношаше кь светомоу гробоу прѣподобнаго си штьца и мνромь светыимь шть светыихь его мошти сихь помазоваааше и молитвами светаго Сνмешна исцѣлѥнїемь вьси обогаштаемыи и здарвы вь своꙗ штьхождахоу**", Теодосије, 100–101.

[41] О топосу „мир и тишина", *С. Хафнер*, Топика средњовековне српске историографије као елемент културне и политичке оријентације, ПКЈИФ 40 (1974) 174–178; *Поповић*, О настанку култа Св. Симеона, 45, нап. 27; *Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија, 257–259.

[42] Хиландарска оснивачка повеља Светога Симеона и Светога Саве, изд. и прир. *Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрлић, И. Брајовић*, Осам векова Студенице, 54. У Немањином случају, следећи податке из *Житија*, те повољне прилике које су у Немањи побудиле мисао да се замонаши наступиле су у земљи након великих војних успеха и разорења Софије, Стефан Првовенчани, 38–42.

[43] Стефан Првовенчани, 80.

Пре него што се позабавимо хронологијом и политичком позадином ових догађаја, скренућемо пажњу на чињеницу да је Стефан након овог чуда, које је означио као четврто, а пре оног које је означио као пето и посветио Стрезовом одметништву и кажњавању, уметнуо интерполацију о бугарском великашу Стрезу. Назвали смо то интерполацијом јер у модерној подели *Житија Св. Симеона* тај одељак припада XVII поглављу, као и чудо пето, за разлику од Борилове и Хенрихове акције, која припада XVI поглављу. Овај сегмент *Житија* се користи као илустрација благонаклонсти српског великог жупана према једном бугарском великашу, одметнику од бугарског цара Борила, мада, чини нам се, у њему се може пронаћи још неколико битних појединости.[44] Због његовог значаја, нарочито због његовог односа са четвртим чудом, није згорег о том делу рећи више речи.

Наиме, након што Стефан каже да је Стрез „од племена готског“[45] и да се одвојио на запад **ка држави његовој,** будући да га је примио као љубљеног сина, нападнут је од стране Борила, који је био решен да се обрачуна са својим рођаком Стрезом. Стефан даље описује лошу нарав Борила и додаје: „тражећи овог (тј. Стреза), **пођоше на мене**, **савећавши зли савет**, у чему не успеше, захваљујући благодати Господа мога Исуса Христа **и помоћи** господина мога, **Светог Симеона**“.[46] Затим Стефан додаје „**потрудих се и отех га** и предадох њему половину бугарског царства“, наводећи да је Стреза утврдио у чувеном утврђењу Просек.[47] Тек онда, у оквиру петог чуда, он описује Стрезову незахвалност и побуну, која је уз помоћ његовог брата Саве решена без већих последица по српску државу. В. Н. Златарски је у свом истакнутом делу посвећеном историји средњовековне бугарске државе, пишући о Стрезовом деловању, такође посебну пажњу поклонио овом месту у Стефановом *Житију*. Он, наиме, наводи како би „из Стефанових речи могло да се закључи да је Борило преузео некакав поход против Србије,“ с циљем да врати Стреза, али додаје да ниједан други извор не спомиње непријатељска дејства између Срба и Бугара „въ тая година“ (око 1208), већ напомиње да је Стефан на овом месту вероватно имао у виду каснији поход Борила против Срба, који је био изведен у савезништву са Хенрихом Фландријским 1214. г.[48] Дакле, Златарски је јасно протумачио да „савећавши зли савет“ против Стефана у ствари представља савезништво бугарског цара Борила **и његовог зета Хенриха Фландријског**, описано у оквиру

---

[44] *В. Н. Златарски*, История на българската държава през средните векове III, София 1940, 280–283; *Е. Савчева*, Севатократор Стрез, Годишник на Софийския Университет, Историчерски факултет 68 (1974) 75–76; ИСН I, 298 (*Б. Ферјанчић*); *Р. Радић*, Обласни господари у Византији крајем XII и првим деценијама XIII века, ЗРВИ 24–25 (1986) 225, нап. 9.

[45] Стефан Првовенчани, 171 (*Љ. Јухас-Георīиевска*) наводи се да се Стрез назива „одметником од племена готског“, јер су „наши стари писци“ Бугаре звали Готима. Ипак, до сада нисмо нашли упориште за такву тврдњу.

[46] Стефан Провенчани, 82–84.

[47] Исти, 84.

[48] *Златарски*, История, 281, нап. 1, 310–311 помиње да се поход одиграо 1215. г., док цео „савезнички подухват“ Стреза, Борила и Хенриха смешта у крај 1214. г. уп. исто, 310–318;

излагања о четвртом чуду светог Симеона, у коме се посебно истиче родбинска веза те двојице. Наиме, како то бележи савремени извор Роберт од Кларија, Хенрих се оженио Бориловом ћерком Маријом, вероватно током 1213. г., те је заједнички напад свакако уследио орођавању, а у историографији се смешта у 1214.[49] Важно је истаћи и чињеницу да Стефан додаје да напад на њега није био успешан захваљујући Богу и помоћи Св. Симеона, те да је он задржао Стреза у својим рукама и штавише, предао му половину бугарског царства и град Просек. Иако је указао да Стефан при опису напада против њега несумњиво пише о заједничком нападу Бугара и Латина свакако после 1213. г., Златарски је последњи део Стефановог исказа био склон да смести у период непосредно након смрти Калојана, односно истовремено са отпадништвом другог значајног човека у Бугарској тог доба, Алексија Слава, у Родопској области 1207/1208. г.[50] Наравно, то онда заправо значи да је Стефан најпре описивао догађаје који су се догодили после 1213, а затим њихов узрок и повод, „преотимање Стреза". Све речено отвара пре свега питање унутрашње хронологије самог *Жишија*, али и питање колико су други извори речити о овим догађајима.

Мишљење да је Стефан догађаје у *Жишију* излагао сукцесивно – хронолошки општеприхваћено је, а В. Ћоровић при разматрању структуре дела, истиче да је „трећи део", како га назива, а који је посвећен чудима, „ишао хронолошким

---

49 Robert de Clari, La conquête de Constantinople, éd. *J. Dufournet*, Paris 2004, 210, 212; Andreae Danduli Venetorum Ducis Chronicon Venetum, a pontificatu S. Marci ad Annum usque MCCCXXXIX, Rerum Italicarum Scriptores XII, ed. *L. A. Muratori*, Milano 1778, 285, смешта брак у девету годину владе дужда Петра Зијанија, што одговара раздобљу од 5. авг. 1213. до 4 авг. 1214, и то би се могло сматрати прецизном хронологијом да Дандоло у исто време не смешта смрт Хенриха Фландријског, за коју се поуздано зна да је уследила 11. јуна 1216, *B. Hendrickx*, Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204–1261/1272), Byzantina 14 (1988) 95, 96, № 137, № 138; *Златарски*, История, 320, нап. 2; *Радић*, Обласни господари, 241. *Hendrickx*, Régestes, 93, 94, № 134, № 135, склапање брака смешта између 13. јануара 1212. г. и 11. јуна 1216, односно ставља га у време након склапања мира између Хенриха и Борила, а пре смрти цара Хенриха. Приређивач најновијег издања списа „Освајање Цариграда" од Роберта од Кларија, Ж. Дифурне, сматра да је до брака дошло 1215. г., али не прецизира због чега се опредељује баш за ту годину, Robert de Clari, 258. *Радић*, Обласни господари, 240, нап. 30, сматра да је мир између Хенриха и Борила из јесени 1213. г. био учвршћен и женидбом Хенриха са бугарском принцезом, притом опрезно наводи и мишљење појединих истраживача да је она можда била и Калојанова ћерка; *E. Gilles*, „Nova Francia"? Kinship and indentity among Frankish Aristocracy in Conquered Byzantium 1204–1282, Princeton 2010, 62–63 пар. 141, сматра да је склапање брака Хенриха и Марије, како се најчешће у литератури назива, иако њено име није забележено у изворима, претходило нападу на Србију. Како је Стефан изричит, Стефан Првовенчани, 80, да је у питању савез Борила и његовог зета, а Стрезова смрт се датира у 1214, *Радић*, Обласни господари, 234, нап. 62; *Радић Р.*, Свети Сава и смрт обласног господара Стреза, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. *С. Ћирковић*, Београд 1998, 53, нема сумње да су брак и напад следили један другом.

50 *Златарски*, История, 270–271, 280–287; ИСН I, 298–299 (*Б. Ферјанчић*), истиче како су Стрезу Стефан Немањић и српска војска помогли да се 1208. г. утврди у граду Просек; Да је Стрез највероватније дошао у Србију 1207/1208. г. в. и *G. Prinzing*, Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges, München 1972, 100–101; *Савчева*, Севастократор Стрез, 76–77; *И. Божилов*, Фамилията на Асеневци (генеалогия и просопография), София 1985, 98–99; *Радић*, Обласни господари, 225; *Г. Николов*, Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.), София 2011, 101–105.

редом догађаја“, те да га је Стефан могао „допуњавати постепено до краја живота“.[51] Посебно су у науци отварана питања о изворима и узајамности Симеонових хагиографија, као и питања када су могли настајати одређени делови *Житија*,[52] али чак и у таквим разматрањима није се расправљало о анахроности у Стефановом излагању одређеног догађаја. Склони смо да прихватимо очигледну хронолошку схему Симеоновог *Житија*, али и да утврдимо колико има простора за тумачење да је вест о Стрезу заправо анахронизам у оквиру излагања о четвртом чуду,[53] односно, уколико се држимо модерне поделе *Житија* по поглављима, анахронизам који се смешта после Хенрихове и Борилове акције против Стефана, а пре Стрезове побуне против Стефана у оквиру повести о петом чуду. Да ипак није реч о томе да Стефан након што изложи како су његова два моћна непријатеља стигла до Ниша, смешта догађаје који су се догодили много раније, како се претпоставља 1207/1208. г., а потом опет описује Стрезову смрт, која се датира у 1214. г., указују нам посредно други извори који расветљавају политичке околности тог доба.

Након смрти бугарског цара Калојана под Солуном 1207. г., политичка ситуација на Балкану се усложила, а њега је на бугарском трону наследио Борило,

---

51 *В. Ћоровић*, Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, Светосавски зборник 2 (1938) 13–14. Стефан Првовенчани, XXIX (*Љ. Јухас-Георгиевска*).

52 *С. Станојевић*, Извори Немањиних биографа, ЛМС 182/2 (1895) 103–105; *С. Станојевић*, О склопу Немањине биографије од Стевана Првовенчаног, Глас СКА 49 (1895) 4–18, сматра да је Житије састављено из више целина: у првој су изложени почеци Немањини до Савиног одласка на Свету Гору, друга целина почиње описом сабора из 1196, на коме се Немања замонашио, а завршава се описом Немањине смрти у Хиландару, док трећу чини приповедање од преноса Немањиних моштију до последњег чудотворења. Потом су *Д. Костић*, Критички осврт: Српска краљевска академија. Глас XLIX о склопу Немањине биографије од Стефана Првовенчаног, написао Станоје Станојевић, Дело 9 (1896) 291–301; *А. Гавриловић*, Питање о склопу Немањине биографије од Стефана Првовенчаног, Глас СКА 55 (1899), 72–87, истицали да је *Житије* јединствена целина којој је накнадно додато последње поглавље, а затим је и сам Станојевић доказивао да се *Житије* ипак може поделити на две целине, в. о томе детаљно са прегледом литературе Стефан Првовенчани, XCIII–CII (*Љ. Јухас-Георгиевска*). Ипак, ни у једном случају се целовитост каталога чуда Св. Симеона није доводила у питање.

53 Наравно, у најстаријем сачуваном рукопису Симеоновог *Житија* од Стефана Првовенчаног, Cod. Slav, бр. 10, (XIV век), који се чува у Националној библиотеци у Паризу, прича о Стрезовој сарадњи са Стефаном Немањићем следи опису чуда које је означено бројем д҃, а пре Стрезовог одметништва од њега, што је део є҃ чуда, *Т. Јовановић*, Житије светог Симеона од Стефана Првовенчаног према препису из XV века, Археографски прилози 33 (2011/2012) 103–104, 173–178, док онај који је део Горичког зборника (XV век), а чува се данас у Архиву САНУ бр. 446, уопште не садржи каталог чуда, већ се само на једном месту уопштено помиње Симеоново мироточење, бр. 446/270–271. В. и *Б. Бојовић*, Житије светога Симеона Мироточивога од Никона Јерусалимца, Богословље 31/1 (1987) 37–46. На овом месту се опредељујемо за то да је прича о Стрезу део четвртог чуда, што би се и из издања В. Ћоровића могло закључити будући да према његовој подели Житија епизода са Стрезом није екскурс између четвртог и петог чуда, већ је у склопу четвртог, *Ћоровић*, Житије, 60–61; Шафарик се, међутим, опредељује да епизоду која говори о Стефановој помоћи Стрезу смести у посебно поглавље (XVII) између четвртог (XVI) и петог чуда (XVIII), *P. J. Šafarik*, Život Sv. Symeona od krále Štěpána, 21–24 (Pamatky dřevního písemnictví Jihoslovanův, Praze 1873), док је у најновијем издању то смештено у посебну целину са петим чудом (XVII). Није најјасније због чега су се поједини издавачи опредељивали да место у коме се описује помоћ Стрезу од Стефана Немањића посматрају засебно од излагања четвртог чуда.

који се, како би утврдио свој легитимитет на власти, одмах оженио Калојановом удовицом.[54] У том тренутку било је још три такмаца за бугарски престо: Јован Асен, Стрез и Алексије Слав, који су сви по различитим линијама били Калојанови нећаци.[55] Опасности по Борила нису долазиле само од сродника већ и од суседних држава, које су у савезу са овим великашима биле велика опасност за тек устоличеног цара. Највећа претња Бугарској и даље је био латински цар Хенрих Фландријски, који је постао владар управо захваљујући чињеници да је његов брат Балдуин I поражен 1205. г. у једној бици против Бугара које је предводио Калојан. Борило је већ маја 1208. г. напао Хенриха у тракијској области, али су Латини убрзо однели победу у бици код Филипопоља.[56] Алексије Слав се оженио Хенриховом ћерком након исказане оданости, иако је брак уговорен нешто раније.[57] За то време Стрез је у савезу са Михаилом Епирским нападао поседе Солунског краљевства. Латински цар је успео да их порази, а затим је осујетио покушај напада никејског цара Теодора Ласкариса и Борила на Цариград, и том приликом је потукао Борила „са мноштвом Кумана, Влаха и Бугара" у бици код Русиона. Стрез је наставио своје нападе на Солунску краљевину, што је довело до битке код Пелагоније априла/јула 1211. г., у којој се Стрез са помоћним одредима које му је послао Борило сукобио са Хенриховим братом Јевстатијем и латинским баронима, на чијој је страни том приликом био и Михаило Епирски.[58] Борило је након тога предузео самосталан напад на Солун, али је био присиљен да се повуче након реакције Хенриховог брата Јевстатија и зета Алексија Слава.[59] Већ 1213. дошло је до потпуног обрта у односима два најзначајнија чиниоца на Балкану – склопљен је брак између Хенриха Фландријског и ћерке бугарског цара Борила Марије, који је требало да најави нови правац њиховог деловања.[60]

Дакле, ми видимо борбе које су уследиле након промена на бугарском престолу, деловање Борила, Хенриха Фландријског, великаша Стреза и Алексија

---

54 *Златарски*, История, 253–270; *Prinzing*, Bedeutung Bulgariens und Serbiens, 81–85.

55 *Божилов*, Фамилията на Асеневци, 77-92, 95-100.

56 *Prinzing*, Bedeutung Bulgariens und Serbiens, 48–63; *J. Fine*, The Late Medieval Balkans, The University of Michigan 1987, 83–94.

57 Анри од Валенсијена при опису брака Алексија Слава и латинске принцезе истиче знатну културолошку разлику између Латина и Бугара, Henri de Valenciennes, Histoire de l' empereur Henri de Constatinople, ed. *J. Longnon*, Paris 1948, 47–50. Алексије Слав је ње био свестан, те му тако Анри приписује речи при заручењу са невестом: „довољно сам богат у земљи и благу у сребру и злату, а људи ме у мојој земљи виде као џентлмена...", уп. и *Gilles*, „Nova Francia"?, 60–61.

58 Током напада на Солун 1209. г. Михаило се споразумео са Хенрихом Фландријским, њихов нови савез утврђен је браком између Јевстатија, Хенриховог брата, и његове кћери, Henri de Valenciennes, 118–121; *D. Nicol,* The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 28–29; *Николов*, Самостоятелни и полусамостоятелни владения, 108–111.

59 *G. Prinzing*, Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212, Byzantion 43 (1973) 411–418; *Idem*, Bedeutung Bulgariens und Serbiens, 102–107.

60 Како Роберт од Кларија бележи, барони су извршили притисак на Хенриха да се ожени Маријом, који је то одбијао будући да је она из „ниске лозе", но они су му јасно ставили до знања да је Бугарско царство „најопаснији непријатељ царства и земље", и тиме истакли значај склапања брачне везе, Robert de Clari, 210–213; *Gilles*, „Nova Francia"?, 62–63.

Слава, али из описа тих догађаја који су наступили након Калојанове смрти у савременим изворима, ако изузмемо *Житије*, нигде се не спомиње Стрезова сарадња са српским великим жупаном.[61] Према томе, једини савремени извор који доноси вести о томе је *Житије Св. Симеона* из Стефановог пера, у коме се по природи самог извора не бележи година, месец и дан. У историографији се сматра да је Стрез већ 1207/1208. г. био на Стефановом двору, а до таквог тумачења, будући да то не помињу савремени извори, једино се могло доћи тако што су се следиле Теодосијеве речи: „тај вишеречени Стрез после смрти цара Калојана беше гоњен од цара Борила, који беше преузео царство, да као рођак царев буде убијен... и гоњен од њих и одагнан немајући где да се сакрије прибеже ка великом жупану и самодржцу Стефану."[62] Овај Теодосијев исказ можда не би требало схватити дословно, јер заправо његове речи одсликавају општи метеж у Бугарској, а Стрезово деловање против Борила, које је засигурно постојало, није одмах на почетку тих борби морало имати за исход одлазак код српског великог жупана. Колико има простора за овакву интерпретацију Теодосијевих речи?

Поред српских средњовековних житија, податке о Стрезу и његовом деловању, нажалост, једино нам пружа писмо цара Хенриха Фландријског, које је он саставио јануара 1212. г. у Пергаму, а у коме је сумарно забележио своје дотадашње ратовање на Балкану и у Малој Азији и *Синодик цара Борила* из 1211, где се на сабору који је сазван против богумила између осталог дају „многаја љета" и „севастократору Стрезу".[63] Како се у писму цара Хенриха не спомиње српски велики жупан, нити Стрезово одметништво, а *Синодик* га помиње 1211. г. само као *севастократора Стреза* уз давање многољетства, Стефаново и Теодосијево *Житије* нам постају главни извори када је у питању епизода о Стрезовом доласку на српски двор и потом побуна против његовог заштитника Стефана. Стефаново *Житије* је свакако извор првог реда, посвећено је Симеону–Немањи, Теодосијево је пак посвећено Сави и, како је познато, настало је скоро читав век доцније. Ипак, оно што чини најзначајнију бит јесте чињеница да је Стефан Немањић не само савременик него и учесник збивања о којима пише, због чега сматрам да његов опис речених догађаја заслужује поверење. Ипак, како смо видели, његово дело је, у духу жанра, лишено хронолошких одредница.

Стефаново излагање допушта могућност да је Стрез дошао на српски двор не много пре заједничке офанзиве Борила и његовог зета Хенриха Фландријског и њиховог „злог савета", из 1213/1214. г., а сходно посредним знањима о Стрезовом деловању након 1207. г., та могућност добија и знатну потпору. Наиме,

---

[61] Познији хагиографи доносе те вести ослањајући се на Стефаново *Житије*: Доментијан, 172–182, помиње само у *Житију Св. Саве* епизоду са Стрезом врло сумарно, али не и у *Житију Св. Симеона*; Теодосије, 103–107. Међутим, *С. Станојевић*, О склопу Немањине биографије од Стефана Првовенчаног, Глас СКА 49 (1895) 9–11, сматра да Доментијан на наведеном месту није користио Стефаново *Житије*.

[62] Теодосије, 103–104.

[63] Cf. *Prinzing*, Brief Kaiser Heinrichs, 411–418; Борилов синодик издание и превод, прир. *И. Божилов*, *А. Тотоманова*, *И. Билярски*, София 2010, 161.

познат је случај осамостаљивања Алексија Слава, Бориловог сестрића, у родопској области након 1207. г., и његове земље су обухватале родопску област на западу до реке Струме, на северу до околине Филипопоља, и у тој области он је имао подршку тамошње властеле. Временом се он потпуно окренуо сарадњи са Латинима против трновског цара, што је, како смо видели, резултирало успостављањем брачних веза.[64] Нема разлога због којих се не би могла допустити могућност да је и Стрез, слично Славу, самостално господарио областима у долини Вардара, односно да је њих самостално приграбио,[65] пре но што ће доћи на српски двор. На то просто указује сам Стефан када у своје излагање уводи Стреза напомињући да је од племена готског и да се „одвојио на запад **ка држави мојој**". Дакле, Стрез је за Стефана, напомињем још једном, савременика и учесника тих збивања, већ био самостални господар, и сам Стефан не спомиње своју заслугу у томе. И код Теодосија има рефлексија које допуштају овакав став. Описујући Стефанову помоћ указану Стрезу, Теодосије наводи да је Стефан „придобио неку **загорску властелу**, што тада **држаше оне градове за овог Стреза** као сродника царева и свога брата те с градовима њему пређоше," а потом, када забележи да су утаначили да ће један другом пружати помоћ, Теодосије додаје још једну појединост о Стрезу – „**знађаху га загорски људи** и к њему многи долажаху".[66]

Сем тога, Стефанове речи да је Стреза „примио као драгог сина и да га је „отхранио и сачувао неповређеног" без обзира на то што га је Борило више пута тражио не морају да значе да се све то одвијало у периоду од 1207/1208. до 1213/1214. г., тј. пуних шест година.[67] У изворима, дакле, нема трага о томе да је Стефан примио Стреза одмах по насталом метежу у Бугарској, те да је у једном тренутку 1209. г. Борило одлучио да се обрачуна са Стрезом, а након што је од тога одустао, склопио савез са њим, и можда му том приликом доделио титулу севастократора.[68] Мимо *Житија*, о Стрезу се зна једино да му је Борило послао помоћне одреде у бици код Пелагоније 1211 г., да се као севастократор исте године помиње у *Синодику*, и обе чињенице упућују на пријатељске односе

---

[64] Уп. горе стр. 122. Мало пре склапања брака између Алексија Слава и Хенрихове ванбрачне кћерке, 1208. г., Алексије Слав је боравио у крсташком логору у Кричиму, где је положио заклетву верности Хенриху Фландријском, чиме је добио заштиту цара Латина, но ипак, иако је био обавезан да клекне и пољуби у уста свог сениора, то практично није означавало вазални однос, в. о томе детаљно *Радић*, Обласни господари, 237, нап. 13.

[65] *Радић*, Обласни господари, 226, износи да су Стефан и Стрез заједничком акцијом из 1208. г. успели да преотму од Бугарског царства добар део данашње Македоније. Уп. и *Савчева*, Севастократор Стрез, 76.

[66] Теодосије, 105–106.

[67] **„на в҆ сакь бо дьнь прошаше и да ѡгнѥмь сьжежеть тѣло ѥго или протешеть на четири чести и повѣсить по стьгнамь градьныимь**...", Стефан Првовенчани, 82–83.

[68] *Златарски*, История, 285; *Радић*, Обласни господари, 227–228. Посебно о томе да ли је и када је Калојан, или Борило, доделио севастократорску титулу Стрезу уп. *Радић*, Обласни господари, 228. нап. 25 са прегледом раније литературе. Стрез се са севастократорском титулом помиње једино у Синодику цара Борила насталом 1211. г., Борилов синодик, 161, док се у писму Хенриха Фландријског из 1212. г. назива једноставно именом Stracius, само се на једном месту додаје да је рођак Калојанов (nepos Johannicii, magni olim populatoris Grecie), *Prinzing*, Brief Kaiser Heinrichs, 411–418.

између цара и великаша. Чињеница је, међутим, и да Стрез није учествовао у Бориловом нападу на Солун исте 1211. г. након битке код Пелагоније.[69] Када се уз ове вести придода и извештај Стефана Немањића, савременика збивања, може се закључити само да је Стрез вероватно тек после 1211. г. пребегао код Стефана, да га је овај примио и упркос инсистирању Борила, није га предао, што је овог навело да уз помоћ свог новог савезника цара Хенриха, пошто су „савећали зли савет“ предузму поход 1213/1214 г. Након успешне борбе против њих, Стефан је помогао Стрезу да поврати области које је раније поседовао и утврдио га је у граду Просеку,[70] чиме је осигурао Стрезову, али и своју позицију на том простору.

Ипак, како сам Стефан описује **у оквиру петог чуда**, Стрез се према свом доброчинитељу није најбоље понео. Наиме, како се то у маниру хагиографских дела наводи, **Стрез се „наговорен ђаволом“ одметнуо од Стефана** и подигао побуну. Стефан се због тога обраћа своме брату јеромонаху Сави, који је требало да задобије Стреза и да га одврати од напада, у чему није успео. Међутим, сам Стрез је убрзо по Савиној посети, како стоји у *Житију*, уморен „силом Светог Симеона“, те је на тај начин прошла и опасност по српску државу.[71] Посредно се на основу одлука хартофилакса, а потом и охридског архиепископа Димитрија Хоматина (1216–1236), које се најпре тичу приватних парница, може са великом сигурношћу тврдити да се синтагме „власт Другувита“ или „тиранија Другувита“ и „напад Другувита на Полог“, који се у тим актима јављају, односе на „власт“, „тиранију“ одметника од бугарског цара, великаша Стреза.[72] Како се код Стефана Немањића и Теодосија помиње упад Стреза у неки крај српске државе, односно напад на Стефаново отачаство, није невероватно да се тај Стрезов напад одиграо управо у Пологу.[73] Најчешће се Стрезов напад на Стефана посматра као део коалиционог подухвата, при коме Борило и Хенрих продиру до Ниша, а Стрез у Полог.[74] Међутим из нашег досадашњег излагања јасно је да је Борилов и Хенрихов

---

69 У писму из 1212. г. Хенрих јасно истиче Стрезове акције и савезништво са Борилом, док при опису Бориловог напада на Солун нема речи о Стрезовом ангажовању, *Prinzing*, Brief Kaiser Heinrichs, 417–418.

70 **„...и штьѥхь ѥ и прѣдахь ѥмоу поль царьствиꙗ бльгарьскаго и оутврьдихь и вь градѣ глаголѥмѣмь Просѣкь...**“, Стефан Првовенчани, 84.

71 Стефан Првовенчани, 86–88. Стефан у *Житију* на овом месту прави паралелу између Св. Симеона и Св. Димитрија, коме се приписује убиство бугарског цара Калојана под Солуном, Miracula S. Demetrii Martyris, ed. *C. Byeus*, Acta Sanctorum Octobris IV, Bruxellis 1780, 200; Acropolitae Opera I, edd. *A. Heisenberg*, *P. Wirth*, Stuttgart 1978, 23–24; George Acropolites, The History, transl. *R. Macrides*, Oxford 2007, 140, 143, n. 19. Теодосије такође доноси причу о Стрезовом одметништву и Савином посредовању да се сукоб избегне, с тим што наводи да је Стреза убио „неки страшни младић по заповести Савиној“, Теодосије, 111–112. О погибији бугарског великаша Стреза, уп. детаљно Радић, *Свети Сава и смрт обласног господара Стреза*, 51–61.

72 О овој тврдњи детаљно уп. *Баришић Ф. – Ферјанчић Б.*, Вести Димитрија Хоматијана о „власти Драгувита“, ЗРВИ 20 (1981) 43–56.

73 Исто, 54–56.

74 *Баришић – Ферјанчић*, Вести Димитрија Хоматијана, 55; *Радић*, Обласни господари, 233; *Радић*, Свети Сава и смрт обласног господара Стреза, 53.

поход био уперен против Стреза и Стефана као његовог заштитника, а да се тек након тога Стрез одметнуо и извршио упад на српску територију.

Будући да је напад Бугара и Латина на Стефана и Стреза уследио после 1213. г., а да се у *Житију* тек онда описује Стрезово одметништво, с правом се његова смрт смешта у 1214. г.[75] Уколико прихватимо да Стефан догађаје у *Житију* саопштава хронолошким редом, онда нас на такав закључак по питању Стрезове смрти посредно упућује и следеће, **шесто чудо** Симеоново, које Стефан подробно излаже. И ово чудо, као претходна два, представља Симеона као заштитника државе, уз чију помоћ се побеђују све непријатељске намере према српској земљи. Наиме, **Михаило I Анђео, епирски владар је напао Стефанову државу** и „искористивши прилику када сам се (Стефан) далеко удаљио од те земље, узе један од мојих градова по имену Скадар, који уистину Далмацији припада".[76] Како се Михаило оглушио о Стефанове молбе да обустави напад, Стефан бележи да је Михаила, потакнут од стране Св. Симеона кроз великомученика Св. Ђорђа, убио један од његових слугу.[77] Тиме је још један непријатељски напад окончан. Иначе, Михаило Епирски је представљао велику опасност на јужној граници Србије, а односи Епира и Србије нису били пријатељски упркос чињеници да је Стефанова сестра била у то време у браку са Михаиловим братом Манојлом.[78] Михаило Анђео је већ у току 1213. и 1214. године остварио велики политички успех тиме што је освојио значајније млетачеке поседе, међу њима и Драч.[79] Потом је кренуо на српски Скадар, користећи тренутак када је Стефан био заузет другим борбама, што може бити време када је српски велики жупан водио борбе са Стрезом.[80] Стефан је, штавише, речит при опису узрока сукоба: „устаде неко од рода грчког, од царског рода, по имену Михаило, у земљи драчкој, и у поморју тог великог острва, које је близу Диоклије и далматинске земље и отачаства светог Симеона... узе један од мојих градова по имену Скадар, који уистину Далмацији припада." Након тога му се Стефан обраћа с молбом да обустави напад, јер „Господ није уделио то острво у твој удео (Михаилов)", већ „молитвама

---

[75] У историографији се смрт обласног господара Стреза датира у 1214, *П. Мутафчиевъ*, Владетелите на Просекъ. Страници изъ историята на българите въ края на XII и началото на XIII векъ, София 1912, 68–71; *Савчева*, Севастократор Стрез, 86; *Божилов*, Фамилията на Асеневци, 99. Детаљан преглед литературе о овом питању, *Радић*, Обласни господари, 234, нап. 62. Принцинг је смешта у 1211., *Prinzing*, Bedeutung Bulgariens und Serbiens, 105–106, а то чини и *Николов*, Самостоятелни и полусамостоятелни владения, 110.

[76] Стефан Првовенчани, 88.

[77] Стефан Провенчани, 90–92.

[78] *Б. Ферјанчић*, Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261), ЗРВИ 27/28 (1989) 106–108, сматра да је брак Немањине кћери и Манојла Анђела највероватније склопљен 1207/1208. Вид. и *Б. Ферјанчић*, *Љ. Максимовић*, Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, Свети Сава у српској историји и традицији, 13–15, уз преглед старије литературе; *Д. Џелебџић*, Друштво у Епирској држави прве половине XIII века, Београд 2012 (докторска дисертација у рукопису), 2–8.

[79] *Nicol*, The Despotate of Epiros, 38.

[80] Стефан Првовенчани, 88–90.

и предајом“ дао њему на управљање.[81] Из Стефановог исказа се јасно разазнаје да је Михаило желео да освоји „велико острво“ и да је узео Скадар. То „велико острво“ је Стефан сматрао својом територијом и очигледно је да га разликује од Диоклије (Дукље) и далматинске земље (Далмације), којој припада и Скадар, а под њим се понајпре подразумева простор између река Дрима и Бојане, Скадарског језера и Јадранског мора.[82] Стефан није желео да изгуби било шта од свог отачаства, а ова територија је била прва на удару снажног суседа. Убрзо након напада и преузимања Скадра, Михаилов живот се завршио. О његовој смрти поред Стефана пише и Георгије Акрополит у својој *Историји*, мада ни он није ништа речитији, већ само наводи да је Михаила на спавању убио један од његових слугу по имену Ромеј. У једном документу од фебрура 1215, који се тиче манастирских права, као владар се помиње Михаилов брат и наследник Теодор Анђео, што заправо значи да је Михаило изгубио живот крајем 1214. или почетком 1215. г., што јасно указује да је напад на Скадар и „велико острво“ извршен 1214. г.[83]

Након свих војевања која су била успешна захваљујући Немањиној помоћи, Стефан пише **похвалу своме оцу**.[84] Она је вероватно требало да буде завршни део *Житија*, али се након још једне успешно завршене борбе против непријатеља, угарског краља Андрије и Хенриха Фландријског, Стефан одлучио да и то чудо придода већ завршеној хагиографији Св. Смеона.[85] Наиме, потакнути од „стране ђавола“, **Андрија II, угарски краљ, и Хенрих Фландријски**, латински цар, **„савећали су зли савет“ с намером да Стефана прогнају из државе** и његову земљу међу собом поделе. План је био да се њихове војске састану код Ниша, а потом да заједнички нападну Стефана. Нашавши се у опасности, Стефан је, према сопственом казивању, поново упутио молитве своме оцу над његовим гробом у Студеници, где је опет из Немањиног лика потекло миро. Стефан наводи и да је након тог догађаја отишао к брату, јеромонаху Сави, не прецизирајући где, по благослов пре но што пође против угарског

---

81 Стефан Првовенчани, нав. место.

82 Први познати забележен податак о „острвима Диоклије“ налази се на једном печату византијског достојанственика Никите, спатарокандидата и архонта, који потиче из X/XI века. *Б. Новаковић*, „Острва Диоклије“, Ономатолошки прилози 21(2011) 15–18, разрешава дилему на шта се односи топоним „острва Дукље“ на поменутом натпису, додуше он за западну границу „острва“ узима подручје града Бара.

83 Acropolitae Opera I, edd. *A. Heisenberg, P. Wirth*, Stuttgart 1978, 25; *F. Miklosich* – J. *Müller*, *Acta* et diplomata graeca medii aevi IV, Vindobonae 1871, 382; *Nicol*, The Despotate of Epiros, 42; *Prinzing*, Bedeutung Bulgariens und Serbiens, 110–114; ИСН I, 305 (*Б. Ферјанчић*); *Б. Ферјанчић*, Србија и византијски свет, 109–110 са прегледом старијих мишљења по питању године Михаилове смрти; *Џелебџић*, Друштво у Епирској држави, 8–9.

84 Симеон–Немања је у похвали, према писцу *Житија* сасвим заслужено, обдарен великим бројем епитета, те се назива *апостолом*, *мучеником*, *учитељем*, *пророком*, итд., Стефан Првовенчани, 92–98. О похвали као жанру средњовековне књижевности и њеној улози, уп. Трифуновић, *Азбучник*, 253–259; Лексикон српског средњег века, прир. *С. Ћирковић*, *Р. Михаљчић*, Београд 1999, 566–568 (*Т. Суботин-Голубовић*). Уп. и *Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија, 255–261.

85 *В. Ћоровић*, Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, Светосавски зборник 2, 1–14.

краља Андрије II. Како стоји у *Житију*, сам Симеон–Немања се јавио Сави са заповешћу да се придружи брату и док је овај храбрио Стефана како његова држава има заштиту њиховог оца, преподобног Симеона, већ су стигли посланици који су пренели мирољубиво расположење угарског краља. Да је опасност по српску државу са севера стварно престала сведочи састанак у Равном са краљем Андријом, који Стефан детаљно описује, а који је трајао читавих дванаест дана и према његовим речима, прошао „у часном весељу“.[86] Потом се Стефан састао у Нишу са „грчким“ царем Хенрихом Фландријским, који „гневом и јарошћу обузет“ није одустајао од намере да нападне Србију. Ипак, и ова намера је осујећена, а Стефан је Хенриху Фландријском дозволио да се врати у своју земљу тек након посредовања угарског краља Андрије.[87] Описом овог Симеоновог чуда Стефан завршава *Житије Св. Симеона*, дајући славу Богу и „триблаженом Симеону“. Дакле, изненадно измирење Стефана и Андрије засигурно је пореметило првобитни план о заједничком нападу угарског и латинског владара на српског великог жупана. Наравно, опет се намеће питање могућег временског оквира ових догађаја. Једина смерница у том смислу је да су непријатељи Стефана Немањића ковали планове о своме нападу у време празника „Господа Бога нашега, по Пасхи...“, дакле о Васкрсу. Ипак, чињеница да се поуздано зна време смрти Хенриха Фландријског у Солуну 11. јуна 1216.[88] оставља простор за две могућности – да је експедиција планирана о Васкрсу 1215. г., 19. априла, или 1216. г., 10. априла. Сем тога, оно што може такође указивати на време склапања савеза против Стефана јесте брак који је 1215. г. склопљен између угарског краља Андрије II и Јоланде Куртнејске, ћерке Петра Куртнејског и Јоланде, сестре Хенриха Фландријског.[89] Дакле, поход је био планиран у пролеће 1215. или 1216. г. Ако изузмемо Стефаново сведочење о Симеоновом суделовању у спречавању сукоба угарске и српске војске, други извори не говоре о поменутом догађају, те остаје нејасно зашто је Андрија II одустао од планираног похода. Ни потоњи хагиографи Доментијан и Теодосије не спомињу ништа што указује на планирани поход против Србије у пролеће 1215. или 1216. г. Они, наиме, помињу сусрет Саве са угарским краљем Андријом II и смештају га након описа Стефановог крунисања за краља, а опис сусрета може да наведе на помисао да је у питању сусрет Стефана и Андрије из 1215/1216, у коме је можда, према Стефановом *Житију*, и Сава узео учешћа „по заповести“ Симеоновој.[90] Чак и једна угарска повеља из 1229. г. помиње извесни ранији поход на Србију у којој се посебно истакао један угарски великаш по имену Михаило.[91] Међутим, ови се походи

86 Стефан Првовенчани, 102–104.

87 Стефан Првовенчани, 106; *Prinzing*, Bedeutung Bulgariens und Serbiens, 109–110.

88 *Hendrickx*, Régestes, 95–97.

89 *M. Wertner*, Az Árpádok családi története, Nagy – Becskereken 1892, 421–423; *Gilles*, „Nova Francia“, 72.

90 Доментијан, 252–258; Теодосије, 147–153.

91 Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III, ed. *T. Smičiklas*, Zagrabiae 1904, 318.

не могу поистоветити.[92] За нашу тему сигурно је само да је Стефан Немањић, савременик и учесник догађаја, изнова, кроз величање улоге свога оца Симеона Мироточивог, указао на још један значајан догађај свога времена, чиме је употпунио слику политичких прилика на Балкану почетком XIII века.

Чуда Св. Симеона описана у *Житију Св. Симеона* од Стефана Првовенчаног била су неопходни елемент да би се Симеон–Немања почео прослављати као свети, те да би се његов култ коначно уобличио, и то у српској држави, у манастиру у коме је одавно намеравао да испуни своје завете, Студеници. Сем тога, Стефан је кроз описе чудотворења свога оца јасно показао политичку ситуацију на Балкану, однос Србије и њених суседа, јасно истичући да се српска држава храбро носила са изузетно моћним непријатељима тог доба. Победе над политичким противницима, порази у брачној дипломатији која се пред само завршавање *Житија* почела водити са Епирцима, били су само увертира за ново раздобље српске историје, уздизање на ранг краљевине. Венчање са једном западном племкињом и добијање краљевског венца из Рима,[93] иако је дошло као награда након истрајних борби нама приказаних кроз чуда Св. Симеона, случајно или не, није добило простора на страницама *Житија*.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори– Primary Sources

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources:

Архив САНУ, Стара збирка бр. 446 (Горички зборник) [Arhiv SANU, Stara zbirka br. 446 (Gorički zbornik)].

Објављени извори – Published Primary Sources:

Acropolitae Opera I, *edd. A. Heisenberg*, P. Wirth, Stuttgart 1978.

George Acropolites, *The History*, transl. R. Macrides, Oxford 2007.

Hendrickx B., Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204–1261/1272), Byzantina 14 (1988) 7–222.

Henri de Valenciennes, Histoire de l‘ empereur Henri de Constatinople, ed. *J. Longnon*, Paris 1948.

Miklosich F. –Müller J., *Acta* et diplomata graeca medii aevi IV, Vindobonae 1871.

Miracula S. Demetrii Martyris, *ed. C. Byeus*, Acta Sanctorum Octobris IV, Bruxellis 1780.

Prinzing G., Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212, Byzantion 43 (1973) 411–418.

Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, éd. *J. Dufournet*, Paris 2004.

Šafarik P. J., Život Sv. Symeona od krále Štěpána (Pamatky dřevního písemnictví Jihoslovanův, Praze 1873)

---

92 *С. Станојевић*, О нападу угарског краља Андрије II на Србију због прогласа краљевства, Глас СКА 161 (1934) 109–130.

93 *И. Коматина*, Ана Дандоло – прва српска краљица?, Зборник Матице српске за историју 89 (2014) 7–22.

Andreae Danduli Venetorum Ducis Chronicon Venetum, a pontificatu S. Marci ad Annum usque MCCCXXXIX, Rerum Italicarum Scriptores XII, ed. *L. A. Muratori*, Milano 1778.

Борилов синодик. Издание и превод, прир. *И. Божилов*, *А. Тотоманова*, *И. Билярски*, София 2010 [Borilov sinodik izdanie i prevod, prir. *I. Božilov*, *A. Totomanova*, *I. Biljarski*, Sofija 2010].

Доментијан, Живот Св. Симеуна и Светога Саве, изд. *Ђ. Даничић*, Београд 1865 [Domentijan, Život Sv. Simeuna i Svetoga Save, izd. *Đ. Daničić*, Beograd 1865].

Доментијан, Житије Светог Саве, прир. *Љ. Јухас-Георѓиевска*, *Т. Јовановић,* Београд 2001[Domentijan, Žitije Svetog Save, prir. *Lj. Juhas-Georgievska*, *T. Jovanović*, Beograd 2001] .

Свети Сава, Сабрана дела, прир. *Т. Јовановић*, Београд 1998 [Sveti Sava, Sabrana dela, prir. *T. Jovanović*, Beograd 1998].

Стефан Првовенчани, Сабрана дела, прир. *Љ. Јухас-Георѓиевска*, *Т. Јовановић*, Београд 1999 [Stefan Prvovenčani, Sabrana dela, prir. *Lj. Juhas-Georgievska*, *T. Jovanović*, Beograd 1999].

Теодосије Хиландарац, Живот Светога Саве, изд. *Ђ. Даничић*, прир. *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973 [Teodosije Hilandarac, Život Svetoga Save, izd. *Đ. Daničić*, prir. *Đ. Trifunović*, Beograd 1973].

Хиландарска оснивачка повеља Светога Симеона и Светога Саве, изд. и прир. *Ђ. Трифуновић, В. Бјелоѓрлић, И. Брајовић*, Осам векова Студенице, ур. епископ жички Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић, Београд 1986, 49–60 [Hilandarska osnivačka povelja Svetoga Simeona i Svetoga Save, izd. i prir. *Đ. Trifunović*, *V. Bjelogrlić*, *I. Brajović*, Osam vekova Studenice, ur. episkop žički Stefan, A. Jevtić, D. Kašić, Beograd 1986, 49–60].

Литература – Secondary Works

Birnbaum H., Byzantine tradition transformed: the old Serbian Vita, On medieval and renaissance Slavic Writing: Selected essays, Hague 1974.

Fine J., The Late Medieval Balkans, The University of Michigan 1987.

Gilles E., „Nova Francia"? Kinship and indentity among Frankish Aristocracy in Conquered Byzantium 1204–1282, Princeton 2010.

Nicol D., The Despotate of Epiros, Oxford 1957.

Oxford Dictionary of Byzantium, II, ed. *A. Kazdan*, Oxford 1991.

Pratch T., Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit, Berlin – New York 2005.

Prinzing G., Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges, München 1972.

Wertner M., Az Árpádok családi története, Nagy – Becskereken 1892.

Баришић Ф. – Ферјанчић Б., Вести Димитрија Хоматијана о „власти Драгувита", Зборник радова Византолошког института 20 (1981) 51–55 [*Barišić F. – Ferjanič B.*, Vesti Dimitrija Homatijana o „vlasti Draguvita", Zbornik radova Vizantološkog instituta 20 (1981) 51–55].

Баришић Ф., Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, Хиландарски зборник 2 (1971) 31–58 [*Barišić F.*, Hronološki problemi oko godine Nemanjine smrti, Hilandarski zbornik 2 (1971) 31–58].

Боѓдановић Д., Историја старе српске књижевности, Београд 1980 [*Bogdanović D.*, Istorija stare srpske književnosti, Beograd 1980].

Божилов И., Фамилията на Асеневци (генеалогия и просопография), София 1985 [*Božilov I.*, Familijata na Asenevci (genealogija i prosopografija) , Sofija 1985].

Бојовић Б., Житије светога Симеона Мироточивога од Никона Јерусалимца, Богословље 31/1 (1987) 37–46. [*Bojović B.*, Žitije svetoga Simeona Mirotočivog od Nikona Jerusalimca, Bogoslovlje 31/1 (1987) 37–46].

Војводић Д., Први гроб Светог Симеона Српског, Шеста казивања о Светој Гори, Београд 2010, 15–41[*Vojvodić D*., Prvi grob Svetog Simeona Srpskog, Šesta kazivanja o Svetoj Gori, Beograd 2010, 15–41].

Гавриловић А., Питање о склопу Немањине биографије од Стефана Првовенчаног, Глас СКА 55 (1899) 69– 92 [*Gavrilović A*., Pitanje o sklopu Nemanjine biografije od Stefana prvovenčanog, Glas SKA 55 (1899) 69–92].

Златарски В. Н., История на българската държава през средните векове III, София 1940 [*Zlatarski V. N*., Istorija na bŭlgarskata dŭržava prez srednite vekove III, Sofija 1940].

Историја српског народа I, ур. *С. Ћирковић*, Београд 1981 [Istorija srpskog naroda I, ur. *S. Ćirković*, Beograd 1981].

Јовановић Т., Житије светог Симеона од Стефана Првовенчаног према препису из XV века, Археографски прилози 33 (2011/2012) 103–192 [*Jovanović T*., Žitije svetog Simeona od Stefana Prvovenčanog prema prepisu iz XV veka, Arheografski prilozi 33 (2011/2012) 103–192].

Кашанин М., Српска књижевност у средњем веку, Београд 1975 [*Kašanin M*., Srpska književnost u srednjem veku, Beograd 1975].

Коматина И., Ана Дандоло – прва српска краљица?, Зборник Матице српске за историју 89 (2014) 7–22 [*Komatina I*., Ana Dandolo – prva srpska kraljica?, Zbornik Matice srpske za istoriju 89 (2014) 7–22].

Костић Д., Критички осврт: Српска краљевска академија. Глас XLIX о склопу Немањине биографије од Стефана Првовенчаног, написао Станоје Станојевић, Дело 9 (1896) 291–301[*Kostić D*., Kritički osvrt: Srpska kraljevska akademija. Glas XLIX o sklopu Nemanjine biografije od Stefana Prvovenčanog, napisao Stanoje Stanojević, Delo 9 (1896) 291–301].

Костић Д., Учешће Св. Саве у канонизацији Св. Симеона, Светосавски зборник 1 (1936) 129–209 [*Kostić D*. Učešće Sv. Save u kanonizaciji Sv. Simeona, Svetosavski zbornik 1 (1936) 129–209].

Лазић М., Православна естетика Стефана Првовенчаног, Призрен 1994 [*Lazić M*., Pravoslavna estetika Stefana Prvovenčanog, Prizren 1994].

Лексикон српског средњег века, прир. *С. Ћирковић*, *Р. Михаљчић*, Београд 1999 [Leksikon srpskog srednjeg veka, prir. *S. Ćirković*, *R. Mihaljčić*, Beograd 1999].

Лопарев Х., Византийския Жития Святыхъ VIII–IX вековъ, Византийский временникъ XVII (1910) 1–224 [Loparev H., Vizantijskija Žitija Svjatyh“ VIII–IX vekov“, Vizantijskij vremennik“ XVII (1910) 1–224.

Максимовић Љ., О години преноса Немањиних моштију у Србију, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 437–444 [*Maksimović Lj*., O godini prenosa Nemanjinih moštiju u Srbiju, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24–25 (1986) 437–444].

Мандић С., Последњи датум у Савиној повести о Св. Симеону, Осам векова Студенице, ур. *епископ жички Стефан*, Београд 1986, 173–184 [*Mandić S*., Poslednji datum u Savinoj povesti o Sv. Simeonu, Osam vekova Studenice, ur. *episkop žički Stefan*, Beograd 1986, 173–184].

Маринковић Р., Историја настанка Живота господина Симеона од светога Саве, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. *В. Ђурић*, Београд 1979, 201–213 [*Marinković R*., Istorija nastanka Života gospodina Simeona od svetoga Save, Sava Nemanjić – Sveti Sava. Istorija i predanje, ur. *V. Đurić*, Beograd 1979, 201–213].

Марић Р., Чудесна исцељења и знамења у старим српским животописима, Годишњица Николе Чупића 47 (1938) 213–240 [*Marić R*., Čudesna isceljenja i znamenja u starim srpskim životopisima, Godišnjica Nikole Čupića 47 (1938) 213–240].

Марјановић-Душанић С., Владарска идеологија Немањића, Београд 1997 [*Marjanović-Dušanić S*., Vladarska ideologija Nemanjića, Beograd 1997].

Марјановић-Душанић С., Свети краљ. Култ Стефана Дечанског, Београд 2007 [*Marjanović-Dušanić S*., Sveti kralj. Kult Stefana Dečanskog, Beograd 2007].

Младеновић Ј., Студенички игумани, Осам векова Студенице, ур. *епископ жички Стефан*, *А. Јевтић, Д. Кашић*, Београд 1986, 337–345 [Studenički igumani, Osam vekova Studenice, ur. *episkop žički Stefan, A. Jevtić, D. Kašić*, Beograd 1986, 337–345].

Мутафчиевъ П., Владетелите на Просекъ. Страници изъ историята на българите въ края на XII и началото на XIII векъ, София 1912 [*Mutafčiev' P.*, Vladetelite na Prosek'. Stranici iz istorijata na bŭlgarite v kraja na XII i načaloto na XIII vek', Sofija 1912].

Николов Г., Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.), София 2011 [*Nikolov G.*, Samostojatelni i polusamostojatelni vladenija vŭv vŭzobnovenoto Bŭlgarsko carstvo (kraja na XII – sredata na XIII v.), Sofija 2011].

Новаковић Б., „Острва Диоклије", Ономатолошки прилози 21(2011) 15–18 [*Novaković B.*, „Ostrva Dioklije", Onomatološki prilozi 21(2011) 15–18].

Петровић М., Црквенодржавна идеологија Светог Саве у Студеничком типику, Осам векова Студенице, ур. *епископ жички Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић*, Београд 1986, 75–98 [*Petrović M.*, Crkvenodržavna ideologija Svetog Save u Studeničkom tipiku, Osam vekova Studenice, ur. *episkop žički Stefan, A. Jevtić, D. Kašić*, Beograd 1986, 75–98].

Поповић Д., О настанку култа Св. Симеона, Под окриљем светости, Београд 2006, 41–73 [*Popović D.*, O nastanku kulta Svetog Simeona, Pod okriljem svetosti, Beograd 2006, 41–73].

Поповић Д., Средњовековни надгробни споменици у Студеници, Студеница и византијска уметност око 1200. године, ур. *В. Кораћ*, Београд 1988, 491–503 [*Popović D.*, Srednjovekovni nadgrobni spomenici u Studenici, Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine, ur. *V. Korać*, Beograd 1988, 491–503].

Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. *С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић*, Београд 2004 [Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka, prir. *S. Marjanović-Dušanić, D. Popović*, Beograd 2004].

Радић Р., Обласни господари у Византији крајем XII и првим деценијама XIII века, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 151–289 [*R. Radić*, Oblasni gospodari u Vizantiji krajem XII i prvim decenijama XIII veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24–25 (1986) 151–289].

Радић Р., Свети Сава и смрт обласног господара Стреза, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. *С. Ћирковић*, Београд 1998, 51–61 [*Radić R.*, Sveti Sava i smrt oblasnog gospodara Streza, Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji, ur. *S. Ćirković*, Beograd 1998, 51–61].

Савчева Е., Севастократор Стрез, Годишник на Софийския Университет, Исторически факултет 68 (1974) 75–76 [*Savčeva E.*, Sevastokrator Strez, Godišnik na Sofijskija Universitet, Istoričeski fakultet 68 (1974) 75–76].

Станојевић С., Извори Немањиних биографа, Летопис Матице Српске 182/2 (1895) 99–105 [*Stanojević S.*, Izvori Nemanjinih biografa, Letopis Matice Srpske 182/2 (1895) 99–105].

Станојевић С., О нападу угарског краља Андрије II на Србију због прогласа краљевства, Глас СКА 161 (1934) 109–130 [*Stanojević S.*, O napadu ugarskog kralja Andrije II na Srbiju zbog proglasa kraljevstva, Glas SKA 161 (1934) 109–130].

Станојевић С., О склопу Немањине биографије од Стевана Првовенчаног, Глас СКА 49 (1895) 4–18 [*Stanojević S.*, O sklopu Nemanjine biografije od Stevana Prvovenčanog, Glas SKA 49 (1895) 4–18].

Трифуновић Ђ., Азбучник српских средњовековних појмова, Београд 1974 [*Trifunović Đ.*, Azbučnik srpskih srednjovekovnih pojmova, Beograd 1974].

Трифуновић Ђ., О настанку списа Светога Саве у светлости неких агиолошких појединости, Студеница у црквеном животу и историји српског народа, Богословље 31/1 (1987) 65–70 [*Trifunović Đ.*, O nastanku spisa Svetoga Save u svetlosti nekih agioloških pojedinosti, Studenica u crkvenom životu i istoriji srpskog naroda, Bogoslovlje 31/1 (1987) 65–70].

Ћоровић В., Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, Светосавски зборник 2 (1938) 1–77 [*Ćorović V.*, Žitije Simeona Nemanje od Stevana Prvovenčanog, Svetosavski zbornik 2 (1938) 1–77].

Ћоровић В., Међусобни одношај биографија Стефана Немање, Светосавски зборник 1 (1936)1–41 [*Ćorović V.*, Međusobni odnošaj biografija Stefana Nemanje, Svetosavski zbornik 1 (1936) 1–41].

Ферјанчић Б., Максимовић Љ., Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. *С. Ћирковић*, Београд 1998, 13–25 [*Ferjanić B.*, *Maksimović Lj.*, Sveti Sava između Epira i Nikeje, Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji, ur. *S. Ćirković*, Beograd 1998, 13–25].

Ферјанчић Б., Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261), Зборник радова Византолошког института 27/28 (1989) 103–148 [*Ferjančić B.*, Srbija i vizantijski svet u prvoj polovini XIII veka (1204–1261), Zbornik radova Vizantološkog instituta 27/28 (1989) 103–148].

Хафнер С., Топика средњовековне српске историографије као елемент културне и политичке орјентације, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 40 (1974) 167–178 [*Hafner S.*, Topika srednjovekovne srpske istoriografije kao element kulturne i političke orjentacije, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 40 (1974) 167–178].

Џелебџић Д., Друштво у Епирској држави прве половине XIII века, Београд 2012 (докторска дисертација у рукопису) [*Dželebdžić D.*, Društvo u Epirskoj državi prve polovine XIII veka, Beograd 2012 (doktorska disertacija u rukopisu)].

Шакоӣа М., Новооткривени натпис из Студенице, Саопштења 8 (1969) 87–91 [*Šakota M.*, Novootkriveni natpis iz Studenice, Saopštenja 8 (1969) 87–91].

Шӣадијер И., Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 76 (2010) 3–16 [*Špadijer I.*, Hronološki okviri književnog rada Teodosija Hilandarca, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 76 (2010) 3–16].

Ivana Komatina
(The Institute of History, Belgrade)

HISTORICAL BASIS OF THE MIRACULA OF SAINT SYMEON IN STEFAN THE FIRST-CROWNED'S LIFE OF SYMEON

The *Life of St. Symeon* by Stefan the First-Crowned, heir to the throne of Symeon-Nemanja, composed during a longer period of time, between 1208 end 1216, contains, like Byzantine Saint's Lives, the scheme of which it was imitating, a kind of catalog of miracles of St. Symeon. Their task was to celebrate Nemanja as a saint and protector of the state. Symeon announced for the first time to his sons Stefan and Sava after the transfer of his relics from Chilandar to Studenica, and it was his myrrh-pouring that Stefan referred to as his first miracle. Comparing the testimony of Stefan, a contemporary and eyewitness, with those of somewhat later hagiographers Domentijan and Theodosije may suggest that the myrrh-pouring, that is the first miracle, occurred already in 1207/1208, on the comemoration of the day of Nemanja's death, February 13th. Symeon's next miracle reffered to by Stefan, the healing of a possessed person, fully imitates Christ's miracle in the country of the Gadarenes, where he was expelling "evil spirits", and Stefan makes his father similar to Christ through this miracle. Following the text of the *Life,* it can be concluded that it is chronologically bound to the time when the myrrh-pouring occured. In the third miracle Symeon-Nemanja is again similar to Christ who healed a weak man in the spa Bethesda and like him he heals a cripple. This happened a few years after the first myrrh-pouring in Studenica.

In Stefan's catalog of miracles, those which describe the political situation in the Balkans during the first decades of the 13th century are of special value. Firstly, the Bulgarian emperor Boril and his son-in-law, the Latin emperor Henry of Flanders, made an aliance against Stefan and, as shown, they attacked him because he had given refuge to the Bulgarian nobleman Strez, who somewhat earlier came to Stefan's court. Their action followed the establishment of family relations among them, most

probably in 1214, while Strez got to Stefan's court probably a couple of years earlier, but not before 1211. Although Stefan established him firmly at the Prosek Fortress and gave him the necessary protection, Strez turned against Stefan, and that is the issue of the fifth miracle. According to the *Life,* with the help of St. Symeon the offender was defeated. The apostasy of Strez followed soon after the action of the Bulgarian and Latin emperors, and certainly before the attack of Michael I Angelus, the ruler of Epirus, who exploited the difficulties that befell grand župan Stefan Nemanjić and attacked Serbian city of Skadar, before February 1215. The last joint attack on Stefan was made by Andrew II, King of Hungary, and Henry of Flanders. The start of the attack is chronologically linked to Easter 1215 or 1216. Stefan this time also, according to the *Life, EMERGED VICTORIOUS* only with the help of St. Symeon.

Therefore, although it belongs to the genre of hagiography, the *Life* has an inestimable value as a historical source, and especially its catalog of miracles, the analysis of which can greatly supplement the information of other sources about the events in the Balkans during the first and second decades of the 13th century and provide a somewhat more precise chronology of them.

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

UDC: 811.14'04'373.2(495.02):94(495.02:497.2)“12“
DOI: 10.2298/ZRVI1451135T

THOMAS TOMOV
(New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria)

WHO WAS THE EPONYM OF THE VILLAGE WITH THE ENIGMATIC NAME OF *KONDOFREJ* IN THE VALLEY OF THE STRYMON?[1]

This paper sheds light on the eponym of the village of Kondofrej in the Upper Strymon Valley. It mainly discussed the possibility that the village was named after Manuel Kontofré, commander of the Nicaean fleet. It is also very probable that he was a Nicaean governor, who had his seat there.

Keywords: Manuel Kontofré, village of Konodofrej, Strymon Valley, Nicaean campaign on the Balkans in 1254, John III Vatatzes, region of Velebužd, Nicaean garrisons, governor.

It will be convenient to begin our enquiry with a short passage of one romantic story entitled “The Knight”. It reads as follows:

“Count of Fré – read Peter the Devil [on the ring of the dying knight] – Rest in peace, my friend! I promise you that such a village will be founded in Bulgaria.”[2] Curiously enough, one can find a village with a similar name to the south and within 50 km of Sofia, the capital of Bulgaria.[3] It is located in the southern part of the Valley of Radomir (not far from the provincial town of Radomir), at the foot of the Kološ mountain.[4] It should be stated here that many legends have attached to its name and

---

[1] Parts of this paper correspond to an earlier draft entitled “Kondofrej – edin interesen toponim v dolinata na Sredna Struma”, Godišnik na Tsentŭr za Slavjano-vizantijski proučvanija “Iv. Dujčev” 92 (2002) 251-258 and to a chapter II in my book “Regionŭt na Struma. Istoriko-geografski proučvanija, кraj na 12 – kraj na 14 vek” (in press).

[2] *V. Mutavčieva*, Ritsarjat, Sofia 1970, 268.

[3] The name of the village till the end of the nineteenth century was Kondofre.

[4] On the village, see *D. Mitova-Dzonova*, Archeologičeski pametnitsi v Perniški okrŭg, Sofia 1983, № 289, 99 where in the country called “Manastrište” (at about 4 km south of the village) is attested a

it is difficult to disentangle the truth from them. So, the discussion on this topic has been marred by the wildest fantasies. Most people, when they think of Konodofrej, think of certain crusader. Therefore, the key question to the present paper is to ask who was the eponym of this village. It is my aim to give an answer to this question. We know of the existence of four persons who might be taken to serve as an eponym of this village: Godfrey, Count of Bouillon, duke of Lower Lorraine; the Knight of the Fourth Crusade; Baldwin, Count of Flanders or Manuel Kontofré, commander of the Nicaean fleet. If the choice lies between these persons, the preference must be given to the last one. The reason for my choice, I shall explain more fully below.

Let us look at the first person. It was K. Jireček who has suggested that the name in question "reminds to the proper Byzantine name Κονδοφρέ remodeled from Gotofredus, Godefroid".[5] The arguments in support of Jireček's idea had apparently come from Anna Komnene's Alexiad. The reader will easily find that the name she bestowed to Godfrey was Γοντοφρέ[6]. In other words, though he did not say it directly, he had been inclined to assume that the eponym of the village was Godfrey, Count of Bouillon, duke of Lower Lorraine and the most famous of all the leaders of the First Crusade. Being a direct descendant of Charlemagne, Godfrey was a fairly important figure in northern France with a proud heritage.[7] It is tempting to assert, therefore, that the village was named after this famous personality. Moreover, on the way to Constantinople the Crusader leader and his army were neither more nor less than 50 km to the north of our village. This all could be true, but there are some objections and it is hardly necessary to point them out. First and foremost, due to the lack of time Godfrey was not able to do something that would be sufficient for the local

---

medieval monastery. According to the author in the so-called Charter of Mraka, which was issued in 1347, the village of Konodofrej is described in one passage as "Manastrište".

5 *K. Irečeк*, Knjažestvo Bŭlgarija. čast II. Pŭtuvanija po Bŭlgarij, Plovdiv 1899, 675.

6 Anne Comnenae, Alexiadis, ed. *L. Shopenus*, Bonn 1878, II, 32, 6-9 and 46, 19. We find another transliteration of the Latin name Geffroi as Κοντοφρέ, for example, in Ephraim the Monk (Ephraemii Monachi Imperatorum et patriarcharum recensus, ed. *I. Bekker*, Bonn 1840, v. 8427, 338 (= Ephraem)) and John Kantakuzenos (Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum, ed. *L. Shopenus*, Bonn 1828, I, 341 and II, 589). It seems also important to mention that Geoffroi de Villehardouin is called Ἰοφρέ in the History of Niketas Choniates (Nicetae Choniatae Historia, ed. *J. L. van Dieten*, Berlin-New York 1975, 620 (= Nicetae Choniatae). In the same way is also called Geffroi de Bruéres, one of the participants at the Battle of Pelagonia in 1259, both by George Akropolites (G. Acropolitae, Historia, ed. *A. Heisenberg*, Leipzig 1903, I, 170, 16 (= G. Acropolitae): ὁ τῆς Καριτάνας Ἰοφρέ) and Theodore Skoutariotes (Theodoros Scutariota, Σύνοψις χρονική, in: Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, ed. *C. N. Sathas*, Venetia-Paris 1894, VII, 545 (=Theodoros Scutariota): ὁ τῆς Καριτάνας Ἰοφρέ). Of course, it is true that Akropolites also knows Ἰοφρέ τοῦ Ἀρμενίου (G. Acropolitae, 59, 12).

7 Details about him can be found in Le chronique de Godefroid de Bouillon et du Royaume de Jérusalem, premiére et deuxiéme Croisades (1080-1187) avec l'Histoire de Charles-le-Bon récit contemporain (1169-1154), ed. *J. Collin de Plancy*, Paris 1848, 9-10. See also *C. M. Brand*, Godfrey of Bouillon, ed. *A. Kazhdan* and *A.-M. Talbot*, The Oxford Dictionary of Byzantium, New York, Oxford 1991, II, 857 (= ODB); *J. Heers*, Libérer Jérusalem. La premiére croisade (1095-1107), Paris 1995, 115; *St. Runciman*, A History of the Crusades, vol. I: The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem, Cambridge 1951, 145-146 (= *Runciman*, *The First Crusade*); *M. W. Baldwin*, The First Hundred years, ed. *K. Setton*, *A History of the Crusades*, Madison, Milwaukee, and London 1969, I, 267.

population to name a village after him[8]. Secondly, the misdeeds of the crusaders on the journey through the Balkans led to an increasingly fierce opposition by the local population[9]. It is unbelievable that the memory of this person was alive long after his passing via the Balkans. All this goes to show that this view cannot be taken seriously. According to the local researcher M. Nikolov, the eponym of the village Kont d'Ofré must be sought among the participants in the Fourth Crusade.[10] Moreover, he states that after the Battle of Klokotnitsa (1230) the crusader was appointed by John Asen II (1218-1241) as a governor of the Valley of Radomir and Pernik.[11] In this way the Bulgarian tsar managed to establish his control over the region, which lived its isolated life. Kont d'Ofré and his followers established themselves in the fortress named "Gradište" (Fortress) and, in a very short distance from it, founded a village "Selišteto" (Village).[12] After the Crusader's death the village was named Kont d'Ofré or Kondofré, (Konodofrej).[13] Such, in outline, is the story of Kont d'Ofré as it is in the eyes of M. Nikolov. But, this highly speculative view finds no confirmation in the sources. A similar point of view is expressed by A. Čoleva, who simply assumes (without giving details) in her dictionary on the local names that the village was named after "Kont de Frej", a Knight of the Fourth Crusade[14]. To the best of my knowledge, there is not a shred of evidence in the literary sources to show that an individual named Kontofré had been among the Crusaders. Had he been among them, his name would certainly have been mentioned by the chroniclers. Perhaps one can go a little further by wondering whether it is possible to link Guignez IV, Count of Forez and John of Friaize with the personality in question. But rather than exploring such hypotheses, one must signal two caveats. Firstly, it is useful to remember that Guignez IV left Marseille and come to Saint Jean d'Akr, but he died shortly afterwards.[15] Secondly, we know that

---

8 See the chronology of the First Crusade journey across the Balkans in *H. Hagenmeyer*, Chronologie de la Premiére croisade (1094-1100), Paris 1902, 49-51. Cf. also *Sv. Georgiev*, Pŭrvijat кrŭstonosen pochod I bŭlgarskite zemi, Bŭlgarska istoričeska biblioteka I, 2 (1928) 95-96.

9 The army left around the middle of August 1096, taking the Rhine-Danube route and arrived at Constantinople, just before Christmas 1096. On the route of the First Crusade, see *St. Runciman*, The First Crusader's journey across the Balkan peninsula, Byzantion 19 (1949) 214; *St. Runciman*, *The First Crusade*, 148; *J. Heers*, op. cit., 115-119; *F. Duncalf*, The First Crusade: Clermont to Constantinople, ed. *K. Setton*, *A History of the Crusades*, Madison, Milwaukee, and London 1969, I, 296; *K. Gagova*, Pŭrvijat кrŭstonosen pochod po Via Militaris, Minalo 3 (1996) 58-59.

10 *M. Nikolov*, Stranstvaštijat ritsar. Opit za istoričeska vŭztanovka, Sofia 2001 (= *Nikolov*, Stranstvaštijat ritsar).

11 *Nikolov*, Stranstvaštijat ritsar, 9, 35.

12 *Nikolov*, Stranstvaštijat ritsar, 31.

13 *Nikolov*, Stranstvaštijat ritsar, 35.

14 *A. M. Čoleva-Dimitrova*, Selišnite imena ot Jugozapadna Bŭlgarija. Izsledvane rečnik, Sofia-Rodomir-Moskva 2002, 132. Even the Belgian TV is on similar ground. In 2003 a team of Belgian TV made a film devoted to Kontofré. What is more the Belgians were impressed by the story spread among the natives. According to it, when the French army reached the village in 1918, the soldiers presented flowers to the supposed tomb of the Knight (the so-called Dolna Mogila).

15 *J. Longnon*, Les compagnons de Villehardouin, Genéve 1978, 213; *Šarl Dykanž*, Vizantijska istorija, prevod ot latinski *M. Kiskinova*, prevod ot frenski *R. Zaimova*, кomentar *V. Tŭpkova-Zaimova*, Sofia 1992, 16.

in the Battle of Adrianople (April 14, 1205) Count Lewis of Blois and Chartres was saved by Jean de Friaize, but this bold deed coasted the latter his life[16]. Therefore the conclusion is inescapable: it is virtually impossible to make any connection between these individuals and Kontofré.

For our purpose, it is important to see what the meaning of *Kontofré* might be. An etymological explanation of the name is that it is a distortion of the Italian title *Conto di Flandre*, which came to be applied to Baldwin, Count of Flanders and one of the leaders of the Fourth Crusade in the Old Slavic writings[17]. Perhaps, because of a scribal error the title was misunderstood. If we consult "A Tale of the Taking of Constantinople by the Crusaders in 1204 A. D."[18] which appears in the First Novgorod Chronicle[19], we will find that the name bestowed on Baldwin, Count of Flanders is "**Икондофъ ѿ Фланъдръ**" or "**Кондофларенда**"[20]. It should have become obvious by

[16] *Sv. Georgiev*, Četvŭrtijat krŭstonosen pochod i graf Balduin Flandŭrski, Bŭlgarska istoričeska biblioteka II, 2 (1929) 156 (= *Georgiev*, Četvŭrtijat krŭstonosen pochod); *J. Longnon*, *op. cit*., 178.

[17] The same explanation is found in *N. A. Meščerskij*, Drevnerusskaja povest' o vzjatija Tsargrada frjagami v 1204 godu, Trudy Otdela drevnerusskoj literaturi 10 (1954) 131.

[18] There is no consensus among the scholars on the question of the authorship of this account. N. M. Karamzin (Istorii gosudarstva Rosijskogo, vol. III, St Petersburg 1818, 149) was the first to pose the question whether Antony of Novgorod was the author of the tale. F. Ternovskij (Izučenie vizantijskoj istorii s jee tendentsioznoe priloženie v Drevnej Rusi, Kiev 1875, 148-149) and P. Savvaitov (Putešestvije novgorodskogo archiepiskopa Antonija v Tsar'grad v kontse XII-go stoletija, St Petersburg 1872, 8, n. 17) were convinced that the Archbishop of Novgorod himself was responsible for this account. In contrast to them, V. P. Adrianova-Pertts (Istorija russkoj literatury, izdn. *A. S. Orlov*, *V. P. Adrianova-Peretts* i *N. K. Gudzij*, Moskva-Leningrad 1941, I, 1, 302) thinks that probably Antony wrote the Tale but had based it on the reports of an eyewitness rather than his own experience. According to O. V. Tvorogov (Pamjatniki literaturi drevnej Russi XIII veka, izdn. *A. A. Dmitriev* i *D. S. Lichačev*, Moskva 1981, III, 537) the text was drawn up by a Russian and probably an eyewitness to the events. N. A. Meščerskij (op. cit., 133-135) affirmed that the Tale was not a translated work, but he questioned the Novgorodian origins of the text and hence, by association, the authorship of Antony. He emphasised that the lexilogy of the text is not distinctly Novgorodian and resembles more the word usage of south Russia at the time. On the other hand, P. Bicili (Novgorodskie skazanija o IV^{om} krestovom pochode, Istoričeskie izvestija 3-4 (1916) 58) believes that the Novgorodian had heard the story of the Crusade from a German mouth, and, in all probability, transmitted to us a version of German origin. This suggestion was followed by J. Gordon (The Novgorodian Account of the Fourth Crusade, Byzantion 43 (1973) 297-305), who points out that the Tale was an apology for the German Emperor and the pope. He also thinks that the teller himself either was an eyewitness to the events or was very close to such a person or group than the scribe of the text. According to the same author, the later was of Northern Russian origin.

[19] The Synodal redaction of the First Novgorod Chronicle is the oldest chronicle manuscript in Russian. It contains 170 leaves, the first 118 of which belong to the thirteenth century. The ms. pages are numbered by a later hand. The manuscript contains text of the "A Tale of the Taking of Constantinople by the Crusaders in 1204 A. D." under the entry for the year 6712 (1204 AD, leaves 64-72, pp. 127-143). The writing style of the tale is completely different from the rest of the manuscript. Cf. *A. A. Šachmatov*, Kievskij načal'nij svod 1095, Sbornik statej i materialov, Moskva-Leningrad 1947, 122; *Ju. A. Limonov*, Letopisnie Vladimiro-Suzdal'skoj Russi, Leningrad 1967, 120; Novgorodskaja pervaja letopis staršego i mladšego izvodov, izdn. *A. N. Nassonov*, Moskva-Leningrad 1950, 5 (= Novgorodskaja pervaja letopis).

[20] Novgorodskaja pervaja letopis po Sinodal'nomu spisku, izdn. *P. I. Savvaitov*, St Petersburg 1875, 141. 18, 142. 18-19; Novgorodskaja pervaja letopis, 49. 71, 245. 130, 245. 129. *P. Bicili*, op. cit., 56-58 gives information and nuances in the names of the commanders of the Crusade with great precision.

now that we are dealing here with a corrupted title not with a personal name. In this respect one may suspect that such might have been the case with our example. Moreover, if we remove some of the syllables from "**Кондофларенда**", then this will lead us, roughly to the name bestowed on the village. It is tempting, therefore, to assert that the eponym of the village was Baldwin, Count of Fandres and subsequently Latin emperor. For this interpretation to be valid, it must be admitted at least that there was some kind of connection between him and the Upper Strymon region. There is not, however, any textual evidence for such a vague claim. We are quite well informed about the course of events after the fall of Constantinople. It will be remembered that during his successful campaign in the summer of 1204 Baldwin subdued Mosynopolis, Chrysopolis, Serres and Thessalonike[21]. In the words of Geoffrey, the Marshal of Champagne, "the land from Constantinople to Thessalonike was quiet and at peace, for the ways were so safe that all could come and go at their pleasure, and from the one city to the other"[22]. Therefore, we have here a strong indication that the successful Latin campaign led to the annexation of the southeastern (including the Lower Strymon valley) and the southern parts of Macedonia[23]. This leads us to consider that, at this time, the matters were different in the lands across the Roupel pass. If it is so, then we can assume that the region of the Upper and Middle Strymon was in the hands of the Bulgarians. All this goes to show that there is no evidence, in the sources, of any connection between Baldwin and the Strymon Valley across the Rupel pass. According to me the name *Kontofré* was rather given to the village by the native inhabitants after a certain famous personality than a title, which was misunderstood. For this reason, I think that the answer of our main question is to be sought in another direction.

It is worth to mention here that the history of the Strymon valley is still written in the medieval toponyms, which are largely preserved. Sometimes, a single toponym might be taken to serve as an almost irrefutable evidence for one or another event. Turning to a native tale we can find an important piece of evidence that appears to have been overlooked up to the present moment. We learn from it that Theodore Laskaris owned a mansion near the present village of Čukovets, almost 2 km away from the village of Kondofrej, which was called "the palace of Laskaris"[24]. Moreover, the

---

21 Geoffroi de Villehardouin, La conquête de Constantinople, ed. et trad. *E. Faral*, Paris 1973, II, § 274, 82 (Mosynopolis); § 280, p. 88 (Chrysopolis and Serres); § 280, p. 88 (Thessalonike); Nicetae Choniatae, 599, 9-31 and 39-40 (Thessalonike). See also *Georgiev*, Četvŭrtijat krŭstonosen pochod, 148-149; *F. I. Uspenski*, Istorija Vizantijskoj imperii, Moskva-Leningrad 1948, III, 418; *J. Longnon*, L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949, 59-60; *B. Ferjančić*, Počeci Solunske kraljevine (1204-1209), ZRVI 2/2 (1964) 103; *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orintale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 177; *Šarl Dykanž*, op. cit., 107; *B. Hendrickx*, Les chartes de Baudouin de Flandre comme source pour l'histoire de Byzance, Βυζαντινά 1 (1969) 74-75; *E. Frances*, Sur la conquéte de Constantinople par les Latins, BSlav 15 (1954) 24.

22 *Villehardouin*, § 302, p. 110: "Et la terre de Costantinople trosque Salonique ere en si bone pais, que li chemins ere si seérs que il i pooient bien aler qui aler i voloient; et si avoit d'une cité a l'autre bien".

23 *Georgiev*, Četvŭrtijat krŭstonosen pochod, 151; *Ch. Dimitrov*, Istorija na Makedonija prez srednovekovieto, Sofija 2001, p. 96.

24 *Nikolov*, Stranstvaštijat ritsar, 19, 31.

tale goes on to report that the building gave its name to the surrounding area. Even to the present day the native population called it "Laskaritsa" (the country of Laskaris)[25]. Unfortunately, the tale does not help us much, in identifying this personality. There are, as I see it, at least two candidates to whom the name may have been applied: Theodore I Laskaris and Theodore II Laskaris. It should be said at once, however, that both persons have come under criticism. One need not to be Sherlock Holmes to realize that the sources neither contains nor even reflects any evidence, which can be used to sustain the connection between Theodore I and the Strymon valley[26]. Nor is there any compelling reason to equate Theodore II with the enigmatic personage called Laskaris in our tale. As one can easy verify we have no notice, in the sources, for any military operation in the Upper Strymon region during the Nicaean campaign on the Balkans in 1254[27]. In sum, none of the above-cited individuals can be identified with Laskaris. This clearly poses a problem and its most obvious solution, I believe, is to assume that under "Laskaris" we should rather understand a strong indication for the deep Nicaean penetration into the region than the name of a certain person. In confirmation of this we may glance to the route of John III Vatatzes during his campaign in that part of the Balkans in the autumn of 1246. We are quite well informed that after the death of the Bulgarian tsar Koloman (1241-1246) the Emperor availed himself of the opportunity to reconquer the ancient Balkans dominions of the Byzantine emperors and led his army to Serres on the Strymon River[28]. The fortress surrendered quickly[29], and from there the Nicaean troops moved on to Melnik[30], which was betrayed to the Emperor

---

[25] *Nikolov*, Stranstvaštijat ritsar, 8, 20.

[26] *M. Angold*, Theodore II Laskaris, ODB, III, 2039.

[27] In the winter of 1254-55 he led a campaign, throwing back the Bulgarians who were threatening the Nicaean territories in Europe. See *V. Gjuselev*, Bulgarien und das Kaiserreich von Nikaia (1204-1261), JÖB 26 (1977) 153; *M. Angold*, op. cit., 2040; S. Kyriakidis, Warfare in Late Byzantium, 1204-1453, Leiden 2011, 115, 218.

[28] G. Acropolita, p. 73-74; Ephraem, v. 8489, p. 341; Theod. Scutariota, 491-492. Cf. also *K. Irečeк*, Istorija na bŭlgarite, pod red. *P. Petrov*, Sofia 1999, 274 (= *Irečeк*, Istorija); *V. N. Zlatarski*, Istorija na bŭlgarskata dŭržava prez srednite vekove, Sofia 1994², III, 424, 430 (= *Zlatarski, Istorija*); *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 145 (= *Nicol*, Despotate); *P. Lemerle*, Philippes et Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 185; *K. Adžievski*, Prvite nikejski osvojuvanija vo Makedonija s likvidiraneto na Solunskoto tsarstvo, Istorija 19,1 (1983) 170.

[29] G. Acropolita, p. 74-75; Ephraem, v. 8490-8492, p. 341; Theod. Scutariota, 492-493; See also *Irečeк*, Istorija, 275; *Zlatarski, Istorija*, p. 432; *P. Mutafčiev*, Istorija na bŭlgarskijat narod, Sofia1992², 316; *Iv. Dujčev*, Melnik prez srednovekovieto, Duchovna kultura 45, № 7-8, (1965) 25; *G. Tsankova-Petkova*, Bŭlgarija pri Asenevtsi, Sofia 1978, 139; *Str. Lišev*, Bŭlgarskijat srednovekoven grad, Sofia 1970, 153; *V. Gjuselev*, op. cit., 152; *A. Dančeva-Vasileva*, Bŭlgarija i Latinskata imperija (1204-1261), Sofia 1985, 157; Istorija na Bŭlgarija, t. 3, Vtoro bŭlgarsko tsarstvo, izdn. *P. Petrov*, Sofia 1982, 267; *K. Adžievski*, op. cit., 174; *Iv. Božilov*, Familijata Asenevtsi (1186-1460), Sofia 1994², I, № 19, 106; *Zdr. Pljakov*, La région de la Moyenne Struma aux XIIIᵉ - XIVᵉ siècles, Bulgarian Historical Review 2 (1986) 64; *Ch. Dimitrov*, op. cit., 107.

[30] Melnik is a fortress in the eastern valley of the Strymon river. On Melnik and its situation see *V. Ivanonova-Mavrodinova*, Grad Melnik-Slavovata stolitsa, Rodina I, 4 (1938-39); *Iv. Dujčev*, op. cit., 25; *E. Nestorova, G. Kalajdžiev*, Melnik. Istoriko-geografski očerк. Sofia 1969; *G. Angelov*, Melnik, Sofia 1975; *B. Tsevtkov*, Melnik, Sofia 1971; *S. Georgieva*, Srednovekovnijat Melnik, Muzej i pametnitsi na kulturata, 14, 3 (1979); *V. Neševa*, Srednovekovnijat Melnik, Vekove № 2 (1981); *A. Kazhdan*, Melnik, ODB, II, 1337;

by the Bulgarian chieftain Dragotas and prominent Greek inhabitants[31]. They continued their advance and subdued in succession Skopje, Prosek and Pelagonia. It would be safer, therefore, to postulate that the route of the Nicaean army ran as follows: from Melnik, the Nicaeans moved on to the north, and marched through the Strymon valley capturing the fortresses of Chotovo and Stob[32], after which they crossed the road from Velebužd to Philippopolis near the villages of Djakovo and Jachinovo. Thus they reached the place of the former Roman roadside station Elea (it must be sought within the tetragon outlined by the villages' Čukovets, Gŭlabnik, Dolna Dikanja and Vladimir) and the near-by village of Kondofrej. The mention of Chotovo and Stob is good ground for believing that the route taken by the Nicaeans was the important north-south artery, which had its starting point on the Danube, running south to Serdica and then following the Strymon Valley through the Roupel pass to Serres and Drabeskoas and ending at Amphipolis[33]. From Kondofrej the route of the

---

Sbornik Melnik. Gradŭt v podnožieto na Slovovata krepost, red. *V. Neševa*, Sofia 1989, т. I.; *V. Neševa*, Melnik. Bogožidanijat grad. Sofia 2008; *M. Popović*, Zur Topographie des spätbyzantinischen Melnik. JÖB (2008) 109-111.)

31 G. Acropolita, p. 75-77; Ephraem, v. 8512-8516, p. 342. Cf. also *F. Uspenski*, op. cit., 570; *P. Mutafčiev*, op. cit., 316; *Zlatarski*, Istorija, 434; *Iv. Dujčev*, op. cit., 27-28; *T. N. Vlachos*, Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon, Thessaloniki 1969, 41; *G. Tsankova-Petkova*, op. cit., 140; *A. Dančeva-Vasileva*, loc. cit.; *K. Adžievski*, op. cit., 175; *Ch. Dimitrov*, loc. cit.; *M. Popović*, Zur Topographie, loc. cit.*; M. Popović*, Melnik - Geschichte und Denkmäler einer Stadt an den Ausläufern des Pirin-Gebirges, Bulgaren in Österreich 11 (2008) 16; *M. Popović*, Die Siedlungsstruktur der Region Melnik in Spätbyzantinischer und Osmanischer Zeit, ZRVI 47 (2010) 251; *G. Nikolov*, Samostojatelni i polusamostojatelni vladenija vŭv vŭzobnovenoto Bŭlgarsko tsarstvo (кraja na XII – sredata na XIII v.). Sofia 2011, 216, 218; *E. Kostova*, Medieval Melnik. From the End of the 12th to the End of the 14th century. The Historical Vicissitudes of a Small Balkan Town, Sofia 2013, 64-65.

32 G. Acropolita, 78. 9: "Στούμπιόν τε καὶ Χοτοβὸς ὀχυρὰ ἄττα φρούρια". Cf. also Theod. Scutariota, 494. They were captured sometime between the end of September and the middle of November. For the date, see *V. Kravari*, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989, 43. For Chotovo, see *G. Strezov*, Dva sandžaka ot iztočna Makedonija, Periodičesko spisanije na Bŭlgarskoto knižovno družestvo 37-38 (1893) 25-26 (where it is located on the rigth side of the Melniška river); Voennaja geografija i statistika Makedonii i sosedn'ch s nej oblastej Balkanskogo poluostrova, izdn. кapitan *A. F. Benderev*, St Petersburg 1890, 815; *Irečeк*, Istorija, 275; *s. a.* Chotovo, Entsiklopedija na Pirinskija kraj, Sofia 1999, II, 382; *Zlatarski*, Istorija, 435; *P. Mutafčiev*, loc. cit.; The Cambridge Medieval History, t. IV, The Byzantine Empire, Part I, Byzantium and its Neighbours, ed. by *J. H. Hussey*, Cambridge 1966, 535 (D. Nicol); *Nicol*, Despotate, 145 (where it is wrongly identified with Stobi); *Str. Lišev*, op. cit., 153; *D. Angelov*, Srednovekovnijat Velbŭžd (VII-XIV в.), red. *G. Krŭsteva*, Sbornik Kjustendil i Kjustendilsko, Sofia 1973, 79; *P. Žavoronkov*, Nikejsko-bolgaskie otnošenija v seredine XIII veka, Byzantinobulgarica 7 (1981) 195; Istorija na Bŭlgarija, III, loc. cit.; *K. Adžievski*, loc. cit.; Istorija srpskog naroda. t. 1. Od najstarijih vremena do Maričкe bitke (1371), Beograd 1981, 342 (Lj. Maкsimović); *J. A. Fine*, The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, Ann Arbor, 1987, 156; Istorija na srednovekovna Bŭlgarija VII-XIV vek, red. *V. Guzelev, Iv. Božilov*, Sofia 1999, I, 504 (*Iv. Božilov*); *Ch. Dimitrov*, loc. cit.

33 On this route, for example, see *D. Angelov*, Sŭobštitelno-operatsionni linii i osvedomitelna služba vŭv vojnite i vŭnšnopolitičeskite otnošenija meždu Bŭlgarija i Vizantija prez XII-XIV veк, Izvestija na Bŭlgarskoto istoričesko družestvo 22-24 (1948) 216, 235; *M. Charbova*, Otbranitelni sŭorŭženija v Bŭlgarskoto srednovekovije, Sofia 1981, p. 31; *Zdr. Pljakov*, Oblastta na Sredna Struma prez XIII-XIV v. (Poselišten život), Vtori meždunaroden kongres po Bŭlgaristika, Sofia 13 мaj – 3 juni 1986 г. Doкladi, vol. 6, Bŭlgarskite zemi v drevnostta. Bŭlgarija prez srednovekovijeto, Sofia 1987, 341.

(Nicaeans) to the so-called "region of Velebužd" or "χῶρος ὁ Βελεβουσδίου"[34] must be identified with the one, which crossed the Kološ ridge of the Konjavska Mountains, via the summit of Kološ[35], and lead to Malka Fuča. From there via Gorna Koznitsa (in the 14th C. known also as Kosnitsa Kričanovska)[36], Tavaličevo, Gorna[37] and Dolna Grašitsa[38], Žabokrŭt and the key stone bridge across the Strymon River they reached the town of Velebužd[39] (see Fig. 1). In other words, the successful Nicaean invasion led to the annexation of the Strymon valley. This not only allowed John III to gain the strategic initiative but opened the way to Serdica too. Its location provided a special distinction which it always maintained: the city was a major bastion for Tŭrnovo, a military outpost and base for advance in successful periods, an essential bulwark against invaders for the rest of the time[40]. The victorious Niceaen campaign left the city and its area open to attack from south. For this reason the regents of the infant Bulgarian tsar immediately held out offers for peace to John III and they asked him to

---

[34] G. Acropolita, loc. cit.; Theod. Scutariota, loc. cit.; Ephraem, loc. cit. This region was conquered along with the above mentioned fortresses Chototvo and Stob. Jordan Ivanov, in his fundamental study of Macedonia (Severna Makedonija. Istoričeski izdirvanija, Sofia 1906, 56), has postulated that the second part of "Provincia Triadice et Velevusdij" (mentioned in 1198 and possibly comprising the whole Upper Strymon region) was no other but exactly the plain of Küstendil and, therefore, it should be identified with "χῶρος ὁ Βελεβουσδίου". Such an assumption finds support in the geographical peculiarities of the terrain. Its shape is irregular ellipse, which swings in length from northwest to southeast. In the south, it is bounded by the steep slopes of the Osogovo Mountains, while in the west and north – by the gentle slopes of the Mountains of Lisets, Čudinska and Zemenska, and in the northeast – by the steep slopes of the Konjavska Mountains. On this, see *K. Krŭstev*, *V. Christov*, Kjustendilskata kotlovina, Entsiklopedičen rečnik Kjustendil, Kjustendil 1988, 22, 351.

[35] Perhaps it forms a part of the route that connected the valley of the Nišava River with the Strymon valley. More than a century, A. Boué (Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, Vol. I, Paris 1840, 229) expresses his conviction that he saw remains of this same route near the villages Negovantsi and Žedna. that Cf. also *Irečeк*, Pŭtuvanija, 589.

[36] It is located on the south slopes of the Konjavska Mountains (to be more precise in its Vidinski djal) in the valley of the Kozničká River. One can find the village as Koznitsa Kričanovska in an early copy of the so-called "First Charter of Archilevitsa". It was issued by Stephen Dušan in 1354-1355 in confirmation of the donations made by sebastokrator Dejan for the church of Virgin Mary in Archilevitsa. Cf. *St. Novaković*, Zaкonski spomenici srpskich država Srednjega veka, Beograd 1912, 739-740, IV-V; *Ivanov*, Severna Makedonija, 126; *St. Novaković*, Srbi i turci XIV - XV veka: Istorijske studije o prvim borbama s najezdom Turske pre i posle boja na Kosovu, Beograd 1960³, 113; *M. Rajčić*, Osnovno jezgro države Dejanovića. Prilozi našoj istoriskoj geografiji, Istorijski časopis IV (1952-1953) 233-234; *Chr. Matanov*, Knjažestvoto na Dragaši. Kŭm istorijata na severoiztočna Makedonija v predosmanskata epocha, Sofia 1997, 53-54; 64-66.

[37] It is situated at the foot of the Konjavska Mountains, on the two hands of the gully of Graštitsa. See *R. Sefterski*, *K. Krŭstev*, Gorna Graštitsa, Entsiklopedičen rečnik Kjustendil, 140.

[38] It is located on the left bank of the Strymon River, along the gully of Graštitsa. Once there was a fortress at this place, through which a Roman road went to Serdica. On this, see *R. Sefterski, K. Krŭstev*, op. cit., 195.

[39] Cf. *Ivanov*, Severna Makedonija, 10, 280; *Ž. Aladžov*, *U. Fŭrkov*, *V. Christov*, Pŭtištata, Entsiklopedičen rečnik Kjustendil, 546.

[40] Serdica was located at the intersection of the so-called Via Militaris route and the north-south route linking the Danube with the Aegean.

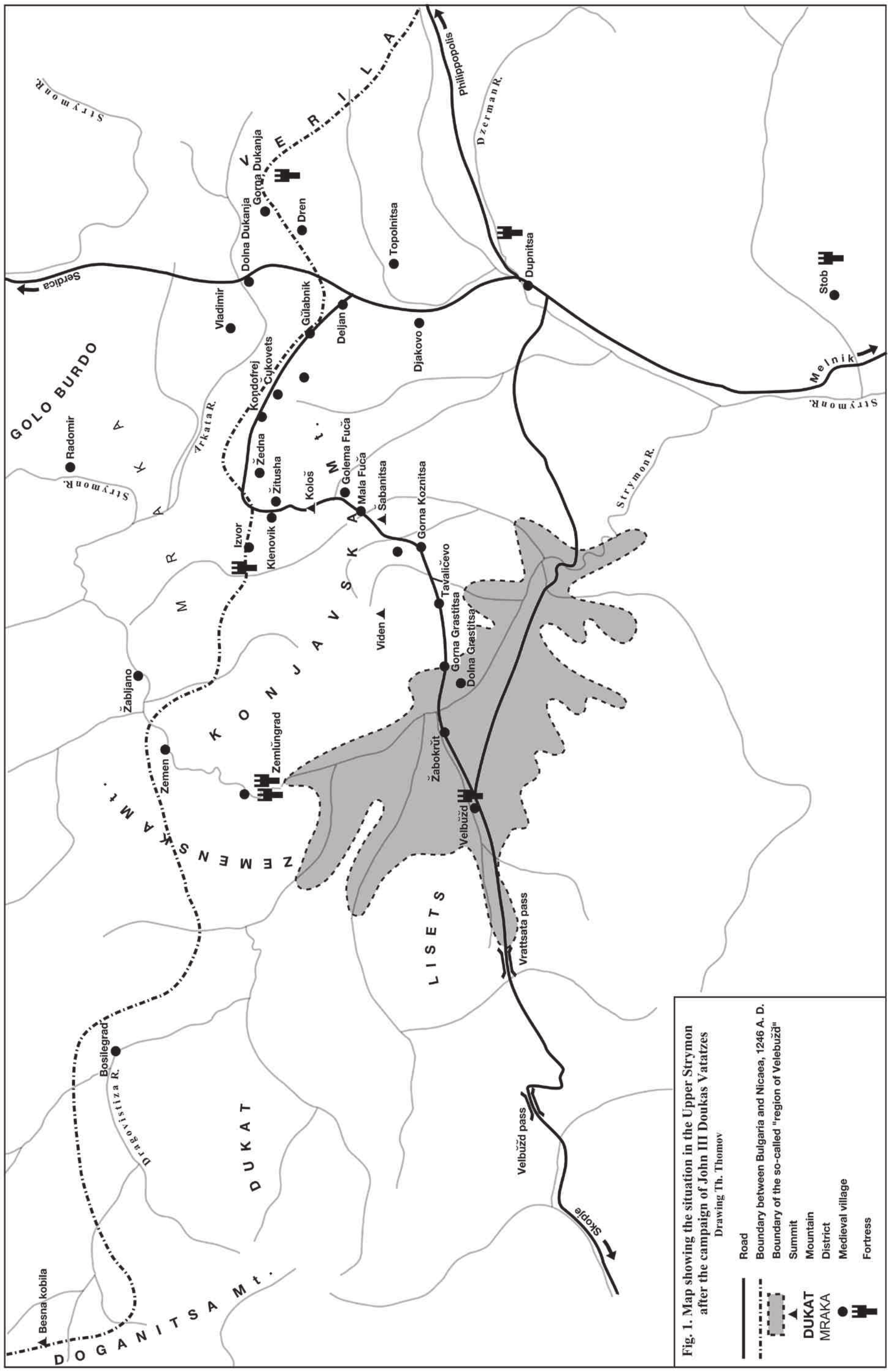

Fig. 1. Map showing the situation in the Upper Strymon after the campaign of John III Doukas Vatatzes
Drawing Th. Thomov

content himself with what he had annexed up to this point and to withdraw[41]. Yet it may be said that the village of Kondofrej was the utmost point reached by the Nicaean troops along the Strymon River. To sum up, the important thing here is the strong connection between this village and the campaign of John III.

As I have already said, I retain the assumption that a more likely candidate is Manuel Kontofré, who was a commander of the Nicaean fleet and "a man with a strong hand, with a spirit of Mars both by land and by sea"[42]. Judging by the name, F. Uspenski has argued that this individual must have descended from the Latins[43]. Before being appointed for an admiral in 1241[44], he was raised to the rank of *pansebastos sebastos* and held the post of *megas dux* of the Thrakesion theme in western Asia Minor[45]. It seems highly probable that his qualities and talent propelled him rapidly in the Nicaean hierarchy. However, he was in disgrace with John III Vatatzes when he told the Emperor that the Latin fleet far excelled in seafaring the Nicaean fleet. For this reason he was replaced by the inexperienced Armenian Iofre, who was defeated

---

41 Istorija na Bŭlgarija, III, 267; Istorija na srednovekovna Bŭlgarija VII-XIV век, I, 504 (*Iv. Božilov*); *Chr. Matanov*, Srednovekovnite Balkani. Istoričeski očertsi, Sofia 2002, 253; *E. Kostova*, op. cit., 69.

42 G. Acropolita, 59, 15-17.

43 *F. Uspenski*, op. cit., 565. Cf. also *H. Ahrweiler*, L'histoire at la géographie de la région de Smyrne entre deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle, ed. *H. Ahrweiler*, *Byzance: les pays et les territoires*, London, Variorum reprint 1976, № IV, 24, n. 116 and 144 (=*Ahrweiler*, La région de Smyrne,).

44 When we address ourselves to George Akropolites (G. Acropolita, 59, 15) and Ephraem the Monk (Ephraem, v. 8319, 334, 8427, 338), we discover that he was called στρατηγὸς τῶν τριήρεων or στόλαρχος. Cf. also *Ahrweiler*, La région de Smyrne, 144.

45 This is confirmed by a seal, which bore an invocation of St. Theodore Stratelates with the legend "Μανουὴλ σὸν οἰκέτην σκέπ(ο)ις Κοντοφρέ σεβαστὸν τὴν ἀξίαν". Unfortunately, one cannot specify the exact date at which it was cut off. On this seal, see *G. Schlumberger*, Les sceaux Byzantins, Paris 1884, 583, № 26; *V. Laurent*, Les Bulles métriques dans le sigillographie Byzantine, Hellenica 5 (1932) 142, № 240; *Ahrweiler*, La région de Smyrne, 143 (with cited sources); *R. Guilland*, Dignitaires des XIVe et XVe siècles, ed. *R. Guilland*, Recherches sur les institutions byzantines, vol. I, Berlin - Amsterdam 1967, 602; *M. Angold*, A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicea 1204-1261, Oxford 1975, 199, n. 127 and 256, n. 6 (=*Angold*, A Byzantine Government). The title *sebastos* ("venerable") is securely attested at the end of the 12th century. It was usually used for more distant relatives of the reigning Emperor or simply honorary members of the imperial family. What is more, it was a common dignity that ranked 77th in the hierarchy and was borne by the majority of the *duces* of the themes. According to *L. Stiernon*, Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros, REB 23 (1965) 229 more than 90 percent of *sebastoi* belonged to the ruling family. See also *M. Andreeva*, Očerki po кul'ture vizantijskogo dvora v XIII veke, Praga 1927, 34-35; *A. Kazhdan*, Sebastos, ODB, III, 1863. According to H. Ahrweiler (*Ahrweiler*, La région de Smyrne, 144) Kontofre held the post of *megas dux* of the Thrakesion theme between the months of March and May, 1240 A.D. In the 12th – 13th century the theme, which included the region of Smyrna, Ephesus, and the Hermos valley, was administered by a *dux* from his headquarter at Philadelphia. On all this see *Ahrweiler*, La région de Smyrne, 137-154; *C. Foss*, Thrakesion, ODB, III, 2080. The title of "μέγας δούξ" or the grand admiral of the imperial navy remained, until 1453, one of the highest in the hierarchy. On the title, see *A. Kazhdan*, Megas doux, ODB, II, 1330, who points out that from 13th century onward, the difference between megas doux and protostrator became unclear, since either general could command on sea or land. The same author adds that the individual *foreigners* in imperial service were sometimes honored with the title of megas doux.

in 1241 by the Latins[46]. If we take into consideration the fact that during the first Nicaean campaign against Thessaloniki Manuel Kontofré was placed again at the head of the imperial fleet, it seems safe to conclude that he was rehabilitated[47]. What role he played during the Balkan campaign of John III in A. D. 1246[48], however, we have no way of knowing because of the silence of our main source George Akropolites. Hence, there is a reason to raise the question: how then are we to link Kontofré with the village in question? It is possible, to support our choice by turning our attention in another direction. After his victorious campaign the Nicaean emperor established Nicaean garrisons in the key points to maintain order[49]. According to George Akropolites, the protection of the subject territories was entrusted to the Nicaean and the local nobles. Among them was the future emperor Michael Palaiologos who was responsible for the defence of Melnik and the region of Serres, or for the Lower and Middle Strymon region[50]. This immediately leads to the question: What happened then with the Upper Strymon? It is hard to imagine that this newly occupied region remained without solid protection. Theoretically speaking, therefore, it would be safer in the present state of our knowledge to postulate that Manuel Kontofré is also to be shared with a similar mission. Some support for this view is to be found in the above-mentioned native tale. We are not wrong if we assume that the so-called "palace of Laskaris", whose ruins are still visible, is a pointer for the importance of this place[51]. Of course, the information given in the tale poses more questions than gives answers, but I believe that there is a grain of truth in it. Moreover, if I used this legendary account, it is because our archaeological knowledge about the "palace of Laskaris" at present is still quite weak. Hence, the future archaeological excavations may or not confirm my conclusion.

In our present state of knowledge a reasonable hypothesis would link Manuel Kontofré with the present village of Kondofrej and his garrison seems to have been the most northerly one in the territory held by the Nicaeans. The village was intended

---

[46] G. Acropolita, 59, 11 – 60, 3; Ephraem, v. 8318, 334; *H. Ahrweiler*, Byzance et la mer, Paris 1966, 319 (=*Ahrweiler*, Byzance et la mer); *Ahrweiler*, La région de Smyrne, p. 144; *R. Guilland*, Études de Titulature et de Prosopographie byzantines. Les Chefs de la marine byzantine: droungarie de la flotte, grand droungaire de la flotte, mégaduc, BZ 44 (1951) 229.

[47] G. Acropolita, 66, 13-14; *Ephraem*, v. 8313, p. 334 and 8426, p. 338; *Ahrweiler*, Byzance et la mer, 321; *R. Guilland*, *Études*, *loc. cit*.

[48] *M. Bartusis*, The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453, Pennsylvania 1992, 24; *C. Mango*, The Oxford History of Byzantium Oxford 2002, 254; *E. Kostova*, op. cit., 63-69.

[49] G. Acropolita, 84, 6-9.

[50] G. Acropolita, 84, 1-4 and 93. 12; Theod. Scutariota, 497. His father, the Grand Domestic Andronikos Palaiologos became the governor of Thessalonike. See also *Lj. Maksimović*, Vizantijska provincijska uprava u doba Paleologa, Beograd 1972, passim; *Iv. Biljarski*, Kŭm vŭprosa za administrativnoto ustrojstvo v Iztočna Македonija около sredata na XIII вbeк, Istoričeski pregled (1993) 88-95; *M. Popović,* Die Siedlungsstruktur der Region Melnik, 252; *E. Kostova*, op. cit., 67-68. According to M. Angold (A Byzantine Government, 291) the administrsative division in the western regions was extremely miniature and each province was confined to one town with its environs.

[51] *D. Mitova-Džonova*, op. cit., 176, № 544 (the so-called 'Palace of Laskaris' or 'Gradište of Laskar' is denoted as fotress from Antiquity) and № 546 (medieval village).

to serve as a bastion for the protection of the Upper Strymon region against possible attacks from the Bulgarians. A consideration of the newly established borderline between the Nicaean Empire and Bulgaria will lead us to the same result (see Fig. 1)[52]. It is true that we will never be able to ascertain neither the reasons, nor the circumstances under which the village obtained its name. But, in the light of the above findings it is extremely likely that Manuel was the eponym of the village of Kondofrej. In other words, it appears to have been named not after a certain hero, who died in the battlefield but after the Nicaean governor, who had his seat there.[53] This is a plausible suggestion but, of course, further written and archaeological evidence is needed to prove it. Yet for the moment, it should be regarded as possibility rather than probability.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Bekker I. (ed.), Ephraemii Monachi Imperatorum et patriarcharum recensus, Bonn 1840

Collin de Plancy J. (ed.), Le chronique de Godefroid de Bouillon et du Royaume de Jérusalem, premiére et deuxiéme Croisades (1080-1187) avec l'Histoire de Charles-le-Bon récit contemporain (1169-1154), Paris 1848

Faral E. (ed. et trad.), Geoffroi de Villehardouin, La conquête de Constantinople, Paris 1973

Heisenberg A. (ed.), G. Acropolitae, Historia, Leipzig 1903

Sathas C. N. (ed.), Theodoros Scutariota, Σύνοψις χρονική, in: Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, Venetia-Paris 1894

Shopenus L. (ed.), Anne Comnenae, Alexiadis, Bonn 1878

Shopenus L. (ed.), Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum, Bonn 1828

van Dieten J. L. (ed.), Nicetae Choniatae Historia, Berlin-New York 1975

Kiskinova M. (prev.) *Šarl Dykanž,* Vizantijska istorija, prevod ot frenski *R. Zaimova*, коmentar *V. Tŭpkova-Zaimova*, Sofia 1992

Nassonov A. N. (izdn.), Novgorodskaja pervaja letopis staršego i mladšego izvodov, Mosкva-Leningrad 1950

Novaković St., Zaкonski spomenici srpskich država Srednjega veka, Beograd 1912

Savvaitov P. I. (izdn.), Novgorodskaja pervaja letopis po Sinodal'nomu spisku, St Petersburg 1875

---

52 To the East it went on the Doganitsa Mountains, passed through the summit of Besna Kobila and then followed the course of the Upper and Middle Dragovištitsa River. From there, it crossed the Zemenska Mountains, ran along the ridge of the Konjavska Mountains and via the summit of Kološ descended to the so-called district Mrakata and its villages Žedna and Kondofrej, from where following the line of the villages Vladimir – Dolna Dikanja and the upper reaches of the Arkata River, it reached the Verila Mountains. Then passing the north-eastern sides of the Rila Mountains and the northern spurs of the Rhodopes, ended at the Maritsa River. Cf. *P. Koledarov*, Političeska geografija na srednovekovnata bŭlgarska dŭržava, t. II, (1186-1396), Sofia 1989, 74-75; *G. Balasčev*, Slovenski nadpisi iz Jugozapadna Bŭlgarija, Minalo II (1911) 38, n. 1.

53 According to G. Kovačev (Razmisli vŭrchu proizchoda i sŭdbata na edin blagorodnik ot XIII veк – Radomir ot № 16 v "Ponemata na Diafora" na Dimitŭr Chomatian, Izvestija na istoričeski muzej Kjustendil XVI (2010) 37-51) the fate of the neighbor village of Radomir was certainly the same. He states that Radomir was one of the noblemen that had sought refuge at the court of John III Vatatzes after the changes in the Empire of Thessaloniki in 1230 and 1237.

Литература – SecondaryWorks

Glykatzi-Ahrweiler H, L'histoire at la géographie de la région de Smyrne entre deux occupations turques (1081-1317) particulièrment au XIIIe siècle, (VR: *Byzance: les pays et les territoires*, London, 1976, IV)

Angold M., A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicea 1204-1261, Oxford 1975

Angold M., (sv.) Theodore II Laskaris, Oxford Dictionary of Byzantium 3, 2039

Baldwin M. W., The First Hundred years, in *Setton K.*, (ed.), *A History of the Crusades*, Madison, Milwaukee, and London 1969

Bartusis M., The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453, Pennsylvania 1992

Boué A., Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, Vol. I, Paris 1840

Brand C. M., (sv.) Godfrey of Bouillon, Oxford Dictionary of Byzantium 2, 857

Duncalf F., The First Crusade: Clermont to Constantinople, in *Setton K.*, (ed.), *A History of the Crusades*, Madison, Milwaukee, and London 1969

Fine J. A., The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, Ann Arbor, 1987

Foss C., (sv.) Thrakesion, Oxford Dictionary of Byzantium 3, 2080

Frances E., Sur la conquête de Constantinople par les Latins, Byzantinoslavica 15 (1954) 21-26

Gjuselev V., Bulgarien und das Kaiserreich von Nikaia (1204-1261), Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 26 (1977) 143-154

Gordon J., The Novgorodian Account of the Fourth Crusade, Byzantion 43 (1973) 297-311

Guilland R., Études de Titulature et de Prosopographie byzantines. Les Chefs de la marine byzantine: droungarie de la flotte, grand droungaire de la flotte, mégaduc, Byzantinische Zeitschrift 44 (1951) 212-240

Guilland R., Dignitaires des XIVe et XVe siècles, in *Guilland R.* (ed.), Recherches sur les institutions byzantines, vol. I, Berlin - Amsterdam 1967

Hagenmeyer H., Chronologie de la Première croisade (1094-1100), Paris 1902

Heers J., Libérer Jérusalem. La première croisade (1095-1107), Paris 1995

Hendrickx B., Les chartes de Baudouin de Flandre comme source pour l'histoire de Byzance, Βυζαντινά 1 (1969) 59-80

Hussey J. H. (ed.),The Cambridge Medieval History, t. IV, The Byzantine Empire, Part I, Byzantium and its Neighbours, Cambridge 1966

Kazhdan A., (sv.) Megas doux, Oxford Dictionary of Byzantium, New York 1991, t. 2, 1330

Kazhdan A., (sv.) Melnik, Oxford Dictionary of Byzantium 2, 1337

Kostova E., Medieval Melnik. From the End of the 12th to the End of the 14th century. The Historical Vicissitudes of a Small Balkan Town, Sofia 2013

Kravari V., Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989

Kyriakidis S., Warfare in Late Byzantium, 1204-1453, Leiden 2011

Laurent V., Les Bulles métriques dans la sigillographie Byzantine, Hellenica 5 (1932) 137-174

Lemerle P., Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945

Longnon J., L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949

Longnon J ., Les compagnons de Villehardouin, Genéve 1978

Mango C., The Oxford History of Byzantium Oxford 2002

Nicol D., The Despotate of Epiros, Oxford 1957

Pljakov Zdr., La région de la Moyenne Struma aux XIIIe - XIVe siècles, Bulgarian Historical Review 2 (1986) 56-73

Popović M., Zur Topographie des spätbyzantinischen Melnik. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (2008) 107-119

Popović M., Melnik - Geschichte und Denkmäler einer Stadt an den Ausläufern des Pirin-Gebirges, Bulgaren in Osterreich 11 (2008) 16-18

Popović M., Die Siedlungsstruktur der Region Melnik in Spätbyzantinischer und Osmanischer Zeit, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* I 47 (2010) 247-276

Runciman St., The First Crusaders' journey across the Balkan peninsula, Byzantion 19 (1949) 207-221

Runciman St., A History of the Crusades, vol. I: The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem, Cambridge 1951

Schlumberger G., Les sceaux Byzantins, Paris 1884

Stiernon L., Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros, Revue des études byzantines 23 (1965) 222-243

Vlachos T. N., Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon, Thessaloniki 1969

Adrianova-Peretts V. P., Istorija russkoj literatury, izdn. *A. S. Orlov*, *V. P. Adrianova-Peretts, N. K. Gudzij* (izdn.), Mosкva-Leningrad 1941

Adžievski K., Prvite nikejski osvojuvanija vo Makedonija s likvidiraneto na Solunskoto tsarstvo, Istorija 19, 1 (1983) 169-179

Aladžov Ž., *Fŭrkov Ju.*, *Christov V.*, (sv.) Pŭtištata, Entsiklopedičen rečnik Kustendil, 546

Angelov D., Sŭobštitelno-operatsionni linii i osvedomitelna služba vŭv vojnite i vŭnšnopolitičeskite otnošenija meždu Bŭlgarija i Vizantija prez XII-XIV veк, Izvestija na Bŭlgarskoto istoričesko družestvo 22-24 (1948) 214-248

Angelov D., Srednovekovnijat Velbŭžd (VII-XIV в.), v red. G. Krŭsteva (red.), Sbornik Kustendil i Kustendilsko, Sofia 1973, 62-84

Angelov G., Melniк, Sofia 1975

Andreeva M., Očerki po кul'ture vizantijskogo dvora v XIII veke, Praga 1927

Balasčev G., Slovenski nadpisi iz Jugozapadna Bŭlgarija, Minalo II (1911) 191-210

Benderev A. F. (izdn.), Voennaja geografija i statistika Makedonii i sosednych s nej oblastej Balkanskogo poluostrova, St Petersburg 1890

Biljarski Iv., Kŭm vŭprosa za administrativnoto ustrojstvo v Iztočna Maкedonija oкolo sredata na XIII vвeк, Istoričeski Pregled 1 (1993) 88-95

Bicili P., Novgorodskie skazanija o IV[om] кrestovom pochode, Istoričeskie izvestija 3-4 (1916) 53-60

Božilov Iv., Familijata Asenevtsi (1186-1460), Sofia 1994[2]

Gagova K., Pŭrvijat кrŭstonosen pochod po Via Militaris, Minalo 3 (1996) 56-61

Georgiev Sv., Pŭrvijat кrŭstonosen pochod i bŭlgarskite zemi, Bŭlgarska istoričeska biblioteka I, 2 (1928) 69-115

Georgiev Sv., Četvŭrtijat krŭstonosen pochod i graf Balduin Flandŭrski, Bŭlgarska istoričeska biblioteka II, 2 (1929) 112-159

Georgieva S., Srednovekovnijat Melnik, Muzej i pametnitsi na kulturata, 14, 3 (1979) 6

Gjuzelev V., Božilov Iv. (red.), Istorija na srednovekovna Bŭlgarija VII-XIV vek, t. I, Sofia 1999

Dančeva-Vasileva A., Bŭlgarija i Latinskata imperija (1204-1261), Sofia 1985

Dimitrov Ch., Istorija na Makedonija prez srednovekovieto, Sofija 2001

Dujčev Iv., Melnik prez srednovekovieto, Duchovna kultura 45, № 7-8, (1965) 15-25

Žavoronkov P., Nikejsko-bolgaskie otnošenija v seredine XIII veka, Byzantinobulgarica 7 (1981) 195-198

Zlatarski V. N., Istorija na bŭlgarskata dŭržava prez srednite vekove, Sofia 1994[2]

Ivanov J., Severna Makedonija. Istoričeski izdirvanija, Sofia 1906

Irečeк K., Knjažestvo Bŭlgarija. čast II. Pŭtuvanija po Bŭlgarij, Plovdiv 1899

Istorija srpskog naroda. t. 1. Od najstarijih vremena do Maričкe bitke (1371), Beograd 1981

Karamzin N. M., Istorii gosudarstva Rosijskogo, vol. III, St Petersburg 1818

Kovačev G., Razmisli vŭrchu proizchoda i sŭdbata na edin blagorodnik ot XIII veк – Radomir ot № 16 v "Ponemata na Diafora" na Dimitŭr Chomatian, Izvestija na istoričeski muzej Kjustendil XVI (2010) 37-51

Koledarov P., Političeska geografija na srednovekovnata bŭlgarska dŭržava, t. II, (1186-1396), Sofia 1989

Krŭstev K., *Christov V.*, (sv.) Kjustendilskata kotlovina, Entsiklopedičen rečnik Kjustendil, 22, 351

Limonov Ju. A., Letopisnie Vladimiro-Suzdal'skoj Russi, Leningrad 1967

Lišev Str., Bŭlgarskijat srednovekoven grad, Sofia 1970

Ivanova-Mavrodinova V., Grad Melnik-Slavovata stolitsa, Rodina I, 4 (1938-39) 110-112

Maksimović Lj., Vizantijska provincijska uprava u doba Paleologa, Beograd 1972

Matanov Chr., Knjažestvoto na Dragaši. Kŭm istorijata na severoiztočna Makedonija v predosmanskata epocha, Sofia 1997

Matanov Chr., Srednovekovnite Balkani. Istoričeski očertsi, Sofia 2002

Meščerskij N. A., Drevnerusskaja povest' o vzjatija Tsargrada frjagami v 1204 godu, Trudy Otdela drevnerusskoj literaturi 10 (1954) 120-135

Mitova-Dzonova D., Archeologičeski pametnitsi v Perniški okrŭg, Sofia 1983

Mutafčiev P., Istorija na bŭlgarskijat narod, Sofia1992[2]

Mutavčieva V., Ritsarjat, Sofia 1970

Nestorova E., Kalajdžiev G., Melnik. Istoriko-geografski očerк. Sofia 1969

Neševa V., Srednovekovnijat Melnik, Vekove № 2 (1981) 36-50

Neševa V. (red.), Sbornik Melnik. Gradŭt v podnožieto na Slovovata krepost, t. I, Sofia 1989

Neševa V., Melnik. Bogožidanijat grad. Sofia 2008

Nikolov G., Samostojatelni i polusamostojatelni vladenija vŭv vŭzpbnovenoto Bŭlgarsko tsarstvo (кraja na XII – sredata na XIII v.). Sofia 2011

Nikolov M., Stranstvaštijat ritsar. Opit za istoričeska vŭztanovka, Sofia 2001

Novaković St., Srbi i Turci XIV - XV veka: Istorijske studije o prvim borbama s najezdom Turske pre i posle boja na Kosovu, Beograd 1960[3]

Petrov P. (red.), Istorija na Bŭlgarija, t. 3, Vtoro bŭlgarsko tsarstvo, Sofia 1982

Petrov P. (red.), *Irečeк K.*, Istorija na bŭlgarite, pod red. P. Petrov, Sofia 1999

Pljakov Zdr., Oblastta na Sredna Struma prez XIII-XIV v. (Poselišten život), Vtori meždunaroden kongres po Bŭlgaristika, Sofia 13 мaj – 3 juni 1986 г. Doкladi, vol. 6, Bŭlgarskite zemi v drevnostta. Bŭlgarija prez srednovekovijeto, Sofia 1987 332-355

Rajčić M., Osnovno jezgro države Dejanovića. Prilozi našoj istoriskoj geografiji, Istorijski časopis IV (1952-1953) 227-243

Savvaitov P., Putešestvije novgorodskogo archiepiskopa Antonija v Tsar'grad v kontse XII-go stoletija, St Petersburg 1872

Sefterski R., Krŭstev K., (sv.) Gorna Graštitsa, Entsiklopedičen rečnik Kjustendil, 140

Strezov G., Dva sandžaka ot iztočna Makedonija, Periodičesko spisanije na Bŭlgarskoto knižovno druže-stvo 37-38 (1893) 809-860

Tvorogov O. V., Pamjatniki literaturi drevnej Russi XIII veka, izdn. *A. A. Dmitriev* i *D. S. Lichačev*, t. III Mosкva 1981

Ternovskij F., Izučenie vizantijskoj istorii s' j ee tendentsioznoe priloženie v Drevnej Rusi, Kiev 1875

Tomov T., Kondofrej – edin interesen toponim v dolinata na Sredna Struma, Godišnik na Tsentŭr za Slavjano-vizantijski proučvanija "Iv. Dujčev" 92 (2002) 251-258

Uspenski F. I., Istorija Vizantijskoj imperii, t. III Moskva-Leningrad 1948

Ferjančić B., Počeci Solunske кraljevine (1204-1209), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 2/2 (1964) 101-116

Charbova M., Otbranitelni sŭorŭženija v Bŭlgarskoto srednovekovije, Sofia 1981

Tsankova-Petkova G., Bŭlgarija pri Asenevtsi, Sofia 1978

Tsevtkov B., Melnik, Sofia 1971

Čoleva-Dimitrova A. M., Selišnite imena ot Jugozapadna Bŭlgarija. Izsledvane rečnik, Sofia-Rodomir-Moskva 2002

Šachmatov A. A., Kievskij načal'nij svod 1095, Sbornik statej i materialov, Moskva-Leningrad 1947

Тома Томов
(Нови бугарски универзитет, Софија, Бугарска)

КО ЈЕ БИО ЕПОНИМ СЕЛА СА ЗАГОНЕТНИМ ИМЕНОМ *КОНДОФРЕЈ* У ДОЛИНИ СТРУМЕ?

Чланак се бави особом за коју би се могло узети да је била епоним села Кондофреј у долини горње Струме. Избор је ограничен на четири особе: Готфрид, гроф Бујона, војвода Доње Лотарингије; витез Четвртог крсташког рата; Балдуин, гроф Фландрије или Манојло Кондофре, заповедник никејске флоте. У раду се углавном разматра могућност да се предност да последњем. Не можемо знати какву је улогу Кондофре имао током балканског похода Јована III Ватаца у јесен 1246, пошто наш главни извор, Георгије Акрополит, о томе не говори. Поклањајући пажњу локалној легенди, можемо наћи значајно сведочанство које се чини да је било занемарено до сада. Она нам говори да је Теодор Ласкарис поседовао вилу близу савременог села Чуковец, удаљеног готово 2 км од села Кондофреј, која се звала „Ласкарисова палата". Могуће је да под одредницом „Ласкарис" пре треба препознати снажну назнаку о дубоком никејском продору у ту област него име одређене особе. Путања победоносног никејског похода на Балкану 1246. године, који је предузео Јован III Ватац, то потврђује, а ишла је напоредо са током реке Струме. У складу са нашим тренутним знањем, било би најбезбедније претпоставити да је после похода, за одбрану села Кондофреј или најсеверније тачке до које су допрле никејске снаге дуж реке Струме био одговоран Манојло Кондофре. Тако је област реке Струме постала граница између Никеје (касније Византије) и Бугарске, која је остала мирна до последње две деценије XIII века. Под Ласкарисима, који су владали из Никеје, селу Кондофреј је било намењено да служи као бастион за заштиту области горње Струме од могућих напада Бугара. У вези с тим, чини се да је име добило не по неком хероју који је погинуо на бојном пољу него по Манојлу Кондофреу, никејском управитељу, који је у њему имао своје седиште.

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

UDC: 133.4(495.02):929"13"
930.85(=16)(495.02) "13"
DOI: 10.2298/ZRVI1451151H

JONEL HEDJAN
(Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris)

MAGICAE TRANS FINES
LE PARCOURS DE DEUX MAGICIENS DU XIVE SIÈCLE

En analysant le destin de deux magiciens byzantins de la deuxième moitié du XIVe siècle, cet article essaie de présenter le côté moins connu des relations culturelles byzantino-slaves, au-delà de la vision hésychaste. La magie byzantine ainsi que les modalités de sa transmission en Bulgarie à la veille de la conquête turque seront présentés à partir des sources disponibles.

Mots clés: Magie, Sciences occultes, Bulgarie, Byzance, XIVe siècle.

By analyzing the fate of two Byzantine magicians in the second half of the fourteenth century, this article tries to present the less known aspect of the Byzantine-Slavic cultural relations beyond their hesychast vision. Byzantine magic and its transmission in Bulgaria, on the eve of the Turkish conquest, are presented from the available sources.

Keywords: Magic, Occult sciences, Bulgaria, Byzantium, XIVth century.

"No medieval writer whether on science or magic can be understood by himself but must be measured in respect to his surroundings and antecedents."[1]

Deux sources bulgares,[2] du XIVe et du XVe siècle ont préservé de l'oubli un aspect intéressant de l'influence Byzantine sur la société bulgare au XIVe siècle. Il s'agit

1 *L. Thorndike*, A History of Magic and Experimental Science, I, New York 1923, 3-4, p. 41.

2 Il s'agit respectivement de Borilov Sinodik [Le Synodikon de Boril], éd. et trad. en bulgare *I. Božilov*, *A. Totomanova*, *I. Bilarski*, Sofia 2010 et de Panégyrique du patriarche Euthyme de Tarnovo par Grigorij Camblak édité par *E. Kałužniacki* dans Aus der panegyrischen litteratur der Südslaven, Vienne, 1901, réim., Variorum reprints, Londres, 1971, et par *P. Rusev*, *I. Galabov*, *A. Davidov*, *G. Dančev*, Pohvalno slovo za Evtimij ot Grigorij Camblak [Panégyrique d'Euthyme par Grigorij Tsamblak], Sofia, 1971, et traduit en français par *R. Bernard*, Panégyrique du patriarche Euthyme de Tarnovo par Grigorij Camblak, Revue des Études Slaves 60, fascicule 2, 1988, 291-312.

de l'activité de deux magiciens byzantins en terre Bulgare dans le second quart du XIVe siècle, qui, après leur exil de l'Empire byzantin, reprirent leur activité en Bulgarie, où ils avaient trouvé refuge. Leur activité démontre sans ambiguïté que l'influence Byzantine sur les pays slaves orthodoxes des Balkans couvrit bien des aspects de la vie quotidienne, y compris la magie pratiquée dans tous les milieux à Byzance. Or, à Byzance le recours aux procédés magiques pour différentes raisons était assez commun et cela en dépit de la persécution de ses praticiens par les autorités impériales et ecclésiastiques, qui y voyaient un danger potentiel pour le pouvoir en place ainsi qu'un commerce avec le diable.[3]

L'utilisation des pratiques magiques byzantines dans les pays slaves orthodoxes des Balkans est une réalité confirmée par les textes magiques préservés dans différentes versions du slavon ecclésiastique. Une grande partie de ces textes préservés est constituée des traductions en slavon de textes grecs. D'après la classification de ces textes faite par R. Mathiesen, ils sont divisés en trois groupes : le premier groupe est constitué des charmes, sorts, incantations, et prières magiques, y compris les inscriptions sur les amulettes ; le deuxième groupe correspond à différents textes de divination ; tandis que le troisième groupe contient les textes sur la magie naturelle, c'est-à-dire sur les propriétés magiques des plantes.[4] L'activité de nos deux magiciens du dernier quart de XIVe siècle s'inscrit ainsi dans ce processus continu de la transmission des sciences occultes de Byzance envers les peuples slaves.

Prenant comme exemple l'activité de ces deux magiciens constantinopolitains à Tarnovo, ce travail a pour but de présenter le côté moins connu des relations culturelles byzantino-slaves dans la seconde moitié du XIVe siècle, au cours d'une période chronologiquement restreinte et souvent monopolisée par la vision hésychaste, en mettant en valeur les aspects moins « orthodoxes » mais tout aussi présents des échanges culturels entre les Grecs et Slaves durant ces temps particulièrement troublés pour les peuples chrétiens des Balkans.

La grille de lecture de nos sources slaves, même si elles sont en nombre très limité, permet d'entrevoir l'activité de nos magiciens byzantins en terre bulgare. Malheureusement, ces sources, comme d'ailleurs chaque source narrative, ne donnent pas un plein aperçu des événements qu'elles décrivent. En effet, les sources, en général, cachent, altèrent et omettent autant qu'elles révèlent.[5] Mais, du fait de leur importance, il est

---

3 *A. Guillou*, Le diable byzantin, Byzantinisches Archiv, vol 19, ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ, Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60 Geburtstag, éd. *C. Scholz* et *G. Makris*, München – Leipzig, 2000, 45-55. Pour avoir un aperçu de la législation impériale concernant la magie voir : *S. Troianos*, Zauberei und Giftmischerei in mittelbyzantinischer Zeit, dans Fest und Alltag in Byzanz, éd *G. Prinzig* et *D. Simon*, München, 1990, 37-51. Sur les canons de l'Église concernant la magie voir : *M. Mavroudi*, Occult Science and Society in Byzantium : Considerations for Future Research, dans The Occult Sciences in Byzantium, éd. *P. Magdalino*, *M. Mavroudi*, Genève 2006, 39-96.

4 *R. Mathiesen*, Magic in Slavia Orthodoxa: The Written Tradition, dans *Byzantine magic*, éd. *H. Maguire*, Washington D.C. 1995, 155-178.

5 *P. Magdalino*, Occult Science and Imperial Power in Byzantine History and Historiography (9th-12th Centuries), dans The Occult Sciences in Byzantium, éd. *P. Magdalino*, *M. Mavroudi*, Genève 2006, 120.

nécessaire de chercher à comprendre aussi les raisons pour lesquelles leurs auteurs cachaient ou au contraire insistaient sur tel aspect particulier des événements décrits.

La présence et l'activité en Bulgarie de nos deux magiciens ne sont en fait mentionnées que par deux textes, écrits avec des objectifs différents. Le premier de ces textes, le *Synodikon de Boril,* est à la base une traduction bulgare du texte grec de *Synodikon de l'orthodoxie.*[6] Ce texte, fixe dans sa forme, est constitué d'une brève introduction et d'une série des anathèmes contre des hérétiques et des hérésies, auxquels sont opposés les vœux de longues années. Ce texte ne resta pas figé dans le temps mais au contraire suivit l'évolution historique, et aux formules anciennes « *se sont ajoutés au cours des siècles de nouveaux anathèmes et éternelles mémoires.*»[7]Ainsi, le texte bulgare du *Synodikon*, après sa traduction, suivit le même destin que son modèle grec. En effet, le *Synodikon de Boril* fut remanié à plusieurs reprises,[8] entre autres, pour y ajouter les condamnations des nouveaux ennemis de l'orthodoxie. De cette façon pendant sa dernière rédaction, à l'époque du patriarcat d'Euthyme de Tarnovo (1375-1393) , l'anathème de nos deux magiciens de Constantinople y fut rajouté.[9] Il est important d'insister ici sur le fait que, selon les chercheurs bulgares, cette rédaction, avec ces rajouts, fut, dans la majeure partie, l'œuvre du patriarche Euthyme lui-même.[10] Cela signifie que nous avons devant nous un témoignage contemporain de première main, certes très partial, ce qui est déjà le cas par la nature même de ce texte, mais qui reste malgré tout un témoignage très important de l'activité de nos deux magiciens et de la réaction d'Euthyme contre ces activités.

Le deuxième texte qui mentionne les deux magiciens venus de Constantinople, *Panégyrique d'Euthyme par Grégoire Tsamblak*, fût écrit une trentaine d'années après la dernière rédaction du *Synodikon de Boril*. L'auteur de ce *Panégyrique,* Grégoire Tsamblak (v. 1365-1419/20), est une figure de premier plan de l'orthodoxie slave de l'époque.[11] Moine à Tarnovo dans sa jeunesse, il fut en relation étroite avec le patriarche Euthyme, dont il écrit le *Panégyrique* probablement peu avant 1414, l'année de sa nomination en tant que métropolite de Kiev.[12] Ce texte hagiographique montre

---

6 Le Synodikon de l'orthodoxie est un texte par lequel est fêtée la restauration des images après la fin de la crise iconoclaste en 843. Voir : Synodikon de l'orthodoxie, éd. et trad. fr. par *J. Gouillard, TM* 2, 1967.

7 *G. Dagron*, La « querelle des images », *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* vol 23, n°6, 1968, 1347-1351.

8 D'après les éditeurs, l'analyse du texte de Synodikon de Boril, avait permis de déceler plusieurs rédactions, à voir : en 1235, *ante* 1256 (1277), *post* 1274, 1300-1323, 1323-1330, *post* 1331, *post* 1368, 1375-1393. Voir : Borilov Sinodik [Le Synodikon de Boril]…, 44 sq.

9 Borilov Sinodik [Le Synodikon de Boril]…, 178. Pour les différentes rédactions du Synodikon de Boril au cours des deux siècles voir : Op. cit., 26-54.

10 Op. cit., 44.

11 Sur sa vie : *M. Heppell*, *The ecclesiastical career of Gregory Camblak,* London, 1979, 29-35; *C. Hannick*, Grégoire Camblak, hiéromoine bulgare, métropolite de Kiev, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, t. 21, Paris, 1986, 1486-1488. Sur son œuvre littéraire : *J. K. Begunov,* Gradja za bibliografiju radova o Grigoriju Camblaku [Matériel pour une bibliographie d'ouvrages sur Gregory Tsamblak], Knjizevna istorija[L'histoire littéraire], t. 24, 1974, 771-792 (bibliographie complète).

12 *R. Bernard,* Panégyrique du patriarche Euthyme de Tarnovo par Grigorij Camblak, Revue des Études Slaves 60, fascicule 2, 1988, 291.

que Tsamblak fut un écrivain cultivé, qui suivait toutes les règles du genre littéraire et avait une bonne connaissance des Saintes Écritures. Mais dans son dessin de présenter le patriarche Euthyme comme un saint, son récit néglige les questions pratiques. Ainsi, Tsamblak ne parle pas du procès qu'Euthyme aurait organisé pour condamner les deux magiciens, et se contente de donner une image simpliste des événements pour démontrer la force morale et spirituelle d'Euthyme.

Les deux textes ne donnent bien évidement que le point de vue officiel « orthodoxe », partial, des événements et des personnages qu'ils décrivent. Certes, il aurait était naïf de s'attendre à autre chose et espérer avoir devant soi un texte impartial. Comme nous ne pouvons pas nous appuyer sur des sources impartiales, qui sont hélas inexistantes, il va falloir faire avec ce qui existe en essayant d'en tirer des conclusions et en analysant les informations dont nous disposons.

Avant tout autre chose, il est indispensable de retranscrire d'abord les passages des textes qui vont servir de base pour la suite de ce travail, d'autant plus que ces textes sont restés longtemps réservés à un usage quasi exclusif des chercheurs slavophones.

Citons maintenant ces deux textes.

Voici le passage du *Synodikon de Boril*[13] :

« **Фоудоулѣ. и оучителѣ его пїрѡпоула. иже въсечьстнѫѩ икѡнѫ прѣчистыѫ бцѫ поправшїихь. и влъхвованїа различнаа показавших҄ь. и архїереѫ и сщенникы и инѡкы хоулами различными обл[о]ж[и]вшїих҄ь. и сщенныѫ црк[ви] опоганивши. и ж[и]вѡтворѧщїи крстъ..... имже знаменани быхѡм[ь вь]... днь избавленїа. и ина мно[га]... безчинїа показавшїих[ь] анаѳема**»

« *Sur Phoudoulès et son maître Pyropoulos qui ont souillé l'icône digne de chaque vénération de la Theotokos immaculée et qui ont montré des sorcelleries différentes, et ont couvert avec des différents blasphèmes les évêques, les prêtres et les moines et ont profané les saintes églises et la croix source de la vie avec laquelle nous avons été éclairés le jour de la délivrance, et ont fait de nombreux autres outrages : Anathème.* »

Et voici le passage du *Panégyrique d'Euthyme par Grégoire Tsamblak*[14] :

« **И бѣ и се хоудожьство пастырево, ѩко и дивїи ѡвца оукротѣваѩ, приложенїе стадоу сътворѧше. Зри и дрѫгое пастырю достоиное, ѩко и звѣрїе, таже и мнозѕи сѫщи, не стрѣлами, не пращею, не песїм гоними лаѩнием, но неоусопное того бοѩще сѧ и гласа ѩко грома трепещѹще, далеча стада ѡтбѣгахоу. Повѣм же едино ѡт многых, еже и многым тогда было тамошним вѣдомо. Нѣкто Пиронъ, Несторїевы ереси топлъ хранитель и Акиндиновы и Варламовы, к сим и иконоборьскыѩ славы боуда поборникъ, ѡт Константинова града исшед, в Терновьскыи**

---

[13] Borilov Sinodik [Le Synodikon de Boril], *éd. et trad. en bulgare I. Božilov, A. Totomanova, I. Bilarski, Sofia 2010,* 178.

[14] *E. Kałužniacki*, Aus der panegyrischen litteratur der Südslaven, 45-46.

приходить град, ѡвчею лицемѣрѧ сѧ кожею, волкъ боуда. И понеже нѣкоего ѡбрѣте тамо лжеинока Ѳеѡдосїѧ, прозванїем Фоудоулѣ, томоу единомоудрена и въ всѣм съгласна, (и которыѧ ꙁлобы не всѣѧ сѣмена ꙁлаѧ сїѧ двоица, растлѣваѧ цръковное тѣло, развращенными оучении раꙁдѣлѧѧ множьство и въстанїе сътворѧѧ и паче ѩже при цари велможа и началникы властем волхванїи и мечтанїем бѣсовскым ѡбою родивше) на великѫ бѣдꙋ колѣбахоу православное стадо, понеже ѡбыче послꙋшное равнѣ и в добрых и въ ꙁлых ревновати начальствоующим. Что оубо небесныи ѡнъ чловѣкъ ? Ѩко сїе оувѣдѣ, трѫбам свѧщенникь ѡнѣх оуподобивъ свои гортань, имиже Ерихоньскыѧ стѣны падоша, и ста мѫжьскы к ниꙁложенїю гоубителства ѡного, д[ь]немь люди ꙁбираѧ въ цр[ъ]ковь и сих потврьждаѧ, наставлѧѧ, рѣшаѧ недооумѣннаѧ, ѡбличаѧ ꙁлыѧ плевелы, въ нощех же, молѧ сѧ съ слеꙁами, прошаше съвыше ѡт бога помощеи. И абие ѩко Іаннїѧ и Ямврїѧ сих ниꙁложи, ѩко Ямалика побѣди, ѩко свѧщенникы стѫда слова ꙁакла ножем, иже приснодѣвыѧ всечьстноую иконѫ ножем ꙁбодших, и ѩко Ярвскыѧ волкы далече ѡт предѣлъ цръковных ѡтгна. »

« Voici encore un trait de son habileté de pasteur : il apprivoisait même les brebis sauvages et les ajoutait à son troupeau. Voyez encore une autre qualité qui convient à un pasteur : si nombreuses qu'elles fussent et sans qu'il fût besoin pour les chasser de flèches, d'une fronde ou d'aboiements de chiens, les bêtes sauvages le craignaient sans connaître de répit, et, redoutant sa voix comme le tonnerre, fuyaient loin de troupeau. Je vais relater un fait, parmi tant d'autres, qui fut bien connu alors des gens de l'endroit. Un certain Piron, ardent défenseur de l'hérésie de Nestorius, d'Akindin et de Barlaam, qui était en outre un champion de la doctrine iconoclaste, ayant quitté la ville de Constantin, arrive à Tirnovo, vrai loup se dissimulant sous une toison de brebis. Là il rencontra un faux moine, Théodose surnommé Fudul, animé des mêmes dispositions et en tout points d'accord avec lui. De quelle abomination ce couple abominable ne répandait-il pas la semence ? Il corrompait le corps de l'Église, divisait le peuple par ses doctrines perverses, fomentait une insurrection, et surtout égarait la raison des boyards de la cour et des gens en place par ses sortilèges et ses chimères diaboliques. Ces gens-là entraînaient le troupeau des orthodoxes vers de graves dangers, car ce troupeau est docile et à l'habitude d'imiter ses conducteurs dans le bien et le mal. Que fit donc alors cet homme céleste ? Dès qu'il eut appris cette nouvelle, embouchant la trompette de ces fameux prêtres qui renversèrent les murailles de Jéricho, il entreprit courageusement de venir à bout du fléau ; le jour, il rassemblait les gens dans l'église, les affermissait, les instruisait, tranchait les questions ambiguës , confondait les semeurs de zizanie, la nuit, il priait, invoquant avec des larmes le secours d'en haut. Et aussitôt, il terrassa ses adversaires comme furent terrassés Jannès et Jambrès, il les vainquit comme fut vaincu Amalek, il les transperça du couteau de sa parole comme les prêtres de l'infamie qui avaient percé de leur couteau la très vénérable icône de la Sainte Vierge et il les chassa loin des frontières de l'église comme des loups arabes. »[15]

[15] Traduit en français par *R. Bernard*, Op. Cit., 309-310.

La première chose que nous pouvons remarquer est que, dans les deux textes, il s'agit bien de deux magiciens venus de Byzance. Le premier est un certain Phoudoulès (Fudul),[16] mentionné sous le même nom dans les deux textes, pseudo-moine. Le deuxième personnage pose plus de difficultés car il est appelé différemment dans les deux textes. Bien évidemment, la question qui se pose en premier est la suivante: s'agit-il dans les deux textes d'un même personnage? En effet, Tsamblak parlait d'un certain Piron, inconnu par ailleurs sous ce nom, tandis que le *Synodikon de Boril* mentionne un certain Pyropoulos. Selon les chercheurs qui se sont déjà penchés sur cette question, et dont nous ne contestons pas les conclusions, il s'agit bien d'une seule et même personne, qui est le médecin grec Syropoulos.[17] Cette variété des noms donnés à un même personnage est expliquée d'abord par le fait que le nom grec de Syropoulos était tout simplement déformé intentionnellement dans le *Synodikon de Boril* en Pyropoul (*pyropoulos – vendeur de feu, i.e. créateur de l'agitation)*, tandis qu'en même temps Piron renvoie à Pyropoul. Il est en effet fort probable que Tsamblak a trouvé leur nom dans le *Synodikon de Boril*[18], même s'il ne fait pas de doute que son *Éloge d'Euthyme* est inspiré par la *Vita de Théodose de Tarnovo* et que la plupart des informations concernant nos deux magiciens s'appuient sur la description du moine Théodorite dans cette *Vita*[19]. De cette manière, Fudul, mentionné par nos textes bulgares, peut être identifié comme étant Phoudoulès[20] tandis que Pyropoul/Piron est bel et bien Syropoulos,[21] tous les deux bien connus d'ailleurs grâce aux registres du patriarcat constantinopolitain de l'époque.[22]

Ainsi, ces textes bulgares doivent être à la fois confrontés et comparés aux registres de patriarcat de Constantinople et à ce que l'on peut connaître du milieu et des activités des magiciens de l'époque, afin d'éviter leur isolement, ce qui serait fâcheux. Enfin, il est important de faire ceci en suivant les méthodes de l'anthropologie

---

[16] Sur Phoudoulès consulter : *E. Trapp,* Theodosios Phudules, Byzance et les Slaves. Mélanges I. Dujčev, Paris 1979, 445-449.

[17] Borilov Sinodik [Le Synodikon de Boril]*, éd. et trad. en bulgare I. Božilov*, *A. Totomanova*, *I. Bilarski*, *Sofia 2010,* 47. Voir: *A. Rigo*, Monaci esicasti e monaci bogomili. Le accuse di Messalianismo e Bogomilismo rivolte agli esicasti et di problema dei rapporti tra Esicasmo e Bogomilismo, Florence 1989, 123 sq.

[18] *D. Gones*, Trnovska knizhovna shkola*,* 3, Sofia, 1984, 324-339 ; *R. Bernard,* Op. cit., 308. L'influence incontestable exercé par la Vie de Théodose de Tarnovo dans l'*Eloge d'Euthyme* est aussi visible.

[19] Pour cette raison, il est nécessaire de prendre avec de fortes précautions les accusations portées par Tsamblak contre eux. En effet, il les accuse d'être les partisans de Barlaam et Akyndinos. Or, aucune autre source, qu'il s'agisse du Synodikon de Boril, ou, au contraire, des sources grecques (dont nous allons exposer le contenu plus loin), ne mentionnent leur appartenance au parti anti-palamite, mais au contraire elles ne font état que de leur sorcellerie. Ainsi, il est fort probable que ces accusations de Tsamblak n'avaient pas pour dessin de décrire une réalité historique, mais au contraire d'essayer de rapprocher le plus possible le patriarche Euthyme, ainsi que ses actions dans sa lutte contre les hérésies, de Théodose de Tarnovo (figure emblématique de l'hésychasme bulgare et maître spirituel du patriarche Euthyme).

[20] PLP n°30025.

[21] PLP n° 27199 .

[22] MM, I, 541-550; Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, t. I, Les actes des patriarches, fasc. 5: Les regestes de 1310 à 1376, éd. *J. Darrouzès*, Paris 1977, n°2572-2575, 480-486.

historique pour tenter de se donner une idée de ce que fut la magie à Byzance en cette période, avant que le processus des grandes conquêtes ottomanes dans les Balkans, qui était déjà engagé, ne fût terminé.

*

Des informations plus précises sur la magie pratiquée par Syropoulos et Phoudoulès peuvent être trouvées dans les sources grecques déjà mentionnées. En effet, dans le cadre des procès contre la magie menés devant le tribunal patriarcal de Constantinople, Phoudoulès et Syropoulos furent jugés pour leur pratique des sciences occultes et condamnés à l'exil, ce qui *in fine* les amena en Bulgarie, où ils continuèrent à les exercer. Ces procès byzantins contre la magie au XIVe siècle, ainsi que la situation et l'atmosphère à Constantinople et dans l'Empire, qui ont largement contribué à leur existence, ont été analysés par C. Cupane dans son travail[23] en conséquence, il est juste nécessaire de rappeler ici, en quelques lignes, le cas de nos deux personnages pour voir pour quel type de transgression ils furent déclarés coupables et condamnés.

Voici le rappel de l'affaire : En 1370, le patriarche Philothée Kokkinos, ouvrit une série des procès qui aboutirent à la condamnation des magiciens, dont une partie étaient des clercs. La dénonciation de Phoudoulès de la part d'une personne notable, probablement insatisfaite, trompée par les services de Phoudoulès,[24] déclencha tout ce processus.[25] Phoudoulès apparaît dans cette accusation comme un magicien aguerri ayant une connaissance poussée des sciences occultes, qui utilisa des incantations et des sortilèges pour séduire les femmes. Revenu à Constantinople, car il avait été déjà auparavant traduit devant le synode pour ces pratiques,[26] il avoua et se soumit aux sanctions prévues par des canons.[27] Interrogé sur la provenance des livres magiques trouvés en sa possession, il dénonça le médecin Syropoulos. Ce dernier, qui avait été aussi, comme Phoudoulès, déjà poursuivi par le passé par le synode pour la pratique de la magie, fut convoqué sur-le-champ et interrogé lui aussi sur l'origine de ses nouveaux livres de magie, car peu auparavant les siens avaient été publiquement jetés au

---

[23] *C. Cupane*, La Magia a Bisanzio nel secolo XIV : Azione e Reazione, JÖB 29, 1980, 237-262; *Eadem,* Magie und Zauberei im späten Byzanz im Lichte des Patriarchatsregisters von Konstantinopel, Historicum, 96, 2008, 49-53.

[24] *C. Cupane*, op. cit., 252.

[25] Il est fort probable que cette dénonciation s'inscrive dans le cadre d'une opération préparée contre les magiciens. Voir : *Dar. Reg.* n°2572, 481; *C. Cupane*, ibid ; *M-H; Congourdeau,* Un procès d'avortement à Constantinople au 14e siècle, REB, 40, 1982, 104-105; *E. Mitsiou,* Das Leben der Kirche von Konstantinopel im Spiegel das Patriarchatsregisters : Zwischen Ideal und Devianz – Mönche, Kleriker, Laien, Konvertiten, Häretiker und Zauberer, Ostkirchliche Studien, 58, 2009, 216-219.

[26] Malheureusement, le document ne nous donne rien de précis sur cette première comparution devant le synode. Cette condamnation antérieure reste de date indéterminée, comme celle de Syropoulos, mentionnée un peu plus loin dans le texte.

[27] MM, I, 543. Comme nous le savons le synode ne va pas se contenter de ne lui imposer qu'une pénitence, mais va exiger en plus des autorités civiles de l'exiler aussi des terres byzantines.

feu.[28] Syropoulos dénonça à son tour un certain Gabrièlopoulos.[29] La vie exemplaire de Gabrièlopoulos provoqua l'incrédulité des autorités, qui pensaient qu'il s'agissait d'une pure calomnie de la part de Syropoulos. Mais comme Syropoulos maintenait son accusation, des archontes de l'église furent envoyés chez Gabrièlopoulos pour perquisitionner. Ils y trouvèrent un nombre considérable des livres magiques dont les Cyranides[30] et un cahier plein d'incantations démoniaques compilées par le papas Démétrios Chloros,[31] protonotaire de la Grande Église.[32]

La condamnation à l'exil de Syropoulos, Gabrièlopoulos et Phoudoulès,[33] ainsi que le confinement de Chloros dans le monastère de Péribleptos,[34] dans lequel il posséda des adelphata, ne mirent point fin aux procès menés contre la sorcellerie par le patriarche Philothée, car les dénonciations de Syropoulos amenèrent à des nouveaux procès et condamnations.[35] Ces procès, qui s'inscrivent sur la liste des procès menés par le tribunal patriarcal au cours du XIVe siècle contre la sorcellerie, étaient animés par le souci des patriarches de réformer les mœurs byzantines de cette époque, responsables selon eux des malheurs du temps. Ils suggèrent qu'à la suite de l'insécurité générale qui s'est répandue progressivement à travers tous les Balkans durant ce siècle, en raison, en grande partie, des guerres internes très répandues à cette époque, des conquêtes ottomanes mais aussi de l'épidémie de peste, les services des sorciers furent plus demandés compte-tenu du désir humain, dans une époque particulièrement instable, de contrôler autant que possible sa propre existence et son destin. En effet, il ne faut pas perdre de vue que le désir fondamental de la magie est de franchir les obstacles matériels de l'existence humaine.

Les procès des clients et des collaborateurs de Syropoulos permettent de voir quelques cas pratiques de recours au service de sorciers, tel que Syropoulos, dans la société byzantine de ce XIVème siècle, dont les mœurs sont critiquées dans un texte de Joseph Bryennios. Même en acceptant avec réserve la description exubérante faite

---

28 *Dar. Reg.* n°2572, 481.

29 Sur ce personnage voir PLP, 3431.

30 Cyranides est essentiellement un manuel de magie pratique, qui comprend une quantité considérable de documents sur la création d'amulettes, qui a ses origines dans le premier siècle ou deuxième siècle après JC. Voir éd. *D. Kaimakis*, Die Kyraniden, 1980 ; aussi *M. Waegeman*, Amulet and Alphabet: Magical Amulets in the First Book of Cyranides, Amsterdam 1987.

31 Sur Démétrios Chloros et son parcours voir : *F. Cumont*, Démétrios Chloros et la tradition des Coeranides, Bull. de la Soc. nat. des Antiquaires de France, 1919, 175-191 ; *C. Cupane*, Op. Cit., 254 sq. ; *Dar. Reg.* n°2572, 483-484.

32 Sur la fonction de protonotaire voir : *J. Darrouzès*, Recherches sur les OFFIKIA de l'Église byzantine, Paris 1970, 355-359.

33 La raison qui parait justifier la condamnation à l'exil de ces trois personnages est qu'étant laïcs ils subissent une peine temporelle.

34 L'indulgence relative du tribunal envers Chloros, récidiviste et parjure, condamné à être enfermé au monastère de la Péribleptos et déposé de son sacerdoce est plus difficile à justifier. Selon l'hypothèse de Cupane, cette indulgence du tribunal patriarcal s'explique par les relations personnelles que Chloros avait à la cour byzantine. Voir : *C. Cupane*, Op. Cit., 254 sq.

35 *Dar. Reg.* n°2573-2575, 484-486 ; MM I, n° 292, 547-550. Même si ces procès ne concernent pas directement le présent travail, nous allons en tenir compte dans la mesure où ils vont nous permettre de mieux appréhender la problématique de notre sujet.

dans ce texte, nous pouvons y lire, entre autre, les lignes suivantes: « *Nous nous adressons journellement aux magiciens, aux devins, aux tziganes, aux sorciers ; pour toute maladie nous avons recours à la sorcellerie...*» .[36] Le rôle social joué par les sorciers dans la société byzantine du XIVe siècle apparaît ainsi incontestable. Les registres patriarcaux jettent ainsi involontairement une lumière sur « une classe sociale que apparaît rarement sur la scène littéraire et politique byzantine, la petite bourgeoisie, le bas clergé, le peuple simple, qui ignorent autant "la haute magie" des mathématiciens et des astrologues, que la magie "institutionnalisée" des devins de la cour mentionnés par les sources historiographiques. [37]

*

Examinons maintenant ce que le procès-verbal du procès dit sur les livres de magie trouvés et sur leur contenu. De tous les livres magiques saisis par les autorités ecclésiastiques durant ce procès, il ne mentionne que le nom des Cyranides. Néanmoins, y a-t-il un moyen d'en savoir plus sur le contenu et éventuellement le nom des autres livres ? Pour essayer d'apporter une réponse à cette question, nous devons d'abord nous interroger sur les modalités de la transmission textuelle des livres magiques. La transmission de ce contenu illicite suivait en général les règles correspondant à la transmission de tous les textes techniques, de contenu licite ou illicite[38] Or, celle-ci s'effectuait parallèlement à l'instruction orale. Cela explique l'existence de plusieurs versions du même texte ainsi que la fragmentation de certains textes. Toutes ces caractéristiques correspondent particulièrement aux textes occultes, pour au moins deux raisons : premièrement parce que les personnes qui pratiquaient la sorcellerie avaient des raisons impérieuses de ne pas écrire tout leur savoir occulte, car celle-ci étant considérée comme illégale, l'association d'une personne avec la sorcellerie pouvait s'avérer ruineuse et fatale pour la personne en question ; la deuxième raison, conséquence de la première, tient à ce que la transmission orale des savoirs occultes était indispensable afin de compléter les connaissances acquises à partir de textes existants. Pourtant, cela ne signifie pas qu'à Byzance n'existaient point des manuels de magie pratique, qui rassemblaient dans un endroit tout ce qui pourrait être utile à un magicien byzantin.[39] Les Cyranides appartiennent à ce type de manuel, ainsi que les textes groupés et connus sous le titre de *Traité magique de Salomon*.[40]

---

36 *L. Oiconomos*, L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu de XIV siècle d'après une page de Joseph Bryennios, Mélanges Charles Diehl, I, Paris 1930, 225.

37 *C. Cupane*, op. cit., 239; *M-H; Congourdeau,* op. cit., 106-107.

38 *M. Mavroudi*, op. cit., 87sq.

39 Ces manuels de la magie pratique peuvent contenir un nombre varié d'informations jugées utiles par leurs compilateurs : de l'astrologie, astronomie, formules d'incantations, liste des ingrédients nécessaires pour divers élixirs, procédures rituels, listes des démons et leurs propriétés, explications des symboles magiques etc. Pour plus des détailles voir : *R. P. H. Greenfield,* A Contribution to the Study of Palaeologan Magic, Byzantine magic, éd. *H. Maguire*, Washington D.C. 1995, 117-154.

40 Il s'agit des traités de la magie rituelle qui avaient circulé durant cette période. Selon *J.P. Boudet* ces traités, ponctués de nombreuses prières, conjurations et invocations adressées à Dieu, aux saints,

L'utilisation des *Cyranides* par nos personnages est, comme nous l'avons déjà vu, bien attestée, alors qu'en ce qui concerne l'identification des autres livres magiques utilisés par eux, les preuves implicites s'arrêtent malheureusement là. Néanmoins, le manque de preuve directe de l'utilisation de *Traité magique de Salomon* ne réduit pas significativement la probabilité de son utilisation par nos personnages. Car, le contexte dans lequel le procès verbal mentionne les livres trouvés et saisis chez Phoudoulès, Syropoulos, Gabrièlopoulos, ainsi que la brève description donnée du cahier, « *rempli de toutes sortes d'impiété, y compris des incantations, des chants, et des noms des démons* »,[41] composé par Chloros, laisse supposer qu'il s'agissait bien au moins des textes étroitement liées avec ce manuel mentionné. Et le fait que le cahier fut composé par Chloros ne diminue pas cette hypothèse, car ainsi que cela a été déjà évoqué, les compilateurs de ce type d'ouvrage textuel n'avaient pas l'intention de créer un œuvre littéraire, qu'on ne devait plus changer par la suite, mais au contraire un manuel pratique dont ils se servaient pour accomplir leur activité de magiciens. Ainsi, il est possible de supposer que le cahier de Chloros, ainsi que les autres livres trouvés durant ce procès du mois de mai 1370, dont un certain nombre copié aussi par Chloros, avaient en quelque sorte un contenu personnalisé, selon les besoins et la demande du chaque praticien de la sorcellerie. Évidement, l'utilisation des autres livres plus ou moins magiques par nos magiciens n'est aucunement exclue, mais au contraire fort probable surtout si on tient compte du niveau de connaissance de certains de nos protagonistes, c'est-à-dire du médecin Syropoulos et du protonotaire Chloros qui était bien formé en ἔλληνικῆς σοφίας[42] et avait une grande bibliothèque à sa disposition.

*

Il peut être dit sans beaucoup d'exagération qu'au XIVe siècle les événements qui se déroulaient à Byzance provoquaient tôt ou tard un écho en Bulgarie et que le cas de Phoudoulès et Syropoulos doit être considéré sous la perspective de cette influence. Or, la *Vie de Théodose de Tarnovo*[43] rapporte d'autres épisodes dans le même registre. Dans la partie de la *Vita* consacrée à la lutte de Théodose de Tarnovo contre les hérésies qui menaçaient la pureté de la foi, l'auteur décrit des événements forts intéressants pour notre sujet, comme nous avons déjà pu le constater.

---

et à des esprits de toute sorte, baignent dans une atmosphère religieuse davantage que les textes de magie astrale qui se rattachent plutôt à la tradition hérméutique. Mais il ne faut pas faire une distinction trop nette entre magie herméutique et magie salomonienne, de même qu'il ne faut pas en faire une entre magie naturelle et magie spirituelle ou démoniaque, car les rituels ont souvent le rôle de confronter la vertu réputée occulte des plantes ou des étoiles. Ainsi, les éléments spirituels et les éléments naturels, dans la magie, sont donc théoriquement distincts mais pratiquement complémentaires. Voir: Dictionnaire du Moyen Age, sous la direction de *C. Gauvard*, *A. de Libera* et *M. Zink*, Paris 2002, 863-864; *R. P. H. Greenfield,* Op. Cit., 129.

41 MM I, n°292, 544 ; *Dar. Reg.* n°2572, 481.

42 MM I, n°292, 545.

43 *Zhitije i zhizn prepodobnago otca nashego Theodosija [L'hagiographie et la vie de notre saint père Théodose],*éd. *V.N. Zlatarski*, СбНУНК, 20, 1904, 9-36.

La description commence par le cas d'un certain moine Théodorite venue à Tarnovo de Constantinople. Ce dénommé Théodorite se rendit responsable, selon l'auteur, de deux transgressions. Il fut non seulement le supporteur d' « impies », Barlaam et Akyndinos, dont il commença à répandre l'enseignement blasphématoire, mais en plus il pratiqua la magie avec laquelle il séduisit non seulement le peuple simple mais aussi les plus illustres, dans une telle mesure qu'une bonne partie de la ville le suivait.[44] Continuant sur les pratiques et rituels des adeptes de Théodorite, la *Vita* nous informe que Théodorite choisit un chêne aux alentour de Tarnovo, afin que ses adeptes puissent faire des sacrifices d'animaux et ainsi trouver un recours.[45] Bien évidement tout cela finit par provoquer la réaction de Théodore de Tarnovo qui, contre cette menace « hétérodoxe » et occulte, réagit en quittant son lieu de contemplation pour se rendre à Tarnovo afin d'instruire le peuple à adorer le vrai Dieu en trois Personnes, amener sur le bon chemin ceux qui se sont laissés tromper et chasser le séducteur lui-même qu'il couvrit de la honte éternelle.[46]

Plusieurs choses de ce récit hagiographique retiennent l'attention. Le fait que l'auteur accuse le moine Théodorite d'être un magicien en le taxant en plus d'être un anti-hésychaste rend perplexe. Certes, il ne faut pas exclure cette possibilité, car « il ne faut pas oublier que des moines byzantins et des membres du clergé n'étaient pas un groupe social étanche, cohérent dans ses tendances intellectuelles et homogène dans son contexte éducatif et social. Plusieurs années d'études touchant dans les sciences occultes ne pouvaient pas être complètement écartées en raison de l'acquisition d'une appartenance religieuse, surtout du fait que rejoindre le clergé ne dépendait pas nécessairement de la prédisposition religieuse d'un individu, mais que c'était aussi une carrière et une source de revenu, et que dans des circonstances particulières, il pouvait même être une punition. »[47] Néanmoins, le texte de la *Vita* laisse entrevoir le fort désir de l'auteur de dénigrer l'enseignement de Barlaam et Akyndinos à tout prix. Le fait que Théodorite est présenté comme un magicien habile, car il attire beaucoup d'habitants de Tarnovo et même des habitants illustres avec ses savoirs occultes, permet à l'auteur de trouver une explication aux succès gênants d'un anti-hésychaste, en les présentant comme l'œuvre du diable. L'œuvre de Théodorite est ainsi implicitement caractérisée comme étant un œuvre contraire à la volonté divine et faite en conséquence avec l'aide des pouvoirs démoniaques dont le but final est de faire perdre les âmes des croyants.[48]

---

44 *K. Petkov*, The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century, Leiden – Boston 2008. 296. Dans la description faite par Tsamblak dans son Éloge d'Euthyme, on retrouve presque les mêmes mots pour décrire l'influence exercé par Pyron/Syropoulos et Phoudoulès sur les habitants de Tarnovo. Voir l'extrait de cet Éloge cité plus haut.

45 Ibid.

46 *K. Petkov*, op. cit., 297.

47 La traduction française de la citation est faite à partir de : *M. Mavroudi*, op. cit., 80.

48 Le détail de rituels autour du chêne laisse penser qu'il s'agissait de rituels bogomiles, dont des traces folkloriques ont substitué en Bulgarie encore au XIXe siècle. Le moine Théodorite était-il aussi un bogomile, ou essaya-t-il simplement de se rapprocher de la communauté bogomile de Tarnovo, auprès de laquelle il essayait de trouver du succès ? Ce sont des questions auxquelles il est difficile de donner une réponse. Mais l'épisode de Théodorite permet de voir toute la complexité spirituelle qui régnait alors en

Mais comme la victoire des démons ne peut être que temporaire, il n'est pas étonnant de constater ensuite que l'arrivée du vrai servant du Dieu, l'hésychaste Théodore, avec son enseignement du vrai Dieu, suffit pour rétablir la vrai foi dans une ville qui, peu auparavant, était vue comme presque perdue, et pour chasser complètement le moine Théodorite.[49]

Dans cette description lyrique de l'auteur, plusieurs éléments font défaut. En effet, il n'est pas facile de déterminer d'une part avec l'aide de qui Théodose chassa Théodorite, et d'apprécier d'autre part quelle fut l'attitude officielle de l'Église bulgare et de son patriarche face à cette situation. Ce qui rapproche à première vue le récit fait par cet auteur de celui de Tsamblak est le rôle prédominant attribué à leur personnage principal. Certes, ces similarités peuvent s'expliquer par l'influence littéraire exercée sur Tsamblak par le texte attribué à Calliste et par son intention de présenter Euthyme comme quelqu'un qui suivait les traces de son maître Théodose. Mais, en laissant de côté ces intentions littéraires, il faut remarquer que malgré la ressemblance superficielle de l'épisode de Théodorite dans la *Vita de Théodose* avec celle de Phoudoulès et Pyropoulos, il existe une différence substantielle entre ces deux épisodes. Ainsi tandis qu'Euthyme réagit contre Phoudoulès et Pyropoulos en tant que chef de l'Église bulgare, Calliste présente la démarche de Théodose, qui n'est en fin de compte qu'un simple moine, comme complètement indépendante de ses supérieurs hiérarchiques, le patriarche inclus. De fait, la réaction du patriarche de Tarnovo de l'époque Théodose II (v.1348-1365) reste complètement inconnue par rapport au moine Théodorite et à son activité à Tarnovo. Néanmoins, il est difficile d'imaginer que, si l'activité du moine Théodorite était si importante, le patriarche Théodose II se serait contenté de rester simplement passif et d'attendre l'arrive de l'hésychaste Théodose pour qu'il résolve le problème. Cette inactivité apparente permet d'envisager que la menace de Théodorite sur l' « orthodoxie » des habitants de Tarnovo était surjouée par Calliste pour souligner l'importance de l'hésychaste Théodose dans la préservation de la « vraie foi », mais aussi que les disputes entre les hésychastes et les anti-hésychastes ne provoquaient pas une réaction rapide de la part du patriarche Théodose II, peu concerné par celles-ci au moment des faits.[50]

Bulgarie et de conclure que tout n'était pas aussi clair que les moines hésychastes l'eussent souhaité. Pour les rituels bogomiles en Bulgarie du XIXe siècle voir : *P. A. Syrku*, K Istorii ispravlenija knig v Bolgarii v XIV veke, t I : Vremja i žizn' patriarha Evtimija Ternovskago, St Petersburg 1898 ; Variorum Reprints, London 1972, note 1, 255.

49 Selon toute probabilité, le moine Théodorite se rendit à Tarnovo dans les années après la victoire de Jean VI Cantacuzène, en 1347, et l'adoption de la théologie palamite comme doctrine officielle de l'Église byzantine. Car, comme Syrku l'a déjà remarqué, la venue de Théodorite à Tarnovo peut être liée au désir de ce dernier d'éviter une quelconque punition réservée aux supporteurs de Barlaam et Akyndinos après la consécration de l'enseignement hésychaste comme « orthodoxe » P. A. Syrku, Op. Cit., 255.

50 Selon toute évidence, le patriarche de Tarnovo Théodose II n'était pas un hésychaste bien qu'il fut un temps moine au monastère bulgare de Zograph à l'Athos. Voir : Pismo na T'rnovskija patriarh Teodosij do monasite ot Zograf, éd. *I. Dujčev*, dans Iz starata b'lgarska knižnina, Sofia 1944, 171. Les relations compliquées que le patriarche de Tarnovo Théodose II entretenait avec le patriarcat de Constantinople durant son patriarcat n'ont certainement pas incité le patriarche Calliste Ier , auteur présumé de Vita, à donner une image plus positive de son collègue bulgare dans son Vita de Théodose de Tarnovo. Ainsi, décrivant

Revenons maintenant à Phoudoulès et Syropoulos et à leur présence à Tarnovo.[51] Dans sa description de l'activité de nos magiciens en Bulgarie, Tsamblak s'inspire clairement de celle donnée du moine Théodorite dans la *Vita de Théodose de Tarnovo*. S'agit-t-il ainsi d'une simple reprise de *topos* afin de rapprocher le plus possible les réactions du patriarche Euthyme à celles de son maître spirituel Théodose ou le texte de Tsamblak contient-t-il des graines de vérité ? Phoudoulès et Syropoulos sont accusés par Tsamblak de mêmes choses que le moine Théodorite, c'est-à-dire d'être anti-palamites et magiciens, en des termes presque semblables à ceux utilisés dans la *Vita de Théodose.* Heureusement, d'autres sources permettent de confronter et de vérifier les dires de Tsamblak sur ce sujet. Or, en aucun cas le *Synodikon de*

---

le concile de 1350 tenu à Tarnovo et convoqué par l'empereur Ivan Alexandre, évidemment à l'incitation de Théodose, contre les moines bogomiles venus en Bulgarie après avoir été chassés du Mont Athos, Calliste essaye de donner une image peu flatteuse de son collègue bulgare, à défaut de pouvoir simplement ignorer sa présence à ce concile. Dans la Vita de Théodose de Tarnovo, Calliste décrit de façon suivante le patriarche Théodose II: *« (…) When all this spread out too much and their evil became obvious to everyone, the patriarch who was the head of the church was at a loss about what to do, for he was a simple [man] and did not comprehend things well. He called the divine Theodosius and informed him about everything. He requested that a council be convened to drive out evil. This was reported and carefully explained to the tsar. He ordered a council to be called up and attended it together with the patriarch, the entire ecclesiastical estate, and the council of the boliars. The blasphemous sowers of heresy appeared. The venerable Theodosius was entrusted with asking questions and countering them (…) »*. Voir *K. Petkov*, op. cit., 298. Les relations entre le patriarche Théodose II et le patriarche de Constantinople Calliste Ier se compliquèrent à partir de 1352. En effet, en 1352, le patriarche bulgare consacra un dénommé Théodoret comme métropolite de Kiev et de toute la Russie, rival du métropolite Théognoste dûment reconnu par Constantinople. Cette intervention de l'Église bulgare dans les différends internes russo-lituanienne ainsi que dans les droits du patriarcat constantinopolitain en Russie fut très mal perçue par ce dernier. Le patriarche Calliste considéra cette intervention bulgare comme « très illégale et injuste ». Voir MM I, n° 157, 350 ; *Dar. Reg.* 2336, 278-279; *J. Meyendorff*, Alexis and Roman. Study in Byzantine – Russia relation, Byzantinoslavica 28, 1967, n° 2, 281-282. Quelques années plus tard, Calliste I, dans une lettre dont le principal destinataire est Théodose de Tarnovo, rappelle que l'Église bulgare est tenue de commémorer le patriarche de Constantinople dans la liturgie et qu'elle doit utiliser de l'huile sainte préparée par la Grande Église de Constantinople. Ces signes de la subordination du patriarcat bulgare envers le patriarcat byzantin, convenue en 1235 ne furent plus respectés sous le patriarche bulgare Théodose II. Cette réponse du patriarche Calliste à la lettre envoyée par Théodose de Tarnovo et ses moines au synode et au patriarche de Constantinople indique que ces échanges ont lieu sans aucune participation officielle de la hiérarchie bulgare et du patriarche bulgare Théodose II. *Dar. Reg.*, 2442, 368-369.

[51] Comme il est déjà mentionné, après 1370, les noms de Phoudoulès et Syropoulos apparaissent de nouveaux dans les sources écrites. Malheureusement, ces sources slaves, par leur nature et leur contenu, ne permettent pas de donner une chronologie précise de la période de la présence de nos personnages en Bulgarie. Tout de même, une chronologie approximative peut être avancée avec l'aide des sources grecques. Or, si nous prenons comme *terminus ante quem* de leur présence en Bulgarie le mois de mai 1384, quand le patriarche Nil de Constantinople (1380-1388) accorda à Phoudoulès une absolution de sa condamnation pour ses pratiques de magie, leur possible activité en Bulgarie doit être située entre 1370 et 1384. Le mois de mai 1384 est ainsi *terminus ante quem* de leur présence en Bulgarie, car à cette date le patriarche Nil (1380-1384), accorde à Phoudoulès une absolution de sa condamnation des pratiques de magie. Voir : MM II, n. 377, 84-85 ; Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, t I, Les actes des patriarches, fasc. 6: Les Regestes de 1377 à 1410, éd. *J. Darrouzès*, Paris 1979, n° 2770, 78. Cette chronologie est renforcée par le fait qu'un des deux manuscrits préservés contenant le *Synodikon de Boril,* le plus ancien en occurrence, la copie dite de Palauzov, est écrit entre 1381-1385 (La seconde copie dite de Danov, est du XVIe siècle. Voir : *K. Petkov*, op. cit., 250.), ce qui permet de faire par la suite le lien entre la condamnation de Phoudoulès et Syropoulos par le patriarche de Tarnovo Euthyme et la demande de pardon faite par Phoudoulès au patriarche Nil de Constantinople en mai 1384.

Boril et les *Regestes* du patriarcat de Constantinople ne mentionnent l'anti-palamisme de Syropoulos et Phoudoulès. Ce mutisme du procès verbal du tribunal synodal de Constantinople sur l'éventuel anti-palamisme de nos deux magiciens est d'autant plus significatif que, durant ce même procès de sorcellerie, le tribunal synodal connaissait les anciens penchants de papas Démétrios Chloros envers l'enseignement anti-palamite et les lui reprochait vivement. Ainsi, si les mêmes soupçons d'anti-palamisme flottaient au-dessus de Phoudoulès et Syropoulos, il est plus que certain qu'ils auraient été utilisés par le tribunal synodal de Constantinople pour renforcer les accusations contre eux, de la même façon que cela fut fait dans le cas du papas Démétrios Chloros. Cette conclusion est renforcée aussi par l'absence d'allusions à l'anti-palamisme de nos personnages dans l'acte d'absolution accordé par le patriarche Nil de Constantinople au moine Phoudoulès vieillissant en mai 1384.[52] Certes, même si une certaine réserve oblige à rester prudent sur cette question, surtout à cause des relations de Syropoulos et Phoudoulès avec Chloros, sur lesquelles nous ignorons bien des aspects, il est néanmoins fort probable que ni l'un ni l'autre ne montrèrent jamais ouvertement leur appartenance au mouvement anti-palamite, et restèrent complètement en dehors de cette querelle théologique. En conséquence, il est difficile d'échapper à la sensation que Tsamblak manifeste dans son texte le besoin d'identifier les magiciens avec une hérésie, du fait qu'il lui est probablement difficile d'imaginer qu'un magicien puisse être orthodoxe en même temps.

Si nous laissons de côté l'accusation de Tsamblak, qui stipula que nos deux magiciens furent les propagateurs de l'enseignement de Barlaam et Akyndinos en Bulgarie, laquelle n'a pas de confirmation dans les autres sources, nous arrivons sur un terrain plus sûr, confirmé par les sources grecs et slaves, s'agissant de leur pratique de la magie. Ainsi, les deux magiciens exilés de Byzance continuèrent leur pratique de la magie en Bulgarie, profitant pleinement des malheurs de ce temps. Les philtres et les incantations démoniaques, qu'ils procuraient contre rétribution aux intéressés à Byzance, se trouvaient vraisemblablement aussi au centre de leur activité occulte en Bulgarie. Certes, les informations données par les sources bulgares pour décrire leur activité en Bulgarie empêchent de saisir pleinement leur activité occulte, mais malgré cette limite, elles permettent de supposer qu'il n'existait pas une forte différence entre ce qu'ils faisaient à Constantinople et à Tarnovo.

*

La Bulgarie, peut-être dans une mesure encore plus grande que Byzance, constitua une terre propice pour les magiciens dans ce dernier quart de XIVe siècle. L'accumulation centrifuge de malheurs dans ce siècle troublé, qui conduisirent à la démoralisation accrue de la population qui perdait la foi dans l'enseignement traditionnel chrétien dispensé par un clergé corrompu, eurent entre autres pour résultat

52 MM II, n° 377, 84-85.

le recours de plus en plus fréquent aux mages et leur savoir occulte.[53] Il convient de relever que ces phénomènes sociaux étaient par moments même plus accentués en Bulgarie qu'à Byzance.

La situation en Bulgarie dans les décennies qui précédaient la prise de Tarnovo par les Turcs en 1393 et de Vidin en 1396, était pour le moins instable, comme nous l'avons plusieurs fois répétés. A la mort du tsar Ivan Alexandre, le 17 février 1371, la Bulgarie était déjà un pays affaibli et démembré et aucunement préparé pour les événements à venir. Les trois dernières décennies du XIVe siècle furent ainsi pour la Bulgarie les décennies de l'agonie. La dispute entre les membres de la famille régnante ainsi que la féodalisation avancée rendirent possible l'existence des trois Bulgarie durant cette période, à savoir: l'empire de Tarnovo, l'empire de Vidin et la principauté de Dobroudja.[54] Dans ces trois Bulgarie régnait un climat d'insécurité devant la menace turque, laquelle s'accentua considérablement après la bataille de Marica, le 26 septembre 1371. La défaite des armées du despote Uglješa et son frère Vukašin démoralisa encore plus les populations chrétiennes des Balkans déjà profondément démoralisées. Les œuvres littéraires, les notes marginales et les inscriptions, datant du règne d'Ivan Šišman, tsar de l'empire de Tarnovo, gardent les traces de cette profonde démoralisation qui régnait alors dans la société bulgare et qui fut marquée par la peur, l'incrédulité et la résignation devant la fatalité du danger turc.[55]

Syropoulos et Phoudoulès évoluèrent ainsi dans une société bulgare paralysée par *timor turcorum*. Ils vécurent plus d'une décennie en Bulgarie avant d'être inquiétés par les autorités ecclésiastiques en place. Ce laps de temps relativement long peut indiquer que leur science occulte resta réservée pour une part relativement restreinte de la population qui constituaient leur clientèle, ce qui leur permit de rester longtemps à l'abri des poursuites organisées par les « gardiens de la foi » intransigeants tel que le patriarche Euthyme. Il est difficile de savoir ce qui attira l'attention d'Euthyme sur Phoudoulès et Syropoulos. Furent-ils dénoncés comme à Byzance par un client

---

53 Les autres résultats de cette démoralisation de la population chrétienne des Balkans se manifestèrent par un nombre grandissant des conversions à l'islam dans les régions déjà conquises par les Ottomans, souvent dictées par des considérations politiques ou économiques, ainsi que par le recours, sur le territoire encore chrétien, à différentes pratiques païennes, mais aussi par la prolifération de différentes sectes dont l'enseignement reste souvent obscur. Voir : *K. Petkov*, op. cit., 311-312.

54 Cette réalité est attestée par l'utilisation des formules distinctes par la chancellerie patriarcale de Constantinople pour s'adresser aux souverains bulgares Ivan Stracimir et Ivan Šišman, ainsi qu'au despote Dobrotitsa. Voir : Ekthesis néa, éd. *J. Darrouzès*, Paris 1960, 43, 66, 67. A cela peut s'ajouter le témoignage du chevalier allemand Hans Schiltberger, qui vers la même période dit : « Je fus dans trois régions qui toutes les trois se nomment Bulgarie (Pulgary). La première Bulgarie s'étend là où l'on passe de Hongrie par les Portes de Fer. On nomme sa capitale Vidin (Pudein). L'autre Bulgarie est située en face de la Valachie et sa capitale se nomme Tarnovo (Ternau). La troisième Bulgarie se trouve là où le Danube se jette dans la mer. Sa capitale se nomme Kaliakra (Kallakrea) ». Cité d'après *I. Božilov*, La Bulgarie, Le monde byzantin III, L'Empire grec et ses voisins XIIIe-XVe siècle, Paris 2011, 353 ; voir aussi *I. Božilov, V. Gjuzelev,* Istorija na srednovekovna B'lgarija VII-XIV vek, t. I [Histoire de la Bulgarie médiévale, VIIe-XIVe siècle], Sofia 1999, 648.

55 *I. Božilov*, Familijata na Asenevci (1186-1460), genealogija i prosopografija [La famille d'Asen (1186-1460), généalogie et prosopographie], Sofia 1985, réimp. 1994, 225.

insatisfait ? Nous n'en savons rien. Certes, le récit de Tsamblak laisse entendre qu'ils propageaient l'enseignement de Barlaam et Akindynos à Tarnovo et qu'ils gagnaient pas mal de personnes à leur cause même parmi les classes privilégiées et proches de l'empereur à Tarnovo. Mais le mutisme des autres sources appelle à la prudence sur cette question.[56] On ne connaît pas non plus le déroulement des mesures prises par l'Église bulgare à leur encontre, mais seulement leur résultat, c'est-à-dire leur expulsion de Bulgarie. Sur cette question encore le récit de Tsamblak, notre seule source qui parle des mesures prises contre eux par le patriarche Euthyme, reste délibérément vague dans le désir de présenter les actions d'Euthyme comme une continuation naturelle de celles entreprises auparavant par son maître spirituel Théodose de Tarnovo. Néanmoins, quelques déductions peuvent être faites à partir des informations disponibles. Dans le *Synodikon de Boril,* il est dit que Syropoulos et Phoudoulès « *ont couvert avec des différents blasphèmes les évêques, les prêtres et les moines* » ce qui permet de supposer qu'Euthyme organisa vraisemblablement à Tarnovo un procès contre la sorcellerie semblable à ceux organisés par les patriarches de Constantinople durant le même siècle.[57] Malheureusement, nous ignorons tout du déroulement de ce procès à Tarnovo, dont on ne connaît que le résultat, l'expulsion de Syropoulos et Phoudoulès des terres bulgares. Cette sanction fût naturellement réalisée avec l'appui de l'autorité impériale d'Ivan Šišman, qui, selon toute probabilité, continua de soutenir la lutte de l'Église bulgare contre les hérésies, suivant ainsi l'exemple de son père. [58]

D'autre part, les sources bulgares jettent un peu de lumière sur un aspect intéressant des relations de Syropoulos et Phoudoulès. En effet, les deux textes bulgares mentionnent que Syropoulos était le maître de Phoudoulès. Déjà le procès de 1370 devant le tribunal synodal de Constantinople démontrait que Phoudoulès détenait ses livres magiques de Syropoulos, sans préciser toutefois la nature de leur relation. Cette lacune est comblée grâce aux sources bulgares qui insistent sur le fait que Syropoulos était le maître de Phoudoulès, qui fut dans « *tous points d'accord avec lui* ». Ce fait démontre que ce type de relation entre les magiciens, nécessaire au début pour la transmission de savoir des sciences occultes, pouvait perdurer jusqu'à la fin de la vie du maître, s'approchant ainsi des types de relations entretenues entres les maîtres spirituels et leurs disciples dans le monde hésychaste et monacal de l'époque.

Puisque la pratique de la magie ne faisait pas partie de la norme culturelle orthodoxe acceptée à Byzance, les sources n'en parlent que dans des termes péjoratifs et négatifs. Ainsi, c'est dans ce contexte négatif que seulesdes bribes d'informations sur le parcours de Syropoulos et Phoudoulès nous sont parvenues. Néanmoins, malgré cela,

---

56 Voir les raisons exposées plus haut dans le texte.

57 Voir : MM I, n° 80, 181-182., *Dar Reg*. 2183, 140-141 ; MM I, 303., *Dar Reg*, 2316, 257-258; MM I, n° 292, 547-550., *Dar. Reg.* n°2573-2575, 484-486 ;

58 Mais cette participation de l'empereur Ivan Šišman dans la lutte de l'Église bulgare contre les hérésies nous est connue que par quelques sources clairsemées et ambigües. Voir : *P. Mateič*, B'lgarskijat himnopisec Efrem ot XIV v. Delo i značenie. [L'hymnographe bulgare Ephraïm du XIVe siècle. L'œuvre et importance], Sofia 1982, 114-123, 196-205.

elles permettent de lever un voile sur ce que pouvait être les activités et le parcours d'un magicien byzantin à cette époque. Tout comme les témoignages de leur présence et de leurs activités en Bulgarie servent de point d'appui précieux pour l'étude de la société médiévale en Bulgarie à la fin du XIVe siècle et de l'influence exercée sur elle par les Byzantins, en prouvant que « malgré la puissante personnalité d'Euthyme et l'appui officiellement donné par les autorités civiles de la Bulgarie à l'hésychasme, la Bulgarie du XIVe siècle était le théâtre d'un foisonnement d'idées qui auraient pu imprimer à la pensée une orientation nouvelle, mais qui furent étouffées par la conquête turque. »[59]

Aux yeux de l'Église de l'époque, les personnes qui se sont rendues coupables de pratique de la magie sont considérées généralement comme des chrétiens égarés dont le savoir occulte représente un danger pour le salut de leurs âmes comme de celles de leurs clients. Ainsi, l'Église, qui avait un contrôle total dans le traitement des magiciens et sorciers[60] ne leur imposa le plus souvent que des pénitences, accompagnées de la déposition dans le cas du clergé, auxquelles s'ajoutaient parfois le confinement dans un monastère. Des punitions plus sévères, comme l'exil dans le cas de Phoudoulès et Syropoulos, effectuées avec l'aide des pouvoirs séculiers, étaient beaucoup plus rares et imposées vraisemblablement dans le cas de récidive. Mais, comme le montre le cas de Phoudoulès, même un récidiviste incorrigible, pouvait espérer obtenir après un certain temps le pardon de la part de l'Église.[61]

Partant des sources connues, nous nous sommes ainsi interrogés sur la pratique de la magie byzantine dans les terres bulgares, ainsi que sur son influence dans la société à la veille de la conquête turque de l'Empire bulgare. Il s'agissait ainsi d'apprécier comment cette influence s'exerça et se manifesta. Dans cette perspective, nous avons essayés tout d'abord de mieux appréhender le rang social des magiciens et de leurs clients, et de déterminer également si l'activité de ces deux magiciens constantinopolitains était la seule activité connue des magiciens byzantins dans l'espace bulgare dans la deuxième moitié du XIVe siècle, et dans le cas contraire, de révéler si les activités des magiciens suivaient le même schéma. Il a par ailleurs été nécessaire de s'interroger sur la nature des réactions de l'Église bulgare envers cette menace de pratiques hétérodoxes et d'apprécier si elle réagissait de la même façon que le patriarcat de Constantinople, confronté aux mêmes défis. Enfin, il s'agissait aussi d'exposer les attitudes du pouvoir laïc envers la pratique de la magie dans cette période historique.

---

59 *R. Bernard*, op. cit., 291.

60 Cela semble être la conséquence non seulement de l'organisation insuffisante de la juridiction séculière au XIVe siècle, mais aussi de l'appropriation théorique et scientifique du sujet par les canonistes depuis le concile in Trullo. Voir : *M.-Th. Fögen*, Balsamon on Magic: From Roman Secular Law to Byzantine Canon Law, dans Byzantine Magic, éd. *H. Maguire*, Washington D.C. 1995), 99-115.

61 MM II, n° 377, 84-85.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LISTES DES REFFERENCES

Извори – Sources

Borilov Sinodik [Le Synodikon de Boril], éd. et trad. en bulgare par *I. Božilov, A. Totomanova, I. Bilarski,* Sofia 2010.

Ekthesis néa, éd. *J. Darrouzès,* Paris 1960.

Kałužniacki E., Aus der panegyrischen litteratur der Südslaven, Vienne, 1901, réim., Variorum reprints, Londres, 1971,

Die Kyraniden*, D. Kaimakis* (éd.), Frankfurt-am-Main, 1980.

Dujčev I. (éd. et trad. en bulgare), Iz starata b'lgarska knizhnina, vol II, Knizhovni i istoricheski pametnici ot vtoroto B'lgarsko carstvo [La vieille littérature bulgare, vol II, Les monuments littéraires et historiques du Second empire bulgare], Sofia, 1944.

Rusev P., Galabov I., Davidov A., Dančev G., Pohvalno slovo za Evtimij ot Grigorij Camblak [Panégyrique d'Euthyme par Grigorij Tsamblak], Sofia, 1971.

Mateič Pr., B'lgarskijat himnopisec Efrem ot XIV v. Delo i značenie. [L'hymnographe bulgare Ephraïm du XIVe siècle. L'œuvre et importance.], Sofia 1982.

Miklosich F., Müller J., Acta et diplomata graeca Medii Aevi sacra et profana, 6 vol., Vienne 1860-1890.

Rhalles G., Potles A., Syntagma tôn theiôn kai hiérôn kanonôn, 6 vol., 1852-1859.

Synodikon de l'orthodoxie, éd. et trad. français par *J. Gouillard,* TM *2*, 1967.

Zhitie i zhizn prepodobnago ottsa nashego Teodosija izhe v Tarnovo postnichevstvavshego, [L'hagiographie et la vie de notre vénérable père Théodose de Tarnovo], *V. Zlatarski* (éd.)*,* Zbornik za narodni umotvorenja, nauka, i kniznina 20, Sofia, 1904, 2, 1-41.

Литература – Littérature secondaire

Angelov D., Les Balkans au Moyen Age : La Bulgarie des bogomiles aux Turcs, London, 1978.

Angelov D., Bogomilstvoto v B'lgarija, [La bogomilisme en Bulgarie], 3e éd. augmentée et révisée, Sofia, 1969.

Bernard R., Panégyrique du patriarche Euthyme de Tarnovo par Grigorij Camblak, trad. franç., *RES*, 60, fascicule 2, 1988, 291-312.

Božilov I., Familijata na Asenevci (1186-1460), genealogija i prosopografija [La famille d'Asen (1186-1460), généalogie et prosopographie], Sofia 1985, réimp. 1994.

Božilov I., Gjuzelev V., Istorija na srednovekovna B'lgarija VII-XIV vek, t. I [Histoire de la Bulgarie médiévale, VIIe-XIVe siècle], Sofia 1999.

Burnett, C., The establishment of medieval Hermeticism, The Medieval World, éd. P. Linehanand J. L. Nelson, London and New York, 2001, 111-30.

Congourdeau M-H., Un procès d'avortement à Constantinople, REB, 40, 1982, 103-115.

Cumont F., Démétrios Chloros et la tradition des Coeranides, Bull. de la Soc. nat. des Antiquaires de France, 1919, 175-191.

Cupane C., La Magia a Bisanzio nel secolo XIV : Azione e Reazione, JÖB, 29, 1980, 237-262.

Cupane C., Magie und Zauberei im späten Byzanz im Lichte des Patriarchatsregisters von Konstantinopel, Historicum, 96, 2008, 49-53.

Darrouzès J. (éd.), Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol I (Les actes des patriarches), fasc. V (Les regestes de 1310 à 1376), Paris 1977.

Darrouzès J. (éd.), Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol I (Les actes des patriarches), fasc. VI (Les regestes de 1377 à 1410), Paris 1979.

Fine J. V. A., The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, Ann Arbor, 1987.

Fögen M.-TH., Balsamon on Magic: From Roman Secular Law to Byzantine Canon Law, Byzantine Magic, éd. H. Maguire, Washington D.C. 1995, 99-115.

Gones D., A commentary on the Encomium to Our Holy Father Euthymius, Patriarch Of Tirnovo. Cyrillomethodianum, 8-9, 1984-1985, 215-225.

Gones D., Trnovska knižovna škola, vol 3 [L'Ecole littéraire de Tarnovo, vol 3], Sofia, 1984.

Greenfield R.P.H., A Contribution to the Study of Palaeologan Magic, Byzantine magic, éd. *H. Maguire,* Washington D.C., 1995, 117-154.

Guillou A., Le diable byzantin, Byzantinisches Archiv, vol 19, ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ, Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60 Geburtstag, éd. C. SCHOLZ et G. MAKRIS, München – Leipzig, 2000, 45-55.

Heppell M., The ecclesiastical career of Gregory Camblak, London, 1979.

Hunger H., Kresten O., Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 1 Teil : Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331, Wien, 1981.

Hunger H., Kresten O., Kislinger E., Cupane C., Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 2 Teil : Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1337-1350, Wien, 1995.

Koder J., Hinterberger M., Kresten O., Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 3 Teil : Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1350-1363, Wien, 2001.

Magdalino P., Occult Science and Imperial Power in Byzantine History and Historiography (9th-12th Centuries), The Occult Sciences in Byzantium, éd. *Magdalino P., Mavroudi M.,* Genève 2006, 119-162.

Mauss M., A General Theory of Magic, London and Boston 1972.

Mathiesen R., Magic in Slavia Orthodoxa: The Written Tradition, Byzantine magic, éd. *H. Maguire*, Washington D.C. 1995, 155-178.

Mavroudi M., Occult Science and Society in Byzantium : Considerations for Future Research, in The Occult Sciences in Byzantium, éd. *Magdalino P., Mavroudi M.,* Genève 2006, 39-96.

Mitsiou E., Das Leben der Kirche von Konstantinopel im Spiegel das Patriarchatsregisters : Zwischen Ideal und Devianz – Mönche, Kleriker, Laien, Konvertiten, Häretiker und Zauberer, Ostkirchliche Studien, 58, 2009, 208-225.

Obolensky D., The Bogomils: A study in Balkan Neo-Manicheism, Cambridge, 1948.

Obolensky D., The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453, Londres, 1971.

Oiconomos L., L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu de XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios, *Mélanges Charles Diehl*, I, Paris 1930, 225-233.

Pereira, M., Alchemy and the use of Vernacular Languages in the late Middle Ages, Speculum 74, 1999, 338-356.

Petkov K., The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century, Leiden – Boston 2008.

Rigo A., Il Bogomilismo bizantino in eta paleologa (XIII-XV secolo). Fonti e problemi, Rivista di Storia e letteratura Religiosa, 32, 1996, 627-642.

Rigo A., Messalianismo = Bogomilismo. Un'equazione dell'eresiologia medievale bizantina, OCP, 56, 1990, 53-82.

Rigo A., Monaci esicasti e monaci bogomili. Le accuse di Messalianismo e Bogomilismo rivolte agli esicasti et di problema dei rapporti tra Esicasmo e Bogomilismo, Florence, 1989.

Syrku P. A., K Istorii ispravlenija knig v Bolgarii v XIV veke, t I : Vremja i zizn' patriarha Evtimija Ternovskago, St Petersburg 1898 ; Variorum Reprints, London 1972.

Thorndike L., A History of Magic and Experimental Science, I, New York 1923.

Torijano, P., Solomon the esoteric King. From King to Magus, Development of a Tradition, Leiden 2002.

Trapp E. (éd.), Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit, 14 vol., Vienne 1976-1996 et version CD (2001).

Trapp E., Theodosios Phudules, Byzance et les Slaves. Mélanges I. Dujčev, Paris 1979, 445-449.

Troianos S., Zauberei und Giftmischerei in mittelbyzantinischer Zeit, Fest und Alltag in Byzanz, éd G. Prinzig et D. Simon, München, 1990, 37-51.

Waegeman M., Amulet and Alphabet: Magical Amulets in the First Book of Cyranides, Amsterdam, 1987

Jonel Heđan
(Centar za istraživanje istorije i civilizacije Vizantije, Pariz)

MAGICAE TRANS FINES
PRIKAZ DVA MAGA IZ XIV VEKA

Analiziranjem sudbine dva vizantijska maga iz druge polovine XIV veka, u članku predstavljen jedan od manje poznatih aspekata vizantijsko-slovenskih kulturnih odnosa, van njihove uopštene isihastičke predstave. Vizantijska magija i njen prenos u Bugarsku, uoči turskih osvanja, prikazane su iz raspoloživih izvora, slovenskog i grčkog porekla. Ovi izvori nam omogućuju da delimično razdvojimo magijsku praksu od ostalih oblika heterodoksije, tokom ovog uistinu nemirnog istorijskog perioda. Na isti način, oni nam dozvoljavaju da dođemo do potpunijeg razumevanja značaja koji je imala magijska praksa u srednjovekovnom društvu. Jer iako ona nije ulazila u opšteprihvatljive kulturne norme srednjovekovnog pravoslavnog sveta, ipak je bila široko raširen fenomen, za koji jezičke i kulturološke barijere nisu predstavljale nepremostiv problem. Shodno tome, i magijska praksa može biti sagledana kao još jedan kulturni proizvod koji je lako mogao biti prenošen iz Vizantije u zemlje *Slavia Orthodoxa.*

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

UDC: 726.54:75.052(495):7.041“13/17“
DOI: 10.2298/ZRVI1451171A

DEMETRIOS C. AGORITSAS
(University of Ioannina, Greece)

MARIA ANGELINA DOUKAINA PALAIOLOGINA AND HER DEPICTIONS IN POST-BYZANTINE MURAL PAINTINGS

The Serbian *Despot* of Ioannina Thomas Preljubović and his wife Maria Angelina Doukaina Palaiologina were frequently connected with religious endowments and artefacts that were donated in churches and monasteries. One of them, an icon of the “Doubting Thomas” with the depiction of Maria Palaiologina among the Apostles, was donated by Maria to the monastery of Metamorphosis (Great Meteoron) most probably in the memory of her husband Thomas. This rare iconographic type is traced in post-byzantine painted monuments in Epirus, Thessaly and Macedonia from the sixteenth to the eighteenth century. The transmission of the above iconography is due to the spiritual and artistic influence of two important monastic centers, the Philanthropenos monastery in Ioannina and the Varlaam monastery in Meteora region, whose founders – the Philanthropenos and Apsaras families – were strongly connected to the Serbian rulers of Ioannina and especially Maria Palaiologina.

Keywords: Ioannina, Epirus, Meteora, mural paintings, post-byzantine art, Chronicle of Ioannina, Maria Angelina Doukaina Palaiologina, *Despot* Thomas Preljubović.

Maria Angelina Doukaina Palaiologina, daughter of the Greek-Serbian ruler of Thessaly and Epirus Symeon Uroš Palaiologos and sister of John-Joasaph, second founder (*ktitor*) of the monastery of Metamorphosis (Great Meteoron) in Thessaly, was married –presumably in 1362, at the early age of twelve years- to Thomas Preljubović, son of the Serbian noble Gregory Preljubović and future ruler (*Despot*) of Ioannina, in Epirus (1366/67-1384). After the murder of Thomas by his guards in 1384 (Dec. 23), Maria, who remained sole Queen (*βασίλισσα*) in Ioannina, got married (1385) to the Florentine nobleman Esau de Buondelmonti, whom Thomas had captured in 1379, and lived for ten more years († 1394, Dec. 28).[1]

[1] On Maria Angelina Doukaina Palaiologina and Thomas Preljubović see *PLP*, 21393, 23721; See also *S. C. Estopañán*, Bizancio y España. El legado de la Basilissa María y de los déspotas Thomas y Esaú de

Palaiologina's life is known by the so called '*Chronicle of Ioannina*' or *Sygramma Historicon* and Laonicus Chalcocondyles.[2] Both of them give us contradictory accounts as the '*Chronicle of Ioannina*', which was written in the early years of fifteenth century in the environment of the local Metropolis of Ioannina, is quite in favour of Palaiologina calling her "τῆς χρυσῆς, τῷ ὄντι Ἀγγελίνης" (golden, angel-like indeed), "ἡ ἀγαθὴ τῷ ὄντι γε κυρία εὐσεβεστάτη βασίλισσα" (kind and pious Queen),[3] while Chalcocondyles describes her as an immoral and "lecherous" woman (ἀκόλαστος), and puts the blame for Tomas's assassination on her and on her lover Esau.[4]

During her life, Maria Palaiologina alone or with her husband Thomas Preljubović became founder and patron of the church of Theotokos Gavaliotissa in Vodena (Veroia),[5] while at the same time made a number of donations in religious institutions such as the monasteries of Great Lavra, Chilandar and Vatopedi in Mount Athos[6] as well the Metamorphosis monastery (Great Meteoron) in Thessaly.[7] Besides,

---

Joannina, I, Barcelona 1943; *G. Ch. Soulis*, The Serbs in Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Succesors (Εταιρεία Φίλων του Λαού, KEB 2), Athens 1995, 221-222, 236-249; *D. M. Nicol*, The Despotate of Epiros 1267-1479, Cambridge 1984, 139-162, and *C. Matanov*, The Phenomenon Thomas Preljubović, in Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Arta 1992, 63-68.

2 The basic edition of '*Chronicle of Ioannina*' remains that of *L. Vranousis*, Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομήν, Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου 12 (1962) 57-115, text in pp. 74-101 (cited hereafter as '*Chronicle of Ioannina*'). On the work of Chalcocondyles see the edition of *I. Bekker*, Λαονίκου Χαλκοκονδύλου Αθηναίου, Αποδείξεις ιστοριών δέκα (CSHB), Bonn 1843, 210-212.

3 '*Chronicle of Ioannina*', 86, § 16.24-25; *ibid.*, 94, § 28.19, § 29.4-5; *ibid*. 95, § 30.13 and 98, § 36.3-4.

4 Chalcocondyles, *op. cit.*, 212; cf. '*Chronicle of Ioannina*', § 16, 86.23-30, where Thomas's councilor Michael Apsaras accused Maria's morality "λόγοις σφαλεροῖς καὶ αἰσχροῖς".

5 On Gavaliotissa and the donations of Thomas Preljubović and Maria Palaiologina see Actes de Lavra III de 1329 à 1500 (Archives de l'Athos 10), ed. *P. Lemerle* et al., Paris 1979, 100-107, 225 (nos 146-147); *Th. Papazotos*, Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα κτήτορες του ναού της Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στα Βοδενά, Κληρονομία 13.2 (1981) 509-516; *N. Radosević - G. Subotić*, Bogorodica Gavaliotisa u Vodenu, ZRVI 27-28 (1989) 217-263; *G. Subotić*, Δώρα και δωρεές του δεσπότη Θωμά και της βασίλισσας Μαρίας Παλαιολογίνας, in Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Arta 1992, 69-71, and *K. Loverdou-Tsigaridas*, Objets précieux de l'église de la Vierge Gavaliotissa au monastère de Lavra (Mont Athos), Zograf 26 (1997) 81-86; see now and *F. Gargova*, Die Stiftungen des Despoten Thomas Preljubović und der Basilissa Maria Palaiologina – Memoria in Epirus in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, MA Thesis, University of Wien 2010, 27-33.

6 *G. Subotić*, Η τέχνη των βυζαντινοσέρβων ευγενών στην Ελλάδα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του ΙΔ΄ αιώνα, in Byzantium and Serbia the 14th Century (NHRF/IBR, International Symposium 3), Athens 1996, 176; *idem*, Δώρα και δωρεές, op. cit. 71; *K. Loverdou-Tsigaridas*, Les œuvres d'arts mineurs comme expression des relations du mont Athos avec l'aristocratie ecclésiastique et politique de Byzance, ed. *G. Galavaris*, Athos, la Saint Montagne. Tradition et renouveau dans l'art (Athonika Symmeikta 10), Athènes 2007, 83, 85, 89, nos. 29-32, 47, and *Gargova*, Stiftungen, 46-51.

7 For the donations of Maria Palaiologina in Great Meteoron in 1386 see *D. Z. Sophianos*, Το εκδοτήριο εξισαστικό και αποδεικτικό γράμμα της Μαρίας Αγγελίνας Δούκαινας Παλαιολογίνας, edd. *S. Kotzabassi - G. Mavromatis*, Realia Byzantina (Byzantinisches Archiv 22), Berlin - New York 2009, 273-274; cf. and *A. Rigo*, La "Cronaca delle Meteore". La storia dei monasteri della Tessaglia tra XIII e XVI secolo (Orientalia Venetiana 8), Firenze 1999, 130.94-100. See also the studies of *G. Subotić – I. Simonopetritis*, L'iconostase et les fresques de la fin du XIVe siècle dans le monastère de la Transfiguration aux Météores, in Actes du XVe Congres International d'Etudes Byzantines, Athènes –Septembre 1976, II Art et Archéologie – Communications B, Athènes 1981, 751-758; *Subotić*, Η τέχνη, op. cit., 174-176; *idem*, Δώρα και δωρεές, op. cit. 71-73; *D. Z. Sophianos*, Άγια Μετέωρα. Οδοιπορικό, Holly Meteora [2]2012, 95;

according to the '*Chronicle of Ioannina*' after the death of Thomas, Palaiologina "τοὺς πάντας εὐεργετεῖ" (benefits everyone), while Esau restored the ecclesiastical estates and the tenant farmers (*paroikoi*) to the Metropolis of Ioannina.[8]

While still in life Maria Palaiologina was depicted alone or with her first husband Thomas in three portable icons: a) the well known Cuenca diptych (housed now in the Episcopal Museum of Cuenca cathedral, Spain),[9] b) the so called "diptych" of Great Meteoron and c) an icon with the representation of the "Doubting of Thomas";[10] the last two are now exposed in the Museum of the Metamorphosis monastery (Great Meteoron, Greece).

The Cuenca diptych consists of two panels richly decorated with silver, pearls and gemstones. In the centre of the left panel Theotokos is portrayed standing and holding the Christ Child. At Her feet and in smaller scale, *basilissa* Maria Palaiologina is illustrated kneeling and praying. On the frame of the icon, fourteen saints are depicted in bust. In the same way, in the centre of the right panel, Jesus Christ is depicted standing and holding in his right hand the book of Gospels. At His feet, *Despot* Thomas Preljubović was portrayed. His kneeling figure was erased, presumably after his assassination as an act of *damnatio memoriae* against a tyrant.[11] On the frame, similar to the left panel, fourteen more saints are depicted in bust. It should be noted that below each Saint's bust there is a small slot in which relics of the portrayed saint had been placed. The depiction of *Despot* Thomas in the right panel allows us to date the Diptych *post* 1366/67 and *ante* December 1384.

Similar to the left panel of Cuenca diptych is the surviving panel of the "diptych" in Great Meteoron showing Theotokos with the child in her arms standing in

---

E. Vlachopoulou-Karabina, Ο βυζαντινός επιτάφιος του Μεγάλου Μετεώρου (τελευταίο τέταρτο 14ου αι.), Τρικαλινά 19 (1999) 307-330, and *Gargova*, Stiftungen, 35-37, 42-43.

8 '*Chronicle of Ioannina*', 94-95, § 28.21 and § 31.1-8.

9 *G. Ostrogorsky - Ph. Schweinfurth*, Das Reliquiar der Despoten von Epirus, Seminarium Kondakovianum 4 (1931) 165-172; *J. Bermejo Díez*, Das Reliquien Diptychon der Despoten von Epiros in der Kathedrale von Cuenca, ed. *A. Legner*, Die Parler und der schöne Stil, 1350-1400: Europäische Kunst unter den Luxemburgern, 5.1, Resultatband der Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln, Cologne 1980, 13-19, and *A. Martínez Sáez*. El díptico bizantino de la Catedral de Cuenca, Cuenca [2]2004, and lately *S. T. Brooks* (ed.), Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture, The Metropolitan Museum of Art (The Metropolitan Museum of Art Symposia), New York 2006, 52-53 (cited hereafter as Faith and Power), and *Gargova*, Stiftungen, 37-44.

10 See *N. A. Bees*, Μετεώρου πίναξ αφιερωθείς υπό της βασιλίσσης Παλαιολογίνης, Αρχαιολογική Εφημερίς 3 (1911) 177-185; *A. Xygopoulos*, Νέαι Προσωπογραφίαι της Μαρίας Παλαιολογίνας και του Θωμά Πρελιούμποβιτς, ΔΧΑΕ 4 (1966) 53-70; *P. Mijović*, Les icônes avec les portraits de Toma Preljubović et de Marie Paléologine, ZLU 2 (1966) 183-197 (in Serbian with summary in French); Faith and Power, 51-52; *M. Vassilaki*, Female Piety, Devotion and Patronage: Maria Angelina Doukaina Palaiologina of Ioannina and Helena Ugljesa of Serres, edd. *J.-M. Spieser - E. Yota*, Donations et Donateurs dans le monde byzantin, Actes du colloque international de l'Université de Fribourg, Fribourg 13-15 mars 2008 (Réalités Byzantines 14), Paris 2012, 23-25; *Gargova*, Stiftungen, 35-37 and *eadem*, The Meteora Icon of the Incredulity of Thomas Reconsidered, edd. *L. Theis et al.*, Female Founders in Byzantium and Beyond, Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar 2013, 369-381.

11 For the tyrannical rule of Thomas Preljubović, according to the '*Chronicle of Ioannina*', see 80-81 (§ 10), 82 (§ 11), 89 (§ 21.24), 90-91 (§ 22-23), 95 (§ 31.22-23).

the centre, Maria Palaiologina kneeling at Theotokos feet and fourteen saints in bust around on the frame. However, some differences are traced between the two artefacts, as the artist of the Great Meteoron diptych is portraying more austere and less flabby figures without any exquisite decoration.[12]

The icon of Great Meteoron is not in a good state of preservation, as some of the saints' images are damaged, while all relics below each Saint's bust have been lost. Furthermore, the possibility of existence of a second, right panel in this icon as well as of a metallic, probably silver, cover has been questioned. As a matter of fact, besides the resemblance to the Cuenca diptych, there's no evidence to support that the icon of Great Meteoron had ever had a metallic cover and therefore was probably part of a diptych, like that of Cuenca;[13] In this case it might have been made *ca.* 1385, after Thomas' death, and it was probably donated by Maria Palaiologina to her brother Joasaph, who was a monk in the monastery of Metamorphosis, initially dedicated to the Theotokos Meteoritissa.

The third depiction of Maria Palaiologina, which is of great interest, is found in the icon of the "Doubting of Thomas" – "Ἡ ψυλάφϊсϊс | τοῦ Θωμᾶ" (38 x 31, 8 cm) (Fig. 1). The icon was found in the monastery's sacristy by N. A. Bees, paleographer and great researcher of the history of monasticism in Meteora, in December 1909.[14]

In the centre of the scene, following the Gospel (*John*, 20, 26-29), Christ is depicted in front of a domed building with closed door, characterized by its rich architectural decoration; He bents his body to the right and rises His right hand uncovering His wounded side. From both sides two groups of amazed and wondered Apostles are portrayed, five on the right side and six on the left. At the left of Christ's figure, apostle Thomas rushes to put his finger into Jesus wounded side. The iconography becomes complete by two more figures behind that of Apostle Thomas, a male and a female –the last one richly dressed with imperial clothes- which have been identified by some scholars as Maria Palaiologina and *Despot* of Ioannina Thomas Preljubović.[15]

---

12 See *M. Chatzidakis – D. Sofianos*, The Great Meteoron. History and Art, Athens 1990, 55. According to *L. Deriziotis*, Faith and Power, 52, the Meteoron panel might have served as a model for the Cuenca diptych.

13 Supposing that the Great Meteoron panel was part of a diptych it is possible that the *Despot* of Ioannina Thomas Preljubović was depicted in the right panel which most likely may have been destroyed after his death; cf. *Subotić*, Η τέχνη, op. cit., 175; *idem*, Δώρα και δωρεές, op. cit. 71, and *Sophianos*, Άγια Μετέωρα, op. cit., 75-76; see also *Vassilaki*, op. cit., 224-225.

14 See *N. A. Bees*, Έκθεσις παλαιογραφικών και τεχνικών ερευνών εν ταις μοναίς των Μετεώρων κατά τα έτη 1908 και 1909, Athens 1910, 65; cf. *idem*, Σύνταγμα επιγραφικών μνημείων Μετεώρων και της πέριξ χώρας μετά σχετικών αρχαιολογημάτων, Βυζαντίς 1 (1909) 600. Nevertheless, *Bees* in Έκθεσις, op. cit. 65, gives a different, quite colourful, version of how he found the icon saying that it "was thrown and forgotten, dim because of drops of wax and dusty, in a secret niche of Meteoron monastery among skulls of dead".

15 See *Xygopoulos*, op. cit. and *Chatzidakis – D. Sofianos*, op. cit., 53; cf. *Gargova*, Stiftungen, 43 sqq and *eadem*, The Meteora Icon, 370-372, according to whom if Thomas Preljubović is depicted among the Apostles, then he should be dressed with the *despotic regalia* and so this is a criterion for dating the icon after December 1384. See also *Vassilaki*, op. cit., 225. Elias Antonopoulos, however, gives an allegorical interpretation to the female figure of the Metamorphosis icon and identifies it with the "Renewal Sunday" (Καινή Κυριακή) or "Thomas Sunday". See *E. Antonopoulos*, Βασιλική πομπή: Αλληγορικά πρόσωπα

In the icon, the female figure that is considered to be Maria Palaiologina is standing among the Apostles and is portrayed in the same scale as them.[16] She is praying to resurrected Jesus not necessarily to forgive her own sins, but surely to forgive the sins of her husband Thomas Preljubović as He forgave the doubt of his student, Apostle Thomas. Christ indeed stretches His right hand upon Maria as a gesture of benediction; He almost touches her imperial crown showing in this manner His protection and recognition of her legitimacy as Queen of Ioannina or "Physical (i.e. legitimate) Lady" (τῆς φυσικῆς κυρίας)[17] or, according to Nancy Patterson-Ševčenko, of her faith, which was greater than that of her husband Thomas.[18] Therefore, the icon is certainly dated after December 1384, but there is no clear evidence whether it was Maria Palaiologina who ordered its construction, probably in the memory of Thomas Preljubović, and donated it in the monastery of Metamorphosis (Great Meteoron).

* * *

The iconographic scheme of the "Doubting Thomas" apart of the well known icon of the Great Meteoron is traced – as it was said – in post-byzantine painted monuments in Epirus, Thessaly and W. Macedonia from the sixteenth to the eighteenth century.

The first known monument where Palaiologina is portrayed among the Apostles in the depiction of the "Doubting Thomas" is the catholicon of the monastery of St. Nikolaos Philanthropenos (1542) on the island of the lake of Ioannina (Fig. 2). Its painted decoration was studied by M. Acheimastou-Potamianou, who found similarities in style with the famous post-byzantine painter Frangos Katelanos and she believes that the model for the depiction of the "Doubting Thomas" in the

---

στην Ανάσταση της Dečani, ΔΧΑΕ 17 (1993-1994) 87-98. This suggestion seems plausible, but the iconographic scheme in Great Meteoron icon is unique in byzantine art; the depiction of Maria Palaiologina in the icon resembles indeed with that in Cuenca diptych and the Great Meteoron panel, while the diffusion of the above iconography took place between the sixteenth to eighteenth centuries in monuments that were strongly connected and influenced by the artistic tradition of Ioannina and Meteora monasteries, indirectly affiliated with Maria Palaiologina. Recently *Gargova*, The Meteora Icon, 372-381, proposed a theological interpretation of the imperial figure (i.e. Maria Palaiologina) in post-Byzantine art, that of the Mother of God as Maria Regina.

16 The depiction of Maria Palaiologina, as big in size as the holy Apostles around her and almost in the same scale as the figure of Christ, can be explained by her highly ranked position as Queen and faithful Christian favored by God. See *N. Patterson-Ševčenko*, Close Encounters: Contact between Holy Figures and the Faithful as represented in Byzantine Works of Art, edd. *A. Guillou – J. Durand*, Byzance et les images. Cycle de conférences organisé au musée du Louvre par le Service culturel du 5 octobre au 7 décembre 1992, Paris 1994, 255-285.

17 '*Chronicle of Ioannina*', 86, § 16.25-26.

18 *N. Patterson-Ševčenko*, The Representation of Donors and Holy Figures on four Byzantine Icons, ΔΧΑΕ 17 (1993-1994) 162-164. In the '*Chronicle of Ioannina*', Thomas is called "μισόχριστος" (Christ hater) (82, § 11.16) and "ἐνθυμητικὸς τοῦ κακοῦ … οὐ μὴν καὶ δαιμονιώδης" (bearing evil in his mind... and devilish) (84, § 14.10-12), who "παρεῖδε γὰρ τὰ ὅρια πατέρων ἁγίων, καὶ ὅλως εἰς ἀποστασίαν ἐτράπη" (ignored the limits –moral values- of the holy fathers and became apostate) (86, § 16.37-39). Inter alia the anonymous chronicler comments, after Thomas' assassination, that "οὕτω γοῦν τιμῶσιν οἱ δαίμονες τοὺς τιμῶντας αὐτούς" (this is how daemons honour those who honour daemons) (94, § 29.16-17).

catholicon of Philanthropenos is the well known icon of Great Meteoron. Here, Maria Palaiologina is depicted at the edge of the left group of the Apostles dressed with imperial clothes but, contrary to the Great Meteoron icon, she is not receiving any blessing from Christ.[19]

Maria Palaiologina is also depicted in the mural painting of the "Doubting Thomas" above the south entrance in the main church of the catholicon of Hagioi Pantes, in Varlaam monastery (Meteora), attributed to the paintbrush of Frangos Katelanos (1548, see Fig. 3). The depiction seems to be similar with that in the Philanthropenos catholicon, apart from Jesus' position which can be paralleled with that in the icon of Great Meteoron.

The monastery of Metamorphosis in Zavorda, which lies 55 Km. SW of the city of Grevena (W. Macedonia), was built by hosios Nikanor in 1528 or *ca.* 1543/44.[20] The stylistic features of the wall paintings of the main church (catholicon) are related to the work of Frangos Katelanos who was also known by his work in the monasteries of Philanthropenos and Varlaam (Meteora), and therefore they can be dated during the second half of the 16th century (*post* 1548).[21]

The depiction of the "Doubting Thomas" in the catholicon of Zavorda resembles that in the catholicon of Varlaam monastery, apart from Jesus right hand gesture that is similar to the depiction in Philanthropenos monastery (Fig. 4). It seems that the painter of Zavorda was aware of both monuments and managed to combine creatively their iconographic variations, shapes and forms into a new iconographic ensemble, characteristic of the so called "post-byzantine art of North Western Greece".

The above mentioned type of the "Doubting Thomas" depiction is detected during the seventeenth century in three Thessalian monuments: in the church of the Nativity of Christ in Petrilo (Agrafa region, *post* 1662),[22] in the catholicon of the monastery of Hagia Trias in Meteora (1692) and in St. Demetrius chapel in the Kanalōn monastery (*ca*. 1689-1696). In Petrilo, it seems that the anonymous painter follows the artistic trends of the "post-byzantine art of North Western Greece"; thus, Christ has His right hand raised following the iconographic variation of the Philanthropenos

---

19 *M. Acheimastou-Potamianou*, Οι τοιχογραφίες της μονής των Φιλανθρωπηνών στο νησί των Ιωαννίνων, Athens 2004, 51, 70, 90-91, pl. 55, and *M. Garidis - A. Paliouras*, Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων: Ζωγραφική, Ioannina 1993, 60, pl. 75, and 90, 226.

20 *S. Vogiatzes*, Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος κατά το 16ο αιώνα. Οι μονές Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα), (Τετράδια Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης 7), Athens 2000, 67-109 and in particular 71-72.

21 However, according to an inscription above the rim of the dome, the murals were created some decades later, in the year ͵ζρδ΄ (= 1595/6), see *Vogiatzes*, op. cit., 75. On the artistic trends in the catholicon of Zavorda see *M. Garidis*, Μεταβυζαντινή ζωγραφική (1450-1600). Η εντοίχια ζωγραφική μετά την πτώση του Βυζαντίου στον ορθόδοξο κόσμο και στις χώρες υπό ξένη κυριαρχία, Athens 2007, 261, 263-264, and *A. Semoglou*, Η Μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων. Ενδιάμεσος σταθμός στην καλλιτεχνική πορεία του Φράγγου Κατελλάνου, Θεσσαλικό Ημερολόγιο 33 (1998) 185-192.

22 *St. Sdrolia*, Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων τον 17ο αιώνα, Volos 2012, 208-209.

monastery (Fig. 5). On the contrary, the same fresco scene in the catholicon of Hagia Trias shows significant similarity with that in the catholicon of the neighboring monastery of Varlaam, where Christ is bending his right hand and blesses Maria Palaiologina (Fig. 6), whereas the naïf fresco of the "Doubting Thomas" in the Kanalōn monastery has many resemblances with the counterpart depictions in the monasteries of Varlaam and Hagia Trias.[23]

Finally, during the next century the scene of the "Doubting Thomas" with the depiction of Maria Palaiologina is detected in the churches of Hagia Theodora in Arta (early 18th cent.) and St. Nikolaos in Rendina (Agrafa region, *post* 1725) as well as in the catholicon of the Nativity of Theotokos monastery in Tsouka (in the district of Ioannina, 1779). In the case of the church of Hagia Theodora (see Fig. 7)[24] and in the catholicon of Tsouka,[25] the similarity of both scenes with that in the Philanthropenos monastery is obvious, while in the Thessalian monument of St. Nikolaos in Rendina (Fig. 8)[26] the same depiction follows that in the catholicon of Varlaam monastery mostly in the way figures are standing and secondarily in the color scale. Apart from the above monuments, no other depictions of this peculiar iconographic theme are known, but the possible existence of others which are unidentified is not to be excluded.

* * *

The survival and the diffusion of the peculiar iconography of the "Doubting Thomas" with the female figure of Maria Palaiologina among the Apostles mainly in post-byzantine mural paintings, mostly in the region of Ioannina and W. Thessaly, has not been fully investigated and therefore, several questions are raised. Most of the scholars who have dealt with this issue believe that the archetype of this iconography is the well known icon of Great Meteoron.[27] It is however noticeable that in the above monastery in both mural paintings of "Doubting Thomas", in the old and the new catholicon (1483 and 1552 respectively), there's no depiction of Maria Palaiologina; it is therefore

---

[23] On this monastery see archimandrite *Ch. Toumbas* (ed.), Η Ιερά Μητρόπολις Ελασσώνος. Οι Ενορίες, οι Ιερές Μονές και τα κειμήλιά τους, Elassona 2007, 237-249.

[24] *B. N. Papadopoulou – A. L. Tsiara*, Εικόνες της Άρτας. Η εκκλησιαστική ζωγραφική στην περιοχή της Άρτας κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους, Arta 2008, 220, 221, pl. 11, and fn. 13. According to the authors, it is not clear if the painter choose consciously to include Maria Palaiologina in the depiction of the "Doubting Thomas" or he simply imitated the archetype, i.e. the icon of the "Doubting Thomas" in the Great Meteoron, although the paintings of Hagia Theodora were influenced by those at the Philanthropenos monastery.

[25] On Tsouka Monastery see *D. Kamaroulias*, Τα μοναστήρια της Ηπείρου, I, Athens 1996, 451-455, and *Gr. Manopoulos*, Επανεξέταση των επιγραφών των Καπεσοβιτών ζωγράφων, Ηπειρωτικά Χρονικά 37 (2003) 308.

[26] *I. K. Tsiouris*, Οι τοιχογραφίες της μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και η μνημειακή ζωγραφική του 18ου αιώνα στην περιοχή των Αγράφων, Athens 2008, 122, 328 and 474, fig. 16.

[27] On this theme see *Acheimastou-Potamianou*, op. cit., 91; *Papadopoulou - Tsiara*, op. cit., 220, fn. 13. See also *Gargova*, Stiftungen, 45, and *eadem*, The Meteora Icon, 377-379, 381, who believes that the copy of the Great Meteoron icon in sixteenth century mural paintings constitutes conscious expression as well as memory of Maria's legitimacy in the State (*Despotate)* of Ioannina.

worthy to wonder if a small artefact, like the Great Meteoron icon, is possible to have affected to such an extent post-byzantine iconography and moreover how the painters of the same scene in the Philanthropenos monastery in Ioannina knew this peculiar depiction, when they probably ignored the existence of the Great Meteoron icon.

It should be taken under consideration that the Great Meteoron icon of the "Doubting Thomas" as well as the Great Meteoron panel and the diptych of Cuenca were made by craftsmen in Ioannina, probably under the guidance and patronage of Maria Palaiologina while she was still alive. In addition the depiction of Palaiologina in all three artefacts showcases indirectly her piety as well as her legitimacy as *Queen* of Ioannina. Apparently, Maria Palaiologina had very good relations with the local Church of Ioannina as it can be seen from the warmly way the so called '*Chronicle of Ioannina*' refers to her.[28] Furthermore, the last one was most probably composed by a clergyman, member of the intellectual and spiritual circle of the Metropolis of Ioannina and in favour of Maria Palaiologina contributing thus to her public image and posthumous fame.[29]

Within this framework, it is reasonable to assume that it was in Ioannina where this iconographic synthesis of the "Doubting Thomas" was made and more likely depicted, in one of the city's eminent churches, under the guidance of *basilissa* Maria Palaiologina *in memoriam* of her husband Thomas Preljubović- including herself among the Apostles.[30] The identification of this monument, that became the starting point of this iconographic tradition, still remains a *desideratum*. It is plausible to assume that this was a religious monument closely associated with *Despot* Thomas Preljubović and his wife Maria Palaiologina, which was still in use during the sixteenth century, such as the cathedral of Taxiarches (Archangel Michael), perhaps the church of Christ Pantocrator or even the church of Archimandreion.

The cathedral of Archangel Michael in the acropolis of Ioannina was erected by Michael I Komnenos Doukas (1205-1215) and perhaps was still in use during the sixteenth century.[31] Christ Pantocrator was another eminent church in the castle of Ioannina, probably catholicon of a monastery built or renovated by Thomas and where his tomb was located.[32] Finally, the church of Archimandreion was also the catholicon of

---

[28] See fn. 3 supra.

[29] See *D. Georgakopoulos*, Νέα στοιχεία για την παράδοση του Χρονικού των Ιωαννίνων, in Ζ΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, 20-23 Σεπτεμβρίου 2007, Komotene 2011, 316-318.

[30] Here, the question whether the figure Thomas Preljubović was also depicted in the iconographic archetype (later erased as a *damnatio memoriae*) or it was only Maria Palaiologina alone, praying for his soul in a depiction which referred indirectly to her husband and his betrayal, arises reasonably

[31] *L. Vranousis*, Ιστορικά και τοπογραφικά του μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων, Athens 1968, 459(27)-469(37), believes that the cathedral of Archangel Michael was already in ruins by the and of the sixteenth century (*ante* 1596/7), while according to *M. Kordoses*, Τα βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (πόλη) – ξώκαστρο, κοινωνία - διοίκηση - οικονομία, Athens, 2003, 116-117, it was in use until 1611, when the Christian population were expelled from the castle of Ioannina after the unsuccessful revolt of Dionysios Philosophos, ex metropolitan of Larissa.

[32] The anonymous composer of the '*Chronicle of Ioannina*', 85, § 14.22-24, criticizes Thomas's attitude to proceed in erection of churches, celebration of religious holidays and charities as hypocrisy ("καὶ ὡς πλάνος τάχα κτίζει καὶ ἐκκλησίας καὶ ἑορτάζει καὶ ψυχικὰ ποιεῖ"). On the discovery of his marble tomb

a homonymous monastery, from where abbot Gabriel, according to the '*Chronicle of Ioannina*', was sent in 1382 in Thessalonike in order to receive the *despotic insignia* (τὰ δεσποτικὰ ἀξιώματα) from the Byzantine Emperor Manuel II Palaiologos on behalf of Thomas Preljubović, while a few years later (1386/87) he was nominated candidate metropolitan of Ioannina by *Despot* Esau de Buondelmonti and the clergymen of the local Church.[33] There is also an interesting reference in the so called '*Chronicle of Meteora*' that Maria Palaiologina donated sacred vessels in the monastery of Metamorphosis (Great Meteoron) "ἐκ τοῦ μοναστηρίου τῶν Ἰωαννίνων, ἐκ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς κῦρ Θωμᾶ δεσπότου" (from the monastery of Ioannina and from her husband *Despot* Thomas), which is probably indentified with Archimandreion.[34]

The fresco decorations of the above monuments still existed during the sixteenth century and it is most probable that it was in one of these where the artistic workshops, like that of Frangos Katelanos, might had been influenced by the aforesaid local tradition of the depiction of the "Doubting Thomas". This iconographic theme was either adopted without hesitation by the post-byzantine artists or it was indicated to them by their patrons, the prominent noble families of Ioannina, Philanthropenos and Apsaras, who were involved in public life from the early fourteenth to sixteenth centuries by holding public and church offices, and becoming founders and patrons of monasteries in the island of Ioannina (St. Nikolaos Philanthropenos, 1291/92 or 1301/2, and St. John the Baptist, 1506/7) and later in Thessaly (Meteora, Varlaam monastery, 1517).[35] Both families were, moreover, closely connected in one way or another either with the *Despot* of Ioannina Thomas Preljubović or with his wife Maria Palaiologina. It was indeed in the monastic libraries of Philanthropenos and Varlaam (founded by Nektarios and Theophanes Apsaras) where some of the older copies of the '*Chronicle of Ioannina*' were kept, which demonstrates inter alia the relations of their families with *basilissa* of Ioannina Maria Palaiologina, as well as their strong interest in preserving the local historic memory combined with the prestige of their families.

On this basis, we assume that the Theban Frangos Katelanos, who is thought to have been the painter of the murals in the Philanthropenos monastery in 1542 and

in 1795, according to the narration of Kosmas Balanos see *Vranousis*, op. cit., 481 (49) - 495 (63); *idem*, 466(34) - 469(37), believes that the church of Christ Pantocrator was the cathedral of Ioannina for the period *post* 1430 until 1611.

33 See '*Chronicle of Ioannina*', 93, § 26.23-30; 96-97, §§ 33-34. On the Archimandreion see also *Sp. Lambros*, Ηπειρωτικά: Το εν Ιωαννίνοις Αρχιμανδρείον και οι εν αυτώ κώδικες, Νέος Ελληνομνήμων 10 (1913) 398-418; *Kordoses*, op. cit., 105-118, 137-144 (where more bibliographic references), and *B. N. Papadopoulou*, Βυζαντινή μαρμάρινη εικόνα της Παναγίας στο Αρχιμανδρειό των Ιωαννίνων, in Δώρον. Τιμητικός τόμος στον Καθηγητή Νίκο Νικονάνο, Thessalonike 2006, 189-196.

34 *Rigo*, op. cit., 130.98-99 and 160-162, see comments.

35 On Philanthropenos family and their monastery see *C. N. Constantinides*, Προσωπογραφικά της οικογένειας Φιλανθρωπηνών: ο στρατηγός Αλέξιος και ο ιερέας Μιχαήλ οι Φιλανθρωπηνοί (13ος-14ος αι.), edd. *M. Garidis - A. Paliouras*, Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων. Πρακτικά συμποσίου 700 χρόνια 1292-1992, 29-31 Μαΐου 1992, Ioannina 1999, 517-527 with further references, while on Apsaras family see *D. C. Agoritsas*, Αντώνιος Αψαράς, επίσκοπος Βελλάς, χορηγός των τοιχογραφιών της λιτής του καθολικού της Ιεράς Μονής Βαρλαάμ (1565), Ηπειρωτικό Ημερολόγιο 31 (2012) 269-286.

a few years later of the main church in the catholicon of Varlaam monastery (1548), might not have seen the icon of the "Doubting Thomas" in Great Meteoron, but he knew this iconographic theme possibly from a similar depiction in Ioannina and he incorporated it in the iconographic program of the above monuments obeying apparently to the will of their donors and founders.

In the case of Varlaam monastery, the founders Theophanes and Nektarios Apsaras perhaps knew the existence of the aforementioned icon in the Great Meteoron, but we should keep in mind that Apsaras brothers became monks in the island of Ioannina and lived there for many years, close to the Philanthropenos monastery. So, with their choice, they might have wished to highlight their ties with homeland (Ioannina) and their family relations, three generations ago, with Maria Palaiologina in an attempt to show and compare their establishment to the neighboring monastery of Great Meteoron, whose second founder was Maria's brother, the Greek-Serbian ex ruler of Thessaly John (Joasaph) Uroš Palaiologos.[36]

The depiction of the "Doubting Thomas" in the Monastery of Philanthropenos became therefore a model for the hagiographers in the Nativity of Christ in Petrilo, in Hagia Theodora in Arta and in the catholicon of Tsouka. On the other hand, Varlaam monastery may have influenced the similar scene in Hagia Trias monastery and probably the church of St. Nikolaos in Rendina, whose painter is said to have followed the artistic trends of the so called "School of North Western Greece".[37] Finally, the painters of the fresco decoration in the monastery of Zavorda were certainly influenced by the style of decoration of the main churches in the Philanthropenos and Varlaam monasteries; besides, the close spiritual ties between the monks of Zavorda and those of Varlaam and Great Meteoron were well known.[38]

---

[36] It seems that during the Ottoman period in the monastic community of Meteora local traditions had been developed attributing the foundation of some monasteries to Maria Palaiologina. In 1779, Swedish traveler J. J. Björnståhl writes unsubstantially that the sisters (sic) of prince John-Joasaph Uroš Palaiologos became nuns in the nearby of the Great Meteoron convent of Hypselotera; see *J. J. Björnståhl*, Resa til Frankrike, Italien, Sweitz, Tyskland, Holland, England, Turkiet och Grekland, 5, Stockholm 1783, 118; cf. *H. Holland*, Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. during the years 1812 and 1813, London 1815, 240, who repeats what Björnståhl says. A similar tradition is mentioned later by F. Pouqueville, French diplomat in the court of Ali Pasha in Ioannina, that Palaiologina founded in 1436 (sic) the convent of Hagia Trias: "en 1436, Marie Paléologue bâtit pour des religieuses un autre convent qu'elle dédia à la Sainte-Trinite", *F. C. H. L. Pouqueville*, Voyage de la Grèce, Paris [2]1826, 335; cf. *I. A. Leonardos*, Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία, Pest 1836, 72; *Arhimandrita Antonina*, Iz Rumelij, Sanktpeterburg 1866, 418, fn. 1, and *A. Ubicini*, Lettres sur la Turquie, 2, Les raias, Paris 1854, 156. The above are not confirmed in other Greek sources and only in the case of Hypselotera we do know from a surviving letter of late fourteenth century (*ca.* 1380's) that the abbot had addressed to Maria, wife of Alexios Angelos Philanthropenos, the *Caesar* of Thessaly, who held the title of «*ἐπὶ τῆς τραπέζης*» and was related to the Emperor (οἰκεῖος); see *PLP*, 29750, and *N. A. Bees*, Συμβολή εις την ιστορίαν των μονών των Μετεώρων, Βυζαντίς 1 (1909) 277, no. 7.

[37] See Tsiouris, *op. cit.*, 327-329.

[38] On the spiritual relations between the monastic community of Meteora and the founder of Zavorda monastery, hosios Nikanor, see his *Testament*; *N. P. Deliales*, Το πρωτότυπον της διαθήκης του οσίου Νικάνορος του Θεσσαλονικέως και τέσσερα άλλα ανέκδοτα κείμενα, Μακεδονικά 9 (1969) 243-265, esp. 249-250.

From the above, we can reasonably assume that the peculiar iconography of the "Doubting Thomas" in the fourteenth century icon of Great Meteoron was not probably the model for a number of mural depictions in post-byzantine monuments in the greater region of Ioannina and Thessaly during the sixteenth to eighteenth centuries. It is certain that we deal with a local iconographic tradition having as a starting point the city of Ioannina in the late fourteenth century and the *Queen* Maria Palaiologina as a source of inspiration who might have ordered such a depiction in memory of her husband Thomas Preljubović in one of the city's' religious monuments. It is reasonably certain that post-byzantine artists adopted the above model-depiction from similar depictions in the monasteries of Philanthropenos (Ioannina) and Varlaam (Meteora) -carriers and continuators of the local cultural tradition of Ioannina- which shows both the radiance and the great influence exerted by these two great monastic centers in post-byzantine art and moreover the contribution of great artists, like Frangos Katelanos. However, if the presence of Maria Palaiologina in the depiction of the "Doubting Thomas" in the monasteries of Philanthropenos and Varlaam had to do with the maintenance of historic memory of the city and the medieval State of Ioannina as well as with the prestige of their founders and donors, her later depictions seem to be no less than a mechanical copying of the fresco decoration of some great monuments, points of reference in post-byzantine art, perhaps without any specific meaning or other historical or ideological connotation.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Actes de Lavra III de 1329 à 1500 (Archives de l'Athos 10), ed. *P. Lemerle et al.*, Paris 1979.

Bees N. A., Συμβολή εις την ιστορίαν των μονών των Μετεώρων, Βυζαντίς 1 (1909) 191-392 [*Bees N. A.*, Symbolē eis tēn istorian tōn monōn tōn Meteōrōn, Byzantis 1 (1909) 191-392].

Bees N. A., Σύνταγμα επιγραφικών μνημείων Μετεώρων και της πέριξ χώρας μετά σχετικών αρχαιολογημάτων, Βυζαντίς 1 (1909) 557-626 [*Bees N. A.*, Syntagma epigraphikōn mnēmeiōn Meteōrōn kai tēs perix chōras meta schetikōn archaiologēmatōn, Byzantis 1 (1909) 557-626].

Deliales N. P., Το πρωτότυπον της διαθήκης του οσίου Νικάνορος του Θεσσαλονικέως και τέσσερα άλλα ανέκδοτα κείμενα, Μακεδονικά 9 (1969) 243-265 [*Deliales N. P.*, To prōtotypon tēs diathēkēs tou hosiou Nikanoros tou Thessalonikeōs kai tessera alla anekdota keimena, Makedonika 9 (1969) 243-265].

Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum (CSHB), ed. *I. Bekker*, Bonn 1843.

Rigo A., La "Cronaca delle Meteore". La storia dei monasteri della Tessaglia tra XIII e XVI secolo (Orientalia Venetiana 8), Firenze 1999.

Sophianos D. Z., Το εκδοτήριο εξισαστικό και αποδεικτικό γράμμα της Μαρίας Αγγελίνας Δούκαινας Παλαιολογίνας, edd. *S. Kotzabassi – G. Mavromatis,* Realia Byzantina (Byzantinisches Archiv 22), Berlin - New York 2009, 267-282 [*Sophianos D. Z.*, *To ekdotērio exisastiko kai apodeiktiko gramma tēs Marias Angelinas Doukainas Palaiologinas*, edd. *S. Kotzabassi - G. Mavromatis*, Realia Byzantina (Byzantinisches Archiv 22), Berlin - New York 2009, 267-282].

Vranousis L., Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομήν, Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου 12 (1962) 57-115 [*Vranousis L.*, To Chronikon tōn Iōanninōn kat' anekdoton dēmodē epitomēn, Hepetēris tou Mesaiōnikou Archeiou 12 (1962) 57-115].

Литература – Secondary Works

Acheimastou-Potamianou M., Οι τοιχογραφίες της μονής των Φιλανθρωπηνών στο νησί των Ιωαννίνων, Athens 2004 [*Acheimastou-Potamianou M.*, Hoi toichograhies tēs monēs tōn Philanthrōpēnōn sto nēsi tōn Iōanninōn, Athens 2004].

Agoritsas D. C., Αντώνιος Αψαράς, επίσκοπος Βελλάς, χορηγός των τοιχογραφιών της λιτής του καθολικού της Ιεράς Μονής Βαρλαάμ (1565), Ηπειρωτικό Ημερολόγιο 31 (2012) 269-286 [*Agoritsas D. C.*, Antōnios Apsaras, episkopos Vellas, chorēgos tōn toichographiōn tēs litēs tou katholikou tēs hieras Monēs Varlaam (1565), Epeirōtiko Hēmerologio 31 (2012) 269-286].

Antonopoulos E., Βασιλική πομπή: Αλληγορικά πρόσωπα στην Ανάσταση της Dečani, ΔΧΑΕ 17 (1993-1994) 87-98 [*Antonopoulos E.*, Vasilikē pompē: allēgorika prosōpa stēn Anastasē tēs Dečani, DChAE 17 (1993-1994) 87-98].

Arhimandrita Antonina, Iz Rumelij, Sanktpeterburg 1866.

Bees N. A., Έκθεσις παλαιογραφικών και τεχνικών ερευνών εν ταις μοναίς των Μετεώρων κατά τα έτη 1908 και 1909, Athens 1910 (*Bees N. A.*, Ekthesis palaiographikōn kai technikōn ereunōn en tais monais tōn Meteōrōn kata ta etē 1908-1909, Athens 1910).

Bees N. A., Μετεώρου πίναξ αφιερωθείς υπό της βασιλίσσης Παλαιολογίνης, Αρχαιολογική Εφημερίς 3 (1911) 177-185 [*Bees N. A.*, Meteōrou pinax aphierōtheis ypo tēs vasilissēs Palaiologinēs, Archaiologikē Ephēmeris 3 (1911), 177-185].

Bermejo Díez J., Das Reliquien Diptychon der Despoten von Epiros in der Kathedrale von Cuenca, ed. *A. Legner*, Die Parler und der schöne Stil, 1350-1400: Europäische Kunst unter den Luxemburgern, 5.1, Resultatband der Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln, Cologne 1980, 13-19.

Björnståhl J. J., Resa til Frankrike, Italien, Sweitz, Tyskland, Holland, England, Turkiet och Grekland, 5, Stockholm 1783.

Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture, ed. *S. T. Brooks*, The Metropolitan Museum of Art (The Metropolitan Museum of Art Symposia), New York 2006.

Chatzidakis M. – Sofianos D., The Great Meteoron. History and Art, Athens 1990.

Constantinides C. N., Προσωπογραφικά της οικογένειας Φιλανθρωπηνών: ο στρατηγός Αλέξιος και ο ιερέας Μιχαήλ οι Φιλανθρωπηνοί (13ος-14ος αι.), edd. *M. Garidis - A. Paliouras*, Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων. Πρακτικά συμποσίου 700 χρόνια 1292-1992, 29-31 Μαΐου 1992, Ioannina 1999, 517-527 [*Constantinides C. N.*, Prosōpographica tēs oikogeneias tōn Philanthrōpēnōn: ho stratēgos Alexios kai ho hiereas Michaēl hoi Philanthrōpēnoi (13os-14os ai.), edd. *M. Garidis - A. Paliouras*, Monastēria nēsou Iōanninōn. Praktika symposiou 700 chronia 1292-1992, 29-31 Maiou 1992, Iōannina 1999, 517-527].

Estopañán S. C., Bizancio y España. El legado de la Basilissa María y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina, I, Barcelona 1943.

Gargova F., Die Stiftungen des Despoten Thomas Preljubović und der Basilissa Maria Palaiologina – Memoria in Epirus in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, MA Thesis, University of Wien 2010.

Gargova F., The Meteora Icon of the Incredulity of Thomas Reconsidered, edd. *L. Theis et al.*, Female Founders in Byzantium and Beyond, Böhlau Verlag Wien – Köln – Weimar 2013, 369-381.

Garidis M., Μεταβυζαντινή ζωγραφική (1450-1600). Η εντοίχια ζωγραφική μετά την πτώση του Βυζαντίου στον ορθόδοξο κόσμο και στις χώρες υπό ξένη κυριαρχία, Athens 2007 [*Garidis M.*, Metabyzantinē zōgraphikē (1450-1600). Hē entoichia zōgraphikē meta tēn ptōsē tou Byzantiou ston orthodoxo kosmo kai stis chōres ypo xenē kyriarchia, Athens 2007].

Garidis M. - Paliouras A., Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων: Ζωγραφική, Ioannina 1993 [*Garidis M. - Paliouras A.*, Monastēria nēsou Iōanninōn: Zōgraphikē, Iōannina 1993].

Georgakopoulos D., Νέα στοιχεία για την παράδοση του Χρονικού των Ιωαννίνων, in Ζ΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, 20-23 Σεπτεμβρίου 2007, Komotene 2011, 316-318 [*Georgakopoulos D.*, Nea stoicheia gia tēn paradosē tou Chronikou tōn Iōanninōn, in 8th Synantisē Vyzantinologōn Hellados kai Kyprou, 20-23 Sept. 2007, Komotēnē 2011, 316-318].

Holland H., Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. during the years 1812 and 1813, London 1815.

Kamaroulias D., Τα μοναστήρια της Ηπείρου, I, Athens 1996 [*Kamaroulias D.*, Ta monastēria tēs Epeirou, I, Athens 1996].

Kordoses M., Τα βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (πόλη) – ξώκαστρο, κοινωνία - διοίκηση - οικονομία, Athens, 2003 [*Kordoses M.*, Ta byzantina Giannena. Kastro (polē) – xōkastro, koinōnia – dioikēsē - oikonomia, Athens, 2003].

Lambros Sp., Ηπειρωτικά: Το εν Ιωαννίνοις Αρχιμανδρείον και οι εν αυτώ κώδικες, Νέος Ἑλληνομνήμων 10 (1913) 398-418 [*Lambros Sp.*, Epeirōtika : To en Iōanninois Archimandreion kai hoi en autō kōdikes, Neos Hellēnomnēmōn 10 (1913) 398-418].

Leonardos I. A., Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας χωρογραφία, Pest 1836 [*Leonardos I. A.*, Neōtatē tēs Thessalias chōrographia, Pest 1836].

Loverdou-Tsigaridas K., Les œuvres d'arts mineurs comme expression des relations du mont Athos avec l'aristocratie ecclésiastique et politique de Byzance, ed. *G. Galavaris*, Athos, la Saint Montagne. Tradition et renouveau dans l'art (Athonika Symmeikta 10), Athènes 2007, 63-96.

Loverdou-Tsigaridas K., Objets précieux de l'église de la Vierge Gavaliotissa au monastère de Lavra (Mont Athos), Zograf 26 (1997) 81-86.

Manopoulos Gr., Επανεξέταση των επιγραφών των Καπεσοβιτών ζωγράφων, Ηπειρωτικά Χρονικά 37 (2003) 299-317 [*Manopoulos Gr.*, Epanexetasē tōn epigraphōn tōn Kapesovitōn zōgraphōn, Epeirōtika Chronika 37 (2003) 299-317].

Martínez Sáez A., El díptico bizantino de la Catedral de Cuenca, Cuenca [2]2004.

Matanov C., The Phenomenon Thomas Preljubović, in Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Arta 1992, 63-68 (*Matanov C.*, The Phenomenon Thomas Preljubović, in Praktika Diethnous Symposiou gia to Despotato tēs Epeirou, Arta 1992, 63-68).

Mijović P., Les icônes avec les portraits de Toma Preljubović et de Marie Paléologine, ZLU 2 (1966) 183-197.

Nicol D. M., The Despotate of Epiros 1267-1479, Cambridge 1984, 139-162.

Ostrogorsky G. - Schweinfurth Ph., Das Reliquiar der Despoten von Epirus, Seminarium Kondakovianum 4 (1931) 165-172.

Papadopoulou B. N., Βυζαντινή μαρμάρινη εικόνα της Παναγίας στο Αρχιμανδρειό των Ιωαννίνων, in Δώρον. Τιμητικός τόμος στον Καθηγητή Νίκο Νικονάνο, Thessalonike 2006, 189-196 [*Papadopoulou B. N.*, Byzantinē marmarinē eikona tēs Panagias sto Archimandreio tōn Iōanninōn, in Dōron. Timētikos tomos ston Kathēgētē Niko Nikonano, Thessalonikē 2006, 189-196].

Papadopoulou B. N. –Tsiara A. L., Εικόνες της Άρτας. Η εκκλησιαστική ζωγραφική στην περιοχή της Άρτας κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους, Arta 2008 [*Papadopoulou B. N. –Tsiara A. L.*, Eikones tēs Artas. Hē ecclēsiastikē zōgraphikē stēn periochē tēs Artas kata tous Byzantinous kai metabyzantinous chronous, Arta 2008].

Papazotos Th., Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα κτήτορες του ναού της Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στα Βοδενά, Κληρονομία 13.2 (1981) 509-516 [*Papazotos Th.*, Ho Thōmas Preljubović kai hē Maria Palaiologina ktētores to naou tēs Panagias Gavaliotissēs sta Vodena, Kleronomia 13.2 (1981) 509-516].

Patterson-Ševčenko N., Close Encounters: Contact between Holy Figures and the Faithful as represented in Byzantine Works of Art, edd. *A. Guillou – J. Durand*, Byzance et les images. Cycle de conférences organisé au musée du Louvre par le Service culturel du 5 octobre au 7 décembre 1992, Paris 1994, 255-285.

Patterson-Ševčenko N., The Representation of Donors and Holy Figures on four Byzantine Icons, DChAE 17 (1993-1994) 157-164.

Pouqueville F. C. H. L., Voyage de la Grèce, Paris [2]1826.

Radosević N. - Subotić G., Bogorodica Gavaliotisa u Vodenu, ZRVI 27-28 (1989) 217-263.

Sdrolia St., Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων τον 17ο αιώνα, Volos 2012 [*Sdrolia St.*, Hoi toichographies tou catholikou tēs Monēs Petras (1625) kai hē zōgraphikē tōn naōn tōn Agraphōn ton 17o aiōna, Volos 2012].

Semoglou A., Η Μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων. Ενδιάμεσος σταθμός στην καλλιτεχνική πορεία του Φράγγου Κατελλάνου, Θεσσαλικό Ημερολόγιο 33 (1998) 185-192 [*A. Semoglou*, Hē Monē Varlaam tōn Meteōrōn. Endiamesos stathmos stēn kallitechnikē poreia tou Fragou Katellanou, Thessaliko Hēmerologio 33 (1998) 185-192].

Sophianos D. Z., Άγια Μετέωρα. Οδοιπορικό, Holly Meteora ²2012 [*Sophianos D. Z.*, Hagia Meteōra. Hodoiporiko, Holly Meteora ²2012].

Soulis G. Ch., The Serbs in Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Succesors (Εταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ, ΚΕΒ 2), Athens 1995.

Subotić G., Δώρα και δωρεές του δεσπότη Θωμά και της βασίλισσας Μαρίας Παλαιολογίνας, in Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Arta 1992, 69-86 (*Subotić G.*, Dōra kai dorees tou Despotē Thōma kai tēs vasilissas Marias Palaiologinas, in Praktika Diethnous Symposiou gia to Despotato tēs Epeirou, Arta 1992, 69-86).

Subotić G., Η τέχνη των βυζαντινοσέρβων ευγενών στην Ελλάδα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του ΙΔ΄ αιώνα, in Byzantium and Serbia the 14th Century (NHRF/IBR, International Symposium 3), Athens 1996, 169-179 [*Subotić G.*, Hē technē tōn byzantinoservōn eugenōn stēn Hellada kata tis teleutaies dekaeties tou 14ou aiōna, in Byzantium and Serbia the 14th Century (NHRF/IBR, International Symposium 3), Athens 1996, 169-179].

Subotić G. – Simonopetritis I., L'iconostase et les fresques de la fin du XIVe siècle dans le monastère de la Transfiguration aux Météores, in Actes du XVe Congres International d'Etudes Byzantines, Athènes –Septembre 1976, II Art et Archéologie – Communications B, Athènes 1981, 751-758.

Toumbas Ch., archimandrite (ed.), Η Ιερά Μητρόπολις Ελασσώνος. Οι Ενορίες, οι Ιερές Μονές και τα κειμήλιά τους, Elassona 2007 [*Toumbas Ch.*, archimandrite (ed.), Hē Hiera Mētropolis Elassōnos. Hoi Enories, hoi Hieres Mones kai ta keimēlia tous, Elassona 2007].

Tsiouris I. C., Οι τοιχογραφίες της μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και η μνημειακή ζωγραφική του 18ου αιώνα στην περιοχή των Αγράφων, Athens 2008 [*Tsiouris I. C.*, Hoi toichographies tēs monēs Hagias Triados Drakotrypas (1758) kai hē mnēmeiakē zōgraphikē tou 18ou aiōna stēn periochē tōn Agraphōn, Athens 2008].

Ubicini A., Lettres sur la Turquie, 2, Les raias, Paris 1854.

Vassilaki M., Female Piety, Devotion and Patronage: Maria Angelina Doukaina Palaiologina of Ioannina and Helena Ugljesa of Serres, edd. *J.-M. Spieser - E. Yota*, Donations et Donateurs dans le monde byzantin, Actes du colloque international de l'Université de Fribourg, Fribourg 13-15 mars 2008 (Réalités Byzantines 14), Paris 2012, 221-234.

Vlachopoulou-Karabina E., Ο βυζαντινός επιτάφιος του Μεγάλου Μετεώρου (τελευταίο τέταρτο 14ου αι.), Τρικαλινά 19 (1999) 307-330 [*Vlachopoulou-Karabina E.*, Ho byzantinos epitaphios tou Megalou Meteōrou (teleutaio tetarto tou 14ou ai.), Trikalina 19 (1999) 307-330].

Vogiatzes S., Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος κατά το 16ο αιώνα. Οι μονές Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα), (Τετράδια Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης 7), Athens 2000 [*Vogiatzes S.*, Symbolē stēn historia tēs ekklesiastikēs architektonikēs tēs kendrikēs Hellados kata to 16o aiōna. Hoi mones Hagiou Bēssariōnos (Dousiko) kai Hosiou Nikanoros (Zavorda), (Tetradia Byzantinēs Archaiologias kai Technēs 7), Athens 2000].

Vranousis L., Ιστορικά και τοπογραφικά του μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων, Athens 1968 [*L. Vranousis*, Historica kai topographica tou mesaiōnikou kastrou tōn Iōanninōn, Athens 1968].

Xygopoulos A., Νέαι Προσωπογραφίαι της Μαρίας Παλαιολογίνας και του Θωμά Πρελιούμποβιτς, ΔΧΑΕ 4 (1966) 53-70 [*Xygopoulos A.*, Neai Prosōpographiae tēs Marias Palaiologinas kai tou Thōma Preljubović, DChAE 4 (1966) 53-70].

Димишрис К. Аīорицас
(Универзитет у Јањини, Грчка)

МАРИЈА АНГЕЛИНА ДУКЕНА ПАЛЕОЛОГИНА И ЊЕНЕ ПРЕДСТАВЕ У ПОСТ-ВИЗАНТИЈСКОМ ЗИДНОМ СЛИКАРСТВУ

Српски *десӣоӣ* Јањине Тома Прељубовић и његова жена *царица* Марија Ангелина Дукена Палеологина често су повезивани током друге половине XIV века са религиозним уздарјима и рукотворинама које су биле даровaне црквама и манастирима у Јањини, Тесалији и Македонији (Бер-Воден и Света Гора). Добро је позната икона „Неверног Томе“ са представом Марије Палеологине међу апостолима, коју је Марија даровала Манастиру Преображења (Велики Метеор), највероватније у знак сећања на свог мужа Тому (после децембра 1384. године).

Трагови ретког иконографског типа поменуте иконе проналазе се поново у поствизантијским сликаним споменицима у Епиру, Тесалији и Македонији од XVI до XVIII века. Многи савремени научници верују да је архетип ове иконографије био мала икона „Неверног Томе“ у Манастиру Велики Метеор. Ипак, за преношење овог специфичног иконографског споја највише је заслужан суховни и уметнички утицај два важна монашка центра, Манастира Филантропин на Јањинском острву (1542. година) и Манастира Варлаам у Метеорима (1548. година), чији су оснивачи – племићке породице Филантропин и Апсара – некада били у снажној вези са српским владарима Јањине и посебно са *царицом* Маријом Палологином († 1394, 28. децембра). У том оквиру, разумно је претпоставити да је управо Јањина била место где је поменути иконографски спој начињен и највероватније насликан у једној од истакнутијих градских цркава под надзором Марије Палеологине у спомен на њеног мужа Тому Прељубовића.

Уметничко задржавање успомене на Палеологину у споменицима XVI века у манастирима Филантропину и Варлааму било је престижно и доприносило је историјском памћењу, док су позније представе таквог типа „Неверног Томе“ током XVII и XVIII века у тесалским и епирским споменицима биле не више од имитација старијих значајних фреско украса без икаквог посебног значења или друге историјске или идеолошке поруке.

Fig. 1. Greece, Meteora, Transfiguration Monastery,
Icon of the "Doubting Thomas", last quarter of the 14th century (post 1384).

Fig. 2. Greece, Ioannina, Philanthropenos Monastery, 1542.

Fig. 3. Greece, Meteora, Varlaam Monastery, 1548.

Fig. 4. Greece, Macedonia, Zavorda Monastery, second half of the 16th century.

Fig. 5. Greece, Petrilo - Thessaly, Church of the Nativity of Christ, post 1662.

Fig. 6. Greece, Meteora, Hagia Trias Monastery, 1692.

Fig. 7. Greece, Arta, Church of Hagia Theodora, early 18th century.

Fig. 8. Greece, Rendina - Thessaly, Church of St. Nikolaos, post 1725.

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

УДК: 347.65/.68:34(495.02)
DOI: 10.2298/ZRVI1451187M

ТАМАРА МАТОВИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

ЕПИТРОП (ἐπίτροπος) – ИЗВРШИЛАЦ ТЕСТАМЕНТА*

Аутор жели, првенствено на подлози изворне грађе сачуване у светогорским манастирима, да истражи установу извршиоца тестамента, која се почетком средњег века јавља у различитим правним системима у Европи. У чему је значај ове установе у тестаменту покушаћемо да закључимо из расположивих извора – зборника права и приватноправних докумената. У овом раду анализираће се и терминолошки и појмовно блиски институти.

Кључне речи: епитроп, завештање, испорука, римско право, архиве светогорских манастира, управа, средњовековни приморски градови, црквено право.

Our intention is to analyze the legal institution of testamentary executor, which appears in various legal systems in Europe, at the beginning of the Middle Ages. What is the main significance of this institution in the will, we will try to answer exploring the private and public sources. Also, as a part of research, we will draw attention to the similar legal institutions.

Keywords: ἐπίτροπος, will, legacy, Roman Law, archives of Athos, administration, medieval towns, ecclesiastical law.

Увод. Извршење завештања је радња којом се спроводи последња воља оставиоца. У правном смислу, преко ове радње долази до настанка или услова за настанак различитих права чији су носиоци тестаментарни наследници

* Чланак садржи резултате настале на пројекту бр. 177032 – „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету" Византолошког института САНУ, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Захваљујем др Жики Бујуклићу, редовном професору Правног факултета Универзитета у Београду, који ми је учинио приступачним поједине изворе средњовековних приморских градова. Аутор одговара за могуће грешке и превиде.

или трећа лица. У томе је изузетан значај ове фазе поступка са тестаментом. Извршење завештања је скуп од неколико радњи, које следе након тренутка делације. Најчешће, уз присуство јавног органа и сведока, проверава се веродостојност завештања и приступа позивању наследника, који на то имају право, на изјашњавање о пријему наслеђа. Затим, следе радње које се материјализују у различитим правним процедурама и правним пословима чији је главни субјекат управо извршилац тестамента.[1]

Старатељ, односно, извршитељ завештања у византијском праву будио је интересовање уског круга истраживача. Међутим, домаћи историчари и историчари права који су ову установу истраживали темељно су је обрадили, пре свега на основу изворне грађе средњовековних далматинских градова. Значајан напор је уложио хрватски романиста М. Хорват (*Marijan Horvat*), који је на основу ове правне подлоге покушао да разјасни трансплантовање установе епитропа у различите средњовековне правне системе, међу којима и римско-грчки.[2] Проучавајући историју приморских градова Н. Клаић (*Nada Klaić*) посебно се заузела за проверавање аутентичности њихове дипломатичке грађе, у којој се поставило и питање природе средњовековног далматинског тестамента, те улоге, смисла и порекла установе завештајног извршиоца у њему.[3] И рад В. Чучковић (*Vera Čučković*), која је осим у далматинском средњовековном праву, анализирала и извршење завештања у римском и византијском праву,[4] значајан је за истраживања. Посебно место у овој тематици имају студије Л. Маргетића (*Lujo Margetić*), који се у неколико радова о средњовековним завештањима са југословенског приморског подручја посветио питању порекла установе тестаментарног извршиоца и његовог донекле зачуђујућег појављивања у рановизантијском праву.[5] Већина претходних истраживања била би у извесној мери осиромашена без закључака које је о далматинским приватноправним односима у средњем веку раније извео М. Шуфлај (*Milan Šufflay*), чије су поједине анализе

---

[1] Уп. *Ж. Перић*, Наследно право: специјални део Грађанскога права, Београд 1923; *Л. Марковић*, Трећа књига Грађанског права: Наследно право, Београд 1930; *Б. Благојевић*, Наследно право – белешке по предавањима одржаним на Правном факултету у Београду, Београд 1951; *А. Гамс*, Облигационо и наследно право – допунски материјал уз увод у грађанско право, Београд 1962; *О. Антић*, Наследно право, Београд 2008.

[2] *M. Horvat,* Oporuka splitskog priora Petra, Rad JAZU 283 (1951) 51–119. Ово издање поменутог завештања нам је првенствено користило због веома детаљне правноисторијске анализе. Нешто веродостојније издање последње воље приора Петра објавио је историчар Јаков Стипишић. V. *J. Stipišić*, Oporuka priora Petra, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije 2 (1959) 173–184.

[3] *N. Klaić,* Tribuni i consules zadarskih isprava X i XI stoljeća, ZRVI 11 (1968) 67–92, као и *Ista*, Problem najstarije dalmatinske privatne isprave, ZRVI 13 (1971) 57–73.

[4] *V. Čučković*, Epitropi u starom dubrovačkom pravu, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu 11 (1963) 257–274.

[5] *L. Margetić*, Naše najstarije oporuke i rimsko-bizantsko pravo, ZPFZ 31 (1981) 424–436; *Isti*, L' esecutore testamentario nei più antichi testamenti dalmati, Studi in onore di Arnaldo Biscardi III, Milano 1982, 511–534.

лангобардских и франачких извора, у овој теми, и нама од значаја,[6] као и пионирског истраживања С. Спевца (*Stjepan Spevec*) о завештањима у сплитском и корчуланском статутарном праву.[7]

Појава тестаментарног извршиоца у документима средњовизантијског и позновизантијског права није остала без пажње византолога. Ипак, чини се да је *епитроп* споредни чинилац при анализи изворне грађе завештајног типа. Ц. Лингентал (*Zahariä von Lingenthal*) посветио је значајну пажњу законским решењима која се тичу овог института, али са скромним истраживачким радом на документима из правне праксе, делимично због необјављених извора, сада доступних.[8] Д. Зимон (*Dieter Simon*) анализирао је у једној од студија седам правних случајева, у којима су се истраживали одређени институти наследног права.[9] Међутим, и поред значаја овог рада у пољу разумевања наследноправних односа у византијском праву, аутор се није задржавао на анализи тестаментарног извршиоца, који није ни био главни предмет проучавања. Е. Папајани (*Ἐλευθερία Παπαγιάννη*) припада генерацији истраживача који су имали предочене новообјављене или новопреведене изворе, који се, у њеном раду, нарочито користе уз патријаршијске акте. Ипак, и поред анализе светогорских завештања при извођењу закључака о различитим институтима завештајног и законског наслеђивања, Папајани није закључивала о установи извршиоца тестамента претежно према изворној грађи сачуваној у светогорским манастирима, нити је спровела историјскоправну анализу овог института византијског права са освртом на тековине римског приватног права.[10]

У нашој анализи од значаја су и студије о организацији државне управе и подели послова међу чиновницима државног апарата, нарочито у смислу посебних овлашћења која су припадала, за нас важно, кефалијама. У наследноправном истраживању, то се прворазредно односи на проблем пусте или одумртне заоставштине, са којом су овлашћени чиновници поступали према обичају. Та пракса се убрзо проширила и на неке надлежности у вези са тестаментарним располагањима грађана. У том смислу, важни подаци, са релевантном литературом и изворима, саопштени су код аутора који се баве овом научном проблематиком.[11]

---

6 *M. Šufflay*, Die dalmatinische Privaturkunde, Wien 1904.

7 *S. Spevac*, Oporuka po statutu korčulanskom i spljetskom, Mjesečnik pravničkoga družtva u Zagrebu 7 (1889) 339–349.

8 *Z. von Lingenthal*, Geschichte des griechisch-römischen Privatrechts, Leipzig 1964, 128–157. Истраживање је углавном утемељено на случајевима сачуваним у збирци *Πεῖρα*.

9 *D. Simon*, Erbvertrag und Testament, ZRVI 24–25 (1986) 291–306.

10 *Ἐ. Παπαγιάννη*, Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου ΙΙΙ. Κληρονομικό δίκαιο, Ἀθήνα–Κομοτηνή 2010, 115–126.

11 *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 2001; *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972.

Анализа установа наследног права очигледно се не може истраживати с временским и просторним ограничењем.[12] Посебно место у њој имају правни прописи приморских градова, и њихова архивска грађа, тамо где је сачувана. То је нарочито наглашено због потенцијалног порекла установе епитропа, као и одраза византијске „верзије“ ове установе у далматинским и зетским градовима, који су били под утицајем њеног права. О томе говорећи, од користи су студије у којима се среће *ἐπίτροπος* или *commisarius* као саставни део изворне грађе, а није нужно предмет правноисторијске анализе или искључиве анализе наследноправних установа.[13]

Изворна подлога овог рада почива на завештањима која су сачувана у архивама светогорских манастира.[14] Византијске приватноправне акте објављене као појединачне изворе, уз коментар, такође смо уврстили у изворну грађу.[15] При томе, треба напоменути да у средишту наше пажње нису били искључиво тестаменти, већ и други акти – сведочанства о закљученим правним пословима, који су представљали радњу извршења тестаторове последње воље.

Осим грађе која је настала као резултат свакодневне правне интеракције, неопходно је истражити и законска решења у овој области. Тема је захтевала додир са државним и приватним зборницима правних норми,[16] као и правним одлукама различитог карактера, донетих од стране надлежних лица, које су биле део научног апарата у цитираној литератури.[17]

На последњем месту у навођењу коришћених извора, али не према значају, наводимо одредбе средњовековних (приморских) статута, у којима је

---

12 Из тог разлога, од користи је била исцрпна студија о пореклу тестамента и чинилаца његове садржине, која иако наглашено идеолошког карактера, обилује и вредним компаративним приступом, ограниченим на антику (26–31). *I. Milić*, Oko postanka oporuke, Rad JAZU 283 (1951) 5–49.

13 Као код *I. Sindik*, Komunalno uređenje grada Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća, Beograd 1950; *Ž. Bujuklić,* Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune, Nikšić 1988; *M. Антоновић*, Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку, Београд 2002.

14 У издањуArchive de l'Athos, Paris 1964–2006. Мањи број светогорских докумената имао је последње издање у оквиру часописа Византийский временник, Петербург 1911–1914. (акти Зографа и Филотеја, познији акти Хиландара).

15 Тако, *P. Lemerle,* Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977.

16 Digesta, ed. *T. Mommsen*, Berolini 1899. (даље: D.); Novelae, edd. *R. Schoell, G. Kroll*, Berolini 1928.(даље: JN.); Codex Iustinianus, ed. *P. Krueger*, Berolini 1895. (даље: CJ.); Ecloga – das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos' V, ed. *L. Burgmann*, Frankfurt am Main, 1983. (такође, *L. Margetić*, Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 1 (1980) 53–79); Basilicorum libri 60, edd. *H. J. Scheltema, D. Holwerda, N. van der Wal*, Groningen 1953–1988; Les novelles de Léon VI, le Sage, edd. *P. Noailles*, *A. Dain*, Paris 1944. (даље: LN.); Ius Graecoromanum I–IV, edd. *P. Zepos, J. Zepos*, Athens 1931, reprint Aalen 1962; Κ. Ἀρμενοπούλου, Πρόχειρον νόμων ἢ Ἑξάβιβλος, ed. *Κ. Γ. Πιτσάκης,* Αθήνα 1971; Матија Властар, Синтагма, превод *Т. Суботин Голубовић*, Београд 2013.

17 Поменимо, Demetrii Chomateni Ponemata Diafora, ed. *G. Prinzing*, Berlin – New York 2002, као и хронолошки раније – одлуке цариградског судије Евстатија Ромеја, сачуване у збирци *Πεῖρα*, објављене у Jus Graeco-romanum I, ed. *C. E. Z. Lingenthal*, Lipsiae 1855.

кодификовано римско-византијско, млетачко, домаће, лангобардско и друго правно наслеђе,[18] као и архивске грађе источног Јадрана.[19] Све то је било драгоцено, у ужем обиму, упоредити и са млетачким приватноправним документима.[20]

* * *

Улога лица задуженог за извршење нечије последње воље условљена је сложеношћу садржине завештања. Уколико се подсетимо да је завештаоцу пре смрти дозвољено да на различите начине утиче на будуће правне односе, важност извршиоца и његовог задатка постаје очигледна. Томе додавши посебан смисао завѐштања који се крајем периода домината појавио и развио и на истоку и на западу, јасно је да је извршилац тестамента посебно важан оставиочев гарант за извршење његове последње воље.

Напори аутора при истраживању овог правног института оправдано се улажу око устаљених питања. Једно од најчешће постављаних питања је порекло ове загонетне установе наследног права.[21] Узимајући у обзир правноисторијску анализу завештања, као суштинско питање појављује се улога извршиоца у завештању, његов однос према завештајном наследнику и посебно, према завештајном сведоку. Кључни проблем у односу на имовинскоправне односе тиче се опсега овлашћења овог специфичног старатеља у погледу заоставштине. То означава испитивање природе тог овлашћења и евентуалног постојања самосталног права извршиоца према оставинској маси декујуса.

С обзиром на државне и друштвене прилике у Византији, а пре свега у светлу познијег периода, сматрамо оправданим отварање још неких тема у истраживању овог института. Најважнија од њих односи се на чланове манастирског клира, који добијају посебне дужности у погледу састављања и извршавања одређених приватноправних докумената.[22] У средишту интересовања су специфична завештања духовних лица (*διαθήκη, διάταξις, διατύπωσις*), у којима лице названо *ἐπίτροπος* има засебну улогу.

---

18 Novissima Veneta Statuta, ed. *D. Pinelliana*, Venetiis 1729; Knjiga statuta zakona i reformacija grada Šibenika s popisom poglavlja, edd. *S. Grubišić, Z. Herkov*, Šibenik 1982; Statut grada Trogira, ur. *M. Berket, K. Prijatelj, A. Cvitanić, V. Gligo*, Split 1988; Statuta Iadertina, edd. *J. Kolanović, M. Križman*, Zadar 1997; Statut grada Splita: splitsko srednjovjekovno pravo (Statuta civitatis Spalati), ur. *A. Cvitanić*, Split 1998; Statut grada Kotora (Statuta civitatis Cathari), ur. *J. Antović,* Kotor 2009; Statut grada Dubrovnika (Liber Statutorum Civitatis Ragusii), ur. *A. Šoljić, Z. Šunderica, I. Veselić*, Dubrovnik 2002.

19 Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et SlavoniaeI, edd. *M. Kostrenčić, J. Stipišić, M. Šamšarević*, Zagreb 1967. Коришћена је и едиција преведених извора: Hrvatsko srednjovekovno pravo. Vrela s komentarom, ur. *L. Margetić, M. Apostolova Maršavelski*, Zagreb 1990.

20 Користили смо завештања објављена у: Wills from late medieval Venetian Crete 1310 – 1420, ed. *S. McKee*, Washington 1998.

21 B. *Šufflay*, 135–136; *Margetić,* Naše najstarije oporuke, 432; *Klaić*, 86; *Horvat*, Oporuka splitskog priora Petra, 154; *Lingenthal*,127-128.

22 Ову тему истраживали смо према постојећим студијама у којима јој је на различите начине приступљено: *J. Zhishman,* Die Synoden und die Episkopal-Ämter in der morgenländischen

* * *

Појава института. Византијски правни институт старатеља тестамента *(ἐπίτροπος),* односно извршиоца тестамента, један је од ретких института који нема корене у класичном римском праву.[23] Иако је ово право познавало ситуацију у којој имовина „тестатора" прелази у руке трећег лица, које би по делацији њоме располагало према жељи покојника, овде се пре радило о заобиласку формалне радње именовања универзалног наследника пред *куријатском скупштином*,[24] него о самосталној потреби именовања извршиоца тестамента.[25] Ипак, неки аутори сматрају да је извршилац тестамента настао већ у римском праву, преко посебне правне конструкције, чији су елементи били фидеикомис и легат *sub modo*.[26] Други аутори пак конкретизују појаву извршења последње воље тестатора у феномену касног класичног права, *mandatum post mortem*.[27]

У византијским правним зборницима у којима је дошло до систематског или стихијског преузимања римског права уочава се понављање појединих одредаба које уређују садржину завештања. Једна од њих се тиче могућности оставиоца да у тестаменту именује старатеља (*tutor*, *ἐπίτροπος*) подвласном лицу

Kirche, Wien 1867; *Н. Милаш*, Достојанства у православној цркви: по црквено-правним изворима до XIV вијека, Панчево 1879; *А. Соловјев*, Судије и судови по градовима Душанове државе, Гласник Скопског друштва 7–8 (1930) 147–162; *М. Живојиновић*, Судство у грчким областима српског царства, ЗРВИ 10 (1967) 197–247; *H. G. Beck*, Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich, Göttingen 1980; *Б. Ферјанчић*, Византијски и српски Сер у XIV веку, Београд 1994; *Ђ. Бубало*, Српски номици, Београд 2004.

23 У Дигестима, у којима су сабрана одабрана решења класичног права, говори се о материјалним радњама везаним за извршење тестамента. Ипак, у тим одредбама (D. XXIX, 3, *Testamenta quemadmodum aperiuntur inspiciantur et describantur*) нема помена лица које би било одређено од стране оставиоца као задужено за извршење његовог тестамента.

24 Најстарији облик тестамента у римском праву има за смисао измену уобичајеног поретка законских наследних редова, у којима су као првопозвани на наслеђе браћа оставиоца – следствено схватању о агнатном сродству и породици. Овај тестамент се назива *testamentum calatis comitiis* (код неких аутора – *комицијски тестамент*), тестамент изнет пред „сазваном скупштином" којом председава *pontifex maximus*. Овај нарочити захтев *pater familias*-а био је праћен низом ограничења и забрана. B. Lex duodecim tabularum, ed. *E. H. Warmington*, Heinemann 1967. t. V, 4. *R. Sohm,* The Institutes of Roman law, Oxford 1892, 450. Up. *D. Stojčević*, Rimsko privatno pravo, Beograd 1979, 169–170; *M. Horvat*, Rimsko pravo, Zagreb 1980, 322; *Milić*, 5–6; *М. Милошевић*, Римско право, Београд 2005, 265–266; *А. Маленица*, Римско право, Нови Сад 2009, 290–291; *О. Станојевић*, Римско право, Београд 2010, 240; *Ж. Бујуклић*, Римско приватно право, Београд 2012, 289.

25 Оставилац који у претходно описаној радњи фиктивно продаје имовину трећем лицу није тестатор у смислу класичног права, као што ни облик располагања *mortis causa* путем ове *mancipatio familiae* у формалном смислу не представља тестамент. Шта више – то је радња учињена *inter vivos*. Зато је термин тестатор стављен између наводника. Уп. *Horvat*, Rimsko pravo, 323; *Milić,* 7; *Stojčević*, 170; *Станојевић,* 240*; Милошевић*, 266; *Бујуклић*, Римско приватно право, 290.

26 Оба правна посла подразумевају извршење тестаторове воље од стране лица које није универзални наследник. Up. *Margetić*, Naše najstarije oporuke, 432. Up. *Margetić*, L' esecutore testamentario, 517–519.

27 Посебно лице преузима обавезу извршења неких послова оставиоца, као на пример, уређење гроба и изградња споменика после смрти тестатора. Овај правни посао није саставни део тестамента! V. *Čučković*, 262, са позивањем на одредбе Дигеста (D. XVII, 1, 12, 17; D. XXXI, 88, 1).

(*alieni iuris*, *ὑπεξούσιος*) у његовој породици.[28] Дакле, осим терминолошке везе, именовање овог *ἐπίτροπος*-а у тестаменту нема додирних тачака са *старатељем тестамента*, у смислу у којем нас интересује.[29] Међутим, једна од Новела цара Лава VI Мудрог саопштава да је већ у традицији његових претходника било да се именом *епитропа* (старатеља) означава и лице којем је поверена заоставштина после смрти завештаоца.[30] Из тог је разлога Л. Маргетић сматрао да се епитроп, као завештајни извршилац, у Византији појавио између 565. године (Јустинијанова смрт) и 886. године (настанак цитиране Лавове Новеле).[31] Кроз Јустинијаново законодавство пак видљиви су зачеци идеје именовања лица којем је поверено извршавање воље оставиоца и раније.[32] Ради се о посвећивању дела или целе заоставштине у религиозне сврхе, када оставилац за извршење

---

[28] B. Proch. Nom. XXXVI, 8; Epanag. XXXVIII, 11. У Шестокњижју је целокупна глава насловљена као *Περὶ διαθηκῶν καὶ ἐπιτρόπων* (Ἑξάβιβλος, V). Узор за све то је очигледно у D. XXVI, 2 (*De testamentaria tutela*), CJ.V, 28 (*De tutela testamentaria*), Inst. I, 14. (*Qui dari tutores testamento possunt*). О именовању тутора и старатеља у тестаменту римског права v. и *Horvat*, 89–90; *Стојчевић*, 178; *Milić*, 25; *Маленица*, 239; *Бујуклић*, Римско приватно право, 288. У правној пракси је такође разматрано ово питање: в. *Πεῖρα*(XI век), *Z. v. Lingenthal*, Practica ex actis Eustathii Romani, Lipsiae 1856, XVI, 5.

[29] У радовима који се баве овом и сродном тематиком, већ је указано на вишезначност правног термина *ἐπίτροπος*. В. *С. Шаркић*, О стицању пословне способности у средњовековном српском праву, ЗРВИ 43 (2006) 71–76; *Т. Матовић*, Μανία као основ за развод брака у Новелама CXI и CXII Лава VI Мудрог, ЗРВИ 50 (2013) 269–282. Педантан преглед са акцентом на установу старатељства дат је код *T. Miller*, The Orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire, Washington 2003. Епитропом се често назива и лице које има посебан значај за манастир: духовни старатељ или *sui generis* заступник. Уп. *R. Morris,* Monks and layman in Byzantium, Cambridge 1995, 71; 84; *J. P. Thomas*, Private Religious Foundations in the Byzantine Empire, Washington 1987, 68; *S. Troianos*, Byzantine Canon Law from the XII to the XV centuries, The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500, edd. *W. Hartmann, K. Pennington*, Washington 2012, 170–215, 208. О томе, у другом одељку нашег рада.

[30] "*Τοῖς μεταγενεστέροις οὐκ ἐτηρήθη μόνως ἐφ ἧς ἐλέγετο ἐπιστασίας ἡ κλῆσις, ἠξίωσαν δὲ κἀκείνους ἐπιτρόπους καλεῖν τοὺς ὅσοις οἱ τὸν βίον ἀπολιμπάνοντες χρησταῖς περὶ αὐτῶν ὑπολήψεσιν ἐπὶ τοῦτο προτρεπόμενοι διατάξεις αἵ περὶ τῶν ὑπόντων ἤρεσαν πραγμάτων, ἐγχειρίζουσι καὶ τῶν μετὰ τὴν ἐκδημίαν πιστεύουσι τὴν διοίκησιν*". LN, LXVIII (c. 247, p. 18–21). То решење налази се и у зборнику Epanagoge aucta, који потиче из X века, у глави 40, која се бави старатељством и заступништвом (Jus Graeco-romanum IV ed. *Z. v. Lingenthal*); Up. *Margetić*, L' esecutore testamentario, 519.

[31] *Margetić*, Naše najstarije oporuke, 432. У преради Јустинијановог кодекса из VII или VIII века (*Summa Perusina*), уочава се идеја извршења последње воље, преко фидеикомисара. Он се овде назива *executor supreme voluntatis*. То је уочио *Margetić*, Naše najstarije oporuke, 426 нап. 22 са упутом на едицију овог извора: *E. Heimbach*, Anecdota II, Lipsiae 1890. Cf. *B. Biondi*, Corso di diritto romano, successione testamentaria II, Milano 1939, 197–207. Бионди закључује да се извршитељ јавио под именом *dispensator* већ у подкласичном вулгаризованом праву, са изворном подлогом у Новелама цара Марцијана (cf. Marcian Novellae, edd. *P. Meyer, T. Mommsen*, Berolini 1905, V,1.) Том гледишту је, чини се, приклоњен и Ж. Бујуклић, в. *Бујуклић*, Римско приватно право, 288.

[32] Већ у Јустинијанов кодексу је предвиђена ситуација у којој је потребно извршити вољу оставиоца на овај начин. В. CJ, I, 3, 28. – „*Et si quidem testator significaverit, per quem desiderat redemptionem fieri captivorum, is qui specialiter designatus est legati seu fideicommissi habeat exigendi licentiam et pro sua conscientia votum adimpleat testatoris*". У случају да ово лице није именовано, предвиђено је да његов задатак обави епископ *(religiosissimus episcopus),* са прецизирањем одсуства сваке лукративности. У Новели CXXXI такође се види наговештај ове установе: „*Εἰ δὲ καί ὑπὲρ ἀποτροφῆς πενήτων κληρονομίαν ἢ ληγάτον καταλίποι ἐν πράγμασι κινητοῖς ἢ ἀκινήτοις, εὔτε ἅπαξ εἴτε ἐτήσιον, καὶ τοῦτο τρόποις ἅπασι κατὰ τὴν τοῦ διαθεμένου γνώμην ἀπὸ* ***τῶν κελευσθέντων*** *τοῦτο ποιῆσαι πληρούσθω*" (JN, CXXXI, 11).Up. *Margetić*, L' esecutore testamentario, 522.

овог важног задатка именује посебно лице, које је под контролом епископа.[33] Маргетић то и закључује у каснијем раду, износећи претпоставку да су „*οἱ κελευσθέντες*”[34] они којима је поверено извршење тестамента.[35] Стога, чини се да не греше у закључку аутори који повезују изостанак *heredis institutio* у садржини тестамента са појавом именованог извршиоца.[36]

Постављање наследника, који улази у правни положај оставиоца преко стицања свих наследивих права и обавеза овог лица, повлачи вишеструке последице.[37] Једна од њих тиче се управо односа оваквог – универзалног наследника са другим лицима именованим у тестаменту (сингуларним сукцесорима, туторима и старатељима, робовима, итд.), и обавеза које према њима има. У том смислу, недостатак овог елемента садржине завештања, за који је општепознато да се од времена цара Јустинијана не захтева ради пуноважности тестамента,[38] чини се да је проузроковао потребу за проналаском другачијег решења при извршавању последње воље, које је у раном средњем веку већ било уобичајено у германском праву.[39] Ово питање је веома удаљено од циља нашег истраживања, али корисно је нагласити видљиву чињеницу која из њега проистиче: варваризација тековина римског права уношењем овог (и других) института настављена је и присутна је и у Јустинијановом законодавству. Установу извршиоца тестамента прати посебна атмосфера која обележава завештајно наслеђивање: пребацивање дотадашњих компетенција универзалног наследника на друга лица, из различитих разлога, од којих је један – најочигледнији: неименовање универзалног наследника. Та тенденција може се сагледати у различитим документима, чију ћемо анализу изнети у овом раду.

---

33 JN, CXXXI, 11.

34 *Ibidem.*

35 V. *Margetić,* L' esecutore testamentario, 522; Up. *Čučković*, 262.

36 V. *Spevec*, 302; *Horvat*, Oporuka splitskog priora Petra, 154; Уп. *Margetić*, L' esecutore testamentario, 515; *С. Аврамовић*, Еволуција слободе тестирања у античком грчком праву, Београд 1981. (докторска теза), 329.

37 Кратко правноисторијско представљање ове установе разумно је пре него што наставимо анализу завештања византијског периода. Наиме, именовање (универзалног) наследика био је глава и темељ римског тестамента (*caput et fundamentum testamenti*), материјални почетак у тестаменту и услов његове пуноважности. В. *Стојчевић*, 172; *Horvat*, Rimsko pravo, 326; *Станојевић*, 238; *Маленица*, 288; *Бујуклић*, Римско приватно право, 288. О прихватању правила римског права у Византији и средњовековној Србији, и континуитету, в. *С. Шаркић*, Појам тестамента у римском, византијском и српском средњовековном праву, ур. *Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 2000, 85–90, као и *S. Šarkić,* The concept of will in Roman, Byzantine and Serbian mediaeval law, ed. *L. Burgmann*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 26 (Fontes Minores XI), Frankfurt am Main 2005, 427–433.

38 CJ, VI, 21; VI, 25.

39 Cf. The Laws of the Salian Franks, ed. *K. F. Drew*, Pennsylvania 1991, §46. Cf. *R. Goffin*, The Testamentary Executor in England and Elsewhere, Charleston 2008, 27. V. *Šufflay*, 135. Шуфлај овај институт директно повезује са феудалном верношћу и упућује на старију литературу у којој се о томе расправља; v. и *Horvat*, Oporuka splitskog priora Petra, nap. 167. у којима се аутор осврће на лангобардске тестаменте из VIII и IX века; *Margetić*, L' esecutore testamentario, 527–529 и даље.

* * *

Један од првих закључака који се може извести посматрањем расположивих извора односи се на временску и просторну распрострањеност установе епитропа. Документа која смо посматрали, а у којима се јавља тестаментарни извршилац под овим називом, датирају у периоду од XI до XIV века. У просторном смислу, епитроп се појављује у завештањима или другим документима са простора Византије,[40] или територија у којима је некада Византија имала врховну власт.[41]

Световно лице као епитроп. Као елемент садржине завештања, извршилац се одређује најчешће после навођења имена наследника, као и после посебних захтева (налога) оставиоца. То значи да захтев за извршењем тестамента од стране посебног лица налазимо на крају диспозиције, непосредно испред потписа тестатора, сведока и састављача документа. Навођење имена лица задужених за извршење понекад је написано после проглашења Христа и Богородице као заштитника радње завѐштања, и оних који су у улози прворазредних старатеља тестамента.[42] Није редак случај да је извршилац лице већ именовано у документу, у својству наследника. Међутим, и поред тога, дешава се да оставилац за ову важну улогу епитропа награди одређеном сумом новца, одређеном ствари, имањем или нечим трећим. Тиме је, дакле, завештајни извршилац такође у улози наследника.

Завештајни извршиоци који су наведени као наследници (универзални или сингуларни) најчешће су муж или жена лица које пише завештање, или пак други крвни, тазбински или духовни сродници оставиоца.[43] *Куропалат* Симватије Пакуриан овлашћује супругу Кале и вољеног полубрата Сергија за извршење свог тестамента (1090).[44] Оно подразумева испоруке: цару (Алексије I)

Up. *Čučković*, 263, проблем посматра из перспективе односа религиозних установа којима су располагања за спас душе остављена и интереса именованих наследника. Up. *Spevec*, 303; 346.

40 Actes de Saint-Pantéléèmôn, edd. *P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković*, Paris 1982, nº 1; Actes de Chilandar I, edd. *M. Živojinović, Ch. Giros, V. Kravari*, Paris 1995, nº30; Actes d'Iviron I, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, H. Métrévéli*, Paris 1985, nº 12, nº 25; Actes d'Iviron II, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou*, *V. Kravari, H. Métrévéli*, Paris 1990, nº44, nº46, nº47; Actes de Vatopèdi II, edd. *J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, K. Smyrlis*, Paris 2006, nº 140; Actes de Kastamonitou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1978, nº 9; *Lemerle,* Cinq études, nº 1.

41 Одабрани споменици српског права, ур. *А. Соловјев*, Београд 1926, nº 88.

42 Као на пример: Le testament d'Eustathios Boïlas, l. 273–275.

43 Up. *Πεῖρα,* XVI, 9. Саопштена је ситуација у којој су као извршиоци наведена деца и супруга оставиоца. Међутим, предвиђени су и „додатни" извршиоци који имају задатак да помажу наследницима-извршиоцима у њиховим задацима. Маргетић сматра да је та пракса, коју назива постјустинијанском, постојала из разлога неутралности трећег лица које није позвано на наслеђе, јер се ради о лицу из даље родбине оставиоца. Граница компетенција коепитропа је повучена: помоћним епитропима, по Маргетићевом закључку, припадају искључиво надлежности у вези *τὰ ψυχικά*. V. *Margetić*, L' esecutore testamentario, 512. Cf. *Παπαγιάννη*, 116. О томе да су као тестаментарни извршиоци предвиђани углавном наследници оставиоца сведоче и решења Еклоге, V, 7.

44 Iviron II, nº 44 (l. 16–21).

припада осам уштројених коња, кумчету – *проедру* Нићету припада седло са златним копчама, његовим „људима“ (двојица наведених – први несачуваног имена, други Апелгарије) испоручиће се свечана хаљина коју је оставилац добио од цара, остали, „људи“ добијају по шест новчића (*φόλλεις*).[45] У знак захвалности, царевом *вестарху* одлази једна номизма, док је за сведоке и нотара предвидео легат у износу од по три номизме. Посебни налози које епитроп Кале треба да испуни везани су за пренос тела, организовање сахране и помена, затим, поделу милостиње сиромашнима – за спас оставиочеве душе, манумисију робова и награђивање кућне послуге.[46] Оба извршиоца у овом случају су наведена и као наследници, будући да је Симватије одредио да Кале добије више земљишних поседа, покретне имовине – међу којом драгоцености, као и животиња,[47] док Сергију припада један земљишни посед, уз половину стоке и неке драгоцености.[48] Кале је и сама нешто касније саставила тестамент, као монахиња Марија (1098).[49] У њему је за извршиоце наведено пет лица, међу којима је мајка Зоја (монахиња Ксена*)* Диабетина и њен рођак, *протовестијар* Лав Диабетин.[50] Посед Радоливо, без стоке, завештава манастиру Ивирон, у којем је према сопственој жељи сахрањен Симватије.[51] Монаси манастира добијају сав приход од имања, уз издатке који произлазе из налога за годишњим поменом супружника.[52] Оставиља одређује да ће у години њене смрти парици са њених поседа бити ослобођени намета, затим, оставља део новца за спас душе приликом помена, одваја милостињу за сиромахе, ослобађа робове.[53] Налаже да буде сахрањена тамо где је смрт затекне.[54] Предвиђа испоруку као дар за номика и сведоке.[55] Епитропи имају задатак да надзиру испуњење Маријине жеље, па им је у завештању поручено да уложе правна средства у случају да монаси не испуњавају налоге, међу којима су, осим помена и детаљна упутства о одржавању и изгледу гроба.[56] Посебно је особена забрана отуђивања завештаног поседа од стране монаха.[57] У тестаменту су предвиђене и бројне друге испоруке, од којих ћемо на овом месту поменути следеће: Маријиној мајци, сестрама, брату, куму, кумчету, сестрићу и рођаку – примећује се да су то углавном сродници-извршиоци

---

45 *Ibidem*, l. 8–12. Уп. Iviron II, nº 47 (l. 9–12).

46 Iviron II, nº 44 (l. 13–16).

47 *Ibidem*, l. 2–8; 12–14; 16–17.

48 *Ibidem*, l. 8–9; 16–17.

49 Iviron II, nº47.

50 *Ibidem*, l. 55–57.

51 *Ibidem*, nº 44 (l. 14).

52 Iviron II, nº47 (l. 12–21).

53 *Ibidem*, l. 48–49; 55–56.

54 *Ibidem*, l. 53.

55 *Ibidem*, l. 52–55.

56 *Ibidem*, l. 21–26.

57 *Ibidem*, l. 18–20.

овог тестамента.[58] Монахиња Марија у завештању наглашава да ће извршиоце за испуњене налоге наградити Бог, али, као што је поменуто, већина њих су већ наведени као сингуларни сукцесори.[59]

У тестаменту *скутерија* Теодора Сарацена обавештени смо да је он био извршилац тестамента свог брата Јована.[60] У изразу своје последње воље (1325) Теодор пише о породичном богатству: завештање садржи попис некретнина и покретних ствари које су намењене за манастир Јована Претече, за душе преминулих родитеља и брата, сâмог завештаоца и његове супруге.[61] То је манастир који оставилац жели да оснује, будући да на истом месту има цркву и будући да је то била жеља његовог покојног брата.[62] Игуман манастира и извршилац завештања биће други оставиочев брат, Герасим Сарацен.[63] Друга жеља покојника односи се на даровање добара у име мираза покојне ћерке, њеним ћеркама.[64] Један посед првобитно је био намењен за продају, а новац остварен на тај начин поделио би се као милостиња, за спас душе.[65] Међутим, тај посед је ипак завештан манастиру, а предвиђено је да се за спас душе, за сиромахе и женски манастир годишње одвајају намирнице, пшеница и вино.[66] У завештању су предвиђене још неке испоруке, братанцима: *великом хетеријарху* Георгију Сарацену, Лувросу Сарацену, и трећем, *протоиекарију* истог презимена.[67] Неке некретнине су намењене оставиочевим унуцима.[68] Посебне одредбе завештања односе се на завештаочеве људе (*ἄνθρωποι*).[69] Као најважнији задатак епитропа, у тексту завештања истакнуто је оснивање манастира, према жељи покојника, уз посебну част да покојников брат Јован буде сматран и слављен као коосниивач манастира.[70] Као наследник и извршилац тестамента наведен је Герасим Сарацен, са овлашћењима која припадају сопственику (”*διοικητήν, δεσποτήν*”).[71] Њему ће у том задатку помагати братанци Георгије Сарацен, Теодор Сарацен и Алексије Султан Палеолог,[72] као и син Луврос.[73]

---

58 *Ibidem*, l. 21–26.

59 *Ibidem*, l. 57.

60 Vatopèdi I, nº 64 (l. 174–177).

61 *Ibidem*, l. 43–115.

62 *Ibidem*, l. 21–35.

63 *Ibidem*, l. 115–132.

64 *Ibidem*, l. 132–135.

65 *Ibidem*, l. 138–140.

66 *Ibidem*,l. 140–141.

67 *Ibidem*, l. 153–155.

68 *Ibidem*, l. 148–153.

69 *Ibidem*, l. 161–162.

70 *Ibidem*, l. 174–181.

71 *Ibidem*, l. 181.

72 *Ibidem*, l. 185–187.

73 *Ibidem*,l. 188–189.

Теодор Каравас именовао је своју другу супругу Ану као извршиоца тестамента (1314). Каравас завештава бројна покретна и непокретна добра. Као сингуларни сукцесори појављују се његова деца,[74]Анина деца,[75] његови родитељи,[76] кумићи[77] и нека духовна лица.[78] Супрузи Ани завештава право плодоуживања над кућама и виноградима.[79] Наглашене су посебне радње чије испуњење епитроп Ана треба да обезбеди: подела милостиње сиромасима, помени и друга давања за спас душе.[80]

Из неколико докумената у којима се дословно извршава воља оставиоца путем продаје или поклона предмета који је он предвидео, видљиви су случајеви у којима је као извршилац предвиђен првостепени крвни потомак покојника. У акту који сведочи о извршеној продаји (1001), пронашли смо тестаментарног извршиоца *кувуклисија* Стефана, који испуњава жељу свог покојног оца, *протопапија* Нићифора.[81] Ради се о продаји неколико имања и других поседа, ивиронском монаху Георгију, по цени од 4 мере злата (*χροισοῦ λίτρας τέσαρας*).[82] У архиви манастира Ватопед нашао се документ који сведочи о правном послу закљученом између тестаментарних извршиоца једног оставиоца (*Ἰωάννης*) и овог манастира.[83] Рођаци – супруга и њен брат остављају Манастиру Ватопед, за спас душе покојника, једно поље у близини Јерисоса, површине 12 модија.[84]

У оним тестаментима у којима није видљива сродничка веза оставиоца са извршиоцем очигледно се ради о пријатељском односу. Када Евстатије Воилас за извшиоце свог тестамента именује *магистера* Василија и *вестарха* Фаресмана (1059),[85] у документу се осврће на посебан однос који је имао према њиховом оцу.[86] На том поверењу почива молба за расподелу бројних покретних и непокретних ствари, које су део богатства Евстатија Воиласа.[87] У оквиру садржине завештања налазе се детаљни упути епитропима: давање испорука,[88] ослобођење

---

74 Chilandar I, nº30 (l. 47–54).

75 *Ibidem,* l. 63–64.

76 *Ibidem*, l. 94–95.

77 *Ibidem*, l. 61–72.

78 *Ibidem*, l. 76–80.

79 *Ibidem*, l. 54–61.

80 *Ibidem*, l. 86–94.

81 Iviron I, nº12 (l. 2–9).

82 *Ibidem*, l. 9–18.

83 Actes de Vatopèdi I, edd. *J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari*, *C. Giros*, Paris 2001, nº 35.

84 Vatopèdi I, nº 35 (l. 5–13).

85 Le testament d'Eustathios Boïlas, (l. 273–277). Осим епитропа, Воилас именује управника и иконома у свом тестаменту. Та улога је припала његовим зетовима (l. 277–279).

86 Le testament d'Eustathios Boïlas, (l. 9–12; 26–34).

87 *Ibidem*, l. 81–109. V. *S. Vryonis*, The Will of a Provincial Magnate Eustathius Boilas, DOP 11 (1957) 263–277.

88 Le testament d'Eustathios Boïlas, (l. 81–109; 232–238).

робова и обезбеђење ослобођеника,[89] стварање задужбине,[90] обављање помена и других радњи за спас душе.[91] Воилас моли Бога, Богородицу, своје наследнике, црквене и световне достојанственике, да поштују и испуне његову последњу вољу.[92] Главним лицима за то задуженим, епитропима Василију и Фаресману, Воилас оставља легат у износу од „два или три" новчића (*λιτρῶν δύο εἴτε καὶ τριῶν*).[93]

Посебно је интересантно сједињавање тестаментарног извршиоца и сведока у једној личности. Већ је напоменуто интересовање историчара права за ово питање, с обзиром на различитост њихових улога у поступку са тестаментом.[94] И док је о тестаментарним сведоцима претежно истраживано у оквирима феномена нотаријата и формалности завештања као правног посла,[95] изворна грађа сачувана у светогорским манастирима не допушта смелије закључке о односу ове две личности у тестаменту. Међутим, друга грађа – сачувана у архивама средњовековних далматинских градова, може дати бољи увид у ово питање „спајања неспојивог". У тзв. завештању задарског *приора* Андрије, потписи извршилаца (*commissori fide huius descriptionis*),[96] стоје у одељку акта намењеном потпису сведока, међу осталим сведоцима. Ипак, будући да је овај документ, о чијој је правној природи у науци дискутовано, несумњиво настао врло рано,[97] тешко је на основу њега, усамљеног у овој теми, давати веће закључке – иако је он очигледно настао под утицајем римско-грчког права.[98] Осим тога, позната су статутарна решења која допуштају да тестаментарни сведок буде и извршилац.[99] Од вредности за тему могу бити и друга статутарна решења, попут онога у Задарском статуту, према којем је жена могла да буде извршилац завештања, најчешће мужа кога је надживела, али не и сведок у завештању.[100] Ми нисмо пронашли ниједан релевантан случај у грађи коју смо проучили,[101] а о томе, што је очекивано, не говоре ни зборници права. Остаје да се даљим истраживањем јасније одговори на питање допуштености и учесталости појављивања завештајног извршиоца као завештајног сведока у византијском праву.

---

89 *Ibidem*, l. 192–232; 248–253.

90 *Ibidem*, l. 110–166.

91 *Ibidem*, l. 167–191.

92 *Ibidem*, l. 258–262.

93 *Ibidem*, l. 280–282.

94 V. *Margetić*, Naše najstarije oporuke, 428–431.

95 В. *И. Медведев*, Очерки византийской дипломатики, Ленинград 1988, 176–182; *Бубало*, 220–224; *Παπαγιάννη*, 66–90.

96 Тестамент приора Андрије, (l. 64–66).

97 V. *Margetić,* Naše najstarije oporuke, 427. Up. Hrvatsko srednjovekovno pravo, 6.

98 Up. *Klaić*, 69 nap. 8.

99 Stat. Rag, III, 41; III, 42.

100 Statuta Iadertina, III, 21; Up. *V. Pezelj*, Naznake pravnog položaja žene u srednjovekovnom Zadru, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu 43/3–4 (2006) 523–551, 546.

101 Таквих случајева није било ни међу завештањима насталим по правилима млетачког права на Криту у XIV и XV веку, cf. Wills from late medieval venetian Crete.

Једно од најважнијих питања ове проблематике односи се на садржину овлашћења епитропа. О правној природи овог посебног *post obitum* пуномоћја већ је расправљано.[102] На њега се односе два документа сачувана у архиву манастира Ивирон.[103] У два документа описана је процедура при отварању и проглашавању тестамента, као и поступак прихватања улоге извршиоца: садржину прихвата и питање надлежног органа у овом поступку. У већ поменутом тестаменту Симватија Пакуриана, сазнали смо да је један од епитропа завештања његова супруга Кале.[104] После делације, која се морала десити пре 1093. године, овај документ је „отворен" и потврђен као веродостојан у квесторовој канцеларији.[105] Недуго након тога састављен је документ у којем је садржан прихват Кале (тада монахиње Марије) да буде тестаментарни извршилац.[106] Прихват је дат посредно, преко пуномоћника, „једног од Маријиних људи" – члана кућне послуге, Стефана (*Στέφανος*),[107] који је у канцеларији квестора и судије, *протопроедра* Георгија Никаевса обавио овај посао.[108] У документу је наведена и документација која је била потребна. Осим преписа завештања, Стефан је понео и препис одлуке претходног квестора (вероватно састављен при верификацији завештања).[109] У тексту документа је веома недвосмислено наглашено да Кале – Марија на основу завештања има власничка овлашћења над целокупном заоставштином,[110] али то се може повезати и са њеним статусом универзалног наследника.[111] Слично се о праву извршиоца може закључити и из документа који обавештава о продаји имања ивирском монаху Георгију,[112] и поред тога што тестамент који би посведочио о постављању извршиоца и његовим овлашћењима није сачуван. Већина аутора следи гледиште које је оформио Ц. Лингентал о овом питању, по којем је извршиочево право ограничено искључиво на управљање повереном имовином.[113] Тај став наизглед непосредно може опоречити један документ из наше изворне грађе, који говори о предаји Манастира Свете Ане у пуну својину епитропу Теодору, нећаку оставиоца монаха Неофита.[114] У тексту документа наглашено је да епитропу припадају својинска

---

102 V. *Margetić*, L' esecutore testamentario, 531–532; Уп. *С. Троицки*, Ктиторско право у Византији и немањићкој Србији, Глас СКА 86 (1935) 79–135, 119.

103 В. Iviron II, nº 46, nº 47.

104 В. фн. 45.

105 В. Iviron II, nº 47 (l. 9).

106 Iviron I, nº46. Документ је датиран 11. 1. 1093. године.

107 *Ibidem*, l. 1–3.

108 *Ibidem*.

109 Iviron I, nº46 (l. 5–8).

110 *Ibidem*.

111 В. фн. 45.

112 В. фн. 50.

113 Cf. *Lingenthal*, 163; *Čučković*, 263. Up. *Spevec*, 347.

114 Iviron III, nº68 (l. 27–28).

овлашћења (... *δεσπότης αὐτοῦ προΐσταται*).[115] О овом случају сазнајемо на основу одлуке Синода о судбини малог манастира, у којој су описане све појединости (1295). Ипак, склони смо да Теодорову улогу посматрамо као унутарманастирско задужење, о којем је реч у следећем одељку нашег рада.

Дакле, лаик извршилац је ретко када правно незаинтересовано лице, које од завештања нема непосредну корист. И када није реч о наследнику, обичај је, како се чини, да се извршиоцу легира неко добро за узврат ове важне услуге. Последњи, али и најважнији који ће наградити епитропа је, како се често наглашава – Бог, али он је и тај који ће одлучивати на Судњи дан у погледу испуњења ове свете и несвакидашње услуге. Може се закључити да веза која постоји између наследника и извршиоца упрошћава правне односе који би настали увођењем трећег лица у положај извшиоца тестамента.[116]

* * *

Духовна лица именована за епитропе. На писане изразе последње воље духовних лица наилазимо у више архива, а у садржини неких од њих предвиђа се епитроп.[117] Располагања манастирских достојанственика и осталих монаха обилују специфичностима, које често заграђују пут правној анализи. Такав је случај нарочито у забележеним завештањима ових лица, у којима се решавају и различита питања у вези са животом у манастирској заједници.[118]

При проучавању манастирских типика треба имати на уму и завештања оснивача, у којима се често именује гарант, старатељ, надзорник или заштитник манастира. Ради се о лицима која се терминолошки разнолико називају (*ἐπίτροπος, ἔφορος, αντιλαμβανόμενος, προνοητής*) и која углавном имају неуједначена овлашћења. У научној јавности оформљен је став да именовање ових лица претежно има сличан смисао, без обзира на разлике у обиму њиховог овлашћења.[119]

---

115 *Ibidem*, l. 28.

116 Уп. ситуацију у далматинским тестаментима: *Margetić*, L' esecutore testamentario, 529. Уп. анализу завештања коју је извршила Чучковић, v. *Čučković*, 267–274. Допринос овој теми могу представљати и парнице у којима се најчешће сучељавају наследници и тестаментарни извршиоци или наследници међусобно. У тим случајевима се могу добити подаци о садржини извршиочевог овлашћења. Уп. случај бр. 31, који је решавао црквени суд и архиепископ Димитрије Хоматин. Говори се о обарању тестамента и могућој улози извршилаца у том поступку, v. Ponemata Diaphora, 97* - 100*. Такође, в. документ објављен у Acta et diplomata II, edd. *F. Miklosich, I. Müller*, Vienna 1862, nº DXLIV, у којем удовица потражује пун износ свог мираза од тестаментарних извршиоца свог мужа, као и nº DCVIII, са сличном фактографијом. Проналазе се још неки случајеви са процесном тематиком, који можда могу допунити закључке који су досад изведени (nº DCXI, nº DCLV, nº DCLXXXIII).

117 Iviron I, nº 25; Iviron II, nº 47; Saint-Pantéléèmôn, nº 1; Xéropotamou, nº 9.

118 Cf. *Παπαγιάννη*, 243–255; *C. Galatariotou*, Byzantine ktetorika typika: a comparative study, REB 45 (1987) 77–138.

119 Cf. *Thomas*, 218–220; *Morris*, 158–159; *C. Galatariotou*, 101; *Κ. Α. Μανάφη*, Μοναστηριακά Τυπικά-Διαθήκα, Αθήνα 1970, 128; *Z. Chitwood*, At the Origins of Ephoreia,Byzantine and Modern Greek Studies 37/1 (2013) 53–62; *R. Morris*, Legal Terminology in Monastic Documents of the Tenth

У складу с тим, епитроп има одређена права и дужности у манастиру чији је заштитник, а која чине и допуњују грану црквеног права у Византији.[120] Дакле, не ради се о искључивом извршењу задатих налога, и поред тога што ови документи јесу изрази последње воље у ширем смислу. По нашем мишљењу, такав епитроп би требало да се нађе ван поретка који излажемо у овом раду.

У складу са претходним, корисно је анализирати улогу епитропа у завештању Атанасија Атонског (после 993).[121] Именована су двојица епитропа, како је наглашено, са правом надзора над манастиром.[122] Они су заправо посебни управници манастирског поседа. Завешталац је дао себи за слободу постављање њихових наследника на том положају.[123] У тексту се наводи и образложење у пропуштању именовања цара за епитропа.[124] Документ садржи и опис дужности епитропа: општа заштита и манастира и монаха, као и заступништво истих, преко посебног утицаја којег епитропи имају. Нагласак је постављен и на очување независности манастира, која је већ потврђена преко неколико царских хрисовуља.[125]

Дакле, чини се да је именовање епитропа у оснивачким документима мотивисано из више разлога, од којих је стварање специфичне правне заштите једног манастира преовлађујући мотив. Може се закључити да се ради о извршењу оставиочеве воље у једном ширем и донекле апстрактном смислу.

У Синтагми Матије Властара, у одредбама које се тичу старатеља и заступника, поред уобичајених формулација помиње се и лице задужено за старање, како се чини, о заоставштини или задужбини (*ἐπιτροπεύειν δὲ τῶν **ὑπὲρ ψυχῆς ὀφειλόντων δίδοσθαι***).[126] Наводи се: „Не бранимо да буду старатељи (sc. *епископи и иноци*) над оним што треба да се подели на помен душе, када су позвани да то уреде".[127] Истраживањем се сазнаје, а у овој кодификацији је и напоменуто, да Јустинијаново законодавство није дозвољавало епископима и монасима преузимање ове улоге.[128] Управо су то радње одобрене у законодавству цара Лава VI, у Новели

---

and Eleventh Centuries, JÖB 32/2 (1982) 281–90, 286; *H. Ahrweiler*, Charisticariat et autre formes d'attribution, ZRVI 10 (1967) 1–27, 11.

120 Уп. *Троицки*, 118.

121 Byzantine monastic foundation documents, nº 14, 271–280. Cf. Byzantine monastic foundation documents, nº 16, 310–313: документ који се односи на типик *Нићифора Еротика* за Манастир *Τὰ δερμά*, из последњих деценија X века. У њему се, такође, носиоци сличних овлашћења називају епитропима. Такође, cf. Byzantine monastic foundation documents, nº 37, 1207–1236, типик цара Михаила VIII Палеолога (XIII век) за манастир Арханђела Михаила, у којем се патријарх поставља за манастирског заштитника под именом *ἐπίτροπος*.

122 Byzantine monastic foundation documents, nº 14, IV.

123 *Ibidem*.

124 *Ibidem*, V.

125 *Ibidem*, III; V.

126 Σύνταγμα των Θείων και Ἱερῶν Κανόνων, edd. *Γ. Ῥάλλη, Μ. Ποτλής*, Ἀθήνησιν 1859, E, 33.

127 М. Властар, Синтагма, превод са старословенског *Т. Суботин Голубовић*, Београд 2013, 224. (Синтагма, Е, 33).

128 JN, CXXIII, 5 (= Bac.III, 1, 13).

коју смо цитирали, у којој се поред осталог наглашава важност учествовања духовних лица у извршењу последње воље оставиоца.[129] Дакле, формулација одредбе упућује на именовање духовних лица **у извршавању последње воље**, али без наглашавања да ли је оставилац духовно или световно лице.

Лука, игуман Манастира Св. Јована Претече на Калиагри, у свом тестаменту легира манастир монаху Симеону.[130] У садржини документа, како је то уобичајено, наводи се правни основ стицања: игуман Лука је манастир стекао такође тестаментарним располагањем свог претходника.[131] Наведен је и извршилац документа: то је Лукин духовни отац Захарије – монах манастира Ивирон, којем упућује молбу за надзор наследника, манастира и монаха.[132] Епитропу се предвиђа испорука у износу од једне номизме.[133]

Монах Димитрије Халкевс у свом завештању именује два епитропа, која су 1030. године, према жељи покојника, продала монаху Теодулу – игуману Манастира Дрводеље (*τοῦ Ξυλουργοῦ*), једну келију.[134] Завештање Димитрија Халкевса је специфично због својих одлика, начина настанка, форме и садржине, али се често среће код монашких завештања.[135] Документ је означен као *φανερὰ διατύπωσις*.[136] Епитропи – Симеон, игуман Богородичиног манастира и Теокист, игуман Манастира Есфигмен – примивши новац, предају келију у пуну својину монаху Теодулу.[137] Документ не саопштава чему је намењена сума добијена продајом.

Има случајева у којима је завешталац духовно лице које своју имовину – будућу заоставштину, после смрти жели да повери брату из своје монашке заједнице или другом блиском монаху.[138] Такве случајеве не опредељује пол оставиоца, нити улога у монашком животу (осим изузетних случајева које смо већ напоменули). Монахиња Марија је за извршиоце последње воље предвидела мајку, рођака, кума и **монахе**: Саву и Василија.[139] Обојица су наведени и као легатари.[140] Са монахом Савом, патријарховим учеником, за живота је успоставила посебан однос, он је њен учитељ и духовни отац.[141] Очигледно је иста ситуација

129 LN, LXVIII (c. 249, p. 9–14).

130 Iviron I, nº 25.

131 *Ibidem*, l. 6–7.

132 *Ibidem*, l. 39–42.

133 *Ibidem*, l. 46.

134 Saint–Pantéléèmôn, nº 1. Cf. Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome, ed. *L. Bénou*, Paris 1998, nº 159.

135 Тестамент чија је садржина саопштена сведоцима, најчешћи у оквиру монашке заједнице.

136 Saint-Pantéléèmôn, nº 1 (l. 5).

137 *Ibidem*,l. 12–17.

138 Iviron I, nº 25; Iviron II, nº 47; Saint-Pantéléèmôn, nº 1; Xéropotamou, nº 9.

139 Iviron I, nº 47 (l. 55–57).

140 *Ibidem.*

141 *Ibidem*,l. 28–29.

и са Василијем, монахом Перилепте, иако се то изричито не наводи у документу.[142] Добро познати тестамент Теодора Скараноса (око 1270–1274),[143] тј. монаха Теодула, садржи именовање епитропа, праћено специфичним околностима. Скаранос завештава своја покретна и непокретна добра Манастиру Ксеропотам, са неколико навода о извршењу. Игуман манастира Макарије заједно са монасима биће задужен за чување документа у материјалном смислу.[144] Монах Данило Скутариос именује се као тестаментарни извршилац.[145] Осим тога, посебан монах је задужен за извршење духовних налога оставиоца.[146] Међутим, заштитником завештања означен је деспот Јован Палеолог, царев брат.[147] Овај тестамент садржи и посебан додатак у облику кодицила, у којем се конституише легат извршиоцу, монаху Данилу.[148]

На последњем месту, суштински изван ове целине, посматрамо завештање Павла, митрополита градова Мелника и Сера, који у извршење своје последње воље укључује деспота Алексеја Словена.[149] Митрополитови сестрићи Константин и Георгије[150] упућени су на тестаментарног извршиоца за остваривање правде у парници против кума.[151] Деспот поред наведеног, треба да омогући пренос својине над бројним стварима: земљом,[152] разним млиновима,[153] стоком,[154] црквеним стварима.[155] У погледу једног млина потребно је организовати продају, а износ добијен од продаје поделити тако да половина припадне манастиру, а половина да се искористи за покој душе оставиоца.[156]

* * *

Државни орган као извршилац завештања. Више сачуваних правних извора може да посведочи о улози државних чиновника у наследноправним питањима. Већ поменути квестори (*κοιαίστωρες*) предвиђени су као надлежни органи Новелом XLIV цара Лава Мудрог, а потврђени Новелом цара Константина

---

142 Уп. Iviron I, nº47 (l. 54).

143 Xéropotamou, nº 9.

144 *Ibidem*, A: l. 68–70; B: 97–99.

145 *Ibidem*,A: l. 71–72; B: l. 99–101.

146 *Ibidem*, A: l. 79; B: l. 109.

147 *Ibidem,* A: l. 7; B: l. 6.

148 *Ibidem,* A: l. 88.

149 Vatopèdi I, nº 12 (l. 3–5; 24–25).

150 *Ibidem*, l. 21.

151 *Ibidem*, l. 21–23.

152 *Ibidem*, l. 5–10.

153 *Ibidem*, l. 8, 18–19; 23–24.

154 *Ibidem*, l. 10–11; 19.

155 *Ibidem*, 11–15.

156 *Ibidem*, l. 20.

Порфирогенита.[157] Они замењују *magister census*-а (у изворима на грчком језику често као *γενικὸς λογοθέτες)*,[158] у чину некадашње инсинуације (*insinuatio, ἐμφάνισις*, у каснијем периоду *βέβαιον,* односно означавање употребом придева *βεβαιωθεῖσα, βεβαιωθέντα*)[159]– регистровања или похрањивања тестамента у службене архиве, које се одиграва у квесторовој канцеларији.[160] Видели смо да је то место где се дешавају и остале радње у поступку са тестаментом. Међутим, није видљиво да ови органи управне власти имају ингеренције у питањима извршења завештања.[161]

За разлику од квестора, чини се да су кефалије имале надлежности везане за извршење тестамента. Кефалија је извршилац тестамента монаха Исахе, из чега је М. Благојевић закључио да у српској држави кефалије брину и о заоставштини замонашених и умрлих лица, тачније о извршењу тестамента или последње воље неког лица.[162] Општи и локални кефалија органи су власти који у оквиру посебних цивилних послова нису имали ограничен делокруг задатака: сведоче у парницама, оверавају изјаве сведока и слично.[163] С обзиром на то да је овај орган у средњовековној Србији преузет из византијске традиције, постоји шанса да је и у Византији позног периода извршавао завештања под одређеним условима. То би се могло подупрети одговарајућим изворима у неким будућим истраживањима.

Органи локалне судске власти често имају надлежности у вези са извршиоцем тестамента, по статутарном праву градова на источном Јадрану. У Котору рођаци завештаоца имају право да се жале на рад епитропа (*epitropos*), после чега световни суд може да реши о овом захтеву смену извршиоца.[164] У Дубровнику

---

157 Jus Graeco-Romanum I, edd. *P. Zepos*, *J. Zepos*, 218–222.

158 V. The Oxford dictionary of Byzantium, edd. *A. Kazhdan, A. M. Talbot, A. Cutler, T. Gregory, N. Ševčenko*, Oxford 1991, 1267.

159 Cf. *H. Saradi Mendelovici,* La ratification des actes prives byzantins par une autorite civile et ecclésiastique Revue des Études Byzantines 46 (1988)167–180, 178. Cf. LN, XLIV, l. 9; Cf. *A. Guillou*, La langue des actes de la pratique juridique, ᾿Αφιέρωμα στὸν Ν. Σβορῶνο I, edd. *Β. Κρεμμυδάς, Χ. Μαλτέζου, Ν. Παναγιωτάκης*, Ρέθυμνο 1986, 345–357, 350.

160 V. LN, XLIV, cf. Les Novelles de Léon VI le Sage, 178 fn 1; cf. *Saradi Mendelovici,* La ratification des actes prives, 178; cf. *H. Saradi,* The byzantine tribunals (9th–12th c.), Revue des études byzantines 53 (1995) 165–205, 183.

161 Cf. Actes de l' Athos, Actes de Zographou, edd. *W. Regel, E. Kurz, B. Korablev*, Saint Petersburg 1907, nº 10.

162 Споменик САНУ III, ур. *Љ. Стојановић*, Београд 1890, nº 11, 29–30; *Благојевић*, 252–253.

163 В. *Максимовић*, 92.

164 Stat. Cath, CLXXXVII. В. *Синдик*, 134; V. *Čučković*, 157–158. О тестаментарним односима у Котору, в. *Н. Богојевић Глушчевић*, Provisions of the medieval Cattaro statute on testament and their application in notary practice, Историјски записи 86 ½ (2013) 7–25; *Иста*, Форме тестамента у средњовјековном которском праву, Зборник Правног факултета у Подгорици 8 (1982) 46–58. Ову тематику погледати и код *В. Живковић*, Трговачки и религијски концепт времена у позносредњовековном Котору, Време, вакат, земан. Аспекти времена у фолклору. Зборник радова, ур. *Л. Делић*, Београд 2013, 67–86; *Ista,* Medieval Concerns for Soul Salvation Testamentary Bequests to the Franciscan Order in Kotor (Cattaro) 1326–1337, Balcanica 43 (2012) 67–80; *Иста*, Последње завештање которске властелинке Јелене Медошеве Драго, Историјски записи 85 ½ (2012) 37–48; *Иста*, Молитве pro remedio animae у Котору XIV века, Balcanica XXXV, 273-283.

црквени суд има надлежност да присили постављеног (е)питропа (*pitropos*) на извршење завештања, без могућности његове замене.[165] Може се замислити да је донекле слична ситуација и у Будви, иако будвански Статут о томе не говори толико детаљно.[166] У тексту ових статута наилазимо и на детаљно појашњење дужности извршиоца, од пописа имовине до расподеле имовине за коју су задужени.[167] Сазнаје се да су извршиоци ти који после делације имају власт над имовином.[168] У тестаменту Медоја Никулина из жупе Жрновице код Сплита (1392), за извршиоце (*пригЙройи*) предвиђени су **кнез** Жрновице – Богавац, и Милан Гуриновић, такође становник жупе.[169] Њихово задужење не изненађује: део заоставштине оставља се за спас душе,[170] предвиђају се бројне испоруке – у новцу, житу, стоци, покућству.[171] Међутим, оно што је интересантно односи се на варијацију римског института *вулгарне суйсйиӣуције*, која се у њему налази. Написано је да у случају да Медојев син Прибил умре, половину заоставштине која остане после намирења наследника и дужника, извршиоци дају за душу оставиоца, али без прецизирање где или коме.[172] Изненађујуће је, такође, да извршиоци, како се чини из завештања, нису награђени неком пригодном испоруком, као што је углавном случај у византијским документима. То може бити објашњено сагледавањем одредбе коју најчешће садрже статути који уређују установу тестаментарног извршиоца: у случају да оставилац не предвиди легат извршиоцу, он се свакако награђује, а висину награде одређује кнез.[173]

---

165 Stat. Rag, IV, 74. V. *Čučković*, 157–158;

166 V. Srednjovekovni statut grada Budve, edd. *N. Vučković, M. Luketić, Ž. Bujuklić,* prevod *N. Vučković,* Budva 1988, 168; Up. *Bujuklić*, Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune, 153–154. У Будви су постојали и прокуратори, чиновници који су се старали о заоставштини лица умрлих **без тестамента**, в. *Анйоновић*, 158. Занимљива ситуација је у Ластовском статуту, који не предвиђа епитропа, иако се у сачуваним тестаментима са овог острва он јавља, v. *G. Čremošnik,* Notarske listine sa Lastova, Spomenik SAN XCI (70), Beograd 1939, nº 29. Up. *V. Pezelj*, *M. Štambuk*, Pravni položaj žene prema lastovskom statutu iz 1310. godine, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu 50/3 (2013) 525–539, 532.

167 Up. *Z. Ladić*, Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 21 (2004) 1–28; *Isti*, Neki aspekti kasnosrednjovjekovne društvene i religiozne povijesti Poreča u zrcalu oporuka i kodicila, Humanits et litterae. Zbornik u čast F. Šanjeka, Zagreb 2009, 347–375; *G. Ravančić*, Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestoga stoljeća, Povijesni prilozi 40 (2011) 97–120.

168 "*in se manibus et potestate...*", Stat. Rag, IV, 75 (*De potestate pitroporum*).

169 Одабрани споменици, nº 88.

170 „даите госпои светои Марии Великои 1 перперу", Одабрани споменици, nº 88.

171 Нећемо их набрајати на овом месту. В. у Одабрани споменици, nº 88.

172 „Ако би Прибиль умрьль, да се ками намакьне, и всега что би одь камика осьтало одь половине, даите за душу все", Одабрани споменици, nº 88. Уп. *С. Пейровић*, Старање о души – Тестамент Милоша Белмужевића и епски модели о последњој вољи јунака, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXI ¼ (2005) 3–22.

173 Cf. Statuta civitatis Spalati, III, 22; Statut grada Trogira, ur. *M. Berket, K. Prijatelj, A. Cvitanić*, *V. Gligo*, Split 1988, II, 47.

Из приморских статута сазнаје се и да располагање извршилаца није без непосредне контроле, будући да је предвиђено да оставиочеви сродници до четвртог колена имају право да захтевају извештаје од (е)питропа о правним пословима чији је предмет била заоставштина.[174] Будући да су правни системи ових градова донекле обликовани под утицајем византијског (римско-грчког) права, све то може допунити слику коју налазимо у византијским документима из правне праксе, тим пре, што у општим правним нормама византијских зборника о овим питањима углавном постоји правна празнина.[175]

* * *

Закључак. Око института тестаментарног извршитеља покреће се круг питања на које су истраживачи давали одговоре тумачећи различиту изворну грађу, следећи претходнике, или потпуно независно од њих. У досадашњим проучавањима су се појавили проблеми неодвојиви од овог елемента садржине завештања: први се тиче питања порекла установе, други односа завештајног извршиоца и других института тестаментарног наслеђивања, а трећи је везан за природу извршиочевог права. У нашем истраживању, које смо претежно вршили на документима похрањеним у светогорским архивама, овом скупу питања смо, кроз посматрање оснивачких аката манастира, као и ктиторских завештања, придодали и нека која се тичу црквеног права.

Већ истраживање правних решења у званичним кодификацијама Византијског царства открива појмовну подвојеност термина *ἐπίτροπος*. Она је у науци позната и у домену статусног права, а како смо се уверили, већ у оквиру новелираног законодавства цара Лава VI Мудрог, и у оквиру гране наследног права. Ипак, зборници права често решавају само најкрупније правне проблеме, односно, врло доследно и нефлексибилно преузимају вишевековна решења настала у правном систему Римског царства, без прилагођавања новим животним и правним условима. То смо и ми осетили радећи на релевантној изворној грађи.

Недостатак који нас је пратио из описаних разлога покушали смо да превазиђемо анализом кодификованих одлука разноврсних тела у аутономним јадранским градовима, који су се налазили под утицајем византијског права. У њима се налазе више него драгоцени подаци о раду епитропа, на које бисмо желели

---

174 Stat. Rag, IV, 74; Stat. Cath, CLXXXVII. Cf. *Čučković*, 261, 271.

175 Уп. и друге далматинске средњовековне статуте, у којима се тестаментарни извршилац среће под термином *commisarius, fideicommisarius, procurator* или *executor testamenti*: Statuta civitatis Spalati, III, 22; Statuta Iadertina, III, 121; Knjiga statuta zakona i reformacija grada Šibenika, V, 14–20, 44; Statut grada Trogira, II, 36. Up. *Spevec*, 347; *M. Ančić*, Inventar splitskoga kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 47 (2005) 99–148, 102; *V. Pezelj*, Naznake pravnog položaja žene u srednjovekovnom Zadru, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu 43/3–4 (2006) 523–551, 546. Посебно напомињемо монографију *Z. Ladić*, Last Will: Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia with Special Attention to the Legacies pro remedio animae and ad pias causas, Zagreb 2012.

да упутимо у могућим будућим истраживањима. Будући да тестаментарни извршилац у овим изворима углавном носи управо грчки назив, било је пожељно испитивати све модалитете те установе, које пружа анализа поменутих извора.

Централни део нашег рада односи се на студију светогорских тестамената и других аката у којима се јавља тестаментарни извршилац. У њима смо сазнали о личности извршилаца: полу, карактеру и степену сродства са оставиоцем, другом односу са оставиоцем, духовном статусу. После првих корака у образовању јасније слике о овој теми, изворна грађа је пружила могућност сазнавања различитих задатака који су били наложени епитропу за извршење. Детаљност и разуђеност тог посла најчешће подразумева бригу о извршењу испорука, манумисија, погребних и послепогребних ритуала. Овлашћење за које се епитроп именује очигледно подразумева управљање заоставштином, што је и покрепљено изворном материјом са којом смо се срели. Имали смо могућност да сазнамо детаље који прате прихватање ове улоге, а они подразумевају природу надлежног органа, присутна лица и потребну документацију. Коначно, бројни документи дозвољавају закључивање о награди коју, најчешће у форми испоруке, извршилац добија.

У анализи тестаментарног извршиоца у византијском праву било је неопходно разлучити његову појаву у завештањима нешто другачијег типа. То се односи на ктиторске тестаменте, у којима се често предвиђа лице под овим именом, са другачијим и ширим овлашћењима. Истраживања од важности за ову тему била су већ спроведена, и ово питање црквеног права она су учинила донекле приступачним и за класичну правну анализу. Међутим, управо због несвакидашњости документације, постаје врло тешко и неопрезно уподробљавати их са (осталим) приватноправним документима. Правне установе које се терминолошки или појмовно срећу у њима имају сопствени живот, више или мање одвојен од њиховог правног смисла на који смо навикли. Стога, епитропа у ктиторским документима остављамо изван проблематике нашег рада.

Последњи део рада односи се на учешће државних органа у тестаментарном располагању грађана. Тема, као и помињање ове проблематике у претходним пасусима рада, дозволили су да у тој целини истраживање сведемо на конкретно извршавање завештања. Нажалост, ради се о питањима која у Византији познијег периода немају одговарајућу изворну подлогу, коју смо још једном покушали да пронађемо међу документацијом источног Јадрана, као и средњовековне српске државе.

Сачувани докази приватноправних односа сапштавају да о теми епитропа –тестаментарног извршиоца постоји више информација него што се чини тумачењем општих правних норми. Ипак, нека питања остају нејасна и без одговора и после сагледавања светогорских аката. Нека од њих смо решили упоређивањем са другом изворном грађом, док смо, на тај начин, покушали на друга питања да дамо одговор.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Acta et diplomata II, edd. *F. Miklosich, I. Müller*, Vienna 1862.

Actes d'Iviron I, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, H. Métrévéli*, Paris 1985.

Actes d'Iviron II, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou*, *V. Kravari, H. Métrévéli*, Paris 1990.

Actes d'Iviron III, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès*, *D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli*, Paris 1994.

Actes de Chilandar I, edd. *M. Živojinović, Ch. Giros, V. Kravari*, Paris 1995.

Actes de Kastamonitou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1978.

Actes de l' Athos, Actes de Zographou, edd. *W. Regel, E. Kurz, B. Korablev*, Saint Petersburg 1907.

Actes de Saint-Pantéléèmôn, edd. *P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković*, Paris 1982.

Actes de Vatopedi I, edd. *J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros*, Paris 2001.

Actes de Vatopèdi II, edd. *J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, K. Smyrlis*, Paris 2006.

Actes de Xéropotamou, ed. *J. Bompaire*, Paris 1964.

Basilicorum libri 60, edd. *H. J. Scheltema, D. Holwerda, N. van der Wal*, Groningen 1953-1988.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, edd. *M. Kostrenčić, J. Stipišić, M. Šamšarević*, Zagreb 1967.

Codex Iustinianus, ed. *P. Krueger*, Berolini 1895.

Čremošnik G., Notarske listine sa Lastova, Spomenik SAN XCI (70), Beograd 1939.

Demetrii Chomateni: Ponemata Diafora, ed. *G. Prinzing*, Berlin – New York 2002.

Digesta, ed. *T. Mommsen*, Berolini 1899.

Ecloga – das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos' V, ed. *L. Burgmann*, Frankfurt am Main, 1983.

Heimbach E., Anecdota II, Lipsiae 1890.

Ius Graecoromanum I–IV, edd. *P. Zepos, J. Zepos*, Athens 1931, reprint Aalen 1962.

Jus Graeco-romanum I, ed. *C. E. Z. Lingenthal*, Lipsiae 1855.

Knjiga statuta zakona i reformacija grada Šibenika s popisom poglavlja, edd. *S. Grubišić, Z. Herkov*, Šibenik 1982.

Le codex B du monastaire Saint-Jean-Prodrome, Serres XIII–XV siecle,ed. *L. Benou,* Paris 1998.

Les novelles de Léon VI, le Sage, edd. *P. Noailles, A. Dain*, Paris 1944.

Lex duodecim tabularum, ed. *E. H. Warmington*, Heinemann 1967.

Marcian Novellae, edd. *P. Meyer, T. Mommsen*, Berolini 1905.

Margetić L., Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 1 (1980) 53–79.

Margetić L., Maršavelski Apostolova M., Hrvatsko srednjovekovo pravo i izvori.Vrela s komentarom, Zagreb 1990.

Матија Властар, Синтагма, превод *Т. Суботин Голубовић*, Београд 2013. [Matija Vlastar, Sintagma, prevod *T. Subotin Golubović*, Beograd 2013].

Novelae, edd. *R. Schoell, G. Kroll*, Berolini 1928.

Novissima Veneta Statuta, ed. *D. Pinelliana*, Venetiis 1729.

Srednjovekovni statut grada Budve, edd. *N. Vučković, M. Luketić, Ž. Bujuklić*, prevod *N. Vučković*, Budva 1988.

Statut grada Dubrovnika (Liber Statutorum Civitatis Ragusii), ur. *A. Šoljić, Z. Šunderica, I. Veselić*, Dubrovnik 2002.

Statut grada Kotora (Statuta civitatis Cathari), ur. *Jelena Antović*, Kotor 2009.

Statut grada Splita: splitsko srednjovjekovno pravo (Statuta civitatis Spalati), ur. *A. Cvitanić*, Split 1998.

Statut grada Trogira, ur. *M. Berket, K. Prijatelj, A. Cvitanić, V. Gligo*, Split 1988.

Statuta Iadertina, edd. *J. Kolanović, M. Križman*, Zadar 1997.

The Laws of the Salian Franks, ed. *K. F. Drew*, Pennsylvania 1991.

Wills from late medieval Venetian Crete 1310–1420, ed. *S. McKee*, Washington 1998.

Ἀρμενοπούλου Κ., Πρόχειρον νόμων ἢ Ἑξάβιβλος, ed. *Κ. Γ. Πιτσάκης*, Αθήνα 1971. [Armenopoulou K., Proheiron nomōn ē Hexabiblos, ed. *K. G. Pitsakēs*, Athēna 1971].

Σύνταγμα των Θείων καί Ιερὼν Κανόνων, edd. *Γ. Ῥάλλη, Μ. Ποτλής*, Ἀθήνησιν1859.[Syntagma tōn Theiōn kai Hierōn Kanonōn, edd. *G. Rallē, M. Potlēs*, Athēnēsin 1854].

Одабрани споменици српског права, ур. *А. Соловјев*, Београд 1926. [Odabrani spomenici srpskog prava, ur. *A. Solovjev*, Beograd 1926].

Споменик САНУ III, ур. *Љ. Стојановић*, Београд 1890. [Spomenik SANU III, ur. *Lj. Stojanović*, Beograd 1890].

Литература – Secondary Works

Ahrweiler H., Charisticariat et autre formes d'attribution, Zbornik radova Vizantološkog instituta 10 (1967) 1–27.

Ančić M., Inventar splitskoga kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 47 (2005) 99–148.

Beck H. G., Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich, Göttingen 1980.

Biondi B., Corso di diritto romano, successione testamentaria II, Milano 1939.

Bujuklić Ž., Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune, Nikšić 1988.

Chitwood Z., At the Origins of Ephoreia, Byzantine and Modern Greek Studies 37/1 (2013) 53–62.

Čučković V., Epitropi u starom dubrovačkom pravu, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu 11 (1963) 257–274.

Galatariotou C., Byzantine ktetorika typika: a comparative study, Revue des études byzantines 45 (1987) 77–138.

Goffin R., The Testamentary Executor in England and Elsewhere, Charleston 2008. (reprint)

Guillou A., La langue des actes de la pratique juridique, Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Σβορῶνο Ι, edd. *Β. Κρεμμυδάς, Χ. Μαλτέζου, Ν. Παναγιωτάκης*, Ρέθυμνο 1986, 345–357. [*Guillou A*., La langue des actes de la pratique juridique, Afierōma ston N. Svorōno I, edd. *V. Kremmydas, X. Maltezou, N. Papagiōtakēs*, Rethymno 1986, 345–357].

Horvat M., Oporuka splitskog priora Petra, Rad JAZU 283 (1951) 51–119.

Horvat, M., Rimsko pravo, Zagreb 1980.

Klaić N., Problem najstarije dalmatinske privatne isprave, Zbornik radova Vizantološkog instituta 13 (1971) 57–73.

Klaić N., Tribuni i consules zadarskih isprava X i XI stoljeća, Zbornik radova Vizantološkog instituta 11 (1968) 67–92.

Ladić Z., Last Will: Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia with Special Attention to the Legacies pro remedio animae and ad pias causas, Zagreb 2012.

Ladić Z., Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 21 (2004) 1–28.

Ladić Z., Neki aspekti kasnosrednjovjekovne društvene i religiozne povijesti Poreča u zrcalu oporuka i kodicila, Humanits et litterae. Zbornik u čast F. Šanjeka, Zagreb 2009, 347–375.

Lingenthal von Z., Geschichte des griechisch-römischen privatrechts, Leipzig 1964.

Margetić L., L' esecutore testamentario nei più antichi testamenti dalmati, Studi in onore di Arnaldo Biscardi III, Milano 1982, 511–534.

Margetić L., Naše najstarije oporuke i rimsko-bizantsko pravo, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Zagrebu 31(1981) 424–435.

Milić I., Oko postanka oporuke, Rad JAZU 283 (1951) 5–49.

MillerT., The Orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire, Washington 2003.

Morris R., Legal Terminology in Monastic Documents of the Tenth and Eleventh Centuries, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/2 (1982) 281–290.

MorrisR., Monks and layman in Byzantium, Cambridge 1995.

Pezelj V., Naznake pravnog položaja žene u srednjovekovnom Zadru, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu 43/3–4 (2006) 523–551.

Pezelj V., Štambuk M., Pravni položaj žene prema lastovskom statutu iz 1310. godine, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu 50/3 (2013) 525–539.

Ravančić G., Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestoga stoljeća, Povijesni prilozi 40 (2011) 97–120.

Saradi H., The byzantine tribunals (9th–12th c.), Revue des études byzantines 53 (1995)165–205.

Saradi Mendelovici H., La ratification des actes prives byzantins par une autorite civile et ecclesiastique, Revue des Etudes Byzantines 46 (1988)167–180.

Simon D., Erbvertrag und Testament, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24–25 (1986) 291–306.

Sindik I., Komunalno uređenje grada Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća, Beograd 1950.

Sohm R., The Institutes of Roman law, Oxford 1892.

Spevac S., Oporuka po statutu korčulanskom i spljetskom, Mjesečnik pravničkoga družtva u Zagrebu 7 (1889) 339–349.

Stipišić J., Oporuka priora Petra, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije 2 (1959) 173–184.

Šarkić S., The concept of will in Roman, Byzantine and Serbian mediaeval law, ed. *L. Burgmann*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 26 (Fontes Minores XI), Frankfurt am Main 2005, 427–433.

Šufflay M., Die dalmatinische Privaturkunde, Wien 1904.

Thomas J. P., Private religious foundations in the Byzantine empire, Washington 1987.

Troianos S., Byzantine Canon Law from the XII to the XV centuries, The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500, edd. *W. Hartmann, K. Pennington*, Washington 2012.

Vryonis S., The Will of a Provincial Magnate Eustathius Boilas, Dumbarton Oaks Papers 11 (1957) 263–277.

Zhishman J., Die Synoden und die Episkopal-Ämter in der morgenländischen Kirche, Wien 1867.

Živković V., Medieval Concerns for Soul Salvation Testamentary Bequests to the Franciscan Order in Kotor (Cattaro) 1326–1337, Balcanica 43 (2012) 67-80.

Μανάφη Κ.Α., Μοναστηριακά Τυπικά-Διαθήκα, Αθήνα 1970. [*Monafē K. A*., Monastēriaka Typika-Diathēka, Athēna 1970].

Παπαγιάννη Ἐ., Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου III. Κληρονομικό δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή 2010. [*Papagiannē E.,* Hē nomologia tōn ekklēsiastikōn dikastēriōn tēs byzantinēs kai metabyzantinēs periodou se temata periousiakou dikaiou III. Klēronomiko dikaio, Athēna-Komotēnē 2010].

Аврамовић С., Еволуција слободе тестирања у античком грчком праву, Београд 1981. (докторска теза)[*Avramović S*., Evolucija slobode testiranja u antičkom grčkom pravu, Beograd 1981. (doktorska teza)].

Антић О., Наследно право, Београд 2008. [*Antić O*., Nasledno pravo, Beograd 2008].

Антоновић М., Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку, Београд 2002. [*Antonović M*., Grad i župa u zetskom primorju i severnoj Albaniji u XIV i XV veku, Beograd 2002].

Благојевић Б., Наследно право – белешке по предавањима одржаним на Правном факултету у Београду, Београд 1951. [*Blagojević B*., Nasledno pravo – beleške po predavanjima održanim na Pravnom fakultetu u Beogradu, Beograd 1951].

Благојевић М., Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 2001. [*Blagojević M*., Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama, Beograd 2001].

Богојевић Глушчевић Н., Provisions of the medieval Cattaro statute on testament and their application in notary practice, Историјски записи 86 ½ (2013) 7–25. [*Bogojević Gluščević N*., Istorijski zapisi 86 ½ (2013) 7–25].

Богојевић Глушчевић Н., Форме тестамента у средњовјековном которском праву, Зборник Правног факултета у Подгорици 8 (1982) 46–58. [*Bogojević Gluščević N*., Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu, Zbornik Pravnog fakulteta u Podgorici 8 (1982) 46–58].

Бубало Ђ., Српски номици, Београд 2004. [*Bubalo Đ*., Srpski nomici, Beograd 2004].

Бујуклић Ж., Римско приватно право, Београд 2012. [*Bujuklić Ž*., Rimsko privatno pravo, Beograd 2004].

Гамс А., Облигационо и наследно право – допунски материјал уз увод у грађанско право, Београд 1962. [*Gams A.,* Obligaciono i nasledno pravo – dopunski materijal uz uvod u građansko pravo, Beograd 1962].

Живковић В., Трговачки и религијски концепт времена у позносредњовековном Котору, Време, вакат, земан. Аспекти времена у фолклору. Зборник радова, ур. *Л. Делић*, Београд 2013, 67–86. [*Živković V*., Trgovački i religijski koncept vremena u poznosrednjovekovnom Kotoru, Vreme, vakat, zeman. Aspekti vremena u folkloru. Zbornik radova, ur. *L. Delić*, Beograd 2013, 67–86].

Живковић В., Молитве pro remedio animae у Котору XIV века, Balcanica XXXV (2004) 273–283. [*Živković V*., Molitve pro remedio animae u Kotoru XIV veka, Balcanica XXXV (2003) 273–283].

Живковић В., Последње завештање которске властелинке Јелене Медошеве Драго, Историјски записи 85 ½ (2012) 37–48. [*Živković V*., Poslednje zaveštanje kotorske vlastelinke Jelene Medoševe Drago, Istorijski zapisi 85 ½ (2012) 37–48].

Живојиновић М., Судство у грчким областима српског царства, Зборник радова Византолошког института 10 (1967) 197–247. [*Živojinović M*., Sudstvo u grčkim oblastima srpskog carstva, Zbornik radova Vizantološkog instituta 10 (1967) 197–247].

Максимовић Љ., Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972. [*Maksimović Lj*., Vizantijska provincijska uprava u doba Paleologa, Beograd 1972].

Маленица А., Римско право, Нови Сад 2009. [*Malenica A*., Rimsko pravo, Novi Sad 2009].

Марковић Л., Трећа књига Грађанског права: Наследно право, Београд 1930. [*Marković L*., Treća knjiga Građanskog prava: Nasledno pravo, Beograd 1930].

Матовић Т., *Μανία* као основ за развод брака у Новелама CXI и CXII Лава VI Мудрог, Зборник радова Византолошког института 50 (2013) 269–282. [*Matović T*., *Μανία* kao osnov za razvod braka u Novelama CXI i CXII Lava VI Mudrog, Zbornik radova Vizantološkog instituta 50 (2013) 269–282].

Медведев И., Очерки византийской дипломатики, Ленинград 1988. [*Medvedev I*., Očerki vizantijskoj diplomatiki, Leningrad 1988].

Милаш Н., Достојанства у православној цркви: по црквено-правним изворима до XIV вијека, Панчево 1879. [*Milaš N*., Dostojanstva u pravoslavnoj crkvi, po crkveno-pravnim izvorima do XIV vijeka, Pančevo 1879].

Милошевић М., Римско право, Београд 2005. [*Milošević M*., Rimsko pravo, Beograd 2005].

Перић Ж., Наследно право: специјални део Грађанскога права, Београд 1923. [*Perić Ž*., Nasledno pravo: specijalni deo Građanskog prava, Beograd 1923].

Петровић С., Старање о души – Тестамент Милоша Белмужевића и епски модели о последњој вољи јунака, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXI ¼ (2005) 3–22. [*Petrović S*., Staranje o duši – Testament Miloša Belmuževića i epski modeli o poslednjoj volji junaka, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor LXXI ¼ (2005) 3–22].

Соловјев А., Судије и судови по градовима Душанове државе, Гласник Скопског друштва 7–8 (1930) 147–162 [*Solovjev A*., Sudije i sudovi po gradovima Dušanove države, Glasnik Skopskog društva 7–8 (1930) 147–162].

Станојевић О., Римско право, Београд 2010. [*Stanojević O.*, Rimsko pravo, Beograd 2010].

Троицки С., Ктиторско право у Византији и немањићкој Србији, Глас СКА 86 (1935) 79–135. [*Troicki S.*, Ktitorsko pravo u Vizantiji i nemanjićkoj Srbiji, Glas SKA 86 (1935) 79–135].

Ферјанчић Б., Византијски и српски Сер у XIV веку, Београд 1994. [*Ferjančić B.*, Vizantijski i srpski Ser u XIV veku, Beograd 1994].

Шаркић С., О стицању пословне способности у средњовековном српском праву, Зборник радова Византолошког института 43 (2006) 71–76 [*Šarkić S.*, O sticanju poslovne sposobnosti u srednjovekovnom srpskom pravu, Zbornik radova Vizantološkog instituta 43 (2006) 71–76].

Шаркић С., Појам тестамента у римском, византијском и српском средњовековnsom праву, ур. *Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 2000, 85–90 [*Šarkić S.*, Pojam testamenta u rimskom, vizantijskom i srpskom srednjovekovnom pravu, ur. *Lj. Maksimović, N. Radošević, E. Radulović*, Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Kruševac 2000, 85–90].

Tamara Matović
(Institut d'études byzantines de l'Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade)

L'*ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ* – UN EXÉCUTEUR TESTAMENTAIRE

Sur l'institut d'un exécuteur testamentaire toujours se pose la même cercle de la questions euquelles les chercheurs reponderont menons les sources différentes. La première question importante est celle de la origine de cette institution; la seconde question se pose sur la relation entre l'institution d'un exécuteur testamentaire et l'autre institution de la succession testamentaire; la troisième question s' occupe de la nature du droit qui appartient à l' exécuteur. Dans cette catégorie des questions dans notre recherche avait mené sur les documents dans les Archives du Athos, nous ajoutons quelquesproblèmes du droit ecclésiastique, ces que nous avons examinés dans les actes et les legs des fondateurs monastiques.

Initialement, notre recherche sur les codifications officielles révèle la division entre le phénomène du *ἐπίτροπος*. La division est connue en le droit personnel ce que nous pouvons percevoir dans *Les Novelles* de l'empereur Lêon VI le Sage entre les solutions légales du droit des successions. Pourtant, il est connu que les codifications byzantines souvent ne régulent que les problèmes les plus grands ou bien ils prennent les normes du droit romain sans les adapter aux nouvelles conditions de la vie quotidienne. C'est pourquoi nous n'avons pas eu le grand succès en recherchant ce type des sources.

Nous essayons de surmonter cette absence du matériel en analysant les sources légales des villes médiévales en Dalmatie et Monténégro. Dans ces sources, on trouve plusieurs informations sur l' exécuteur testamentaire: sur son rôle, son travail etc. Cet exécuteur porte fréquemment le nom grec: *ἐπίτροπος,* et c'est la raison pour laquelle cette enquête est encore plus importante.

Le moment central de notre article est analyse des documents qui se trouvent dans les archives de l'Athos. Ces sont les testaments et les autres actes dont quels l'*epitropos* participe comme un exécuteur testamentaire. Ses caractéristiques sont

différentes: son sexe, les relations entre lui et *de cuius* sont diverses, le degré de parenté varie, etc. L'*epitropos* a un travail spécifique à exécuter: plusieurs et différents legs, *manumissions*, beaucoup de rites avant et après la mort du *de cuius*. Sa autorisation est *ususfructus* sur un part de la héritage. Nous pouvons voir quels sont les éléments du son travail: la façon dont il accepte son rôle, son autorité compétente en cette affaire, les personnes qui sont présentes en cet acte, ainsi que la documentation nécessaire. De même, on se trouve les informations suffisantes pour conclure à la récompense que l'*epitropos* obtient. Son prix est souvent décerné en forme du legs dans une testament.

Dans les analyses de l'institution de l' exécuteur testamentaire, il est nécessaire voir autres documents dont quelles se trouve une personne de le même nom. C'est un *ἐπίτροπος* qui est le plus souvent un moine et qu'il la l'autorisation un plus complexe que l'*epitropos* des actes ”privés”. Il se trouve dans le plusieurs actes monastiques dont quelles l'*epitropos* est une figure importante dans la vie future de la communauté monastique. En cette façon, cet *epitropos* peut être un exécuteur d'une dernière volonté, mais sa capacité reste au-delà un éxecuteur testamentaire comme une institution légale.

Le dernière part de notre article s'agit de la participation d'un autorité officielle dans l' exécution d'un testament. De nouveau, les lois ne parlent pas sur cette question, c'est pourquoi nous recherchous sur le droit des villes médiévales, quelles avaient le contact avec le droit byzantin, ainsi que les sources du droit serbe médiéval.

La documentation préservée indique qu'il y a plusieurs informations sur le thème de l'*epitropos* comme un exécuteur testamentaire, ce que nous ne pouvons pas perceptuer dans les codifications. Néanmoins, certaines questions restent peu claires et sans réponse. Certaines de ceux-ci nous avons posé menons les sources des villes médiévales, et a les antres nous esseyons de répondre de la même façon.

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

УДК: 726.54:75.052(497.11)]:271.2-526.62“11/12“
DOI: 10.2298/ZRVI1451215Z

МИЛОШ ЖИВКОВИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ АРХИЈЕРЕЈСКИХ ПРЕДСТАВА У КАТОЛИКОНУ МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ*

Рад је посвећен нарочито одабраним представама светих архијереја у Богородичиној цркви у Студеници. Пажња је усмерена најпре на ликове четворице епископа који су били делимично заклоњени високим иконостасом из XIX века. У питању су стојеће фигуре Светог Ахилија и неидентификованог светитеља, те попрсја Светог Партенија и Светог Харалампија. Осим поменутих, разматрају се и фигуре тројице Светих Григорија у проскомидији, представа Светог Кирила Александријског у олтарској апсиди, попрсје Светог Климента Римског на западном зиду наоса, као и представа истоименог светитеља – вероватно малог апостола Климента, епископа Сарда – на источном поткуполном луку.

Кључне речи: Богородичина црква у Студеници, зидно сликарство, иконографија, архијереји, Свети Харалампије, 70 апостола.

The paper is devoted to selected images of the saint hierarchs in the Church of the Virgin in Studenica Monastery. The attention is first of all focused on the figures of four bishops who were partially covered by the high iconostasis from the XIX century. These are standing figures of St. Achillius and an unidentified saint, and busts of St. Parthenius and St. Charalambos. In adittion to mentioned, some other figures are also analyzed – three saints named Gregory in the prothesis, St. Cyril of Alexandria in the apse, a bust of St. Clement of Rome on the west wall of the nave, as well as the bust of eponymous saint – probably Clement, bishop of Sardis – on the eastern arch below the dome.

Keywords: The Church of the Virgin in Studenica, wall paintings, iconography, hierarchs, St. Charalambos, 70 apostles.

* Текст је написан у оквиру рада на пројекту Традиција, иновација и идентитет у византијском свету (бр. 177032) који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. На подстицају за истраживање изражавамо на овом месту захвалност професору Драгану Војводићу, који нам је скренуо пажњу на недавне радове *Републичког завода за заштиту споменика културе* у Манастиру Студеници. Професору Војводићу захваљујемо и на примедбама, сугестијама и корекцијама текста, којима су поједини делови рада битно унапређени.

Сасвим недавно, из Богородичине цркве у Студеници уклоњен је високи иконостас са иконама сликара Живка Павловића из Пожаревца, израђен 1843–1846. године.[1] То дрворезбарено „темпло“ заменила је ниска мермерна олтарска преграда, а од Павловићевих радова сада на истом месту стоје једино царске и бочне двери.[2] Када је цео подухват окончан, четири светачке фигуре на олтарским ступцима што су биле делимично заклоњене поменутим иконостасом указале су се у потпуности. Представе архијереја на северном ступцу – Светог Ахилија и Светог Партенија – биле су и раније успешно препознате на основу видљивих делова пратећих натписа. Међутим, преостала двојица светих епископа нису могли бити поуздано идентификовани. Једино је, без адекватне аргументације, помишљано да у њима треба препознати Светог Климента Охридског и Светог Методија Солунског. Нове околности намећу потребу за поновним разматрањем поменуте четири архијерејске представе, утолико пре што се претпоставке о идентитету последње двојице могу преиспитати на много поузданијем фактографском темељу. Уз то, чини се такође сврсисходним да се напоредо са освртом на поменуте четири фигуре пажња усмери на још неколико представа архијереја из студеничког католикона. Реч је о појединим ликовима чији идентитет треба дефинитивно утврдити или објаснити њихово место у тематском програму храма у светлости традиција византијског сликарства, као и оним чије иконографске особености завређују подробније разматрање.

* * *

Већ је на самим почецима истраживања живописа Богородичине цркве у Студеници утврђено да је на јужној страни северног ступца који дели олтар од наоса насликан Свети Ахилије. Та фреска била је делимично прекривена конструкцијом иконостаса, али је име светитеља све време било видљиво, па су истраживачи с лакоћом препознавали поменутог епископа Ларисе.[3] Како је тек

---

[1] Детаљније о том демонтираном студеничком иконостасу уп. *М. Шакоша, Р. Сшанић*, Иконе и иконостаси, изд. *В. Ј. Ђурић*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 235–238; *М. Шакоша*, Студеничка ризница, Београд 1988, 90; *Л. Павловић*, Сликарство и натписи Живка Павловића у Немањиној Студеници, Viminacium 6 (1991) 116–118.

[2] *С. Баришић*, Реконструкција првобитне олтарске преграде студеничке Богородичине цркве, Саопштења 44 (2012) 33–41.

[3] *В. Р. Пешковић*, Манастир Студеница, Београд 1924, 56; *idem*, La peinture serbe du moyen âge, II, Beograd 1934, 8; *N. L. Okunev*, Милешево. Памятник сербского искусства XIII в., Byzantinoslavica 7 (1937–1938) 57, n. 87; *В. Р. Пешковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 317; R. *Hamman–Mac Lean, H. Hallensleben*, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien von 11. bis zum 14. Jahrhunderts, Giessen 1963, plan 10/B24; *Ц. Грозданов*, Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век, Скопје 1983, 150–151, сл. 44; *Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић*, Студеница, Београд 1986, 65 (*Г. Бабић*); *М. Кашанин* и др, Манастир Студеница, Београд 1986, 138 (*Б. Тодић*); *Р. Николић*, Конзерваторски запис о живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице. II део, Саопштења 19 (1987) 60, 75–76, сх. 2 (бр. 8) [у даљем тексту: *Николић*, Конзерваторски запис II]; *Ц. Грозданов*, Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живописот, Зборник. Средновековна уметност, нова серија, 3 (2001)18–19 (=*исши*, Курбиново

након уклањања високе олтарске преграде „молера пожаревачког" та фигура сагледива у целости, чини се оправданим да се она изнова опише и репродукује. Лариски епископ, приказан фронтално и у пуној фигури, има позлаћен нимб, кратку седу косу, са једним истакнутим праменом на челу, и дугачку, благо увијену браду у четири скупљена прамена. Одевен је у бели фелон и омофор са по једним црним крстом на обе стране. Испод фелона, у доњем делу фигуре, види се бели стихар са вертикалним архијерејским рекама (ποταμοί) црне боје. Обема рукама, прекривеним фелоном, архијереј придржава кодекс окерних корица, посут бисерима и ромбоидним и округлим драгуљима црвене боје. На левој, прилично оштећеној страни фреске започиње натпис, а његов наставак је на супротној, готово у потпуности неозлеђеној страни: ⟨с(вє)⟩ты /ахилиѥ (сл. 1–2).[4]

Студеничка фреска са ликом Светог Ахилија најстарија је српска представа тог балканског светитеља.[5] У XIII веку насликано је још неколико његових ликова у српским задужбинама, попут оног у наосу Милешеве,[6] или чак четири представе у цркви у Ариљу, која му је и посвећена.[7] У српском сликарству XIV столећа се број фигура Светог Ахилија, уз изузетке чија је појава условљена нарочитим разлозима, упадљиво смањио.[8] Чињеница да је првобитни ариљски храм – катедрала моравичких епископа коју је установио архиепископ Сава – био посвећен Светом Ахилију, с пуним правом се истиче као један од упечатљивих показатеља снаге светитељевог култа у српској средини већ у време првог поглавара аутокефалне Српске цркве.[9] Сава је, по свему судећи, био заслужан и за сликање ликова

и други студии за фрескоживописот во Преспа, Скопје 2006, 284–285, сл. на стр. 284); *Д. Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005, 162; *P. Ch. Papadēmētriou*, Οι απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου στον ελλαδικό χώρο και η διάδοση της τιμής του, ΔΧΑΕ 34 (2013) 181.

4 У ранијим описима (*Петковић*, Манастир Студеница, 56; *Николић*, Конзерваторски запис II, 60) име светитеља је прочитано као ахилиѥ. Међутим, траг од претпоследњег слова „ι" јасно је видљив. За помоћ при читању и реконструкцији натписâ у студеничком католикону и на овај начин изражавам искрену захвалност професору Миодрагу Марковићу.

5 За старије, византијске представе Светог Ахилија уп. *Грозданов*, Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живописот, 8–16.

6 *Okunev*, Милешево, 57, сх.I (no. 37), таб. XVII; *С. Радојчић*, Милешева, Београд 1963, 20, 78, црт. 8; *Б. Живковић*, Милешева. Цртежи фресака, Београд 1992, 28; *Грозданов*, Портрети на светителите, 151; *исти*, Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живописот, 19.

7 *Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 162, 203 (бр. 45), 204 (бр. 68), 206 (бр. 127), 207 (бр. 137), сл. XXVIII, таб. 21, Не сме се, чини се, искључити ни могућност да је Свети Ахилије био насликан на првом слоју живописа у Морачи, у оквиру поворке епископа на јужном зиду олтара, будући да је на том месту приказан приликом обнове сликарства (1574), уп. *С. Петковић*, Морача, Манастир Морача 20022, 232.

8 *Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 162 (с примерима и литературом). Ипак, српске службе и други прославни састави посвећени Светом Ахилију настају и у XIV веку и касније, в. *Т. Суботин-Голубовић*, Култ светог Ахилија Лариског, ЗРВИ 26 (1987) 21–33; *иста*, Нова служба светом Ахилију Лариском, ЗРВИ 27–28 (1989) 159–174; *иста*, Словенски преписи Службе св. Ахилију и њихови грчки узори, изд. *С. Пејић, Р. Зарић*, Свети Ахилије у Ариљу. Историја, уметност, Београд 2002, 29–34; *Т. Суботин-Голубовић*, Ахилије-Архилије, или о мешању култова, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 37–46.

9 *Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 162.

Светог Ахилија у Студеници и Милешеви на истакнутим местима,[10] изразивши на тај начин познавање и поштовање хагиолошких традиција Охридске архиепископије.[11] На поменутом подручју култ тог лариског епископа из времена Константина Великог негован је с посебном пажњом, а извориште штовања била је њему посвећена црква на острву Преспанског језера, где је светитељеве мошти пренео бугарски цар Самуило, по освајању Ларисе 985/986. године.[12]

Изнад размотрене фигуре Светог Ахилија налази се попрсна представа Светог Партенија. Попут лариског, и тај епископ одавно је идентификован.[13] Ипак, његов лик такође вреди описати, а још више смисла има разматрање те представе у ширем контексту византијског сликарства. Представа Светог Партенија, насликана као фреско-икона, делимично је пострадала. На левој страни видљива су оштећења од искуцавања фреско-малтера, а он је уништен на већој површини горњег регистра, почев од чела светитеља па до горње ивице. Правоугаони оквир иконе исликан је окером и оивичен белим линијама, а на страни према фону је „профилисан" по једном црвеном и црном траком. Јарка црвена боја позадине стоји у контрасту са позлаћеним нимбом, чији је облик описан црно-белом кружницом. Свети епископ приказан је као човек средњих година, са краћом брадом тамнобраон боје, сачињеном од четири прамена. Носи сивоплави фелон и бели омофор са два крста. У левој, покривеној руци држи књигу црвених листова и окерних корица, украшених бисерима и плавим и црвеним драгим камењем. Прстима десне руке, украшене окерном наруквицом, Свети Партеније додирује књигу. Његово име исписано је крупним белим словима: ϲ(вє)|ты / па|рф|єн|н[ѥ] (сл. 3).

---

[10] О улози Светог Саве у уобличавању тематских програма та два рашка храма више пута је писано веома аргументовано и убедљиво. Како је литература о том питању доста обимна, наводимо само новије радове, у којима је она набројана и коментарисана: *В. Милановић*, О светосавској редакцији ликова светих монаха у припрати милешевске цркве. Прилог истраживању заједничких места у сликаним програмима црквених задужбина Немањића у XIII веку, Balcanica 32–33 (2001–2002) 263–286; *М. Марковић*, Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност, Београд 2009, 97–102; *Б. Цветковић*, Свети Сава и програм живописа у Милешеви: прилози истраживању, изд. *П. Влаховић*, Осам векова Милешеве, Милешева 2012, 311–327.

[11] *Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 162.

[12] О култу и иконографији светог Ахилија в. *Ј. Ферлуга*, Време подизања цркве св. Ахилеја на Преспи, ЗЛУМС 2 (1966) 1–7; *Суботин-Голубовић*, Култ светог Ахилија Лариског, 21–33; *Грозданов*, Портрети на светителите од Македонија, 145–159; *П. Миљковиќ-Пепек*, Најстарите светителски култови во Македонија, темели за самостојната Самоилова црква и автокефалност на Охридската архиепископија, Зборник. Средновековна уметност, нова серија, 1 (1993) 25, 31; *С. Габелић*, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998, 73–74; *S. E. J. Gerstel*, Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary, Seattle – London 1999, 24–25, 92, 93, 108; *Грозданов*, Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живописот, 7–30; *Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 162–163; *Papadēmētriou*, Οι απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου,179–189.

[13] *Петковић*, Манастир Студеница, 56; *idem*, La peinture serbe du moyen âge, II, 8; *исти*, Преглед црквених споменика, 317; *Hamman–Mac Lean*, *Hallensleben*, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien, plan 10/B25; *Бабић, Кораћ, Ћирковић*, Студеница, 65 (*Бабић*); *Кашанин* и др, Манастир Студеница, 138 (*Тодић*); *Николић*, Конзерваторски запис II, 61, 75–76, сх. 2 (бр. 9).

Свети Партеније (7. фебруар) био је први епископ Лампсака у Хелеспонту, за време цара Константина Великог.[14] Тај светитељ, запамћен у црквеном предању као борац против паганства и чудотворац још за живота, не спада у групу архијереја који су редовно сликани у средњовековним православним храмовима, али његове представе нису ни сасвим ретке. Уз ту релативну малобројност, приметно је и да типолошке одлике светитељевог лика нису сасвим устаљене.[15] У уметности византијског света Свети Партеније најчешће се слика као сед старији човек, било да је представљен са мање-више дугом брадом, као у цркви Светог Пантелејмона у Нерезима (1164),[16] Богородици Перивлепти у Охриду (1294/1295),[17] Грачаници (око 1320),[18] Цркви Светих Кирика и Јулите у Верији (средина XIVвека),[19] или са нешто краћом, као у Менологу Василија II (Vatic. gr. 1613), илустрованом почетком XI столећа,[20] на календарском хексаптиху из Манастира Свете Катарине на Синају (XI век),[21] у грчко-грузинском менологу из

---

14 Уп. кратко житије у Менологу Симеона Метафраста: PG 114, cols. 1347–1366; *H. Delehaye,* Synopsis metaphrastica, *idem*, Synaxaires byzantins, ménologes, typika, London 1977, V, 289. За синаксарске помене cf. Synaxarium Ecclesiae Constantinipolitanae e Codice Sirmondiano, nunc Berolinensi, ed. *H. Delehaye*, Bruxellis 1902, cols. 447–448; *Архиепископ Сергий*, Полный месяцеслов Востока, I, Восточная агиология, Владимир 1901², 419, 426, 431, 436, 437, 481, 519, 565; *idem*, Полный месяцеслов Востока, II, Святой Восток, Москва 1876, Часть I, Месяцеслов, 33; Часть II, Заметки, 47; Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine, ed. *M. Arranz*, Roma 1969, 120; *А. М. Пентковский*, Типикон патриарха Алексия Студита в Византииина Руси, Москва 2001, 328. Уп. такође Bibliotheca hagiographica graeca, II, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1957³, 172–173; Novum auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae, ed. *idem*, Bruxelles 1984, 166. Према белешци у једном париском рукопису синаксара Велике цркве из XII века, параклис посвећен Светом Партенију налазио се у цариградском кварту Ὀξυβάφιον (SynCP, cols. 447–448.54–55). Четврт Ὀξυβάφιον (Ὀξεοβάφιον) налазила се поред четврти τὰ Ναρσοῦ, у близини Златног рога, cf. *R. Janin*, Constantinople byzantine: developpement urbain et repertoire topographique, Paris 1950, 371; *idem*, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. I. Le Siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. Tome III. Les églises et les monastères, Paris 1953, 406.

15 При сликању Светог Партенија било је одступања и у погледу иконографије. У Успенској цркви московског Кремља (1481) приказан је као монах, cf. *О. В. Зонова*, О ранних алтарных фресках Успенского собора, ed. *Э. С. Смирнова*, Успенский собор Московского Кремля. Материалы и исследования, Москва 1985, 78, илл. 24.

16 Наведено према необјављеној фотографији. Реч је о попрсју у проскомидији храма, cf. *I. Sinkevič*, The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage, Wiesbaden 2000, 44–45, pl. 12.

17 Наведено према необјављеној фотографији. За идентификацију представе в. *М. Марковић*, Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим иконографским особеностима, Зограф 35 (2011) 124.

18 Наведено према необјављеној фотографији. За позицију фреске в. *Б. Живковић*, Грачаница. Цртежи фресака, Београд 1989, VIII/6; *Б. Тодић*, Грачаница. Сликарство, Београд – Приштина 1988, 110.

19 *Th. Papazōtos*, Η Βέροια και οι ναοί της (11ος–18ος αι.), Athēna 1994, 179, πίν. 50. Судећи према двема представама у олтару Хиландара, пресликаним са слоја из 1321, Свети Партеније је и у тој цркви првобитно био представљен са релативно дугачком, седом брадом, cf. *W. T. Hostetter*, In the Heart of Hilandar, Belgrade 1998 (CD-ROM); *N. Toutos*, *G. Fousteris*, Ευρετήριον της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους. 10ος – 17ος αιώνας, Athēna 2010, 183 (no. 137).

20 Il Menologio di Basilio II (cod. Vaticano greco 1613), Torino 1907, I, 103–104; II, tav. 380.

21 *G. Galavaris*, An Eleventh Century Hexaptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai, Venice – Athens 2009, 85, pl. 8.

Москве, с краја XV века (РНБ, разнояз. O.I.58),[22] или у Светој Софији у Охриду (1052–1056),[23] крипти Бачкова (трећа четвртина XII века),[24] Старом Нагоричину (1316–1318)[25] и Светом Никити код Скопља (после 1321).[26] С друге стране, и за физиономију Светог Партенија у студеничком католикону могу се пронаћи одговарајући упоредни примери. Са тамном косом и брадом епископ Лампсака приказан је у рукописном менологу из Универзитетске библиотеке у Месини (Messan. Salvad. 27; XI век),[27] олтару Дечана (1338/1339)[28] и менологу у Цркви Свете Тројице манастира Козије (1386–1390),[29] где му је брада мало дужа него у Немањиној задужбини.[30] Заправо, студеничком лику лампсакијског епископа најсличнији је онај на икони са менологом за фебруар из Манастира Свете Катарине на Синају, из XII столећа.[31]

Стојећа фигура на северној страни јужног олтарског ступца била је заклоњена иконостасом баш на месту где је исписано име светитеља. Стога се истраживачи који су пажљивије ишчитавали програм Богородичине цркве, сасвим

---

22 *Л. М. Евсеева*, Афонская книга образцов XV в. О методе работы и моделях средневековного художника, Москва 1998, 275 (no. 121).

23 *С. Радојчић*, Прилози за историју најстаријег охридског сликарства, ЗРВИ 8/2 (1964) 369 (= *исти*, Одабрани чланци и студије, Београд – Нови Сад 1982, 118–119, сл. 80). За датовање уп. *Б. Тодић*, Архиепископ Лав – творац иконографског програма фресака у Светој Софији Охридској, изд. *Б. Крсмановић*, *Љ. Максимовић, Р. Радић,* Византијски свет на Балкану, I, Београд 2012, 119–134.

24 *Е. Бакалова*, Бачковската костница, София 1977, 51, сл. 14. Cf. *eadem*, The Frescoes and Their Program, The Ossuary of The Bachkovo Monastery, ed. *eadem*, Plovdiv 2003, 61–62.

25 Наведено према необјављеним фотографијама. У поменутој задужбини краља Милутина Свети Партеније приказан је два пута. Једна представа насликана је у тамбуру југоисточне куполе, а друга у наосу, на северном ступцу, в. *Б. Тодић*, Старо Нагоричино, Београд 1991, 74, 78.

26 *Исти*, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 344; *М. Марковић*, Манастир Светог Никите код Скопља. Историја и живопис, Београд 2005 (непубликована докторска дисертација), 86, 152. За репродукцију уп. *Тодић*, Грачаница, сл. 145. Са седом брадом Свети Партеније је насликан и у Токали килисе, cf. *C. Jolivet-Lévy,* Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords, Paris 1991, 105 („à barbe blanche"); *A. Wharton Epstein,* Tokalı Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia, Washington D. C. 1986, 67.

27 *N. P. Ševčenko*, Illustrated manuscripts of the Metaphrastian menologion, Chicago 1990, 75, figs. 2B9–2B10.

28 *В. Петковић, Ђ. Бошковић*, Манастир Дечани, II, Београд 1941, pl. CLXVI/1; Дечанске фреске. Распоред и натписи, изд. *В. Ј. Ђурић*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 20; *Б. В. Поповић*, Програм живописа у олтарском простору, исто, 87, црт. I (бр. 62).

29 *П. Мијовић*, Менолог. Историјско-уметничка истраживања, Београд 1973, 356, сл. 244.

30 Фигура Светог Партенија из Цркве Светог Николе у Монемвасији (XIII век) није репродукована, већ само набројана у оквиру распореда живописа [*N. Drandakēs*, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ 9 (1977–1979) 40–41, εἰκ. 2 (no. 47)], а исти је случај и са примерима из Протатона и Ватопеда, cf. *Toutos*, *Fusteris*, Ευρετήριον της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους. 56 (no. 260), 121 (no. 152).

31 *G.* и *M. Sōtēriou*, Εικόνες τής Μονής Σινά, I, εἰκ. 126, Athēna 1956; II, Athēna 1958, 117. За бољу, колор репродукцију, на којој је фигура Светог Партенија јасно видљива (пети светитељ слева у другом реду), cf. Grand livre des icônes. Des origines à la chute de Byzance, ed. *T. Velmans*, Paris 2002, fig. 170.

разложно, нису упуштали у препознавање тог епископа.[32] Међутим, било је и смелијих покушаја идентификације. Тако је помишљано да је у питању представа Светог Климента Охридског, као својеврстан идејни пандан фигури Светог Ахилија.[33] Заслужни истраживач култа и иконографије светог охридског заштитника, Цветан Грозданов, сматрао је да поменуту претпоставку треба детаљније проверити,[34] односно да је „спорна."[35] Та резервисаност је, како ће се показати, била сасвим оправдана.

Свети епископ је представљен у истом ставу као и његов пандан, Свети Ахилије. Приказан је са позлаћеним нимбом, а носи светлоружичасти фелон и бели омофор са два симетрично постављена крста у горњем делу, а једним крстом на делу који се уочава испод богато украшене књиге коју светитељ придржава обема рукама, покривеним фелоном. Испод фелона носи стихар окер боје. Физиономија светитеља прилично је особена. На високом челу штрчи један прамен седе косе, која се у виду оштрих и кратких праменова спушта до иза ушију. Дебеле власи седе браде „усечене" су у јагодице, а брада се наставља у виду неколико „тешких" увијених праменова што се сужавају према крају. На десној страни ступца, некада заклоњеној високим иконостасом, малтер је на појединим местима отпао, а фреска је претрпела оштећења и искуцавањем малтера. Стога је, за разлику од две претходне описане архијерејске представе, пратећи натпис сачуван само у недовољно речитим траговима. На десној страни читљив је светитељски епитет архијереја – ⲥ(ⲃⲉ)|ты – а од имена на супротној видљиво је једино слово „ь" (сл. 4–5).

Озбиљна препрека претпоставци да у описаном архијереју треба препознати Климента Охридског јесу хронолошки фактори. Наиме, најстарији лик тог величког епископа у српском средњовековном сликарству настао је цео век касније. Реч је о сасвим недавно идентификованој представи у олтару Спасове цркве у Жичи, насликаној приликом обнове живописа за време архиепископа Јевстатија II (1292–1309), у првој деценији XIV столећа.[36] Тешко је стога

---

32 *Пешковић*, Манастир Студеница, 56; *Hamman–Mac Lean, Hallensleben*, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien, plan 10/B4; *Кашанин* и др., Манастир Студеница, 138 (Тодић).

33 *Р. Николић*, Конзерваторски запис о преосталом живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице, I део, Саопштења 18 (1986) 39, сл. 9, n. 61. (у даљем тексту: *Николић*, Конзерваторски запис I). Аутор износи идентификацију уз доста ограде, сматрајући да ће бити разрешена тек након евентуалног уклањања високог иконостаса. Уп. такође *исши*, Конзерваторски запис II, 74, сх. 1 (бр. 8).

34 *Грозданов*, Ахил Лариски во византиските и поствизантискиот живописот, 18, н. 62.

35 *Исши*, Свети Константин-Кирил и свети Методиј во византиското сликарство од балканските земји, *исши*, Живописот на Охридската архиепископија. Студии, Скопје 2007, 301. Да идентификација није разрешена сматра и *П. Миљковиќ-Пейек*, Еден непознат лик на св. Климент Охридски во охридскиот катедрален храм, Зборник. Средновековна уметност, нова серија, 2 (1996) 40, н. 53а, сл. 10IV/3.

36 *Д. Војводић*, На трагу изгубљених фресака Жиче (I), Зограф 34 (2010) 83, сл. 20–21; *исши*, Представе светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије, Византијски свет на Балкану, I, 146–147, сл. 1.

поверовати у помисао да је Климент Охридски био насликан у задужбини Стефана Немање, па да целих стотину година његов лик није уврштен у програме српских цркава. „Портретска“ својства архијерејског лика на јужном ступцу Богородичине цркве такође се противе његовом поистовећивању са светим заштитником Охрида. Као што је добро познато, он је по правилу сликан као старији човек високог чела, на којем се често види само један прамен косе, и са изразито дугачком, углавном шиљатом брадом. Власи косе су на тим представама најчешће насликане још само на слепоочницама.[37] Према томе, праменови који делимично прекривају уши на представи архијереја у Студеници, а због чега је он добио помало „разбарушен“ изглед, не уклапају се у стандардне типолошке одлике представа Климента Охридског. Зато је, сматрамо, најбоље задржати се на констатацији да је реч о непрепознатом светом архијереју.

Изнад фигуре епископа кога, нажалост, нисмо успели да идентификујемо, налази се фреско-икона са попрсјем светог архијереја, као пандан раније разматраној представи Светог Партенија. Док је фреска о којој је реч била само делимично видљива, претпостављено је, на непоузданом темељу помисли да је приказана изнад фигуре Климента Охридског, да би могао да буде у питању лик словенског просветитеља Методија Солунског.[38] Данас се таква идентификација може безрезервно одбацити. У правоугаоно поље тамне окер боје, са оквиром наглашеним белим контурама са спољне и дебелим црним линијама с унутрашње стране, смештено је попрсје светог архијереја, са позлаћеним нимбом око главе. То је старији човек дуге, седе и праве, према крају сужене браде и дугачких бркова. Један седи коврџави прамен насликан је на високом челу, а праменови косе приказани су још само изнад ушију. Епископ је одевен у окерни фелон и бели омофор украшен двама црним четворолисним крстовима. Десном руком, са архијерејском окерном наруквицом, светитељ додирује књигу окерних корица украшених бисерима и драгуљима, коју држи у левој руци, прекривеној фелоном и омофором. Натпис што открива идентитет светитеља, исписан црним словима, само је незнатно оштећен: с(вє)|ты/⟨х⟩а|ра|ла|мь|пн|[ѥ] (сл. 6).

У питању је, дакле, представа Светог Харалампија. У Цариградском синаксару сачувана су сведочанства о неколицини светитеља са тим именом. Највише података постоји о Харалампију, чија је памјат 10. фебруара. Реч је о свештенику из Магнезије који је пострадао у прогонима хришћана за време

[37] За најпотпунији преглед представа Светог Климента Охридског в. *Грозданов*, Портрети на светителите, 38–104, са обимним илустративним материјалом. За повремено преузимање иконографије римског папе Климента за ликове његовог охридског имењака уп. *исти*, Односот меѓу портретите на Климент Охридски и Климент Римски во живописот од првата половина на XIV век, *исти*, Живописот на Охридската архиепископија, 179–192.

[38] *Николић*, Конзерваторски запис II, 60. n. 20, 74, сх. 1 (бр. 9). И други истраживачи помињу фреско-икону о којој је реч, али се, сасвим оправдано, не упуштају у проблем идентификације представљеног епископа. Уп. *Петковић*, Манастир Студеница, 56; *Hamann–Mac Lean*, *Hallensleben*, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien, Plan 9/B5; *Кашанин* и др., Манастир Студеница, 138 (*Тодић*).

цара Септимија Севера.[39] Надаље, у појединим рукописима престоничког месецослова мученик истог имена помиње се и 17. септембра, заједно са сastрадалницима. Уз то, постоји и кратка белешка о њиховом мартиријуму у Девтерону (τὸ Δεύτερον), четврти у северозападном делу Цариграда, између Златног рога, Константинових и Теодосијевих зидина.[40] На основу цариградских предложака, помен мученика Хараламија 17. септембра уврштен је и у поједине словенске календаре.[41] Најзад, у синаксару типика Велике цркве се још један истоимени свети, међу осталим мученицима из Никомидије, помиње 30. маја.[42]

Који је свети Харалампије насликан 1208/1209. године у Богородичиној цркви у Студеници? Светитељи који су у цариградском синаксару поменути само као мученици (17. септембар; 30. мај), тешко би се могли поистоветити са епископом Харалампијем из студеничког католикона. С друге стране, разложно је помислити на могућност да је реч о пострадалом магнезијском свештенику (10. фебруар). Истина, податак о његовој јерејској служби и даље не објашњава епископску иконографију представе о којој је реч. Међутим, она постаје јаснија, а наведена идентификација извеснија, када се пажња усмери на сведочанства једне малобројне, али у настанку и развоју ликовних представа Светог Харалампија, испоставиће се, најутицајне групе месецослова. Они, наиме, садрже податак о епископском звању магнезијског страдалника за веру. „Свети мученик Харалампије, епископ Магнезије“ поменут је већ у рукопису типика Велике цркве из Манастира Светог Јована Богослова на Патмосу (бр. 266) из X века.[43]

---

39 Syn CP, col. 455; Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine, 120. Cf. *Архиепископ Сергий*, Полный месяцеслов Востока, I, 419, 426, 431, 436, 437, 481, 519, 565; *idem*, Полный месяцеслов Востока, II, Часть I, Месяцеслов, 35; Часть II, Заметки, 49; BHG I, 105; Auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1969, 46; Novum auctarium BHG, 49. За Passio светитеља (BHG 298e), cf. Menologii anonymi Byzantini saeculi X quae supersunt, I, ed. *B. Latyšev*, Petropoli 1911 (reprint: Leipzig 1970), 41–47.

40 Syn CP, Synaxaria selecta, col. 51.40–42, 54; *А. А. Дмитриевский*, Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока, Том 1. Τυπικά, ч. I, Киев 1895, 7; Le Typikon de la Grande Eglise. Ms. Sainte-Croix no 40, X^e siecle, ed. *J. Mateos*, Roma 1962, 38/39. О поменутом храму у Девтерону cf. *Janin*, Constantinople byzantine, 315; *idem*, La géographie ecclésiastique, 516. За локацију Девтерона cf. такође *W. Müller-Wiener*, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977, abb. 2, 3. За још неке синаксаре у којима се Харалампије помиње међу светитељима чији је спомен 17. септембра cf. *Архиепископ Сергий*, Полный месяцеслов Востока, II, Часть I, Месяцеслов, 247.

41 Уп. например, Остромирово Евангелие 1056–1057. Факсимильное воспроизведение, Ленинград – Москва 1988, 224; *C. M. Vakareliyska*, The preservation of the synaxarion to the Constantinople Typikon in the medieval Bulgarian calendar tradition, Старобългарска литература 45–46 (2012) 151; *eadem*, Archaic Constantinople Typikon Commemorations in the menologion to Apostolus Dečani--Crkolez No. 2, Старобългаристика 36/3 (2012) 96.

42 Syn CP, col. 717; *Дмитриевский*, Описание литургических рукописей, 76; Le Typikon de la Grande Eglise, 300/301; *Архиепископ Сергий*, Полный месяцеслов Востока, II, Часть I, Месяцеслов, 143. Иначе, у најстаријем источнохришћанском месецослову, сачуваном у једном сиријском рукопису из 411/412. године, Свети Харалампије наводи се међу светитељима који се славе 28. априла, cf. *Архиепископ Сергий*, Полный месяцеслов Востока, I, 622.

43 *Дмитриевский*, Описание литургических рукописей, 49; Syn CP, Synaxaria selecta, cols. 455–456.38. За помене Светог Харалампија као епископа у словенским минејима и пролозима cf.

Предање о архијерејском достојанству Светог Харалампија из Магнезије непосредно је одредило његово уобичајено средњовековно иконографско обличје. О томе недвосмислено сведоче сачуване ликовне представе.

Заправо, међу њима су најбројније оне много млађе од разматране фреске у студеничкој Богородичиној цркви. Култ Харалампија из Магнезије био је посебно негован у поствизантијском раздобљу, поред осталог и зато што је тада било веома распрострањено веровање у светитељеву заштитничку моћ од куге. У поменутом периоду, а нарочито почев од XVII века, настале су његове многобројне ликовне представе, како у зидном сликарству, тако и у виду икона, неретко и житијних, заснованих на новом хагиографском тексту, који је средином поменутог столећа саставио Агапије Ландос Крићанин. Посебно су бројне светогорске поствизантијске представе Светог Харалампија, што је објашњиво податком да је готово сваки атонски манастир поседовао честице његових моштију. Такође, у погледу штовања поменутог светог, те одјека његовог култа у уметности, нарочит значај припада егејским острвима, нарочито Лезбосу.[44] Насупрот томе, ликови Светог Харалампија у уметности византијског света прилично су малобројни.[45] Најстарији је онај на путиру са ручицама, наруџбини цара Романа II (959–963), из ризнице Цркве Светог Марка у Венецији, где је светитељ представљен у виду попрсја у емаљу.[46] Од млађих примера релативно су бројне једино менолошке представе Светог Харалампија. Његова фигура је уврштена у Менолог Василија II,[47] „царски менолог" из Москве (ГИМ. Син. греч. № 183) илустрован 1034–1041,[48] а много касније и у зидне календаре, о чему сведоче примери из

Архиепископ Сергий, Полный месяцеслов Востока, II, Частъ II, Заметки, 49. Како је запазила *Т. Стародубцев*, Икона Ваведења са светим Савом и Симеоном Српским и светим Харалампијем, у савременим српским верзијама житија и месецослова наводи се, без имало резерве, податак да је Свети Харалампије био епископ, уп. *J. Пойовић*, Житија светих за фебруар, Београд 1973, 193–203; *Хризостом Столић*, Православни светачник. Месецослов светих, I, Београд 1988, 300.

44 Култ и иконографију Светог Харалампија у поменутом раздобљу, а поводом једне хиландарске иконе из Митилине, темељно је размотрила Татјана Стародубцев, проучивши изворе, бројне ликовне представе и сву старију литературу. Поштованој колегиници Стародубцев захваљујемо на увиду у рукописну верзију рада који припрема за штампу: *Т. Стародубцев*, Икона Ваведења са светим Савом и Симеоном Српским и светим Харалампијем у Црквеном византијском музеју у Митилини (у штампи).

45 На неке од примера који ће бити набројани већ је скренула пажњу Марија Василаки, која се укратко осврнула на култ и иконографију Светог Харалампија у уметности византијског света, cf. *M. Vasilakē*, Εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, ΔΧΑΕ4/13 (1985–1986) 247–258, посебно 251–253. Cf. такође *I. Ramseger*, Charalampius (Haralambie) von Magnesia, Lexikon der christlichen ikonographie, V, ed. *W. Braunfels*, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1973, cols. 485–486.

46 Il Tesoro di San Marco. Il Tesoro e il Museo, ed. *H. R. Hahnloser*, Firenze 1971, 60 (no. 42), tav. XLIV–XLV. Cf. The Treasury of San Marco, Venice, ed. *D. Buckton*, New York – Milan 1984, 133 (no. 10).

47 Menologio di Basilio II, I, 106; II, tav. 389.

48 *Д. К. Тренев*, *Н. Д. Попов*, Миниатюры греческого менология XI в. № 183 Московской Синодальной библиотеки, Москва 1911, 7, таб. 9. За датовање cf. *A. V. Zakharova*, Miniatures of the Imperial Menologia, Νέα Ῥώμη 7 (2011)137 et passim.

Старог Нагоричина,[49] Дечана[50] и Козије.[51] На наведеним минијатурама и фрескама приказано је страдање светитеља, појединачно или са састрадалницима, а на хексаптиху са Синаја,[52] икони за фебруар из истог манастира (XII век)[53] и грчко-грузинском рукописном менологу из Москве насликан је у виду фронталне стојеће фигуре.[54] Најстарија нама позната појединачна представа Светог Харалампија у источнохришћанској монументалној уметности сачувана је у апсиди параклиса у грузијском манастиру Шио Мгвиме, осликаном почетком XII века.[55] Неколико деценија касније насликан је Харалампијев лик у Цркви Светог Николе του Κασνίτζη у Касторији (трећа четвртина XII столећа), где је, као у Студеници, реч о попрсној представи.[56] Фигура Светог Харалампија сачувала се и на луку између ђаконикона и беме у Богородичиној цркви Манастира Светог Луке у Фокиди (крај XII – почетак XIII века, сл. 7).[57] Преостали примери знатно су млађи – светитељ је, колико нам је познато, насликан још у Грачаници (сл. 8),[58] Матеичу,[59] Раваници[60] и Цркви Светог Андреје του Ρουσούλη у Касторији (око 1430).[61] Коначно, од представа насталих пре 1453. године вреди поменути и икону Светог Харалампија из Музеја Канелопулу у Атини, датовану у почетак XV века и приписану некој македонској сликарској радионици.[62]

---

49 *Мијовић*, Менолог, сл. 70; *Тодић*, Старо Нагоричино, 84. Свети Харалампије насликан је у групи мученика бачених у воду, а приказ је решен тако да им се виде само главе.

50 *С. Кесић-Ристић, Д. Војводић*, Менолог, Зидно сликарство манастира Дечана, 398, сл. 20.

51 *Мијовић*, Менолог, 356, сл. 62.

52 Реч је о фигури у седмом реду иконе са менологом за фебруар и март. Она је веома оштећена, па је извесно само то да је светитељ чеоно постављен, а читају се и трагови његовог имена, cf. *Galavaris*, Eleventh century hexaptych, 85, pl. 8.

53 *Sōtēriou*, Εικόνες τής Μονής Σινά, I, εἰκ. 126; II, 117. Cf. Grand livre des icônes, fig. 170.

54 *Евсеева*, Афонская книга образцов, 276 (no. 122).

55 *Ch. Amiranachvili*, Quelques remarques sur l'origine des procédés dans les fresques de Neredicy, L'art byzantin chez les Slaves. L'ancienne Russie, les Slaves catholiques, II/1, Paris 1932, 118, pl. XI.

56 *S. Pelekanidēs, M. Hatzidakēs*, Καστορία, Athēna 1984, 52 (no. 52).

57 *N. Chatzidakis*, Hosios Loukas, Athens 1997, 13, 15, fig. 6. Ту фреску већ је запазила Т. Стародубцев, Икона Ваведења са светим Савом и Симеоном Српским и светим Харалампијем.

58 *Тодић*, Грачаница, 95, 100.

59 *Е. Димитрова*, Манастир Матејче, Скопје 2002, 120, црт. IV/20, сл. 24.

60 *Б. Живковић*, Раваница. Цртежи фресака, Београд 1990, 43; *М. Беловић*, Раваница. Историја и сликарство, Београд 1999, 150, 179.

61 У последњем поменутом храму стојећа фигура Светог Харалампија насликана је на истакнутом месту – на јужном зиду наоса, поред представе патрона, cf. *E. N. Tsigaridas*, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας, Thessalonikē 1999, 304, είκ. 170 (на репродукцији је видљив само део фигуре). И на тај пример скренула је пажњу *Т. Стародубцев*, Икона Ваведења са светим Савом и Симеоном Српским и светим Харалампијем. Није искључена могућност да је Свети Харалампије био насликан и на првобитном слоју фресака Цркве Свете Софије у Кијеву (XII век), у западној унутрашњој галерији, барем судећи по његовом лику који је ту насликан у XIX веку. Cf. *Н. В. Герасименко, А. В. Захарова, В. Д. Сарабьянов*, Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи, ВВ 66 (2007) 33 (no. 56).

62 *Vasilakē*, Εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, 249, είκ. 3. Cf. Splendeur de Byzance, ed. *J. Lafontaine-Dosogne*, Bruxelles 1982, 47 (no. 12).

На већини набројаних представа, као што је случај и у Студеници, Свети Харалампије приказан је као епископ. Од наведених примера из зидног сликарства, само су на представама у Грачаници (сл. 8) и Раваници поштована сведочанства из велике већине синаксара, па је Свети Харалампије насликан као јереј, у фелону и без омофора.[63] Како се наслућује из прегледа сачуваних представа Светог Харалампија, значај његовог лика у Богородичиној цркви у Студеници превазилази важност за употпуњавање пописа фресака тог храма. Судећи према објављеној грађи и поуздано извршеним идентификацијама, студенички лик Светог Харалампија спада међу најстарије у зидном сликарству византијског света. Раније од њега настале су једино поменуте представе из Шио Мгвиме, Касторије и Фокиде. Последњи наведени пример најсличнији је студеничком по физиономији светитеља, представљеног са дугом седом брадом. Коначно, једино преостало значајније запажање о студеничком Харалампијевом лику тиче се могућих разлога његовог сликања. Наиме, могло би се обазриво помислити да су Свети Партеније и Свети Харалампије насликани као пандани на основу тога што су датуми њиховог спомена временски сасвим блиски – како је већ поменуто, први се прославља седмог, а други десетог дана фебруара.[64]

* * *

Прилика је да се поводом разматраних „новооткривених" студеничких представа разреше недоумице у вези са још неким фигурама у којима су препознавани светитељи „охридског круга". Треба, рецимо, преиспитати усамљено и опрезно изречено мишљење да је у проскомидији насликан Свети Наум Охридски, засновано на читању епитета крај његовог лика –ѻрн(дь)кы. Реч је о архијереју високог чела и дуге смеђе браде, престављеном на источној страни

63 *Стародубцев*, Икона Ваведења са светим Савом и Симеоном Српским и светим Харалампијем. Приручник Дионисија из Фурне препоручује да се Свети Харалампије слика као „свештеник, стар, шиљате раздвојене браде" (*М. Медић*, Стари српски сликарски приручници, III. Ерминија о сликарским вештинама Дионисија из Фурне, Београд 2005, 400/401).

64 Наведено образложење привлачније је утолико више што постоји могућност да су поменута двојица светих епископа под наведеним датумима поменута и у синаксару Студеничког типика. Наиме, двојица светитеља помињу се 7. и 10. фебруара и у месецослову Евергетидског типика, cf. The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis, September-February, ed. *R. H. Jordan*, Belfast 2000, 526/527; 532/533. Месецослов Студеничког типика, сачињеног на основу Евергетидског, сачуван је у оквиру једног рукописног зборника из библиотеке Манастира Свете Катарине на Синају (14/N). То је, по свему судећи, најстарији сачуван препис типика манастира Студенице. На основу чињенице да у месецослову нема помена Светог Симеона Српског и Светог Саве, синајски рукопис типика датован је у прве деценије XIII века, cf. *I. C. Tarnanidis*, The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai, Thessaloniki 1988, 134–141. Све док се студенички синаксар не публикује не можемо знати да ли су у њему постојале памјати Светим Партенију и Х095аралапију, мада се то може опрезно претпоставити на основу аналогије са Евергетидским синаксаром. За српске помене светих Партенија и Харалампија 7. и 10. фебруара уп., рецимо,Типик архиепископа Никодима,ed. *Ђ. Трифуновић*, I, Београд 2004, 91а, 91б (фототип); II, Београд 2007, 91а, 91б (издање текста); Месецослов Јерусалимског типика. Рукопис Архива САНУ, ed. *В. Савић*, Ниш – Манастир Сопоћани 2003, 48 (Свети Харалампије помиње се најпре 9. фебруара, заједно са светим мучеником Никифором, да би самостално био поменут 10. фебруара).

северног зида (сл. 9–10).[65] Велику сумњу у наведену идентификацију уноси већ то што је светитељ приказан као епископ у фелону и омофору, што није у складу са податком да је на свим мање-више поуздано идентификованим средњовековним представама Свети Наум одевен у монашко рухо. Уз то, најстарије међу њима потичу тек из прве половине XIV века.[66] Стога би уистину било тешко замисливо да је Наум Охридски био насликан у Студеници 1208/09. године, па да је протекло више од једног века до настанка његове најстарије, поуздано препознате представе.[67] Уосталом, још је писац прве монографије о студеничком живопису Владимир Р. Петковић са приличном сигурношћу устврдио да је реч о представи Светог Григорија Ниског.[68] Таква идентификација испоставља се као тачна када се пажљивије ишчитају прилично избледела и оштећена, али ипак довољно очувана слова легенде, а истовремено постаје јасно да наведено читање охридске топографске одреднице нема основа: с(вє)ты| ⟨гр⟩н|горн|є/н(н)с|ь|кын. Фигуре крај представе славног епископа Нисе зналачки су одабране. Наиме, до њега је насликан имењак, Свети Григорије Чудотворац (Неокесаријски),[69] чије се име, уз помоћ фотографија из заоставштине професора Ивана М. Ђорђевића, на којима је читљивије но данас, може разрешити као грн|гор|н⟨є⟩/чꙋ|до|тв|ора|ць (сл. 9, 11). На западној страни северног зида протезиса насликан је архијереј високог чела и дуге седе браде, од чијег имена се није сачувао готово ниједан довољно речит траг. Пошто је тај епископ насликан поред двојице Григорија, може се опрезно претпоставити да је реч о представи још једног истоименог архијереја,[70] пошто су у храмовима византијског света светитељи са тим

---

65 *Николић*, Конзерваторски запис II, 64, 77, сх. 3 (бр. 13).

66 Најпотпуније о култу и иконографији светог Наума: *Грозданов*, Портрети на светителите, 105–112.

67 За претпоставку да је Свети Наум, заједно са Климентом Охридским, Кирилом Солунским, Методијем и Светим Ахилијем, био представљен на трећем слоју фресака у ђаконикону Цркве Светог Ахилија на Преспи (око 1100) уп. *Пейек*, Најстарите светителски култови во Македонија, 31, црт. 11. Стање поменутих фресака је такво да наведене идентификације треба узети у обзир само уз велику резерву.

68 *Петковић*, Манастир Студеница, 54 („на северном зиду протисиса три св. Архијереја, од којих је сачувано име само најближега св. Григорија Ниског, „сты Григорие Н(и)сс'кыи"). Идентификацију прихватају и *Hamman–Mac Lean, Hallensleben*, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien, plan 10/B28; *М. Кашанин* и др., Студеница, Београд 1968, 77 (*Д. Тасић*); *G. Babić*, Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/1209), Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes, Septembre 1976, *II.* Art et archéologie, Communications, A, Athènes *1981*, 40; *Бабић, Кораћ, Ћирковић*, Студеница, 65 (*Бабић*).

69 *Бабић, Кораћ, Ћирковић*, Студеница, 65 (*Бабић*). Уп. *Николић*, Конзерваторски запис II, 64, 77, сх. 3 (бр. 12), који неосновано сматра да је у питању Свети Петар Чудотворац (Александријски).

70 Омашком у разумевању једног запажања Гордане Бабић [*Бабић, Кораћ, Ћирковић*, Студеница, 65 (*Бабић*)], у литератури је изношено мишљење да је у питању представа Григорија из Назијанса, cf. *Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 138; *М. Живковић*, Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568): појединачне светитељске представе у северном вестибилу, Ниш и Византија 12 (2013) 416. При томе је пренебрегнута чињеница да је Григорије из Назијанса (Богослов) представљен у оквиру Службе архијереја у апсиди (уп. n. 73 infra). Други истраживачи нису покушавали да идентификују светитеља. Једино *Николић*, Конзерваторски запис II, 64, 77, сх. 3 (бр. 11) помишља на то да је реч о још једној фигури Климента Охридског.

именом често сликани у групама од по три и више фигура.[71] Ипак, будући да у православној иконографији представе преостале тројице светитеља о којима је реч (Григорије, папа римски; Григорије, епископ Велике Јерменије; Григорије, епископ акрагантски) немају сасвим устаљене типолошке одлике, чини се да не треба до краја инсистирати на сасвим одређеној идентификацији светитеља. Тај би покушај, заснован само на разматрању физиономије, ипак био произвољан.[72] Истина, међу готово сасвим избледелим траговима епископовог епитета неки доста подсећају на слова „г", „н" и „т", па би се тај део натписа, сходно могућем распореду слова, могао реконструисати као ⟨ак|ра⟩г|⟨а⟩н|т⟨скын⟩. Међутим, због (пре)великих оштећења, наведена реконструкција је прилично непоуздана.

Поводом архијерејских ликова на северном зиду протезиса, ваља приметити да је у *Лишурīијској служби* у конхи апсиде приказани четврти архијереј истог имена, Свети Григорије Богослов[73] – · с(ве)ты / грн|горн|є –, а да се и на северном зиду северног вестибила, где је приликом обнове живописа 1568. насликан, изгледа, Свети Григорије Палама, вероватно налазила фигура неког другог архијереја по имену Григорије.[74] Груписање представа светих Григорија није својеврстан студенички изузетак, већ је оно приметно и у другим споменицима византијске и српске средњовековне уметности. Поводом примера у Цркви Светог Ахилија у Ариљу – где су Григорије Богослов, Григорије Чудотворац и Григорије Ниски насликани један за другим у *Служби архијереја*[75] – запажено је да је „повезивање представа неколоцине светих Григорија у низовима архијерејских представа неговано с нарочитом пажњом у сликарским радионицама Солуна."[76] И у храмовима подигнутим у престоници Царства, више од века

71 За примере уп. н. 76 infra

72 За најисцрпнији преглед споменика са представама Григорија Акрагантског и Григорија Римског cf. одговарајуће одреднице у: Православная енциклопедия, XII, Москва 2006, 478 (Григорије Акрагантски), 632–635 (Григорије Римски). Најбоље је истражена иконографија Светог Григорија, епископа Велике Јерменије, cf. *S. Der Nersessian*, Les portraits de Grégoire l'Illuminateur dans l'art byzantin, Byzantion 36 (1966) 386–395; *A. Eastmond,* "Local" Saints, Art, and Regional Identity in the Orthodox World after the Fourth Crusade, Speculum 78/3 (2003) 724–741.

73 *Пешковић*, Манастир Студеница, 55; *idem*, La peinture serbe du moyen âge, II, 8; *исши*, Преглед црквених споменика, 317; *G. Millet, A. Frolow*, La peinture du Moyen Age en Yougoslavie, I, Paris 1954, pl. 34/4; *Hamman–Mac Lean, Hallensleben*, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien, plan 10/B2; *Д. Тасић*, Културно-историјски споменици, Краљево и околина, Београд 1966, 127; *Кашанин* и др., Студеница, 76, сл. на стр. 83 (*Тасић*); *Бабић, Кораћ, Ћирковић*, Студеница, 65 (*Бабић*); *Кашанин* и др., Манастир Студеница, 138 (*Тодић*); *Николић*, Конзерваторски запис II, 64, 74, сх. 1 (бр. 3).

74 *Живковић*, Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568), 412, 415–416, н. 38, сл. 2, где се помишља на могућност да је на поменутом месту првобитно био насликан Свети Григорије, папа римски.

75 *Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 204 (бр. 72–74), таб. 5.

76 Исто, 138–139, где се, уз навођење одговарајуће литературе, помињу представе из Студенице, оне из солунских цркава Панагија тон Халкеон и Светог Николе Орфаноса, те Грачанице, Старог Нагоричина и Хиландара. Тим примерима може се додати и онај из Цркве Свете Софије у Кијеву. У апсиди олтара смештене су мозаичке фигуре тројице Григорија – Богослова, Чудотворца и Ниског. Последња двојица су један поред другог, а Григорије Богослов је на северној страни групе архијереја, cf. *В. Н. Лазарев*, Мозаики Софии Киевской, Москва 1960, 34, таб. 48–49, 52, 58–59,

након осликавања Студенице, могао је бити насликан необично велики број светих Григорија. Тако је у храму Богородице Памакаристос приказано чак пет њихових мозаичких представа (Јерменски, Богослов, Ниски, Акрагантски, Чудотворац). Истина, ти ликови светих имењака нису непосредније програмски повезани.[77]

Разматрање одабраних архијерејских фигура у најстаријем студеничком зидном сликарству вреди употпунити и освртом на представу Светог Кирила из *Лишурїијске службе ошаца цркве* у олтарској апсиди. У том светом архијереју, уз чије име – с(ве)ты / кирн|ль – није исписан топографски епитет, велика већина истраживача је с пуним правом препознала знаменитог богослова Кирила Александријског (сл. 12).[78] Ипак, ту представу треба осмотрити с нешто више пажње но што је досад чињено. Добар повод може да буде усамљена претпоставка да је реч о лику Светог Кирила Солунског.[79] Таква идентификација лако је оспорива и не би било неопходно предуго се на њој задржавати да није образложена појединим иконографским детаљима и садржином натписа на развијеном свитку који Свети Кирил држи у рукама – особеностима које раније нису пажљивије размотрене.

Да не постоје снажнији арументи који је оповргавају, претпоставка по којој је у апсиди Немањине задужбине насликан Кирил Солунски чак би могла да се правда извесним иконографским разлозима. Као што је добро познато, поједине представе поменутог словенског просветитеља уподобљене су обличју његовог великог александријског имењака. На њима је Кирил Солунски, иако никада није рукоположен у звање епископа,[80] одевен у полиставрион и омофор, а на глави има митру какву по правилу носи славни отац Цркве из Александрије,[81] чијем га

Григорије Чудотворац, Григорије Ниски и Григорије Богослов насликани су и у јужној унутрашњој галерији истог храма, cf. *Герасименко, Захарова, Сарабьянов*, Изображения святых во фресках Софии Киевской, 37–42, план на стр. 33 (no. 19–22). За још неке заједничке представе Светих Григорија из кападокијских и руских храмова cf. Ibid., 42 (са литературом).

77 *H. Belting, C. Mango,D. Mouriki*, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, Washington D. C. 1978, 59, figs. 54–55, 62, 72–75.

78 *Пешковић*, Манастир Студеница, 54; *idem*, La peinture serbe du moyen âge, II, 8; *исши*, Преглед црквених споменика, 317; *Millet, Frolow,* La peinture du Moyen Age en Yougoslavie, I, pl. 35/2; *Hamman–Mac Lean, Hallensleben*, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien, plan 9/B3; *Тасић*, Културно-историјски споменици, 127; *E. Piltz*, Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques, Stockholm 1977, 71; *Babić*, Les plus anciennes fresques de Studenica, 34; *Бабић, Кораћ, Ћирковић*, Студеница, 65 (*Бабић*); *Кашанин* и др., Манастир Студеница, 138 (*Тодић*); *М. Л. Матюшкина*, О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла патриарха Александрийского, Искусство христианского мира 5(2001) 87.

79 *Николић*, Конзерваторски запис I, 31–32; *исши*, Конзерваторски запис II, 56, 59, 74, сх. 1 (бр. 4), сл. 19; *исши*, Поводом 1100 годишњице Кирила и Методија и књиге о „македонским светитељима“, Гласник Друштва конзерватора Србије 10 (1986) 34–35.

80 *Д. Глумац*, О времену монашења Константина Солунског и рукоположењу Методија за свештеника, ЗФФ 12/1 (1974) 227–248.

81 Свети Кирил Александријски носио је митру председавајући Сабором у Ефесу. Њу му је даровао папа Целестин I, који сабору није присуствовао. О митри Светог Кирила cf. *Ch. Walter,* Portrait of Jakov of Serresin Londin. Additional 39626. Its place in Paleologue manuscript illumination,

лику приближава и дугачка црна брада.[82] Међутим, студенички лик Светог Кирила се у односу на поменуте разликује по одсуству једног веома важног детаља. На готово свим поуздано идентификованим примерима, иначе знатно млађим од најстаријег живописа Студенице, уз Кирилово име исписан је епитет „филозоф", што се уз име тог мисионара везује у неколико писаних извора.[83] Заправо, једино се на основу те експлицитне писане потврде представе Светог Кирила Солунског са митром могу поуздано разликовати од ликова истоименог александријског архијереја. Сасвим је стога извесно да студенички сликар и његов саветодавац архимандрит Сава нису сматрали да је светитељевом имену неопходно додати неку одредницу баш зато што је реч о представи славног поглавара александријске цркве. Другим речима, да су, мимо сваког обичаја за време првог осликавања Студенице, одлучили да у Литургијску службу архијереја уврсте лик Светог Кирила Солунског, иконографски идентичан лику Светог Кирила Александријског, онда би ту своју нарочиту замисао посматрачу засигурно додатно појаснили крупним студеничким златописом. Не постоји, кратко речено, ниједан озбиљнији разлог да се у Светом Кирилу из студеничке Службе светих архијереја препозна просветитељ Словена.[84] Ни натпис на свитку – почетак заамвоне молитве, коју свештеник чита после причешћа на завршетку литургије верних[85] – наводно, поуздан

Зограф 7 (1977) 67–68 [=*idem*, Pictures as Language. How the Byzantines Exploited Them, London 2000, 75–76]; *Piltz*, Kamelaukion et mitra, 21, 54–55, 71–72; *Ch. Walter*, Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982, 29, 104–105; *Матюшкина*, О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла, 85–93. Модификујући средњовековну иконографију Светог Кирила, поједини поствизантијски сликари приказивали су га са папском тијаром, cf. *P. L. Vocotopoulos*, Remarks on the Iconography of St. Cyril of Alexandria and of St. John Damascene in Cretan Painting, ЗЛУМС 32–33 (2002) 31–34.

82 *Грозданов*, Портрети на светителите, 30–38; *С. Габелић*, Прилог познавању живописа цркве Св. Николе код Станичења, Зограф 18 (1987) 31–35; *С. Петковић*, Представа Саве Јерусалимског у олтару пећке цркве Светих Апостола, Саопштења 29 (1997) 59–60; *Габелић*, Манастир Лесново, 73–74; *С. Кукијарис*, О представљању Светог Кирила Филозофа као епископа, Зограф 28 (2000–2001) 49–54; *М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић*, Црква Светог Николе у Станичењу, Београд 2005, 146–148, сл. 66; *Грозданов*, Свети Константин-Кирил и свети Методиј во византиското сликарство од балканските земји, 302–303. О иконографији Светог Кирила Солунског уп. такође *S. Dufrenne*, Saint Cyril et Methode dans l' iconographie orientalle, ed. *E. G. Farrugia, R. F. Taft, G. K. Piovesana*, Christianity among the Slavs. The Heritage of Saint Cyrill and Methodius, Roma 1988, 187–200; *Миљковиќ-Пейек*, Најстарите светителски култови во Македонија, 15, 20–22.

83 Уп. нарочито *Кукијарис*, О представљању Светог Кирила Филозофа као епископа, 50. Познатим примерима треба додати недавно публиковану фреску Кирила Филозофа на другом слоју живописа Богородичине цркве у Доцу (четврта деценија XV века), са погрешно исписаним епитетом светитеља, в. *Г. Суботић*, Долац и Чабићи, Београд 2012, 38.

84 Свети Кирил Филозоф ипак је добио своје место у иконографском програму Богородичине цркве у Студеници. Међутим, његова представа, насликана на западном зиду северног вестибила, доспела је на студенички зид тек 1568. године, приликом обнове живописа. Уп. *Живковић*, Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568), 427–429, сл. 1 (са литературом).

85 Тај натпис је ишчитао, утврдивши и његов литургијски изворник, *И. М. Ђорђевић*, Натписи на свицима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству, Осам векова Студенице, Београд 1986, таб. VIII/21 (=*исти*, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 328–329).

аргумент за идентификацију Светог Кирила Солунског,[86] не може се сматрати његовим „атрибутом“. Истина, тај литургијски текст исписан је на свитку Кирила Философа у цркви у бугарском селу Беренде (трећа-четврта деценија XIV века),[87] као и на једном познијем српском примеру,[88] али на осталим српским представама просветитељ Словена у рукама увек држи текст неке друге молитве.[89] Уосталом, заамвона молитва је у византијској и српској уметности исписивана на свицима многих других светих архијереја, па и на појединим ктиторским представама.[90] Нема, дакле, никакве сумње у то да је у студеничкој апсиди, као трећи у поворци архијереја на јужном зиду, представљен прослављени отац Цркве

---

86 „Кирил држи свитак на коме је исписан почетни текст заамвоне молитве за спас народа, наследство и мир, карактеристичан за представе овог првог словенског учитеља“ (*Николић*, Конзерваторски запис I, 32).

87 *Е. Бакалова*, Стенописите на църквата при село Беренде, София 1976, 24–26, илл. 9, 11. За идентификацију натписа в. *Ц. Грозданов*, Ћирило и Методије у уметности обновљене Пећке патријаршије, Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 145, н. 8, где се указује на то да се на основу чињенице да је заамвона молитва исписана и на свитку Светог Климента Охридског у Марковом манастиру не може доносити закључак „о значају овог литургијског фрагмента за словенске учитеље“. За идентификацију и калк натписа на Климентовом свитку из Марковог манастира уп. исти, Из иконографије Марковог манастира, Зограф 11 (1980) 85 (= *исти*, Живописот на Охридската архиепископија, 278–279).

88 Текст заамвоне молитве исписан је на свитку Светог Кирила Философа у Цркви Светог Николе у Пећкој патријаршији (1673/1674), в. *З. Ракић*, Радул – српски сликар XVII века, Нови Сад 1998, 143 (без идентификације текста). Сликар Радул, аутор тог живописа, исти текст исписао је и на свитку светог Кирила из Службе архијереја у Цркви Свете Тројице манастира Прасквице (1680), уп. *исто*., 151 (без идентификације текста). Иако, у одсуству епитета, није сасвим извесно који од двојице Светих Кирила је упитању, вероватније је да је реч о представи Кирила Александријског, будући да он носи митру са крстовима, а да је Радул на поменутој пећкој представи Кирила Философа насликао са митром од пруђа, са каквом се обично слика Свети Спиридон. О том личном атрибуту Светог Спиридона cf. *Walter*, Portrait of Jakov of Serres, 67.

89 Тако је у Служби архијереја у Тројици Пљеваљској заамвона молитва исписана на свитку светог Спиридона, а не на суседној представи Кирила Философа, на чијем је свитку текст возгласа посвећеног Богородици који свештеник после освећења дарова гласно изговара пред *Достојно* [*С. Петковић*, Манастир Света Тројица у Пљевљима, Пљевља 2008², 144 (без идентификације текста)]. Заправо, поменути возглас се по правилу исписује на свитку светог Кирила Александријског, како препоручују и сликарски приручници (*Медић*, Стари српски сликарски приручници, III, 392/393). Зато се управо те молитвене речи исписују и на већини српских представа Кирила Философа насталим после обнове Патријаршије. Такав је случај у Морачи [*С. Петковић*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 1557–1614, Нови Сад 1965, 164, сл. 49 (без идентификације текста)], Цркви Светог Јована у Великој Хочи [*П. Пајкић*, Цркве у Великој Хочи, Старине Косова и Метохије 2–3 (1963) 184] и Ђурђевим ступовима у Будимљи (*Д. Војводић*, Поствизантијско сликарство Ђурђевих ступова у Будимљи, изд. *М. Радујко*,Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, Беране – Београд 2011, 555). С друге стране, у Петковици је то возглас који се чита пред Оче наш [*Б. Голубовић*, Зидно сликарство цркве манастира Петковице на Фрушкој Гори, ЗЛУМС 22 (1986) 95], а на представи на другом слоју студеничког живописа (северни вестибил) и на икони сликара Јована из Мораче на свитку је одломак из Житија светог Кирила Солунског, уп. *Живковић*, Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568), 411, 427, н. 85 (са старијом литературом)

90 Наводимо само неколико референтних примера. У Ариљу је са поменутим текстом представљен неидентификовани архијереј (*Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, 205), а тако је и у Раваници [*И. М. Ђорђевић*, Натписи на свицима и књигама у раваничком зидном сликарству, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 70 (=*исти*, Студије српске средњовековне уметности, 341); *Беловић*,

Свети Кирил Александријски, који је у оквиру композиција *Мелизмоса* сликан у храмовима широм византијског света.[91] Појава фигуре поменутог архијереја у Литургијској служби отаца Цркве одликује, отуда, и позније српске споменике XIII века (Свети Апостоли у Пећи, Сопоћани),[92] а тако је било и у многобројним млађим ктиторијама Срба.[93]

Неки особени детаљи представе Кирила Александријског лако су објашњиви. Таква је његова митра – почасни литургијски „атрибут“ александријских првојерараха.[94] У Студеници није приказана пирамидална или калотаста митра украшена крстовима, каква постаје типична за његове представе у уметности Палеолога, већ дугачко и танко бело оглавље, у облику мараме припијене уз главу, која пада иза ушију и укршта се испод браде. Није, међутим, реч о изразитој особености,[95] већ је у Немањиној задужбини примењено решење типично за ранију фазу развоја иконографије светитеља. О томе убедљиво сведоче доста бројни, премда у стручној литератури често неуочени или недовољно пажљиво разматрани примери. Једна варијанта митре Кирила Александријског приказивана је као готово прозирна бела марама, па је често измицала пажњи изучавалаца. Том типу припадају митре Светог Кирила у„царском“ менологу за јануар (fol. 151r) из Уметничког музеја Волтерс у Балтимору (Ms.W.521), илустрованом

Раваница, 107]. На хиландарској плаштаници свитак са заамвоном молитвом исписаном на грчком језику држи донатор митрополит скопски Јован [*Ј. Радовановић*, Плаштаница скопског митрополита Јована у ризници манастира Хиландара, Зограф 31 (2006–2007) 175]. У Дечанима је свитак са тим текстом у рукама Светог Петра Александријског (*Поповић*, Програм живописа у олтарском простору, 89), а у параклису Светог Стефана у Морачи држи га Свети Герман Цариградски [*С. Петковић*, Зидна декорација параклиса Св. Стефана у Морачи из 1642. године, ЗЛУМС 3 (1967) 137]. За одговарајуће грчке примере заамвоне молитве исписиване на свицима различитих архијереја, cf. *G. Babić*, *Ch. Walter*, The inscriptions upon liturgical rolls in Byzantine apse decoration, REB 34 (1976)274 (no. 15), 275 (no. 23), 276 (no. 26), 277 (no. 38, 40); *Ch. Kōnstantinidē*, Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα τίμια δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό, Thessalonikē 2008, 227, 228 et passim. Дионисије из Фурне препоручује да се тај текст испише на свитку светог Јакова, брата Господњег (*Медић*, Стари сликарски приручници, III, 392/393).

[91] За преглед споменика cf. Kōnstantinidē, Μελισμός, 236.

[92] *В. Ј. Ђурић*, *С. Ћирковић*, *В. Кораћ*, Пећка патријаршија, Београд 1990, 33, сл. 11, 14; уп. *Г. Бабић*, Литургијски текстови исписани на живопису апсиде Светих Апостола у Пећи, ЗЗСК 18 (1967) 78, сл. 2; *Б. Живковић*, Сопоћани. Цртежи фресака, Београд 1984, 15. У апсиди Мораче, на слоју из 1574. године, као трећи у поворци архијереја с јужне стране, насликан је свети Кирил Филозоф (*Петковић*, Морача, 230–231, црт. 3). Чини се да, аналогно наведеним примерима из српског XIII века, не би требало искључити могућност да је на првобитном слоју живописа ту био представљен Свети Кирил Александријски.

[93] Реч је о толико уобичајеној програмској појави да набрајање одговарајућих примера сматрамо сувишним. Уп. исцрпну студију Харе Константиниди, која је проучила све сачуване представе Службе архијереја у црквама византијског света, Kōnstantinidē, Μελισμός.

[94] О праву александријских архијереја да носе митру на богослужењу в. детаљније у радовима наведеним у н. 81 (са упућивањем на писане изворе).

[95] Уп. *Николић*, Поводом 1100 годишњице Кирила и Методија, 34, где се чињеница да светитељ носи „чисту белу мараму“, а не митру са крстовима, сматра релевантним аргументом за препознавање Кирила Филозофа.

1034–1041 (сл. 13/b),[96] на минијатури са поворком славних светих отаца на fol. 1v *Паноплије* Јевтимија Зигавина (сл. 13/c) из XII века (Vat. gr. 666),[97] у оквиру сличне групне светитељске представе на листу 3r Свјатослављевог *Изборника* (1073) из Државног историјског музеја у Москви (Синодска збирка, № 1043),[98] као и она из крипте Бачкова (сл. 13/e).[99] Друга, лакше уочљива варијанта плитке беле митре приказана је представама Светог Кирила у Менологу Василија II (сл. 13/a),[100] Светом Луки у Фокиди (XI век),[101] на сценама из житијног циклуса тог архијереја у кијевској Кириловској цркви (последња четвртина XII века)[102] и на његовој представи у Служби архијереја у Цркви Светог Крста у Пелендрију на Кипру (1178).[103] Другачији тип митре, сроднији студеничком по крајевима привезаним испод браде, такође је заступљен у постиконоборачкој фази развоја иконографије светитеља.[104] О томе сведоче нешто „масивнија" марама на представи Светог Кирила у цркви Свете Софије у Цариграду, познатој по Фосатијевом цртежу,[105] и слична бела митра на медаљону на *Златној пали* из Венеције (око 1100, сл. 13/d).[106] Најзад, облик студеничке мараме Кирила Александријског у великој мери подсећа и на поједине временски блиске примере из византијске Македоније. У Курбинову (1191) глава александријског црквеног оца је покривена белом припијеном марамом чији су крајеви привезани испод

---

96 *N. Patterson Ševčenko*, The Walters "Imperial" Menologion, The Journal of the Walters Art Gallery 51 (1993) 53, fig. 38 (ауторка наводи само да је светитељ проћелав, али не и да има митру). За датовање рукописа и стилску анализу минијатура cf. *Zakharova*, Miniatures of the Imperial Menologia, 131–153, passim.

97 *I. Spatharakis*, The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, Leiden 1976, 122, fig. 78; Walter, Art and Ritual, 16, fig. 11 (аутори пропуштају да уоче разматрани иконографски детаљ). За квалитетну репродукцију у боји, на којој се најбоље види митра Светог Кирила, cf. A. Cutler, J. M. Spieser, Byzance médiévale. 700–1204, Paris 1996, fig. 278.

98 Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание, Москва 1983, 3r; *В. Д. Сарабьянов, Э. С. Смирнова*, История древнерусской живописи, Москва 2007, 80, илл. 74.

99 *Бакалова*, Бачковската костница, 53, сл. 99 (прозирна марама на глави није уочена, па светитељ није идентификован). То није учињено ни у најновијем осврту на фреске крипте Бачкова, *eadem*, The Frescoes and Their Program, 62, fig. 3, у илустративном додатку на крају књиге.

100 Menologio di Basilio II, I, 89; II, tav. 329; Piltz, Kamelaukion et mitra, 55, n. 1; *Матюшкина*, О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла, 87.

101 *Walter*, Art and Ritual, 29, fig. 6; *Матюшкина*, О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла, 87.

102 *Н. В. Блиндерова*, Житие Кирилла и Афанасия Александрийских в росписях Кирилловской церкви Киева, Древнерусское искусство XI. Монументальная живопись XI–XVII вв., Москва 1980, 52–60, сл. настр. 54–55, 57.

103 *N. Zaras*, Ο ναός του Τιμίου Σταυρού στο Πελένδρι, Levkosia 2010, 17, 20, σχ. 1 (no. 3), είκ. 10.

104 Такву митру носи и Свети Атанасије Александријски, насликан поред Светог Кирила на поменутој минијатури из Менолога Василија II, уп. н. 100.

105 *C. Mango*, Materials for the Study of the Mosaics of Saint Sophia at Istanbul, Washington 1962, 53–54, fig. 74; *Walter*, Portrait of Jakov of Serres, 67, fig. 7; *Piltz*, Kamelaukion et mitra, 55, n. 1; *Матюшкина*, О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла, 86, илл. 1.

106 Il Tesoro di San Marco, I. La Pala d'oro, ed. *H. R. Hahnloser,* Firenze 1965, 67, fig. 19, tav. LVII; *Матюшкина*, О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла, 86.

браде (сл. 13/g).[107] Том примеру сродне су, осим по мрежастој капи на глави, представе у Цркви Светог Јована Канео (трећа четвртина XIII века)[108] и Светим врачима у Касторији (око 1180, сл. 16/б),[109] док у храму у Требину (XIII век) калотастој белој митри Светог Кирила недостаје доњи део повезан испод браде.[110] Од млађих српских примера, на студеничку митру у извесној мери подсећа она на Кириловој представи у Цркви Светих Апостола у Пећкој патријаршији (сл. 13/h). Реч је, такође, о танком белом оглављу повезаном испод браде, али је део који покрива главу на тој фресци мрежастог облика, као на поменутим примерима из Јована Канео и костурских Светих врача.[111]

Радомир Николић је веровао да је Свети Климент Охридски у Богородичиној цркви у Студеници приказан још једанпут. На такву помисао навела га је представа светог архијереја на западном зиду наоса.[112] То попрсје Светог Климента – с(ве)т(ы) к/лиментъ|ь (црт. 1, сл. 14) – насликано је приликом обнове 1568. године, а потом га је пресликао Живко Павловић.[113] Најмлађи слој сликарства приметан је нарочито у горњем делу представе, а припада му и наведени натпис

---

107 *Грозданов*, Курбиново и други студии, сл. на стр. 151, 154.

108 *П. Миљковиќ-Пейек*, Црквата Св. Јован Богослов – Канео во Охрид (по конзерваторските работи на архитектурата и живописот), Културно наследство 3 (1967) 81, таб. XIII/а.

109 Реч је о стојећој фронталној фигури на јужном зиду беме, cf. *S. Pelekanidēs*, Καστοριά, I, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι, Thessalonikē 1953, πίν. 10; *T. Malmquist*, Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitzi, Uppsala 1979, 18 (no. 29); *Pelekanidēs, Hatzidakēs*, Καστορία, 25 (no. 22). У наведеним радовима светитељ је погрешно идентификован као Свети Јеротеј.

110 *Ц. Грозданов*, Требино, *исти*, Студии за охридскиот живопис, Скопје 1990, 75, сл. 26.

111 *Ђурић, Ћирковић, Кораћ*, Пећка патријаршија, сл. 14. Мрежаста калотаста капа на глави Светог Кирила Александријској приказана је, такође, и у „Сиону" у Атени (друга половина XI века), Кобаиру у Јерменији (1282), Панагији Хрисафитиси у Лаконији (1290) или у цркви Светог Николе у Станичењу, cf. *Т. Вирсаладзе*, Росписи Атенского Сиона, Тбилиси 1984, илл. 57; *И. Р. Дрампян*, Фрески Кобаира, Ереван 1979, 10, илл. 28–29; *N. B. Drandakēs*, Παναγία ή Χρυσαφίτισσα (1290), Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών, Athēna 1983, 349–350, εἰκ.12 (= *idem*, Μάνη και Λακωνία. Τόμος Γ', ed. *Ch. Konstantinidē*, Athēna 2009, 315–316, 377); *Поповић, Габелић, Цветковић, Поповић*, Црква Светог Николе у Станичењу, 147, сл. 66 (Габелић). За још неке занимљиве приказе митри Светог Кирила Александријског, посматране у ширем хронолошком распону, cf. G. Dēmētrokallēs, Ο Άγιος Νικόλαος Ιστιαίας Ευβοίας, Athēna 1986, 96–102, εἰκ. 66–77. У типолошком смислу, својеврсну прелазну варијанту представља митра Светог Кирила у виду мараме украшене крстовима, као у Сопоћанима, (*В. Ј. Ђурић*, Сопоћани, Београд 1991², сл. 41), односно црним тракама, као на фресци у Порта Панагији (*Dēmētrokallēs*, Ο Άγιος Νικόλαος Ιστιαίας Ευβοίας, εἰκ. 71). Занимљиво је да је у менологу Пећке патријаршије (1565) Кирил Александријски насликан са белом марамом на глави, уп. *Мијовић*, Менолог, сл. 272. Могуће је да су се сликари угледали на његову представу у апсиди Цркве Светих Апостола, јер је у времену настанка менолошке представе из припрате поменути детаљ представљао иконографски архаизам.

112 *Николић*, Конзерваторски запис I, 37–38; *исти*, Конзерваторски запис II, 75, сх. 1 (бр. 75). Остали, опрезнији аутори, наводе само име Светог Климента, уп. *Петковић*, Манастир Студеница, 42; *idem*, La peinture serbe du moyen âge, II, 8; *исти*, Преглед црквених споменика, 317; *Hamman–Mac Lean, Hallensleben*, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien, plan 10/48.

113 *Николић*, Конзерваторски запис I, 37, где се обновитељем фресака сматра Самуло Ракић. Реч је, заправо, о студеничком монаху у чије време је изведена последња обнова живописа Богородичине цркве.

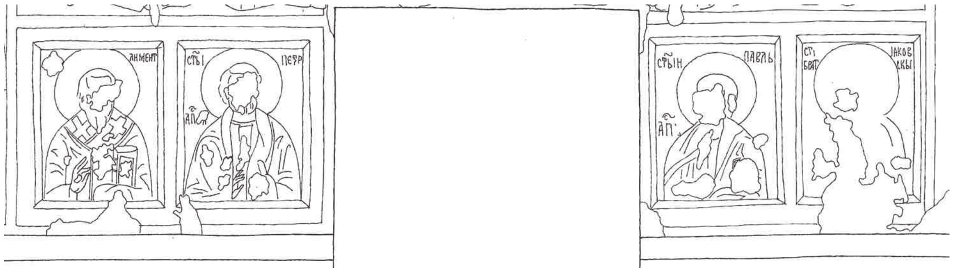

Црт. 1. Свети Климент Римски, Свети Петар, Свети Павле, Свети Јаков, брат Господњи (цртеж М. Нагорни, документација Народног музеја у Београду)

са именом светитеља. Њему недостаје топографски епитет, који је изгледа 1568. био исписан нешто ниже, у висини рамена архијереја, о чему данас сведоче само урезане линије. Тај епитет вероватно није постојао ни у време када је пожаревачки сликар приступао обнови фреске, па се он ограничио само на навођење имена архијереја. Зато се о његовом идентитету данас могу износити само претпоставке. Међу њима ја најмање уверљива она већ наведена, по којој је реч о представи светог заштитника Охрида. Мање је при томе важно, мада није без значаја, то што физиономија светитеља не одговара оној на представама Климента Охридског, будући да његови ликови нису увек сликани на исти начин.[114] Поменута идентификација мора се оспорити првенствено из програмских разлога. Наиме, светитељ о коме је реч припада фризу од четири фреско-иконе на западном зиду, испод монументалне фреске Распећа, а са страна портала. Поред Климентовог лика, на поменутом месту насликана су још попрсја Светог Петра и Павла,[115] и, на северној страни, веома оштећена представа епископа. Њега је данас немогуће препознати јер се од пратећег натписа чита само реч с(вє)т(ы). Међутим, чини се да треба веровати сведочанству Владимира Р. Петковића, који је без имало двоумљења констатовао да је у питању попрсје Светог Јакова, брата Божијег.[116] Сигурност заслужног аутора разумљива је ако се зна да је на поменутом делу западног зида у ствари видео попрсје које је, преко слоја из 1568, насликао Живко Павловић, а које су конзерватори у међувремену уклонили.[117] Петковићеву идентификацију потврђује цртеж Миодрага Нагорног, очито начињен пре козерваторско-рестаураторских радова. У тој верзији, епитет

114 Уп. н. 37.

115 *Живковић*, Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568), 430, сл. 9–10 (са литературом).

116 *Пешковић*, Манастир Студеница, 42; idem, La peinture serbe du moyen âge, II, 8; *исши*, Преглед црквених споменика, 317. Идентификацију прихватају *Hamman–Mac Lean, Hallensleben,* Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien, plan 10/98.

117 *Николић*, Конзерваторски запис I, 38, где се помишља на, по нашем мишљењу неприхватљиву, могућност да је 1568. на разматраном месту био насликан Свети Сава Српски, као пандан Клименту Охридском. Таква идентификација заснована је на наводним остацима почетних слова његовог имена („са...“). Међутим, ниједно слово имена светитеља не може се данас јасно разазнати.

Светог Јакова је очевидно погрешно прочитан (црт. 1).[118] У сваком случају, пошто је реч о првом јерусалимског епископу, чије је место поред првоапостолâ лако разумљиво – као ефектан визуелни израз учења о апостолском прејемству епископске службе[119] – може се с приличним уверењем претпоставити да је као Јаковљев пандан на супротној страни зида представљен Свети Климент Римски, наследник Светог Петра на катедри епископâ Рима. Разуме се, претпоставка да је тако било и 1568. могућа је једино ако се не доведе у сумњу веродостојност „обнове" Живка Павловића. У том случају може се, такође опрезно, устврдити да су и попрсја првих епископâ Рима и Јерусалима 1568. године насликана на основу њихових ликова који су на истом месту постојали 1208/09, будући да је готово извесно да је то случај са ликовима апостола Петра и Павла.[120]

На самом крају, ваља скренути пажњу на још један студенички лик светог епископа по имену Климент, неуочен у ранијим истраживањима живописа Богородичине цркве. У питању је последње попрсје на јужној страни потрбушја источног лука поткуполног простора, насликано приликом обнове фресака 1568.[121] Светитељ је приказан као старији човек кратке, седе, густе и коврџаве косе, са седом брадом средње дужине; одевен је у фелон и омофор, а означен као с(вє)т⟨ы⟩/ климєн|ть (сл. 15). То сасвим сигурно није Климент Римски, који је, како смо претпоставили, насликан на западном зиду храма. Судећи по физиономији, искључена је и могућност да је реч о Клименту Охридском, а не треба помишљати ни на Светог Климента Анкирског јер је он насликан у олтару Немањине задужбине, на северној страни пролаза из наоса у ђаконикон.[122] С друге стране, разложно је помислити на могућност да је на поткуполном луку представљен епископ Климент који се помиње у посланици апостола Павла Филипљанима (Фил 4, 3), а који је у потоњој традицији уврштен међу тзв. „мале апостоле." У Ерминији Дионисија из Фурне у седамдесеторицу Христових ученика убројан је римски папа Климент.[123] Међутим, у старијим, свакако веродостојнијим писаним сведочанствима, међу малим апостолима забележено је име Климента, епископа Сарда.[124] Верујемо, стога, да је управо тај Свети Климент насликан

---

118 Мање је вероватно да је епитет на фресци био неисправно исписан.

119 О том темељном еклисиолошком начелу уп. *Ј. Д. Зизјулас*, Јединство цркве у светој евхаристији и у епископу у прва три века, Нови Сад 1997.

120 За ширу аргументацију уп. *Живковић*, Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568), 430–431.

121 За позицију представе уп. *Николић*, Конзерваторски запис II, 74, сх. 1 (бр. 18), где је запажено да су поједини медаљони пресликани 1568. године.

122 *Николић*, Конзерваторски запис II, 63, 77, сх. 4 (бр. 22).

123 *Медић*, Стари сликарски приручници, III, 390/391 [„Климент – стар, кратке браде (25. новембар)"].

124 У појединим месецословима Климент из Сарда се, заједно са другом двојицом малих апостола, помиње 22. априла [Syn CP, cols. 621–622.53, 56–59 („ἐν Σάρδει γεγονὼς ἐπίσκοπος"); *Архиепископ Сергий*, Полный месяцеслов Востока, II, Часть I, Месяцеслов, 105] и 10. септембра [Syn CP, cols. 33–34.36, 40–44 („Σαρδικῆς ἐπίσκοπος γέγονε"); *Архиепископ Сергий*, Полный

на источном луку Богородичине цркве.[125] Наведену идентификацију, разуме се, ваљало би темељније преиспитати. Ипак, пошто би то преиспитивање морало бити засновано на пажљивијем ишчитавању веома пострадалих натписа крај осталих непрепознатих попрсја епископа на источном луку – а која припадају првобитном слоју – те на ширим програмским тумачењима живописа поткуполног простора,[126] али и на разматрању представа седамдесеторице првих епископа у програмима других српских храмова,[127] чини се оправданим да се темељније и продубљеније проучавање назначеног проблема одложи за неку другу прилику.

месяцеслов Востока, II, Часть I, Месяцеслов, 240; Часть II, Заметки, 280]. У „Књизи попа Данила“, сликарском приручнику из 1674. године, наведен је Климент који се помиње у поменутој Павловој посланици, уз напомену да је био „ἐπίσκοπος Σαρδικῆς“ (*М. Медић*, Стари сликарски приручници, II, Београд 2002, 382). Милорад Медић је тај податак превео као „епископ сардички [софијски]“ (исто, 383). Чини нам се, ипак, да ће пре бити реч о граду Сарду, само у облику који је наведен и у поменутом рукопису синаксара Велике цркве за 10. септембар. Уп. и *Ј. Поповић*, Житија светих за септембар, Београд 1976, 224 [„Свети Климент (други а не Римски) био епископ у Сардама и њега спомиње свети апостол Павле (Флб. 4, 3)“].

У Пасхалној хроници, написаној у првој половини VII века, уз име малог апостола Климента није наведено место његовог епископства, већ само помен у Посланици Филипљанима, cf. Chronicon Paschale, I, ed. *L. Dindorf*, Bonnae 1832, 402; *B. Manning Metzger*, New Testament Studies. Philological, Versional, and Patristic, Leiden 1980, 31–32. У појединим листама уместо Сарда наведен је неки други град, углавном сличног назива. Тако се у списку седамдесеторице Христових ученика, приписаном Хиполиту Римском (170–235), за Климента тврди да је био епископ Сардиније („ἐπίσκοπος Σαρδινίας“), cf. PG 10, col. 957. У списку који је ушао у састав словенских богослужбених Апостола, чијим се аутором сматра Доротеј Тирски, уз име Климента наводи се да је био епископ у Сердици, уп. Апостолъ, Москва 2001, 10 („въ сердцѣ бысть єпископъ“), а у тзв. Првом јерусалимском рукопису (1566) каже се да је Климент био епископ антријакијски (*Медић*, Стари сликарски приручници, II, 176/177). У Ерминији породице Зографски из 1728, дато је само име Светог Климента (исто, 508).

125 Наведена претпоставка је вероватнија утолико пре што је као епископ Сарда – (О ΑΓΙΟΣ) [ΚΛ]ΗΜ[ΗΣ] ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΣΑΡΔΑΝΟΥ – мали апостол Климент означен и у цркви Богородице Одигитрије у Мистри (1310). Cf. *S. Koukiarēs*, Η σύναξη των Ο'' Αποστόλων στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή εικονογραφία, Κληρονομία 18/2 (1986) 291, n. 11.

126 Мисли се у првом реду на фигуре неидентификованих архијереја насликаних на северном и јужном тимпанону поткуполног простора, са страна представа старозаветних првосвештеника, уп. *Кашанин* и др., Манастир Студеница, 138, црт. на стр. 143 (*Тодић*); *Николић*, Конзерваторски натпис II, 76, сх. 1 (бр. 32–35); 76, сх. 2 (бр. 32–35). Ако је наша идентификација Светог Климента тачна, те ако се испостави да су и на првобитном слоју на потрбушју источног лука насликани мали апостоли, онда би се отворио простор за претпоставку да се тако препознају и фигуре поменутих архијереја у тимпанонима.

127 Најстарије српске представе малих апостола засад су запажене на источном поткуполном луку Жиче, на обновљеном слоју живописа, и на западном луку испод куполе Бањске (1317–1321), а насликане су и у неколико млађих храмова, живописаних и пре и после пада српских земаља под турску власт. Уп. *Б. Тодић*, Бањско злато – последњи остаци фресака у цркви Светог Стефана у Бањској, изд. *Д. Бојовић*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 168–169; *Којводић*, Поствизантијско сликарство Ђурђевих Ступова у Будимљи, 556–557 (с примерима и литературом). За византијске и поствизантијске представе седамдесеторице апостола cf. Koukiarēs, Η σύναξη των Ο' Αποστόλων, 290–294.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources:

Chronicon Paschale, I, ed. *L. Dindorf*, Bonnae 1832.

Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine, ed. *M. Arranz*, Roma 1969.

Le Typikon de la Grande Eglise. Ms. Sainte-Croix nº 40, Xe siecle, ed. *J. Mateos*, Roma 1962.

Menologii anonymi Byzantini saeculi X quae supersunt, I, ed. *B. Latyšev*, Petropoli 1911 (reprint: Leipzig 1970).

Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, X, ed. *J. P. Migne*, Paris 1857.

Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, CXIV, ed. *J. P. Migne*, Paris 1903.

Synaxarium Ecclesiae Constantinipolitanae e Codice Sirmondiano, nunc Berolinensi, ed. *H. Delehaye*, Bruxellis 1902.

The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis, September-February, ed. *R. H. Jordan*, Belfast 2000.

Дмитриевский А. А., Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока, Том 1. Τυπικά, ч. I, Киев 1895 (*Dmitrievskiĭ A. A.*, Opisanie liturgicheskikh rukopiseĭ, khraniashchikhsia v bibliotekakh Pravoslavnogo Vostoka, Tom 1. Typika, ch. I, Kiev 1895).

Медић М., Стари сликарски приручници, II, Београд 2002; III, Београд 2005 (*Medić M.*, Stari slikarski priručnici, II, Beograd 2002; III, Beograd 2005).

Месецослов Јерусалимског типика. Рукопис Архива САНУ, ed. *В. Савић*, Ниш – Манастир Сопоћани 2003 (Mesecoslov Jerusalimskog tipika. Rukopis Arhiva SANU, ed. *V. Savić*, Niš – Manastir Sopoćani 2003).

Типик архиепископа Никодима, ed. *Ђ. Трифуновић*, I, Београд 2004; II, Београд 2007 (Tipik arhiepiskopa Nikodima, ed. *Đ. Trifunović*, I, Beograd 2004; II, Beograd 2007).

Апостолъ, Москва 2001 (Apostol″, Moskva 2001).

Литература – Secondary Works:

Amiranachvili Ch., Quelques remarques sur l'origine des procédés dans les fresques de Neredicy, L'art byzantin chez les Slaves. L'ancienne Russie, les Slaves catholiques, II/1, Paris 1932, 118.

Auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1969.

Babić G., Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/1209), Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes, Septembre 1976, *II.* Art et archéologie, Communications, A, Athènes 1981, 40.

Babić G., *Walter Ch.*, The inscriptions upon liturgical rolls in Byzantine apse decoration, REB 34 (1976) 274–277.

Bakalova E., The Frescoes and Their Program, The Ossuary of The Bachkovo Monastery, ed. *eadem*, Plovdiv 2003, 61–62.

Belting H., *Mango C.*, *Mouriki D.*, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, Washington D. C. 1978.

Bibliotheca hagiographica graeca, II, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1957³.

Chatzidakis N., Hosios Loukas, Athens 1997.

Cutler A., *Spieser J. M.*, Byzance médiévale. 700–1204, Paris 1996.

Delehaye H., Synopsis metaphrastica, *idem*, Synaxaiers byzantins, ménologes, typika, London 1977, V.

Dēmētrokallēs G., Ο Άγιος Νικόλαος Ιστιαίας Ευβοίας, Athēna 1986 (*Dēmētrokallēs G.*, O Agios Nikolaos Istinias Euboias, Athēna 1986).

Der Nersessian S., Les portraits de Grégoire l'Illuminateur dans l'art byzantin, Byzantion 36 (1966) 386–395.

Drandakēs N., Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ 9 (1977–1979) 40–41 [*Drandakēs N.*, Oi toichographies tou Agiou Nikolaou ston Agio Nikolao Monemvasias, DChAE 9 (1977–1979) 40–41].

Drandakēs N. B., Παναγία ή Χρυσαφίτισσα (1290), Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών, Athēna 1983, 349–350 (=*idem*, Μάνη και Λακωνία. Τόμος Γ', ed. *Ch. Konstantinidē*, Athēna 2009, 315–316, 377) [*Drandakēs N. B.*, Panagia ē Chrysaphitissa (1290), Praktika A' Topikou Synedriou Lakōnikōn Meletōn, Athēna 1983, 349–350 (=*idem*, Manē kai Lakōnia. Tomos G', ed. *Ch. Konstantinidē*, Athēna 2009, 315–316, 377].

Dufrenne S., Saint Cyril et Methode dans l' iconographie orientalle, ed. *E. G. Farrugia*, *R. F. Taft*, *G. K. Piovesana*, Christianity among the Slavs. The Heritage of Saint Cyrill and Methodius, Roma 1988, 187–200.

Eastmond A., "Local" Saints, Art, and Regional Identity in the Orthodox World after the Fourth Crusade, Speculum 78/3 (2003) 724–741.

Galavaris G., An Eleventh Century Hexaptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai, Venice – Athens 2009.

Gerstel S. E. J., Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary, Seattle – London 1999.

Grand livre des icônes. Des origines à la chute de Byzance, ed. *T. Velmans*, Paris 2002.

Hamman–Mac Lean R., Hallensleben H., Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien von 11. bis zum 14. Jahrhunderts, Giessen 1963.

Hostetter W.T., In the Heart of Hilandar, Belgrade 1998 (CD-ROM).

Il Menologio di Basilio II (cod. Vaticano greco 1613), Torino 1907.

Il Tesoro di San Marco, I. La Pala d'oro, ed. *H. R. Hahnloser*, Firenze 1965.

Il Tesoro di San Marco. Il Tesoro e il Museo, ed. *H. R. Hahnloser*, Firenze 1971.

Janin R., Constantinople byzantine: developpement urbain et repertoire topographique, Paris 1950.

Janin R., La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. I. Le Siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. Tome III. Les églises et les monastères, Paris 1953.

Jolivet-Lévy C., Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords, Paris 1991.

Kōnstantinidē Ch., Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα τίμια δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό, Thessalonikē 2008 (*Kōnstantinidē Ch.*, O Melismos. Oi sylleitourgountes ierarches kai oi aggeloi-diakonoi brosta stēn Agia Trapeza me ta timia dōra ē ton eycharistiako Christo, Thessalonikē 2008).

Koukiarēs S., Η σύναξη των Ο' Αποστόλων στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή εικονογραφία, Κληρονομία 18/2 (1986) 290–294 [*Koukiarēs S.*, Ē synaksē tōn O' Apostolōn stēn vyzantinē kai metavyzantinē eikonographia, Klēronomia 18/2 (1986) 290–294].

Malmquist T., Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitzi, Uppsala 1979.

Mango C., Materials for the Study of the Mosaics of Saint Sophia at Istanbul, Washington 1962.

Manning Metzger B., New Testament Studies. Philological, Versional, and Patristic, Leiden 1980.

Müller-Wiener W., Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977.

N. P. Ševčenko, Illustrated manuscripts of the Metaphrastian menologion, Chicago 1990.

Novum auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1984.

Okunev N. L., Милешево. Памятник сербского искусства XIII в., Byzantinoslavica 7 (1937–1938) 57 [*Okunev N. L.*, Mileshevo. Pamiatnik serbskogo iskusstva XIII v., Byzantinoslavica 7 (1937–1938) 57].

Papadēmētriou P. Ch., Οι απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου στον ελλαδικό χώρο και η διάδοση της τιμής του, ΔΧΑΕ 34 (2013) 181 [*Papadēmētriou P. Ch.*, Oi apeikoniseis tou agiou Achilleiou ston elladiko chōro kai ē diadosē tēs timēs tou, DchAE 34 (2013) 181].

Papazōtos Th., Η Βέροια και οι ναοί της (11ος–18ος αι.), Athēna 1994 [*Papazōtos Th.*, Ē Veroia kai oni naoi tēs (11os–18os ai.), Athēna 1994].

Patterson Ševčenko N., The Walters «Imperial» Menologion, The Journal of the Walters Art Gallery 51 (1993) 53.

Pelekanidēs S., *Hatzidakēs M.*, Καστορία, Athēna 1984 (*Pelekanidēs S.*, *Hatzidakēs M.*, Kastoria, Athēna 1984).

Pelekanidēs S., Καστοριά, I, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι, Thessalonikē 1953 (*Pelekanidēs S.*, Kastoria, I, Vyzantinai toichographiai, Thessalonikē 1953).

Petković V. R., La peinture serbe du moyen âge, II, Beograd 1934.

Piltz E., Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques, Stockholm 1977.

Ramseger I., Charalampius (Haralambie) von Magnesia, Lexikon der christlichen ikonographie, V, ed. *W. Braunfels*, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1973, cols. 485–486.

Sinkevič I., The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage, Wiesbaden 2000.

Sōtēriou G. и *M.*, *Εικόνες* τής *Μονής Σινά*, I, Athēna 1956; II, Athēna 1958 (*Sōtēriou G.* i *M.*, Eikones tēs Monēs Sina, I, Athena 1956; II, Athēna 1958).

Spatharakis I., The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, Leiden 1976.

Splendeur de Byzance, ed. *J. Lafontaine-Dosogne*, Bruxelles 1982.

Tarnanidis I. C., The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai, Thessaloniki 1988.

The Treasury of San Marco, Venice, ed. *D. Buckton*, New York – Milan 1984.

Toutos N., *Fousteris G.*, Ευρετήριον της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους. 10ος–17ος Αιώνας, Athēna 2010 [*Toutos N.*, *Fousteris G.*, Eyretērion tēs mnēmeiakēs zōgraphikēs tou Agiou Orous. 10os–17os Aiōnas, Athēna 2010].

Tsigaridas E. N., Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας, Thessalonikē 1999 (*Tsigaridas E. N.*, Toichographies tēs periodou tōn Palaiologōn se naous tēs Makedonias, Thessalonikē 1999).

Vakereliyska C. M., Archaic Constantinople Typikon Commemorations in the menologion to Apostolus Dečani–Crkolez No. 2, Старобългаристика 36/3 (2012) 96 [*Vakereliyska C. M.*, Archaic Constantinople Typikon Commemorations in the menologion to Apostolus Dečani–Crkolez No. 2, Starobŭlgaristika 36/3 (2012) 96].

Vakereliyska C. M., The preservation of the synaxarion to the Constantinople Typikon in the medieval Bulgarian calendar tradition, Старобългарска литература 45–46 (2012) 151 [*Vakereliyska C. M.*, The preservation of the synaxarion to the Constantinople Typikon in the medieval Bulgarian calendar tradition, Starobŭlgarska literatura 45–46 (2012) 151].

Vasilakē M., Εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, ΔΧΑΕ 4/13 (1985–1986) 247–258 [*Vasilakē M.*, Eikona tou agiou Charalampous, DChAE 4/13 (1985–1986) 247–258].

Vocotopoulos P. L., Remarks on the Iconography of St. Cyril of Alexandria and of St. John Damascene in Cretan Painting, ЗЛУМС 32–33 (2002) 31–34 [*Vocotopoulos P. L.*, Remarks on the Iconography of St. Cyril of Alexandria and of St. John Damascene in Cretan Painting, ZLUMS 32–33 (2002) 31–34].

Walter Ch., Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982.

Walter Ch., Portrait of Jakov of Serres in Londin. Additional 39626. Its place in Paleologue manuscript illumination, Зограф 7 (1977) 67–68 [=*idem*, Pictures as Language. How the Byzantines Exploited Them, London 2000, 75–76].

Wharton Epstein A., Tokalı Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia, Washington D. C. 1986.

Zakharova A. V., Miniatures of the Imperial Menologia, Νέα Ῥώμη 7 (2011) 131–153.

Zaras N., Ο ναός του Τιμίου Σταυρού στο Πελένδρι, Levkosia 2010 (*Zaras N.*, O naos tou Timiou Stavrou sto Pelendri, Levkosia 2010).

Архиепископ Сергий, Полный месяцеслов Востока, I, Восточная агиология, Владимир 1901[2] [*Arhiepiskop Sergiĭ*, Polnyĭ mesiaceslov Vostoka, I, Vostochnaia agiologiia, Vladimir 1901[2]].

Архиепископ Сергий, Полный месяцеслов Востока, II, Святой Восток, Москва 1876 [*Arhiepiskop Sergiĭ*, Polnyĭ mesiaceslov Vostoka, II, Sviatoĭ Vostok, Moskva 1876].

Бабић Г., Литургијски текстови исписани на живопису апсиде Светих Апостола у Пећи, ЗЗСК 18 (1967) 78 [*Babić G.*, Liturgijski tekstovi ispisani na živopisu apside Svetih Apostola u Peći, ZZSK 18 (1967) 78].

Бакалова Е., Бачковската костница, София 1977 (*Bakalova E.*, Bachkovskata kostnica, Sofiia 1977).

Бакалова Е., Стенописите на църквата при село Беренде, София 1976 (*Bakalova E.*, Stenopisite na crŭkvata pri selo Berende, Sofiia 1976).

Баришић С., Реконструкција првобитне олтарске преграде студеничке Богородичине цркве, Саопштења 44 (2012) 33–41 [*Barišić S.*, Rekonstrukcija prvobitne oltarske pregrade studeničke Bogorodičine crkve, Saopštenja 44 (2012) 33–41].

Беловић М., Раваница. Историја и сликарство, Београд 1999 (*Belović M.*, Ravanica. Istorija i slikarstvo, Beograd 1999).

Блиндерова Н. В., Житие Кирилла и Афанасия Александрийских в росписях Кирилловской церкви Киева, Древнерусское искусство XI. Монументальная живопись XI–XVII вв., Москва 1980, 52–60 (*Blinderova N. V.*, Zhitie Kirilla i Afanasiia Aleksandriĭskikh v rospisiakh Kirillovskoĭ cerkvi Kieva, Drevnerusskoe iskusstvo XII. Monumental'naia zhivopis' XI–XVII vv., Moskva 1980, 52–60).

Војводић Д., Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005 (*Vojvodić D.*, Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju, Beograd 2005).

Војводић Д., На трагу изгубљених фресака Жиче (I), Зограф 34 (2010) 83 [*Vojvodić D.*, Na tragu izgubljenih fresaka Žiče (I), Zograf 34 (2010) 83].

Војводић Д., Поствизантијско сликарство Ђурђевих ступова у Будимљи, изд. *М. Радујко*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, Беране – Београд 2011, 553–562 (*Vojvodić D.*, Postvizantijsko slikarstvo Đurđevih stupova u Budimlji, izd. *M. Radujko*, Đurđevi stupovi i Budimljanska eparhija, Berane – Beograd 2011, 553–562).

Војводић Д., Представе светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије, изд. *Б. Крсмановић*, *Љ. Максимовић*, *Р. Радић*, Византијски свет на Балкану, I, Београд 2012, 146–147 (*Vojvodić D.*, Predstave svetog Klimenta Ohridskog u zidnom slikarstvu srednjovekovne Srbije, izd. *B. Krsmanović*, *Lj. Maksimović*, *R. Radić*, Vizantijski svet na Balkanu, I, Beograd 2012, 146–147).

Габелић С., Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998 (*Gabelić S.*, Manastir Lesnovo. Istorija i slikarstvo, Beograd 1998).

Габелић С., Прилог познавању живописа цркве Св. Николе код Станичења, Зограф 18 (1987) 31–35 [*Gabelić S.*, Prilog poznavanju živopisa crkve Sv. Nikole kod Staničenja, Zograf 18 (1987) 31–35].

Герасименко Н. В., *Захарова А. В.*, *Сарабьянов В. Д.*, Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи, ВВ 66 (2007) 24–59 [*Gerasimenko, N. V.*, *Zakharova A. V.*, *Sarab'ianov V. D.*, Izobrazhenia sviatykh vo freskakh Soii Kievskoĭ. Chast' I: Vnutrennie galerei, VV 66 (2007) 24–59].

Глумац Д., О времену монашења Константина Солунског и рукоположењу Методија за свештеника, ЗФФ 12/1 (1974) 227–248 [*Glumac D.*, O vremenu monašenja Konstantina Solunskog i rukopoloženju Metodija za sveštenika, ZFF 12/1 (1974) 227–248].

Голубовић Б., Зидно сликарство цркве манастира Петковице на Фрушкој Гори, ЗЛУМС 22 (1986) 95 [*Golubović B.*, Zidno slikarstvo crkve manastira Petkovice na Fruškoj Gori, ZLUMS 22 (1986) 95].

Грозданов Ц., Односот меѓу портретите на Климент Охридски и Климент Римски во живописот од првата половина на XIV век, *исти*, Живописот на Охридската архиепископија. Студии, Скопје 2007, 179–192 (*Grozdanov C.*, Odnosot megu portretite na Kliment Ohridski i Kliment Rimski vo živopisot od prvata polovina na XIV vek, isti, Živopisot na Ohridskata arhiepiskopija. Studii, Skopje 2007, 179–192).

Грозданов Ц., Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живописот, Зборник. Средновековна уметност, нова серија, 3 (2001) 18–19 (=*исти*, Курбиново и други студии за фрескоживописот во Преспа, Скопје 2006, 284–285) [*Grozdanov C.*, Ahil Lariski vo vizantiskiot i postvizantiskiot živopisot, Zbornik. Srednovekova umetnost, nova serija, 3 (2001) 18–19 (=*isti*, Kurbinovo i drugi studii za freskoživopisot vo Prespa, Skopje 2006, 284–285)].

Грозданов Ц., Из иконографије Марковог манастира, Зограф 11 (1980) 85 (=*исти*, Живописот на Охридската архиепископија. Студии, Скопје 2007, 278–279) [*Grodzanov C.*, Iz ikonografije Markovog manastira, Zograf 11 (1980) 85 (=*isti*, Živopisot na Ohridskata arhiepiskopije. Studii, Skopje 2007, 278–279)].

Грозданов Ц., Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век, Скопје 1983 (*Grozdanov C.*, Portreti na svetitelite od Makedonija od IX–XVIII vek, Skopje 1983).

Грозданов Ц., Свети Константин-Кирил и свети Методиј во византиското сликарство од балканските земји, *исти*, Живописот на Охридската архиепископија. Студии, Скопје 2007, 301 (*Grozdanov C.*, Sveti Konstantin-Kiril i sveti Metodij vo vizantiskoto slikarstvo od balkanskite zemji, isti, Živopisot na Ohridskata arhiepiskopija. Studii, Skopje 2007, 301).

Грозданов Ц., Требино, Студии за охридскиот живопис, Скопје 1990, 75 (*Grozdanov C.*, Trebino, isti, Studii za ohridskiot živopis, Skopje 1990, 75).

Грозданов Ц., Ћирило и Методије у уметности обновљене Пећке патријаршије, Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 145 [*Grozdanov C.*, Ćirilo i Metodije u umetnosti obnovljene Pećke patrijaršije, Kosovsko-metohijski zbornik 1 (1990) 145].

Димитрова Е., Манастир Матејче, Скопје 2002 (*Dimitrova E.*, Manastir Matejče, Skopje 2002).

Дрампян И. Р., Фрески Кобаира, Ереван 1979 (*Drampian I. R.*, Freski Kobaira, Erevan 1979).

Ђорђевић И. М., Натписи на свицима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству, Осам векова Студенице, Београд 1986, таб. VIII/21 (=*исти*, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 328–329) [*Đorđević I. M.*, Natpisi na svicima i knjigama u najstarijem studeničkom zidnom slikarstvu, Osam vekova Studenice, Beograd 1986, tab. VIII/21 (=*isti*, Studije srpske srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008, 328–329].

Ђорђевић И. М., Натписи на свицима и књигама у раваничком зидном сликарству, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 70 (=*исти*, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 341) [*Đorđević I. M.*, Natpisi na svicima i knjigama u ravaničkom zidnom slikarstvu, Sveti knez Lazar. Spomenica o šestoj stogodišnjici Kosovskog boja 1389–1989, Beograd 1989, 70 (=*isti*, Studije srpske srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008, 341].

Ђурић В. Ј., Сопоћани, Београд 1991² (*Đurić V. J.*, Sopoćani, Beograd 1991²).

Ђурић В. Ј., *Ћирковић С.*, *Кораћ В.*, Пећка патријаршија, Београд 1990 (*Đurić V. J.*, *Ćirković S.*, *Korać V.*, Pećka patrijaršija, Beograd 1990).

Евсеева Л. М., Афонская книга образцов XV в. О методе работы и моделях средневековного художника, Москва 1998 (*Evseeva L. M.*, Afonskaia kniga obrazcov XV v. O metode raboty i modeliakh srednevekovnogo khudozhnika, Moskva 1998).

Живковић Б., Грачаница. Цртежи фресака, Београд 1989 (*Živković B.*, Gračanica. Crteži fresaka, Beograd 1989).

Живковић Б., Милешева. Цртежи фресака, Београд 1992 (*Živković B.*, Mileševa. Crteži fresaka, Beograd 1992).

Живковић Б., Раваница. Цртежи фресака, Београд 1990 (*Živković B.*, Ravanica. Crteži fresaka, Beograd 1990).

Живковић Б., Сопоћани. Цртежи фресака, Београд 1984 (*Živković B.*, Sopoćani. Crteži fresaka, Beograd 1984).

Живковић М., Из иконографског програма Богородичине цркве у Студеници (1568): појединачне светитељске представе у северном вестибилу, Ниш и Византија 12 (2013) 409–431 [*Živković M.*, Iz ikonografskog programa Bogorodičine crkve u Studenici (1568): pojedinačne svetiteljske predstave u severnom vestibilu, Niš i Vizantija 12 (2013) 409–431].

Зизјулас Ј. Д., Јединство цркве у светој евхаристији и у епископу у прва три века, Нови Сад 1997 (*Zizjulas J. D.*, Jedinstvo crkve u svetoj evharistiji i u episkopu u prva tri veka, Novi Sad 1997).

Зонова О. В., О ранних алтарных фресках Успенского собора, ed. *Э. С. Смирнова,* Успенский собор Московского Кремля. Материалы и исследования, Москва 1985, 78 (*Zonova O. V.*, O rannikh altarnykh freskakh Uspenskogo sobora, ed. *E. S. Smirnova*, Uspenskiĭ sobor Moskovskogo Kremlia. Materialy i issledovania, Moskva 1985, 78).

Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание, Москва 1983 (Izbornik Sviatoslava 1073 goda. Faksimil'noe izdanie, Moskva 1983).

Кашанин М. и др., Студеница, Београд 1968 (*Kašanin M.* i dr., Studenica, Beograd 1968).

Кашанин М. и др., Манастир Студеница, Београд 1986 (*Kašanin M.* i dr., Manastir Studenica, Beograd 1986)

Кесић-Ристић С., *Војводић Д.*, Менолог, изд. *В. Ј. Ђурић*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 398 (*Kesić-Ristić S.*, *Vojvodić D.*, Menolog, izd. *V. J. Đurić*, Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije, Beograd 1995, 398).

Кукијарис С., О представљању Светог Кирила Филозофа као епископа, Зограф 28 (2000–2001) 49–54 [*Kukijaris S.*, O predstavljanju Svetog Kirila Filozofa kao episkopa, Zograf 28 (2000–2001) 49–54].

Лазарев В. Н., Мозаики Софии Киевской, Москва 1960 (*Lazarev V. N.*, Mozaiki Sofii Kievskoï, Moskva 1960).

Марковић М., Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим иконографским особеностима, Зограф 35 (2011) 124 [*Marković M.*, Ikonografski program najstarijeg živopisa crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu. Popis fresaka i beleške o pojedinim ikonografskim osobenostima, Zograf 35 (2011) 124].

Марковић М., Манастир Светог Никите код Скопља. Историја и живопис, Београд 2005 (непубликована докторска дисертација) [*Marković M.*, Manastir Svetog Nikite kod Skoplja. Istorija i živopis, Beograd 2005 (nepublikovana doktorska disertacija)].

Марковић М., Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност, Београд 2009 (*Marković M.*, Prvo putovanje svetog Save u Palestinu i njegov značaj za srpsku srednjovekovnu umetnost, Beograd 2009).

Матюшкина М. Л., О некоторых особенностях иконографии святителя Кирилла патриарха Александрийского, Искусство христианского мира 5 (2001) 87 [*Matiushkina M. L.*, O nekotorykh osobennostiakh ikonografii sviatitelia Kirilla patriarkha Aleksandiĭskogo, Iskusstvo khristianskogo mira 5 (2001) 87].

Мијовић П., Менолог. Историјско-уметничка истраживања, Београд 1973 (*Mijović P.*, Menolog. Istorijsko-umetnička istraživanja, Beograd 1973).

Милановић В., О светосавској редакцији ликова светих монаха у припрати милешевске цркве. Прилог истраживању заједничких места у сликаним програмима црквених задужбина Немањића у XIII веку, Balcanica 32–33 (2001–2002) 263–286 [*Milanović V.*, O svetosavskoj redakciji likova svetih monaha u priprati mileševske crkve. Prilog istraživanju zajedničkih mesta u slikanim programima crkvenih zadužbina Nemanjića u XIII veku, Balcanica 32–33 (2001–2002) 263–286].

Миљковиќ-Пепек П., Еден непознат лик на св. Климент Охридски во охридскиот катедрален храм, Зборник. Средновековна уметност, нова серија, 2 (1996) 40 [*Miljkovik-Pepek P.*, Eden nepoznat lik na sv. Kliment Ohridski vo ohridskiot katedralen hram, Zbornik. Srednovekovna umetnost, nova serija, 2 (1996) 40].

Миљковиќ-Пепек П., Најстарите светителски култови во Македонија, темели за самостојната Самоилова црква и автокефалност на Охридската архиепископија, Зборник. Средновековна уметност, нова серија, 1 (1993) 25, 31 [*Miljkovik-Pepek P.*, Najstarite svetitelski kultovi vo Makedonija, temeli na samostojnata Samoilova crkva i avtokefalnost na Ohridskata arhiepiskopija, Zbornik. Srednovekovna umetnost, nova serija, 1 (1993) 25, 31].

Миљковиќ-Пепек П., Црквата Св. Јован Богослов – Канео во Охрид (по конзерваторските работи на архитектурата и живописот), Културно наследство 3 (1967) 81 [*Miljkovik-Pepek P.*, Crkvata Sv. Jovan Bogoslov – Kaneo vo Ohrid (po konzervatorskite raboti na arhitekturata i živopisot), Kulturno nasledstvo 3 (1967) 81].

Николић Р., Конзерваторски запис о преосталом живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице, I део, Саопштења 18 (1986) 23–61 [*Nikolić R.*, Konzervatorski zapis o preostalom živopisu svetog Save u Bogorodičinoj crkvi manastira Studenice, I deo, Saopštenja 18 (1986) 23–61].

Николић Р., Конзерваторски запис о живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице. II део, Саопштења 19 (1987) 37–79 [*Nikolić R.*, Konzervatorski zapis o živopisu svetog Save u Bogorodičinoj crkvi manastira Studenice, II deo, Saopštenja 19 (1987) 37–79].

Николић Р., Поводом 1100 годишњице Кирила и Методија и књиге о „македонским светитељима", Гласник Друштва конзерватора Србије 10 (1986) 34–35 [*Nikolić R.*, Povodom 1100 godišnjice Kirila i Metodij i knjige o „makedonskim svetiteljima", Glasnik Društva konzervatora Srbije 10 (1986) 34–35].

Остромирово Евангелие 1056–1057. Факсимильное воспроизведение, Ленинград – Москва 1988 (Ostromirovo Evangelie 1056–1057. Faksimil'noe vospovoizvedenie, Leningrad – Moskva 1988).

Павловић Л., Сликарство и натписи Живка Павловића у Немањиној Студеници, Viminacium 6 (1991) 116–118 [*Pavlović L.*, Slikarstvo i natpisi Živka Pavlovića u Nemanjinoj Studenici, Viminacium 6 (1991) 116–118].

Пајкић П., Цркве у Великој Хочи, Старине Косова и Метохије 2–3 (1963) 184 [*Pajkić P.*, Crkve u Velikoj Hoči, Starine Kosova i Metohije 2–3 (1963) 184].

Пентковский А. М., Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси, Москва 2001 (*Pentkovskiĭ A. M.*, Tipikon patriarha Aleksiia Studita v Vizantii i na Rusi, Moskva 2001)

Петковић В. Р., Манастир Студеница, Београд 1924 (*Petković V. R.*, Manastir Studenica, Beograd 1924).

Петковић В. Р., Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950 (*Petković V. R.*, Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda, Beograd 1950).

Петковић В., *Бошковић Ђ.*, Манастир Дечани, II, Београд 1941 (*Petković V.*, *Bošković Đ.*, Manastir Dečani, II, Beograd 1941).

Петковић С., Зидна декорација параклиса Св. Стефана у Морачи из 1642. године, ЗЛУМС 3 (1967) 137 [*Petković S.*, Zidna dekoracija paraklisa Sv. Stefana u Morači iz 1642. godine, ZLUMS 3 (1967) 137].

Петковић С., Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 1557–1614, Нови Сад 1965 (*Petković S.*, Zidno slikarstvo na području Pećke patrijaršije, 1557–1614, Novi Sad 1965).

Петковић С., Манастир Света Тројица у Пљевљима, Пљевља 2008^2 (*Petković S.*, Manastir Sveta Trojica u Pljevljima, Pljevlja 2008^2).

Петковић С., Морача, Манастир Морача 2002^2 (*Petković S.*, Morača, Manastir Morača 2002^2).

Петковић С., Представа Саве Јерусалимског у олтару пећке цркве Светих Апостола, Саопштења 29 (1997) 59–60 [*Petković S.*, Predstava Save Jerusalimskog u oltaru pećke crkve Svetih Apostola, Saopštenja 29 (1997) 59–60].

Поповић Б. В., Програм живописа у олтарском простору, изд. *В. Ј. Ђурић,* Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 20, 87 (*Popović B. V.*, Program živopisa u oltarskom prostoru, izd. *V. J. Đurić*, Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije, Beograd 1995, 20, 87).

Поповић Ј., Житија светих за септембар, Београд 1976 (*Popović J.*, Žitija svetih za septembar, Beograd 1976).

Поповић Ј., Житија светих за фебруар, Београд 1973 (*Popović J.*, Žitija svetih za februar, Beograd 1973).

Поповић М., *Габелић С.*, *Цветковић Б.*, *Поповић Б.*, Црква Светог Николе у Станичењу, Београд 2005 (*Popović M.*, *Gabelić S.*, *Cvetković B.*, *Popović B.*, Crkva Svetog Nikole u Staničenju, Beograd 2005).

Православная енциклопедия, XII, Москва 2006 (Pravoslavnaia entsiklopediia, XII, Moskva 2006).

Радовановић Ј., Плаштаница скопског митрополита Јована у ризници манастира Хиландара, Зограф 31 (2006–2007) 175 [*Radovanović J.*, Plaštanica skopskog mitropolita Jovana u riznici manastira Hilandara, Zograf 31 (2006–2007) 175].

Радојчић С., Милешева, Београд 1963 (*Radojčić S.*, Mileševa, Beograd 1963).

Радојчић С., Прилози за историју најстаријег охридског сликарства, ЗРВИ 8/2 (1964) 369 (=*исти*, Одабрани чланци и студије, Београд – Нови Сад 1982, 118–119) [*Radojčić S.*, Prilozi za istoriju najstarijeg ohridskog slikarstva, ZRVI 8/2 (1964) 369 (=*isti*, Odabrani članci i studije, Beograd – Novi Sad 1982, 118–119)].

Ракић З., Радул – српски сликар XVII века, Нови Сад 1998 (*Rakić Z.*, Radul – srpski slikar XVII veka, Novi Sad 1998).

Сарабьянов В. Д., *Смирнова Э. С.*, История древнерусской живописи, Москва 2007 (*Sarabjanov V. D.*, *Smirnova. E. S.*, Istoriia drevnerusskoĭ zhivopisi, Moskva 2007).

Стародубцев Т., Икона Ваведења са светим Савом и Симеоном Српским и светим Харалампијем у Црквеном византијском музеју у Митилини (у штампи) [*Starodubcev T.*, Ikona Vavedenja sa svetim Savom i Simeonom Srpskim i svetim Haralampijem u Crkvenom muzeju u Mitilini (u štampi)].

Столић Хризостом, Православни светачник. Месецослов светих, I, Београд 1988 (*Stolić Hrizostom*, Pravoslavni svetačnik. Mesecoslov svetih, I, Beograd 1988).

Суботин-Голубовић Т., Ахилије-Архилије, или о мешању култова, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 37–46 (*Subotin-Golubović T.*, Ahilije-Arhilije, ili o mešanju kultova, Bogorodica Gradačka u istoriji srpskog naroda, Čačak 1993, 37–46).

Суботин-Голубовић Т., Култ светог Ахилија Лариског, ЗРВИ 26 (1987) 21–33 [*Subotin-Golubović T.*, Kult svetog Ahilija Lariskog, ZRVI 26 (1987) 21–33].

Суботин-Голубовић Т., Нова служба светом Ахилију Лариском, ЗРВИ 27–28 (1989) 159–174 [*Subotin-Golubović T.*, Nova služba svetom Ahiliju Lariskom, ZRVI 27–28 (1989) 159–174].

Суботин-Голубовић Т., Словенски преписи Службе св. Ахилију и њихови грчки узори, изд. *С. Пејић*, *Р. Зарић*, Свети Ахилије у Ариљу. Историја, уметност, Београд 2002, 29–34 (*Subotin-Golubović T.*, Slovenski prepisi Službe sv. Ahiliju i njihovi grčki uzori, izd. *S. Pejić*, *R. Zarić*, Sveti Ahilije u Arilju. Istorija, umetnosti, Beograd 2002, 29–34).

Суботић Г., Долац и Чабићи, Београд 2012 (*Subotić G.*, Dolac i Čabići, Beograd 2012).

Тасић Д., Културно-историјски споменици, Краљево и околина, Београд 1966, 127 (*Tasić D.*, Kulturno-istorijski spomenici, Kraljevo i okolina, Beograd 1966, 127).

Тодић Б., Бањско злато – последњи остаци фресака у цркви Светог Стефана у Бањској, изд. *Д. Бојовић*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 168–169 (*Todić B.*, Banjsko zlato – poslednji ostaci fresaka u crkvi Svetog Stefana u Banjskoj, izd. *D. Bojović*, Manastir Banjska i doba kralja Milutina, Niš-Kosovska Mitrovica-Manastir Banjska 2007, 168–169).

Тодић Б., Архиепископ Лав – творац иконографског програма фресака у Светој Софији Охридској, изд. *Б. Крсмановић*, *Љ. Максимовић*, *Р. Радић*, Византијски свет на Балкану, I, Београд 2012, 119–134 (*Todić B.*, Arhiepiskop Lav – tvorac ikonografskog programa fresaka u Svetoj Sofiji Ohridskoj, izd. *B. Krsmanović*, *Lj. Maksimović*, *R. Radić*, Vizantijski svet na Balkanu, I, Beograd 2012, 119–134).

Тодић Б., Грачаница. Сликарство, Београд – Приштина 1988 (*Todić B.*, Gračanica. Slikarstvo, Beograd – Priština 1988).

Тодић Б., Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998 (*Todić B.*, Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina, Beograd 1998).

Тодић Б., Старо Нагоричино, Београд 1991 (*Todić B.*, Staro Nagoričino, Beograd 1991).

Тренев Д. К., *Попов Н. Д.*, Миниатюры греческого менология XI в. № 183 Московской Синодальной библиотеки, Москва 1911 (*Trenev D. K.*, *Popov N. D.*, Miniatiury grecheskogo menologiia XI v. № 183 Moskovskoĭ Sinodal'noĭ biblioteki, Moskva 1911).

Ферлуга Ј., Време подизања цркве св. Ахилеја на Преспи, ЗЛУМС 2 (1966) 1–7 [*Ferluga J.*, Vreme podizanja crkve sv. Ahileja na Prespi, ZLUMS 2 (1966) 1–7].

Цветковић Б., Свети Сава и програм живописа у Милешеви: прилози истраживању, изд. *П. Влаховић*, Осам векова Милешеве, Милешева 2012, 311–327 (*Cvetković B.*, Sveti Sava i program živopisa u Mileševi: prilozi istraživanju, izd. *P. Vlahović*, Osam vekova Mileševe, Mileševa 2012, 311–327).

Шакота М., *Станић Р.*, Иконе и иконостаси, изд. *В. Ј. Ђурић*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 235–238 (*Šakota* M., *Stanić R.*, Ikone i ikonostasi, izd. *V. J. Đurić*, Blago manastira Studenice, Beograd 1988, 235–238).

Шакота М., Студеничка ризница, Београд 1988 (*Šakota M.*, Studenička riznica, Beograd 1988)

Miloš Živković
(Institute for Byzantine Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE IMAGES OF HIERARCHS IN THE CATHOLICON OF STUDENICA MONASTERY

The high iconostasis from 1843–1846 was removed from the Church of the Virgin in Studenica quite recently and a low marble altar screen was set in its place. When that project ended, four figures of the saints painted on the altar columns, which were partially covered by the mentioned iconostasis, became visible in entirety. These new circumstances impose the need to re-focus on the aforementioned four depictions of the hierarchs, painted in 1208/09. In addition, it also seems useful to focus attention on a few other images of the saint hierarchs of the Studenica catholicon. These are saints whose identities should be definitely determined, or their place in the thematic programme of the church needs to be further explained, as well as those whose iconographic peculiarities are worthy of further consideration.

At the very beginning of the research on the frescoes of the Church of the Virgin in Studenica it was already determined that on the south side of the northern column that divides the nave from altar St. Achillius had been painted. This fresco was partially covered with construction of the iconostasis, but the name of the saint was visible all the time, so scholars could easily recognize the said bishop of Larissa (Fig. 1–2). Fresco with the image of St. Achillius from Studenica is the oldest Serbian visual depiction of this Balkan saint. In the 13th century his another several images were painted in the Serbian endowments, such as the one in the naos of Milleševa, or four figures in the church in Arilje which was dedicated to him. In the Serbian painting of the 14th century, the number of figures of St. Achillius, with the exceptions whose appearance was caused by some special reasons, was significantly reduced. The fact that the original church in Arilje – the cathedral of Moravian bishops established by Archbishop Sava – was dedicated to St. Achillius, stands out as one of the most explicit indicators of the strength of the cult of this saint in Serbia at the time of the first leader of the autocephalous Serbian church. Sava was, by all accounts, responsible for setting of the figures of St. Achillius in prominent places in Studenica and Mileševa. In this way he expressed his knowledge and respect for hagiological traditions of the Archbishopric of Ohrid.

A bust of St. Parthenius is located above the figure of St. Achillius (Fig. 3). This saint was the first bishop of Lampsakus in Hellespont, in the time of Emperor Constantine the Great. He does not belong to the group of hierarchs which were regularly painted in medieval Orthodox churches, but his portraits were not quite rare. Along with this relative paucity, it is evident that the typological features of his images were not quite standardized. In the art of the Byzantine world St. Parthenius usually looks like gray older man with more or less long beard. On the other hand, there are appropriate comparative examples for the physiognomy of St. Parthenius in catholicon of Studenica – where he is shown as middle-aged man with dark hair and beard. On

the whole, image of the bishop of Lampsakus in Studenica is the most similar to the one on the icon with menologion for February from the Monastery of St. Catherine in Sinai, from the 12th century.

On the north side of the south altar column only insufficiently eloquent traces of the name of the saint are preserved (Fig. 4–5). It was assumed previously that this is Clement of Ohrid. However, such identification cannot be accepted for chronological reasons, since the oldest depiction of the saint patron of Ohrid in Serbian medieval art was created a century later. In addition, the abovementioned identification cannot be justified by the „portrait" features of bishop's face. That is why we consider that it is most justifiable to keep up with the statement that this is an unidentified archpriest. On the other hand, the image of the saint painted above is easily identified. The following inscription clearly testifies that this is a bust of St. Charalambos, the martyr from Magnesia (Fig. 6). His cult and iconography were specially developed in post-Byzantine period, among other things, because of the widespread belief in the saint's protective power over the plague. Contrary to this, the figures of St. Charalabos in the art of the Byzantine world are rather rare. Therefore, the importance of his fresco in Studenica exceeds the importance of completing the list of wall paintings of that church. Judging from the published materials and reliably made identifications, the figure of St. Charalambos in Studenica is among the oldest in the mural painting of the Byzantine world. Only images of St. Charalambos from the chapel in the Georgian Shio-Mgvime monastery (early 12th c.), the Church of St. Nicholas του Κασνίτζη in Kastoria (third quarter of 12th c.) and the Church of the Virgin in the Hosios Loukas monastery in Phocis (end of 12th– the beginning of the 13th century, Fig. 7) are older than it.

The figures painted on the north wall of the prosthesis represent one of interesting features of the iconographic programme of the Church of the Virgin in Studenica: St. Gregory of Nyssa, Gregory the Wonderworker, and, most likely, another eponymous hierarch (Figs. 9–11). Based on the traces of his name, one might assume that this is the St. Gregory of Agrigentum, although such identification is not completely reliable. Apart from these, there are two more images of saints named Gregory in the catholicon of Studenica monastery. Within the Hierarchs in the apse of the altar, the fourth hierarch of the same name, St. Gregory the Theologian, is painted, and on the north wall of the north vestibule, where St. Gregory Palamas seems to be painted during the restoration of the murals in 1568, there was probably some other figure of the bishop named Gregory. This grouping of several images of saints with the name Gregory in Studenica is not an exception. It is actually noticeable in other monuments of Byzantine and Serbian medieval art. Strikingly large number of these monuments were painted by the masters from Thessalonica.

Consideration of selected figures of the bishops in oldest wall paintings of Studenica monastery should be supplemented by the reference to the depiction of St. Cyril represented among other Church Fathers in the altar (Fig. 12). First of all, the attention should be drawn to the mitre of St. Cyril – honorary liturgical „attribute" of

the leaders of the Church of Alexandria. A pyramidal or domed miter decorated with crosses, which becomes typical of Cyril's images in the Palaiologan art is not represented in Studenica, but, instead of it, a long and thin white cap, close-fitting the head, which falls behind the ears and crosses under the chin. However, it is not extremely unusual detail. It is an iconographic solution typical for an earlier stage in the development of the iconography of the saint. Quite numerous, although often undetected or not carefully considered examples convincingly testify about this (Fig. 13).

In an effort to complete the materials for the study of the representations of saint bishops in the endowment of Stefan Nemanja, attention should be focused on the figure of St. Clement on the west wall of the nave (Fig. 14). One needs to determine who is the saint in question. In addition to his image, busts of St. Peter and Paul are painted on the same wall, and, on the north side, apparently, St. James the Brother of God (draw. 1). Since this was the first bishop of Jerusalem, whose place alongside the coryphei of the Apostles is easily understandable – as an effective visual expression of the doctrine of Apostolic Episcopal ministry – it is reasonable to think that St. Clement of Rome, the successor of St. Peter's on the cathedra of the bishops of Rome, was represented as his counterpart on the opposite side of the wall. Also, it can be quite confidently assumed that all four images, painted during the restoration of frescoes in 1568, originally stood at the same place.

At the very end, one should pay attention to another image of the bishop named Clement, undetected in the earlier studies of the wall paintings of Studenica. It is the last bust on the south side of the eastern arch under the dome painted during the restoration of frescoes (Fig. 15). It is justified to think of the possibility that Clement is the bishop who was mentioned in the Epistle of Apostle Paul to Philippians (Phil 4: 3) and who is in the latter tradition listed among the so-called. „seventy apostles." In the most accurate lists of the seventy disciples of Christ it is stated that Clement was the bishop of Sardis. Therefore, we believe that the abovementioned St. Clement was painted on the eastern arch of the catholicon of Studenica monastery.

Сл. 1. Свети Ахилије Лариски

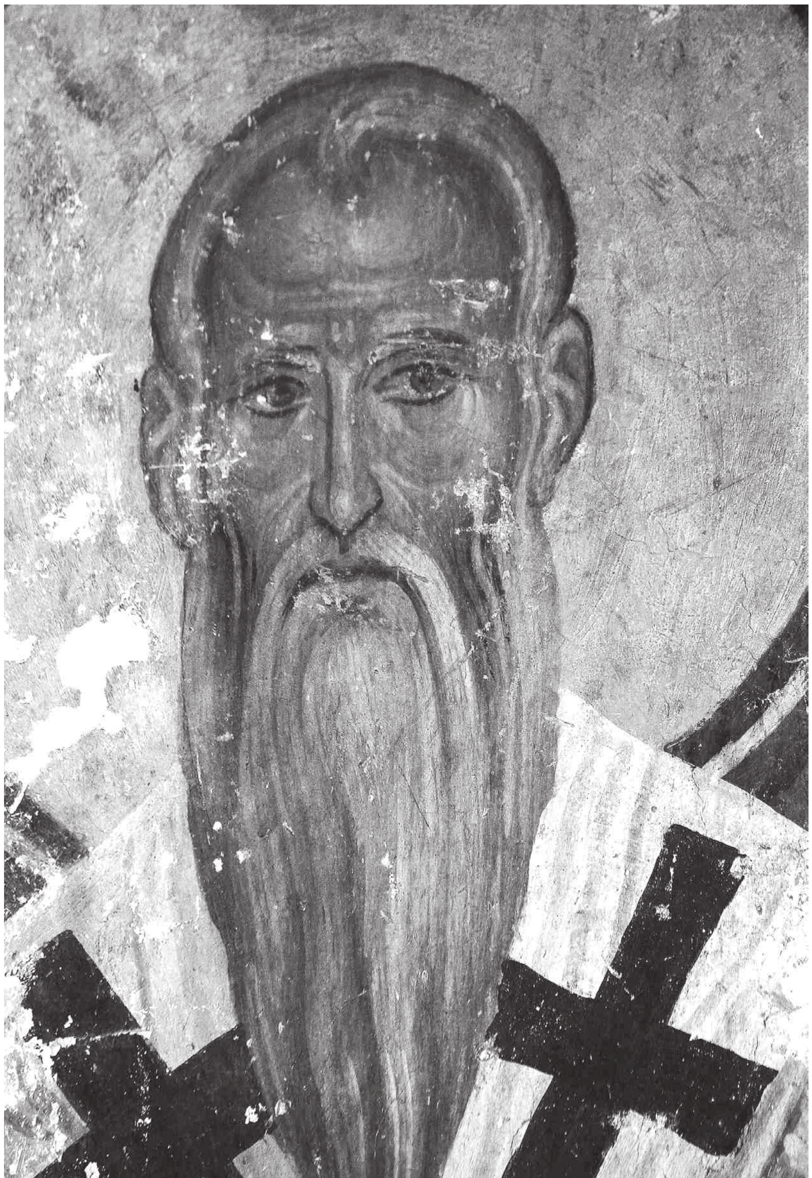

Сл. 2. Свети Ахилије Лариски, детаљ

Сл. 3. Свети Партеније

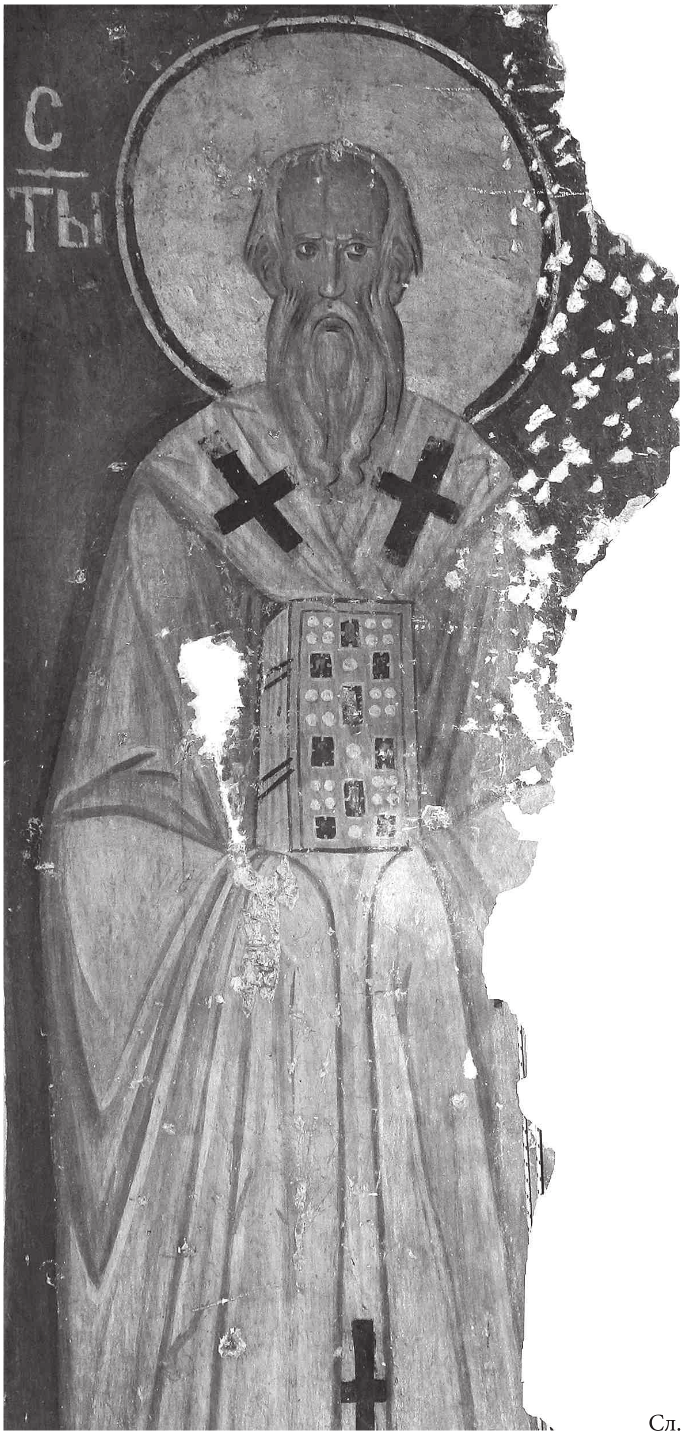

Сл. 4. Неидентификовани архијереј

Сл. 5. Неидентификовани архијереј, детаљ

Сл. 6. Свети Харалампије

Сл. 7. Манастир Светог Луке у Фокиди, Богородичина црква, Свети Хараламлије

Сл. 8. Манастир Грачаница, Свети Харалампије (фото Фондација Благо)

Сл. 9. Свети Григорије Акрагантски (?),
Свети Григорије Чудотворац,
Свети Григорије Ниски
(фото Г. Бабић)

Сл. 10. Свети Григорије Ниски
(фото Г. Бабић)

Сл. 11. Свети Григорије Чудотворац

Сл. 12. Свети Климент Александријски (фото Фондација Благо)

a)

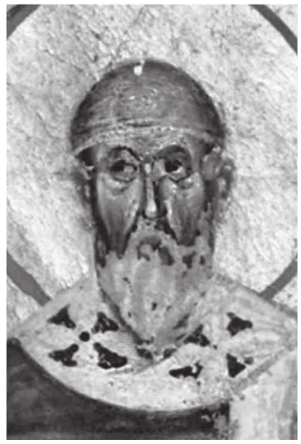

b)

c)

d)

e)

f)

g)

h)

Сл. 13. Представе Светог Кирила Александријског:

a) Менолог Василија II;

b) Менолог из Балтимора;

c) Паноплија Јевтимија Зигавина;

d) Златна пала из Венеције;

e) Бачково;

f) Свети Врачи у Касторији;

g) Курбиново;

h) Свети Апостоли у Пећи

Сл. 14. Свети Климент Римски (фото Фондација Благо)

Сл. 15. Свети Климент из Сарда(фото Фондација Благо)

Зборник радова Византолошког института LI, 2014
Zbornik radova Vizantološkog instituta LI, 2014

UDC: 75.052.04(497.5):271-526.62“09/14“
DOI: 10.2298/ZRVI1451249S

GOJKO SUBOTIĆ
(L'Academie serbe des sciences et des arts, Belgrade)

LES COMPOSITIONS VOTIVES SUR LA FAÇADE SUD DE L'EGLISE DU TAXIARQUE MICHEL A KASTORIA

A ma chère collègue Catherine Jolivet-Lévy

L'une des plus anciennes églises à Kastoria, consacrée au Taxiarque Michel, était particulièrement respectée en raison du rôle de cet archange lors du Jugement dernier. Sur la façade sud sont peintes les figures de nombreux membres renommés de l'ancienne société, qui a poursuivi sa vie sous l'Empire ottoman sans secousses majeures. De par leur apparence noble, les vêtements riches et les inscriptions appropriées, ces excellents portraits représentent une source précieuse d'informations sur les conditions de vie et sur la création artistique dans la première moitié du XVème siècle.

Mots clés: Kastoria, l'église, Taxiarque Michel, portraits, XVe siècle, façade, inscriptions

One of the oldest churches in Kastoria, dedicated to Taxiarches Michael, is specially revered due to his role on Judgement Day. On the south facade there was painted a series of deceased prominent members of the old society that continued its life under the Ottoman rule with no major disturbances. These extraordinary portraits, with their noble appearance, rich clothing and inscriptions accompanying them, are a valuable source of knowledge of the situation and artistic activity in the first half of the fifteenth century.

Keywords: Kastoria, church, Taxiarches Michael, portraits, 15th century, façade, inscriptions

Il y a un demi-siècle, en rassemblant les documents pour ma thèse de doctorat sur les peintures murales du XVe siècle, j'ai consacré l'attention, entre autres choses, aux fresques intéressantes sur la façade sud de l'église du Taxiarque Michel à Kastoria. Les compositions étaient très endommagées déjà à cette époque-là et les inscriptions qu'elles portaient étaient estompées; c'est pourquoi j'y retournais souvent plus tard pour vérifier leur contenu. Lors

de l'une de ces visites, mon ami qui m'accompagnait fréquemment, Dragomir Todorović – certainement l'historien de l'art le plus doué et le plus capable d'observer et de noter les propriétés subtiles dans le travail des anciens maîtres – a fait les dessins des compositions que nous examinions et qui constituent aujourd'hui des documents précieux sur leur aspect au début des années soixante du siècle dernier. Quelques années plus tard, en 1974, je les ai inclus avec les descriptions et les interprétations à ma thèse. Mais, en l'absence de ressources financières, à laquelle s'est vu confronté l'éditeur, des parties substantielles de ma thèse ont dû être omises, y compris le chapitre sur les fresques du Taxiarque Michel. Par conséquent, nous publions maintenant ce chapitre sous la forme dans laquelle il a été écrit alors. Ceci s'applique également aux copies des inscriptions ajoutées.

Pendant ce temps, ma collègue Evgenia Drakopoulou a consacré son attention aux inscriptions correspondantes dans sa revue générale et très précieuse des monuments épigraphiques de la peinture de Kastoria du XIIe au XVIe siècle. En plus de son ouvrage important, quelque peu différent dans l'approche, ces pages, nous le croyons, contribuent à la connaissance des compositions votives qui témoignaient d'une manière spécifique, pendant plus de dix ans, de la vie à Kastoria. La comparaison de leur apparence, enregistrée il y a un demi-siècle, avec celle d'aujourd'hui, témoigne également à sa manière du temps qui passe.

Kastoria se distinguait dans la vie artistique de la région centrale des Balkans à la fin du XIVe siècle. Cette ville fortifiée située sur le col étroit d'une péninsule qui pénètre dans le lac, au croisement de grandes routes, avait une économie développée et était un centre spirituel important, qui rayonnait en particulier par l'activité de ses ateliers de peinture, qui avaient déjà une longue tradition. Les campagnes conquérantes des Turcs, suivies par des victoires dans les grandes batailles et les invasions en Macédoine occidentale, ont causé des changements dans la vie politique et de l'administration de ses villes qui étaient nombreuses à reconnaître à l'amiable leurs nouveaux maîtres. En témoignent de manière indirecte, mais fiable, les informations sur l'économie et la composition démographique des villes, et particulièrement les livres de revenus fiscaux dans lesquels les obligations des habitants étaient soigneusement notées dès les premières décennies du nouveau gouvernement. La plupart des villes, à l'exception de Skopje et Bitola, était habitée jusqu'au début de la deuxième moitié du XVe siècle par un petit nombre de musulmans, qui exerçaient essentiellement des tâches administratives. Dans ce contexte, en ce qui concerne Kastoria, il suffit de dire que, sur 12 sentinelles dont le devoir était de garder la forteresse de la ville, neuf avaient des noms chrétiens, ce qui indique que cette fonction très responsable dans la vie de la ville était confiée aux chrétiens.[1] Ceci n'est pas étonnant, compte tenu du fait que dans une ville de 940 ménages – sans compter les veuves et les célibataires – seulement 22 étaient musulmans, et que dans 65 villages de la région de Kastoria, pas un seul Turc, ni un chrétien islamisé, n'étaient recensés.[2]

---

[1] *M. Sokoloski*, Kostur i kostursko vo sredinata na XV vek, Istorija 1–2 (Skopje 1966) 125.

[2] Ibidem, 122, 126, 130.

Dans de telles circonstances, la partie chrétienne de la société au début du XVe siècle a poursuivi dans la ville sa vie spirituelle en cultivant les coutumes et les traditions dans de petites églises, qui se fondaient dans le paisible panorama de la ville aux bâtiments bas situées sur les versants menant jusqu'au lac.

Il est connu qu'à l'époque de nouvelles églises ne pouvaient pas être érigées, mais sur les surfaces des murs, soustraites à la vue des représentants du pouvoir, en particulier dans les zones ombragées des lieux de culte, de nouvelles images étaient peintes à côté des anciennes. Il s'agissait souvent de personnages individuels, avec des messages de prière, pour la plupart des portraits de personnes décédées qui étaient inhumées à cet endroit. Il est important de noter pour l'histoire de la communauté locale que les inscriptions portaient les dates de la mort des personnes inhumées, dans une série chronologique qui marquait l'extinction de la vieille société, des membres de la seigneurie locale et les citoyens éminents.

Dans la partie supérieure de la ville fortifiée, à côté de l'ancienne église – cathédrale de Saint Stéphane – une place spéciale était accordée à une petite basilique à trois nefs dédiées au Taxiarque Michel. Ses façades pittoresques au style architectural distinctif indiquent qu'elle appartenait aux plus anciens monuments de Kastoria,[3] ce qui est confirmé par la décoration murale originale à l'intérieur, dont les auteurs, venus indubitablement de Cappadoce, ont laissé dès le début du Xe siècle les premières compositions après la fin de l'iconoclasme. Ces images couvrent tout l'intérieur non seulement du naos, mais aussi du narthex. La réputation de cette église au cours des siècles suivants est confirmée par la fresque peinte sur sa façade ouest, représentant les figures imposantes des archanges Michel et Gabriel, et par les portraits du jeune couple royal de la courte période du règne bulgare sur cette région, l'empereur Michel Asen II et son épouse Anne, datant de 1255–1256.[4]

De nouvelles peintures murales ont décoré l'intérieur de l'église un siècle plus tard, pendant le règne, court lui aussi, cette fois du demi-frère de Dušan, Simeon (Siniša), qui s'installait à Kastoria. Après la tentative de Simeon d'hériter du trône serbe qui s'est terminé par un échec, il s'est ensuite proclamé empereur et ce fait est mentionné précisément ici, en 1359/60, sur l'inscription peinte au-dessus de la porte d'entrée de l'église du Taxiarque Michel. C'est ainsi que ce monument était témoin des changements historiques et avait peut-être une place spécifique dans les événements de cette période.[5]

Les fresques de cette époque dans l'église du Taxiarque ont une place remarquable dans la tradition. Leurs propriétés picturales sont évidentes, mais tout de même ces fresques représentent une variante plus faible de l'art local, aux formes dures et assez brutes. Elles possèdent une certaine force dramatique qui, semble-t-il, trouve son

---

[3] *Ἀ. Ὀρλάνδος*, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημεῖων τῆς Ἑλλάδος, Δʹ 1 (Athēnai 1938) 61–68.

[4] *G. Subotić*, Portret nepoznate bugarske carice, Zograf 27 (1998–1999) 93–102.

[5] *Ὀρλάνδος*, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα, 97.

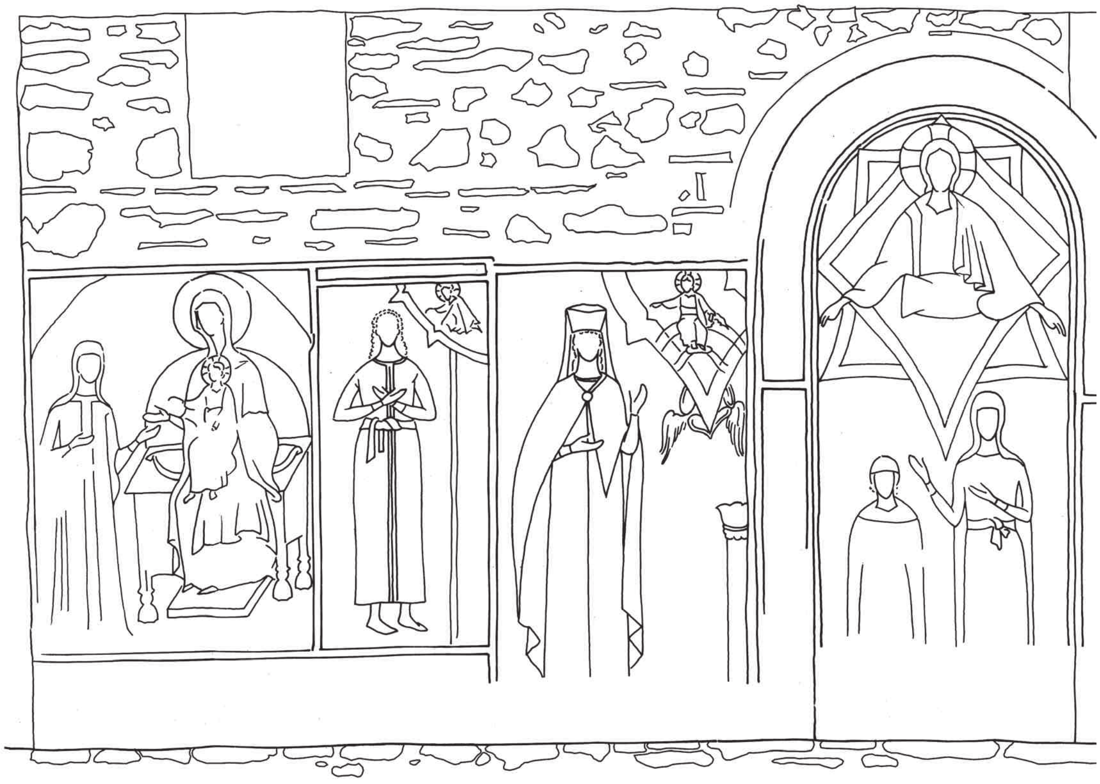

Fig. 1: Kastoria. L'eglise du Taxiarque Michel, façade sud

origine dans l'héritage artistique du XIIe siècle, mais ce phénomène n'était pas inconnu: les compositions puissantes et les physionomies expressives, aux traits caractéristiques, ont été plus tard paraphrasés de diverses manières par les maîtres de Kastoria.

Dans les décennies du pouvoir turc, sur les murs de l'église de l'Archange Michel qui était particulièrement respectée par les habitants de Kastoria, les fresques ont continué à noter les moments importants de l'histoire de la ville. Déjà la dédicace au chef de l'ordre (Taxiarque) Michel avait pour les gens du pays une double signification: l'archange était le protecteur des forteresses et depuis les cieux il veillait sur la sécurité de la ville. D'autre part, il était honoré pour sa place dans l'au-delà où il était l'arbitre des âmes au Jugement dernier. Ce dernier rôle était certainement ici d'une importance cruciale: c'est à lui que les fidèles demandaient humblement grâce au fil des siècles, et ici sont également représentés les portraits du couple impérial bulgare et les figures des membres de la société de Kastoria sous la domination turque.[6] Ils ont

[6] Le premier à avoir consacré son attention aux images des défunts peintes sur la façade sud a été l'archimandrite Antonin lors de sa visite en Macédoine en 1865, qui publia leur brève description (*Arh. Antonin*, Iz Rumelii, Saint Pétersbourg 1866, 149–150). Par la suite ce sujet a été traité par *Γ. Χριστίδης*,

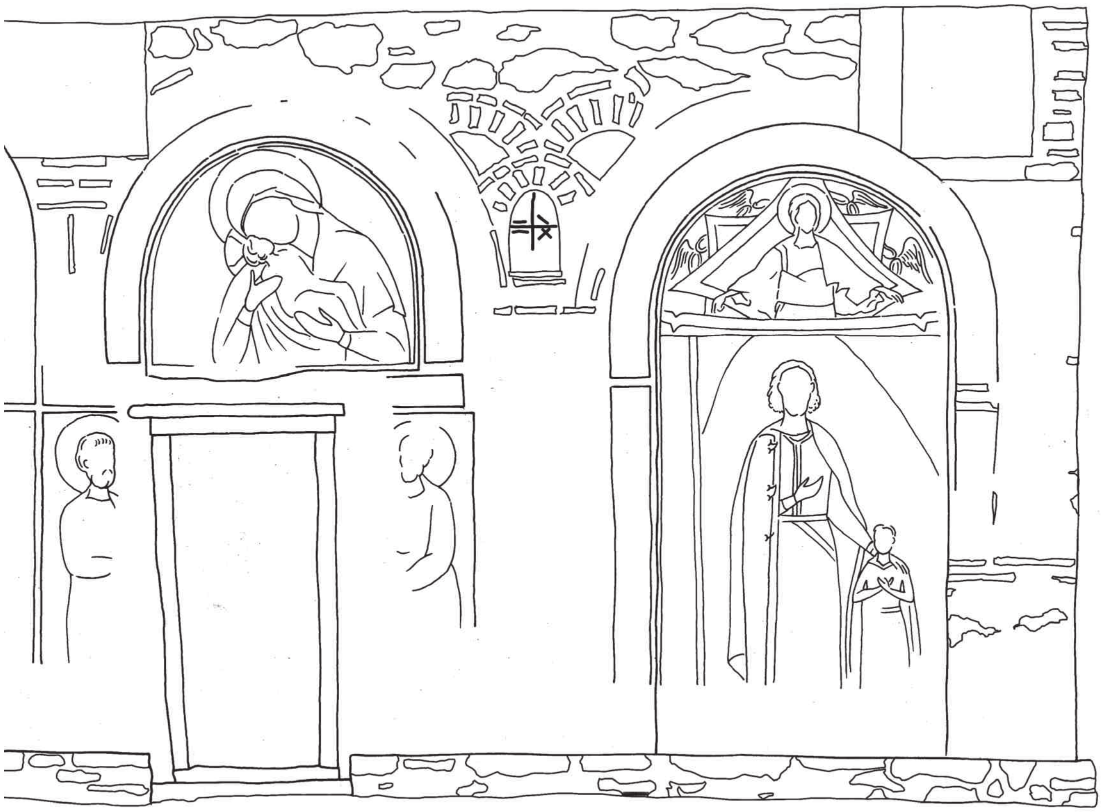

été sans aucun doute inhumés à côté de cette église. Les portraits, conservés dans une mesure qui indique leur caractère, montrent clairement que l'église avait un rapport aux cercles supérieures de la société de Kastoria qui ont éternisé leur renommée par une apparence riche et par un brillant traitement visuel des personnes décédées.

Avec le temps, les fresques ont fini par couvrir toute la surface de la façade sud (fig. 1). Bien qu'elles aient été peintes indépendamment, l'une après l'autre, elles constituent un ensemble dans le sens conceptuel et iconographique. La plus grande importance dans la détermination de leur origine revient aux inscriptions indiquant

Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 6 (1922) 129–132, et par *A. Stransky*, Remarques sur la peinture du Moyen-Age en Bulgarie, en Grèce et en Albanie, Actes du IVe Congrès international des études byzantines, Sofia 1936, 46. Les portraits ont également été présentés par A. Orlandos dans le cadre de son examen des monuments de Kastoria, dans lequel une place particulière a été accordée à l'église du Taxiarque Michel (*Ὀρλάνδος*, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα, 99–103), et le dernier à écrire à ce sujet, avant E. Drakopoulou, était *Π. Τσαμίσης*, Η Καστορία και τα μνημεία της, Athēnai 1949, 108–109. Les transcriptions des inscriptions n'étaient pas toujours exactes, parfois, elles diffèrent entre elles, même du point de vue chronologique. Une attention particulière ne sera pas prêtée à ces dérogations étant donné qu'ici, à côté des transcriptions, des copies directement faites sont apportées.

les dates de la mort des défunts, mais toutes les compositions ne portent pas cette inscription. D'autre part, la relation entre des images adjacentes peut être déterminée de manière fiable lors de l'observation des couches de mortier qui se « rencontraient ». Par conséquent, certaines compositions n'étaient pas définies chronologiquement avec une plus grande précision. Il est possible de comprendre l'ensemble et les relations entre les parties seulement en examinant plus attentivement les surfaces devant lesquelles se retrouvaient, l'un après l'autre, les maîtres convoqués pour effectuer un tel ou tel travail.

La façade sud, dont la largeur correspond au naos, avait des arcs avec des espaces rétractés, dont celui du milieu était percé ultérieurement, afin de permettre d'entrer dans l'église latéralement, directement. Une telle entrée, comme à Ohrid, convenait aux bâtiments dont le côté sud, ensoleillé, était tourné vers le lac. Le changement indiqué a certainement été effectué avant que les premières fresques n'aient été peintes sur les façades, car sous l'hypothèse que cela eut été fait ultérieurement, une composition d'ensemble n'aurait pas pu être faite telle qu'elle est aujourd'hui dans la lunette, représentant la Vierge avec le Christ, du type Pelagonitissa, avec les apôtres Pierre et Paul à gauche et à droite du chambranle. Ces personnages existaient dans ce même schéma aux endroits appropriés sur les façades des églises plus anciennes de Kastoria (fig. 2).

A cette époque-là, sur un espace d'un blanc de mortier sous la figure de la Vierge, un texte a été écrit, dont les restes mal conservés n'ont été mentionnés par aucun des auteurs dont les articles portent sur ce monument. Notre examen non plus, malgré l'effort investi, ne fournit pas une lecture suffisamment fiable, mais il semble que des traces de plusieurs lettres dans la dernière partie forment un tout avec le chiffre indiquant l'année ͵ϛϡλζʹ, c'est à dire 1428/9. L'inscription contenait certainement le message approprié du donateur liée à la peinture de ces fresques. Mais dans un sens plus large, l'inscription concernait sans doute la totalité de la décoration sur la façade *de l'église* – sans *le narthex* – avec des images sous les arcades de chaque côté de l'entrée. Les personnages représentés appartenaient de toute évidence à une seule famille, les portraits masculins et féminins étant séparés et placés sur des surfaces de niches encastrées, finissant en voûtes.

Le nouveau porche du côté sud de l'église a contribué dans une certaine mesure à protéger les images sur la façade, tout comme le faisait le précédent, dont l'apparence est inconnue, mais qui était certainement en bois. A en juger, cependant par l'état des fresques aujourd'hui elles sont restées, sans aucun doute, sans auvent de protection pendant une certaine période. La pluie et les vents humides qui soufflaient du côté du lac ont délavé la couche supérieure de pigment, et ont entamé dans une large mesure la base de mortier sur laquelle sont peints les portraits et les inscriptions appropriées. De cette manière a été perdue une partie précieuse de la documentation (fig. 3).

Sur le côté droit, à l'est de l'entrée, dans la partie supérieure de la niche a été peint le Christ avec l'épithète Miséricordieux (ὁ Ἐλεήμων), qui bénit les figures en dessous de lui de ses bras ouverts et protecteurs. Le fond derrière sa figure consiste en deux champs lumineux entrecroisés, entourés de séraphins, et la voûte autour de

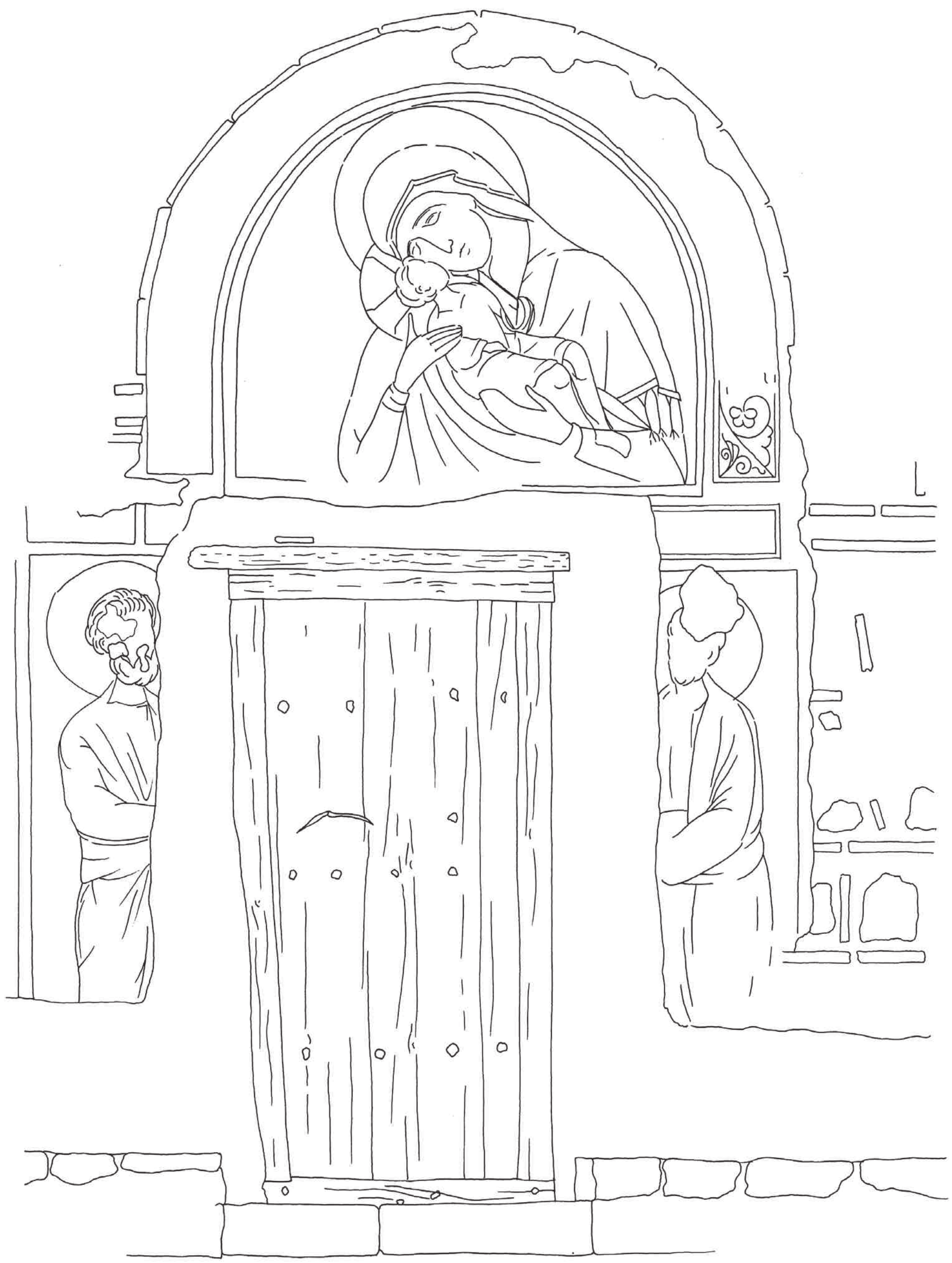

Fig. 2: L'entrée sud

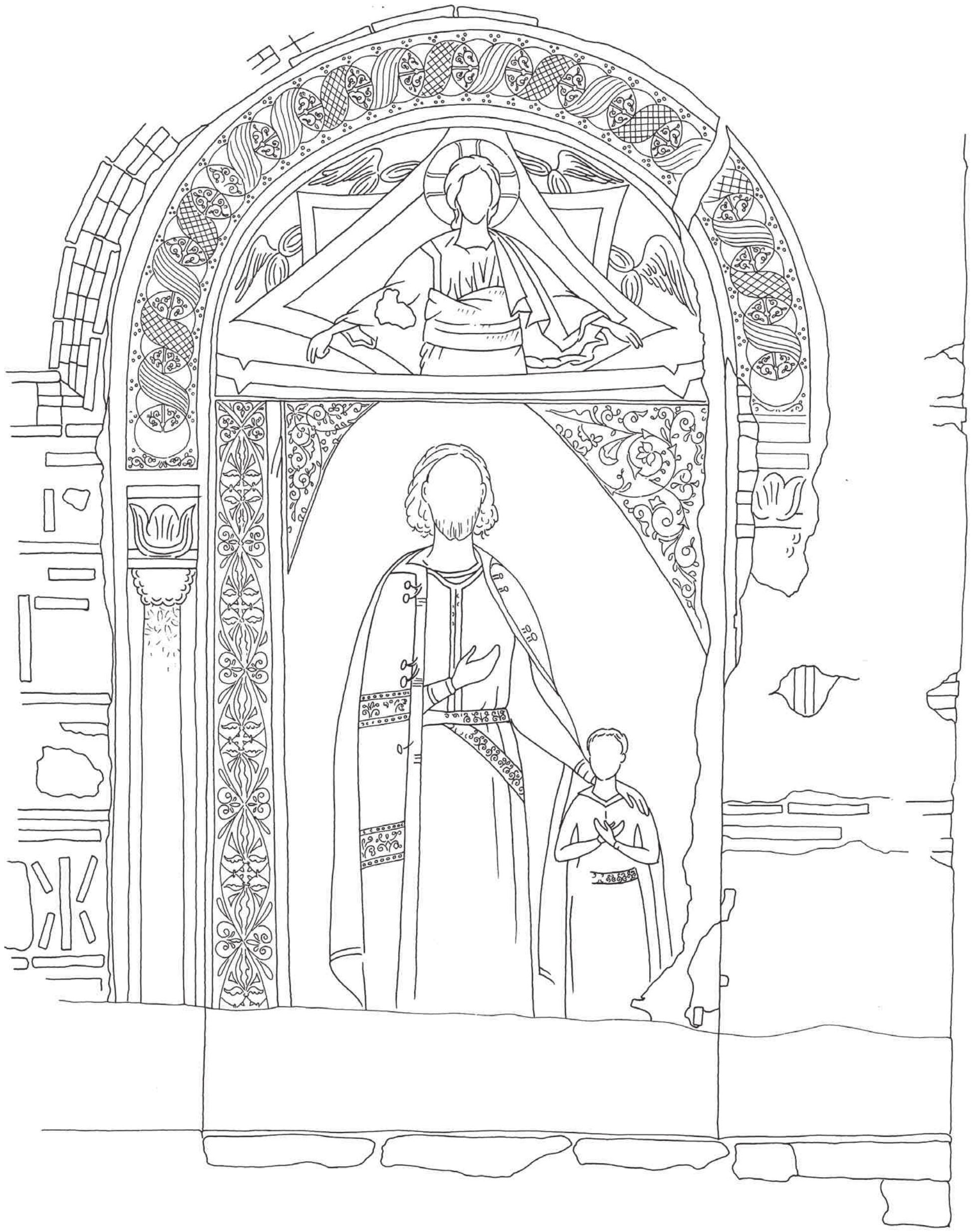

Fig. 3: La composition avec les portraits d'un noble inconnu et de son fils M[…]

lui est décorée d'un ornement axé sur un ruban roulé, richement décoré. Plus bas, sur les côtés, des colonnes à chapiteaux sont peintes, et dans l'espace rétracté, rétréci par un ornement vertical sur la gauche, est représentée la descendance d'une ancienne famille féodale, qui était certainement le commanditaire de la composition peinte.

Un homme d'âge moyen est vêtu d'un long caftan jaune avec des manches marron et une ceinture rouge avec des ornements caractéristiques du costume de la noblesse du XIVe siècle.[7] L'échancrure autour du cou montre qu'il portait sous le caftan une robe rouge foncé, et sur les épaules une pelisse olive foncé avec une doublure et un col de couleur plus claire. La face extérieure de la pelisse est décorée par deux rubans d'ornement brodé, en haut à la hauteur de la taille et en bas légèrement au-dessus du genou. Un détail particulièrement intéressant sur son habit est le col plié. Dans une série d'exemples conservés ultérieurement, ce type de col gagnait en hauteur pour se développer avec le temps en de larges feuilles qui, représentées schématiquement, reproduisent une découpe triangulaire. Il est à noter qu'il s'agit ici d'un exemple de premières pelisses avec ce type de col et une série de fermaux avec des cordons courts. Ce type de pelisse, qui avait initialement un col de petite hauteur, est devenu très populaire avec le temps.[8] Cependant, dans la seconde moitié du XVe siècle, un tel col est fréquemment rencontré sur d'autres parties du vêtement, en particulier sur le caftan. Dans cette situation, sans se pencher particulièrement sur l'origine de ce qui est généralement désigné comme oriental,[9] il convient de noter qu'une telle pelisse, dans des variantes similaires, avec une doublure en fourrure, était fréquemment portée dans d'autres pays chrétiens dans le nord, encore libres à l'époque.

La figure du garçon se distingue insuffisamment, en particulier dans sa partie inférieure. Près de sa figure existe une inscription très endommagée, jusqu'à maintenant non remarquée, annonçant que «*S'est endormi l'esclave du Dieu M....*». La dernière ligne indique que cela est arrivé «*au mois de sep(tembre ...)*». Comme la copie annexée le montre, l'année de la mort n'est pas visible (fig. 4).

Le garçon dont le nom commence par *M* ... porte le costume similaire à celui de son père, en quelque sorte plus simple, vert olive avec une ceinture ornée bleu foncé et par-dessus, semble-t-il, un manteau avec un col plié. Son attitude, cependant, avec les bras croisés sur sa poitrine, confirme qu'il n'était plus en vie. C'est pourquoi son père, en plaçant sa main protectrice sur son épaule, le recommande au Christ dans un geste de prière.

Sur la rétractée à l'ouest, à gauche de l'entrée, les membres féminins de la famille, l'épouse et la fille du noble inconnu sont représentés. Au-dessus d'eux, à la même

---

[7] De la nature et des types de caftans cf. *J. Kovačević*, Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena, Beograd 1953, 261 et passim.

[8] Cf. *G. Subotić*, Sveti Konstantin i Jelena u Ohridu, Belgrade 1971, passim; *idem*, Kosturska slikarska škola XV veka, Belgrade 1980, passim.

[9] *Kovačević*, Srednjovekovna nošnja, 263.

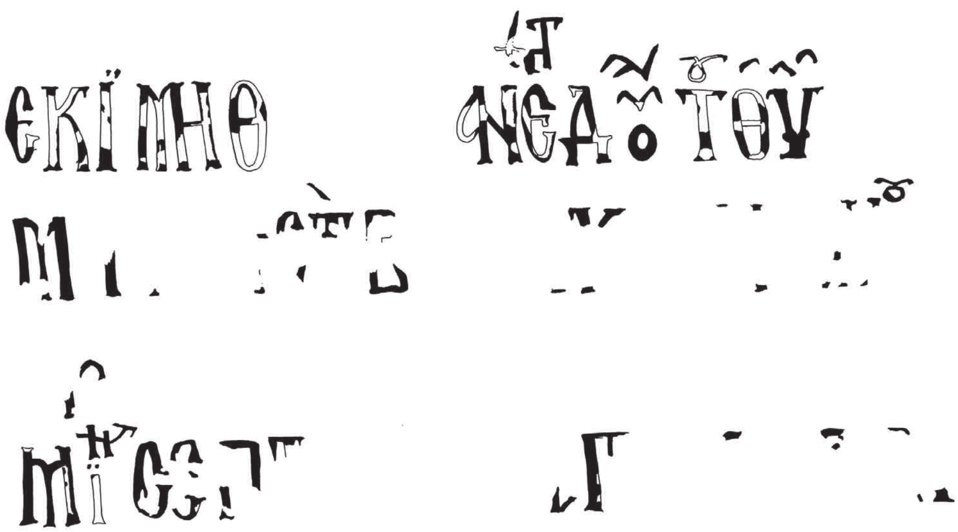

Fig. 4: L'inscription endommagée auprès du portrait de M […]

apparence, mais plus grand que dans la composition précédente, le Christ est représenté dans son buste, sur un fond qui est également « illuminé » par deux champs rectangulaires croisés (fig. 5). Ici aussi, le Sauveur bénit les figures en-dessous de lui. Les compositions sont peut-être un peu plus à l'abri des pluies qui venaient du lac du côté sud-est, et ainsi, les deux inscriptions du texte de leur prière ont été conservées, sans mention de la mort. En témoigne également l'attitude de la femme noble qui, contrairement à son mari, n'attire pas l'attention sur l'enfant, mais exprime directement la prière des deux mains. C'est pourquoi le Christ dans la partie supérieure de la scène est à juste titre désigné par l'épithète Miséricordieux (fig. 6 et 7). Les inscriptions indiquent que les deux personnages – mère et fille – portaient le même nom, Anna, qui n'était pas rare au Moyen Age: *·:·Μνήστϊτ(η) Κ(ύρι)ε τῆς δούλης Ἄν(ν)ης ~* et *·:·Μνήστϊτη Κ(ύρι)ε τῆ(ς) δοῦλ(ης) σου Ἄν(ν)ης τῆς θϋγατρὸς αὐτης · : –*

La figure de la petite fille s'est partiellement estompée et il n'est pas possible de distinguer son attitude, mais il semble que, comme sa mère, elle exprimait la prière de ses mains tendues vers le côté.

La femme noble porte une robe vert olive aux manches étroites, avec une ceinture en tissu de soie rouge nouée. Du vêtement du dessous ne sont visibles que les longues manches, rouges aussi, avec des bracelets. Sur sa tête, elle porte une couronne métallique similaire à celle d'une épouse de sébastocrator, comme l'on pouvait en rencontrer sur des portraits féminins du XIVe siècle. La couronne est recouverte d'un long foulard blanc avec une broderie transversale dans le tissu, qui tombe sur les épaules et continue à tomber librement dans le dos. Il n'est pas évident si la personne portait un manteau.

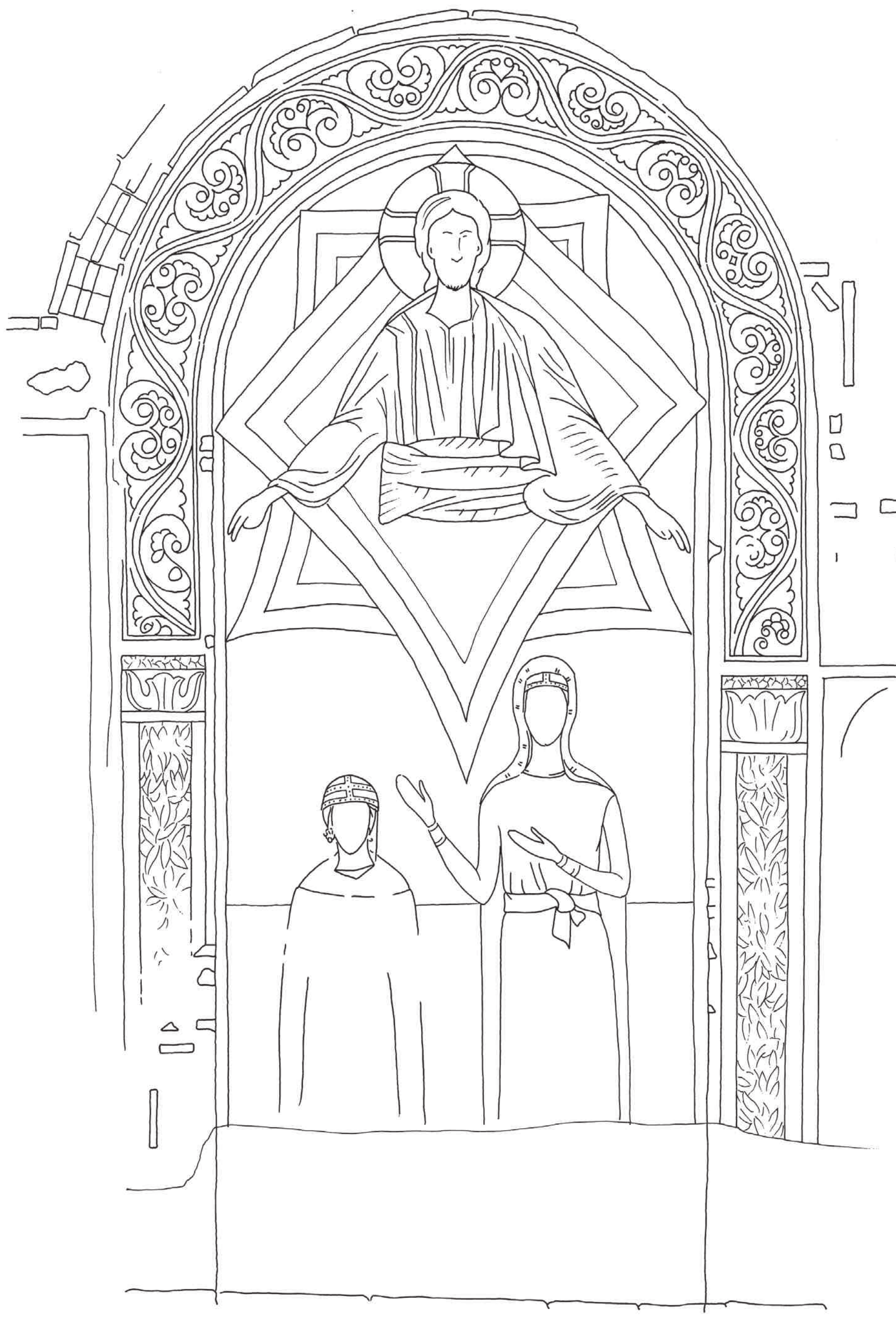

Fig. 5: La composition avec les portraits de la dame noble Anna et de sa fille Anna

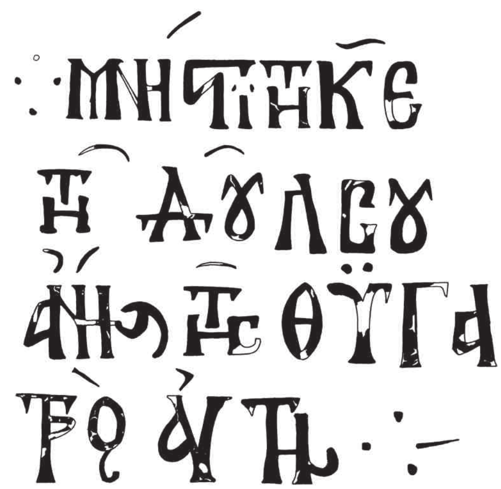

Fig. 6 et 7: Les inscriptions auprès des portraits de la dame noble Anna et de sa fille Anna

La jeune fille à côté d'elle, un peu plus âgée que son frère, est vêtue d'une robe rouge foncé dont les détails ne peuvent pas être nettement distingués. Elle porte sur la tête une couronne doublement décorée avec une bande transversale qui passait à travers de la calotte, et des boucles d'oreilles dont seulement la droite, semble-t-il, s'est conservée. Chez la petite Anna, il n'est pas possible de dire non plus si elle portait un manteau, car seulement de faibles traces peuvent être décelées.

Comme sur la composition représentant les membres masculins de la famille, cette image aussi est encadrée de colonnes de marbre à chapiteaux peintes, avec un ornement dans la partie frontale de la voûte.

Le motif direct pour peindre une image de famille est évident: elle a été peinte au moment où le plus jeune de ses membres, un garçon de huit ou dix ans – ici représenté différemment des autres, avec ses mains sur la poitrine – est décédé et était probablement inhumé ici. La famille qui, d'après le costume seigneurial, appartenait aux plus hauts cercles de l'ancienne société, a choisi de prendre comme ultime demeure de son plus jeune membre défunt l'une des plus anciennes églises consacrées à l'archistratège Michel, avec une réputation particulière dans la partie supérieure de la ville.

Toute porte à croire qu'un lien existait entre les changements sur le côté sud de l'édifice, qui se déroulaient selon l'ordre suivant: après l'ouverture de la porte latérale, une sorte d'entrée était constituée devant l'église, ouverte vers le lac, qui a été sans doute immédiatement recouverte d'un toit en bois, et les fresques ont été peintes sur la façade de l'église. Dans l'esprit de la tradition locales, les peintures murales à gauche et à droite de l'entrée représentent les premiers apôtres Pierre et Paul, et celles dans la lunette au-dessus, la Vierge et l'Enfant Jésus. Il est à supposer que cela est arrivé dans le même temps, par le mérite de la personne qui, confrontée à un événement tragique dans sa famille, a

décidé de représenter la composition dans son ensemble afficher en plein, avec l'image du fils décédé en prière devant le Christ, la miséricorde duquel est espérée.

La vie se poursuivait, la mort emportait d'autres membres des familles anciennes, probablement de la même paroisse ou de l'une des paroisses avoisinantes, qui ont continué à représenter leurs défunts de manière similaire. Ils n'avaient toutefois à leur disposition que la façade du narthex. Il semble que la première de cette série de représentations funéraires a été peinte comme une continuation directe des représentations de la mère et de la fille à la fin de la composition précédente (fig. 8). Le portrait

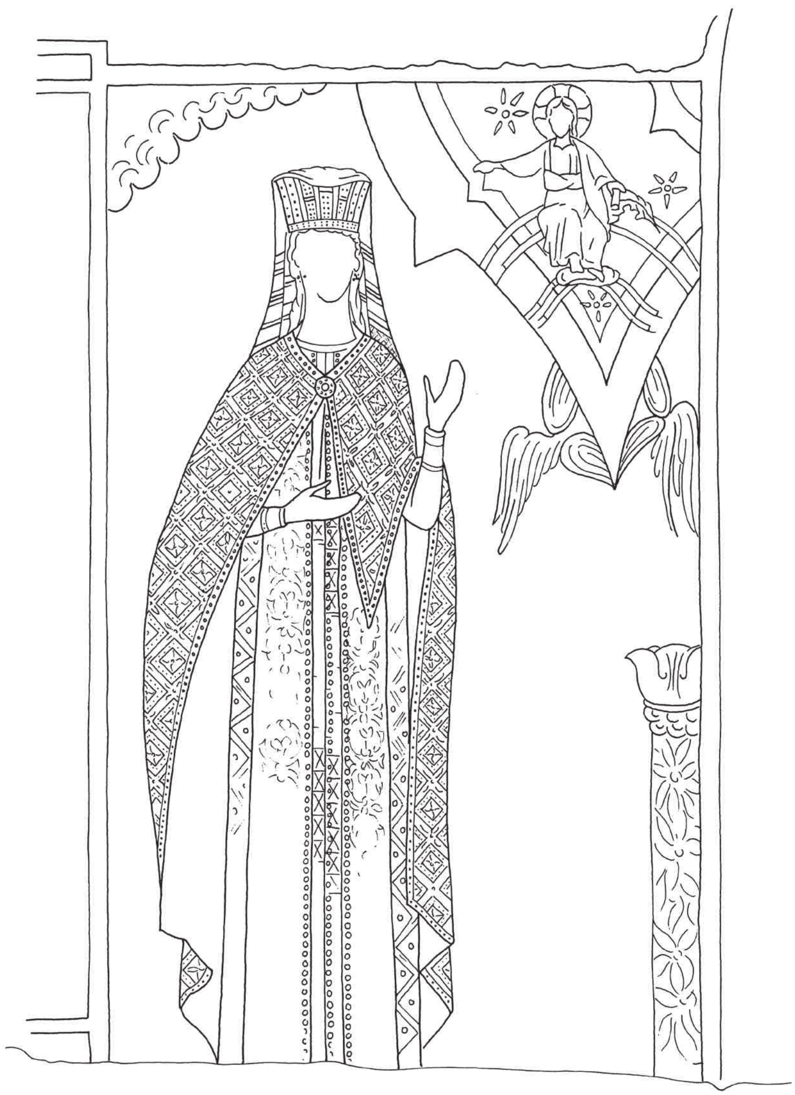

Fig. 8: Le portrait d'une dame noble inconnue

d'une dame noble inconnue dont le nom et la date de la mort ne sont pas conservés dans l'inscription – *'Εκοιμήθη η δούλη του θεου .... μηνι .... ετους ....* [10] – apporte l'un des plus splendides exemples de costume féminin du XVe siècle, toujours fermement attaché à la tradition du siècle précédent. Une longue robe rouge foncé, fermée sur le devant, comporte une riche ornementation, dont la couleur donnait l'impression d'une broderie dorée. La jeune femme noble porte un manteau qui devait être initialement bleu marine et qui représente un modèle intéressant de ce type. Des ornements carrés riches couvrent toute la surface visible du manteau, et des perles sont enfilées le long de sa bordure. Sur sa poitrine, un manteau est fixé au moyen d'une fibule. L'apparence de la personne défunte est complétée par une haute couronne ouverte (tympan), ornée de pierres précieuses et de perles, la couleur ocre montre ici aussi que l'objet était en or (fig. 9). La couronne est recouverte d'un foulard blanc, rayé de

Fig. 9: La tête d'une dame noble inconnue

[10] *Ὀρλάνδος*, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα, 102.

décorations de couleur ocre. La boucle d'oreille est de forme remarquable: ses grains légers, mobiles, reliées dans une rangée horizontale et accrochés à la boucle, palpitaient jadis au moindre mouvement. La femme noble est tournée vers le spectateur, les deux mains tendues vers le petit Christ Miséricordieux (ὁ Ἐλεήμων) sur l'arc-en-ciel, qui la bénit. Le segment lumineux avec des rayons, qui s'appuie sur l'un des séraphins, et dans la partie inférieure, en guise de contrepoids, une petite colonne à chapiteau feuillu est peinte, et dans le coin supérieur gauche un nuage, présumant peut-être les cieux que la défunte doit habiter.

À l'extrémité ouest de la façade est peinte, dans un premier temps isolée des autres une composition funéraire montre la figure d'une femme nommée Efrosyni, décédé le 11 novembre 1436 (fig. 10) – *Μνήσθϊτη · Κ(ύρι)ε · τ(ῆς) ψυχ(ῆς) · τ(ῆς) δούλη(ς) σοῦ Εὐφροσΐν(ης) ἐκ(ο)ϊμΐθη · ἐν μη(νὶ) νοευρίο· ῖᾶ'· ἔτ(ου)ς ,ϛϡ·με ·~*

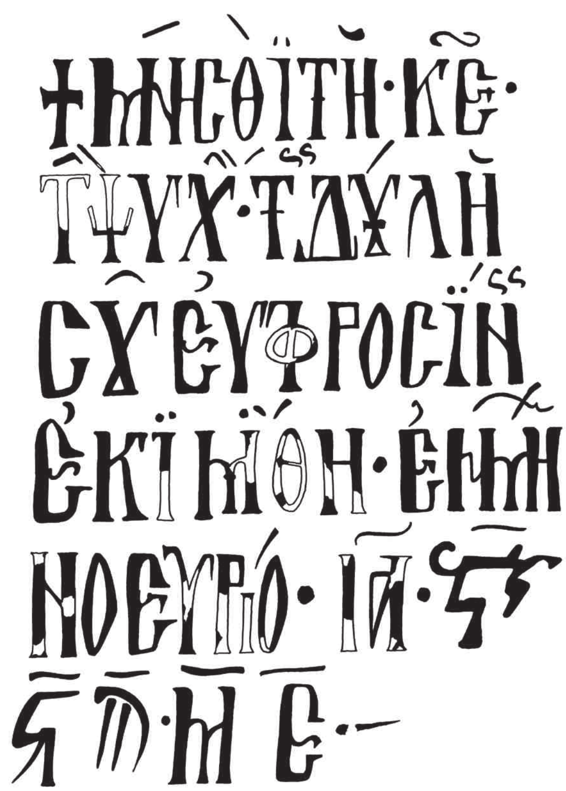

Fig.10: L'inscription auprès du portrait de la dame noble Efrosyni

Contrairement aux personnes précédentes, elle ne s'adresse pas au Christ, mais à la Vierge avec l'enfant, désignée de l'épithète Espoir (fig. 11). Ici aussi, le Christ enfant donne, avec sa mère, sa bénédiction à la défunte. Efrosyni porte une longue robe rouge foncé fermée sur le devant avec des cordons couleur ocre, cousus verticalement. Les manches au péribrachions s'élargissent subitement vers le bout, laissant entrevoir les longues manches appartenant à la robe du dessous richement brodée. La femme porte sur la tête un ruban ocre, et par-dessus, semble-t-il, un filet rouge foncé parsemé

Fig.11: La composition avec la dame noble Efrosyni devant la Vierge avec le Christ

de perles de nacre. Du haut, par les épaules, descend un foulard blanc avec des ornements dans le tissu. La Vierge est assise sur un trône avec, à l'arrière, un appui semi-circulaire décoré. Les coins supérieurs de la surface peinte sont fermés par de petits ornements.

Le plus jeune personnage sur la façade du narthex placé au milieu, entre les deux dernières compositions décrites (fig. 12), et il est désigné par une intéressante inscription datée du 24 juillet 1439 : *Ἐκοιμήθ(η) ὁ δοῦλο(ς) τοῦ θ(εο)ῦ Μανουὴλ,*

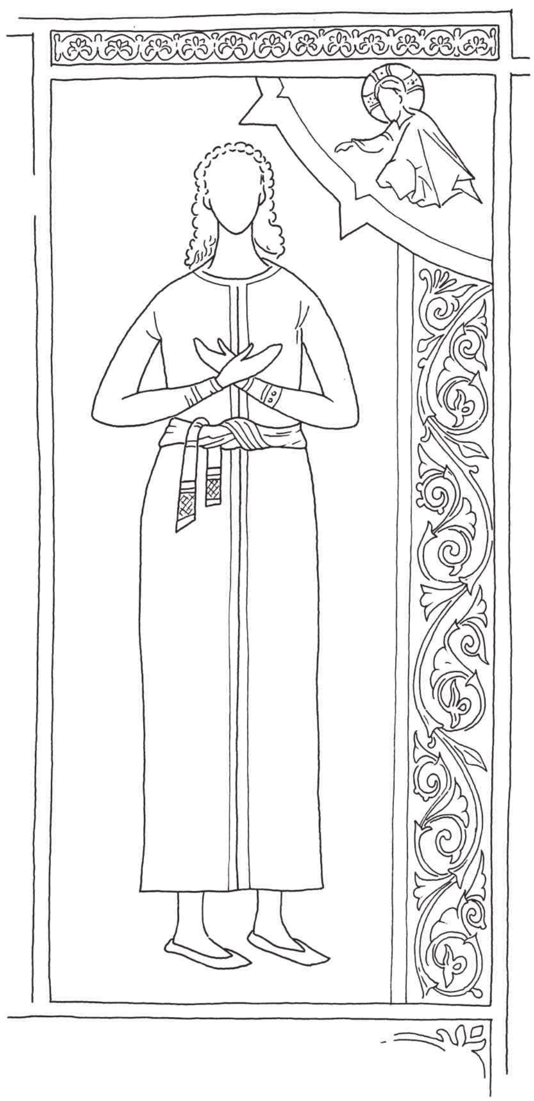

Fig.12: La composition avec le portrait du jeune Manuel

ὑ(ι)ὸς Μηχαὴλ τοῦ Μουστάκι τὸ ἐπινόμ(α), Λιστή(ς) μη(νὶ) ἰοὐλίω κδ′ ετου(ς) ͵ϛϡμζ · ἰνδ(ικτιῶνος) Ι :~ [11]

Le jeune homme tient ses mains croisées sur sa poitrine comme le garçon dans une composition de famille peinte sur le côté opposé du porche. Étant donné qu'il n'est pas représenté dans une attitude de déisis, le texte lui non plus ne commence pas par les mots de prière directement exprimée – *Seigneur, souviens-toi* ..., mais par la formule habituelle indiquant qu'il est mort.

Le costume simple rouge foncé du jeune Manuel ne se différencie pas fondamentalement d'un certain nombre d'exemples bien connus de caftan de noble du XIVe siècle avec une bordure ornée le long de la partie avant, où il se fermait, et un ourlet bordant le col circulaire. Comme l'épouse du noble inconnu, Anna, Manuel a lui aussi autour de la taille une ceinture bleu marine avec un nœud large, et avec un mouchoir glissé sous la ceinture. Aux pieds le jeune homme porte des chaussures légères; ses pieds, légèrement inclinés d'un côté, vers la petite figure du Christ, sont les seuls à perturber la frontalité stricte de son attitude. Sous l'image de Jésus descend un ornement fin qui rend égales les surfaces libres des deux côtés de la figure de Manuel, en évoquant chez l'observateur, par son apparence complète, l'aspect d'une miniature agrandie.

L'inscription à côté du portrait de cette personne est digne d'une attention particulière pour la connaissance de la société de Kastoria (fig. 13). Le père de Manuel était Michel Moustaki(s) au surnom étrange *Λιστής*, ce qui signifie, traduit littéralement, brigand. Cet éponyme inhabituel utilisé ici ne nous est pas clair, étant donné qu'il a été écrit avec le nom de son fils, où il ne pourrait pas avoir un sens péjoratif. Il reste inconnu si à l'époque, le mot pouvait avoir une signification changée, comme, par exemple, dans la langue serbe le mot *haïdouk*.

L'occasion perdue de découvrir ce que disait le texte au-dessus de l'entrée latérale de l'église nous prive de la possibilité de rechercher un lien entre les changements dans la façade sud, lorsque les compositions représentant la Vierge et les premiers apôtres Pierre et Paul ont été peintes, et les plus anciens portraits, à côté desquels les inscriptions avec leurs noms ont disparu. Si notre lecture des lettres endommagées au-dessus de l'entrée est correcte et qu'elles désignent les chiffres de l'année ͵ϛϡλζ (1428/9), une décennie se serait écoulée entre les premières informations sur les peintures murales sur la face extérieure de l'église jusqu'à la mort du jeune Manuel, le 24 juillet 1439. Cela témoigne d'un milieu étanche dans lequel était cultivée une telle pratique funéraire et picturale, et les compositions étaient l'œuvre d'artistes similaires, peut-être des membres d'un même atelier. Le savoir-faire et la subtilité du traitement, en particulier

[11] Encore une différence est constatée dans la lecture du nom de famille de Michel, *Moustaki(s),* étant donné que la lettre devant *a* est endommagée. Ma collègue Drakopoulou laisse aussi la possibilité de la lecture du nom *Muzaki*. La différence est substantielle étant donné que les membres de la famille connue Muzaki, les frères Stoïa et Théodore, sont mentionnés en 1383/4 comme les seigneurs de Kastoria et les donateurs de l'église de Saint Athanase – ibidem, 95–97.

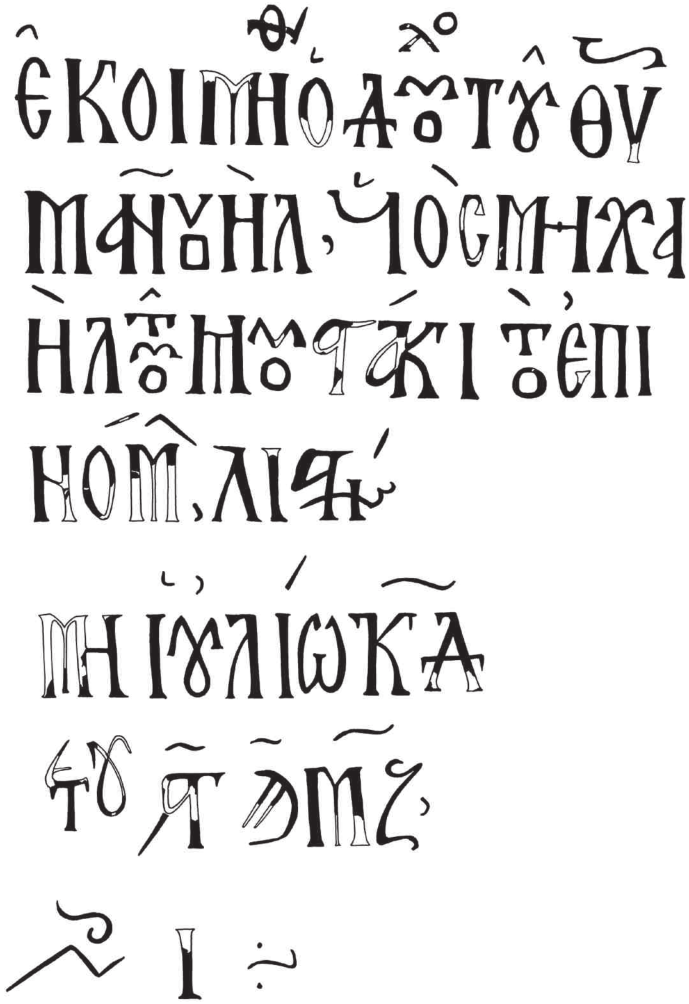

Fig.13: L’inscription auprès du portrait du jeune Manuel

des portraits de personnes décédées, des costumes et des ornements, indiquent que les fresques étaient le travail des artisans qui, à une époque où les commandes de grandes compositions étaient une exception, étaient principalement engagés dans la peinture d’icônes. C’est dans cette technique que la tradition a réussi à préserver ses meilleures valeurs.

(Traduction Nadeža Đurović)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Arh. Antonin, Iz Rumelii, Saint Pétersbourg 1866.

Kovačević J., Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena, Beograd 1953.

Sokoloski M., Kostur i kostursko vo sredinata na XV vek, Istorija 1–2 (Skopje 1966) 125.

Stransky A., Remarques sur la peinture du Moyen-Age en Bulgarie, en Grèce et en Albanie, Actes du IVe Congrès international des études byzantines, Sofia 1936, 46.

Subotić G., Portret nepoznate bugarske carice, Zograf 27 (1998–1999) 93–102.

Subotić G., Kosturska slikarska škola XV veka, Belgrade 1980.

Subotić G., Sveti Konstantin i Jelena u Ohridu, Belgrade 1971.

Ὀρλάνδος Ἀ., Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημεῖων τῆς Ἑλλάδος, Δʹ 1 (Athēnai 1938) 61–68 [Orlandos A., Ta byzantina mnēmeia tēs Kastorias, Archeion tōn byzantinōn mnēmeiōn tēs Ellados, IV 1 (Athēnai 1938) 61–68].

Τσαμίσης Π., Η Καστορία και τα μνημεία της, Athēnai 1949 [Tsamisēs P., Hē Kastoria kai ta mnēmeia tēs, Athēnai 1949].

Χριστίδης Γ., Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 6 (1922) 129–132 [Chrisidēs G., Hai ekklēsiai tēs Kastorias, Grēgorios ho Palamas 6 (1922) 129–132].

Гојко Субошић
(Српска академија наука и уметности, Београд)

ВОТИВНЕ ПРЕДСТАВЕ НА ЈУЖНОЈ ФАСАДИ ЦРКВЕ ТАКСИЈАРХА МИХАИЛА У КОСТУРУ*

Једна од најстаријих костурских светиња, у горњем делу вароши, славила је патрона архистратига Михаила као чувара који бди над њеним бедемима, а верници су се, знајући да ће на Страшном суду бити мерилац душа, његовој појави молитвама обраћали очекујући милост. Окружена поштовањем, црква начелника небеских сила је врло рано, већ у другој деценији X века, добила зидне слике, прве након завршетка распре о иконама, када су се у овим пределима појавили мајстори пристигли из Кападокије.

Свој значај црква је задржала и у каснијим вековима, што је потврдила фреска на западној фасади са ликовима двају арханђела и портретима младог цара Михаила II Асена и његове супруге Ане из кратког периода бугарске владе над градом 1255–1256. године. Столеће касније, 1359/60, унутрашњост наоса је добила нов сликани украс чији је натпис над улазом забележио власт Душановог полубрата Симеона (Синише). После неуспелог покушаја да преузме престо у земљи, Симеон се повукао и овде прогласио за цара, а затим удаљио у Тесалију. Храм Таксијарха у Костуру је при свему трајно остао везан за више припаднике друштва које је три деценије касније, као и у више других крајева Македоније, споразумно прихватило османску власт и без потреса наставило свој живот.

За боље разумевање украса на јужној фасади старе цркве, који је настајао у новим условима, од значаја је демографска слика града коју пружају турски

порески дефтери. Брижљиви попис становника у једном од докумената наводи само 22 особе муслиманске вероисповести, везане за управу у граду, и готово хиљаду хришћана којима је, поред осталог, највећим делом било поверено и чување тврђаве.

У таквим условима, хришћански део друштва је почетком XV века наставио да негује традицију и духовни живот у храмовима утопљеним у питому панораму вароши, полегле по падинама које су се спуштале ка језеру. У осенченим просторима богомоља, на површинама које су измицале погледима власти, уз старе фреске сликане су и нове. Често су то били појединачни прикази са молитвеним порукама, махом портрети преминулих особа које су ту биле и сахрањене. За историју домаће средине од значаја је да су у натписима крај њих бележени и датуми њихове смрти, у хронолошком низу који је означавао гашење старог друштва, чланова локалне властеле и угледних грађана.

Из првих деценија турске власти најзанимљивију целину представљају слике на јужној фасади Таксијарха Михаила. Њихов изглед и садржина који се овде представљају обрађени су приликом посета споменику раних шездесетих година прошлог столећа. Представе су, међутим, већ тада биле доста оштећене, а натписи на њима истрвени, због чега је документација и касније, у више махова, проверавана с намером да се објави у припремaној докторској дисертацији, одбрањеној 1974. године. У документацији која је тада приложена уз текст нарочито су драгоцени били цртежи колеге Драгомира Тодоровића. Поред приказа целине зидног украса који је прекрио фасаде цркве и нартекса, представљене су и појединачно све вотивне слике са брижљиво насликаним ликовима преминулих особа. Нажалост, ни након тога фреске са портретима историјских личности и натписима који су их пратили нису биле заштићене. Изложене ударима влажних ветрова са језера, оне су још више изгубиле на своме изгледу.

Текст са приказом целине и појединачних представа са цртежима и натписима доноси се овде у виду у којем је припремљен пре готово пола столећа, али је остао необјављен.

Фреске су у етапама сликане и временом прекриле читаву јужну фасаду (слика 1). Али, иако су настајале једна за другом, оне у идејном смислу и иконографски чине целину. За утврђивање њиховог настанка веома су, разуме се, важни натписи са годинама; њих, међутим, на свим представама нема. С друге стране, међусобни однос суседних слика поуздано се да утврдити пажљивијим загледањем спојева малтерних подлога од којих једна „наилази“ на другу. Самим тим, ипак, одређена представа није хронолошки тачније одређена. Разумевање целине и односа појединих делова у њој могуће је једино ширим разматрањем површина на јужној фасади. Оно открива да су најстарије фреске насликане су *на лицу саме цркве, а не и припрате.* Њиховом су настанку, међутим, претходиле промене на самом здању, наиме, на јужној страни првобитно није постојао улаз. По свему судећи, отворен је непосредно пре сликања првих фресака на фасади са ликом Богородице са Христом у лунети и фигурама апостола Петра и

Павла с једне и друге стране улаза (слика 2). На кречнобелом пољу изнад врата исписан је тада текст, досада незапажен и веома пострадао, чији остаци, несигурно прочитани, допуштају да су слова бројном вредношћу на крају означавала годину ͵ϛϡλζ, тј. 1428/9. Шире посматрано, натпис се вероватно односио *на целину украса на фасади, али само цркве* – не и нартекса – са ликовима крај улаза и вотивним представама на увученим, лучно завршеним површинама с једне и друге стране. Личности на њима су очевидно припадале једној породици, при чему су мушки и женски портрети раздвојени и смештени на посебна поља. Трем начињен између два светска рата, као и претходни који је свакако био од дрвета, у одређеној мери је допринео заштити фресака, али су влажни ветрови са језера спрали са њих горњи слој пигмента, а у знатној мери начели и саму малтерну основу на којој су били портрети и натписи крај њих.

Пострадао је при томе највише источни део фасаде са фигурама мушких чланова породице (слика 3). У натпису, крај дечака на чије раме отац заштитнички полаже руку, каже се да је „*уснио ... раб Божји /М ..... /,*“ а у последњем реду наводи *месец сеп̄т[ембар],* али не и година његове смрти (слика 4). Фигура оца, средовечног мушкарца, одевена је у дуги жути кафтан са кестењастим наруквицама и црвеним појасом са украсима, карактеристичним за племићку ношњу XIV века. На левој страни, на одговарајућој површини, ликове су добиле су супруга и кћи, обе по имену Ана, уз које су исписане молитве (слике 6 и 7), упућене Христу Милостивом изнад њих, који их обема рукама благосиља. Мајка има уску маслинастозелену хаљину без рукава, опасану црвеном свиленом тканином, силавом, везаним у чвор, а на глави метални венац сличан севастократорском, какав се сретао на женским портретима претходног столећа. Непосредан повод за сликање заједничке породичне представе је била смрт осмогодишњег или десетогодишњег дечака који је и приказан другачије од осталих, са рукама прекрштеним на грудима. Породица која је, види се по властеоском костиму, припадала највишим круговима старог друштва, изабрала је за покој и помен своме преминулом најмлађем члану храм посвећен архистратигу Михаилу, један од најстаријих и са посебним угледом у горњем делу града.

По свему судећи, промене на јужној страни биле су међусобно повезане и текле следећим редом: након отварања бочног улаза, испред храма је образовано својеврсно предворје, отворено према језеру. На фасади цркве су у духу локалне традиције, лево и десно од улаза, насликани првоапостоли Петар и Павле, а у лунети над њим Богородица са малим Христом. Може се претпоставити да се то догодило у исто време када су се супружници, затечени трагичним догађајем, одлучили да породицу прикажу у целости, заједно са ликом умрлог сина, у молитви пред Христом од којег се очекивала милост.

Живот је следећих година однео и друге чланове костурског друштва који су ту сахрањивани и представљани на сличан начин. Прва је место добила особа чије се име са датумом смрти у истрвеном натпису није могло прочитати, али портрет доноси један од најраскошнијих примера женског костима, још увек

чврсто везаног за традицију претходног столећа (слика 8). Дуга загаситоцрвена хаљина, затворена на предњој страни, имала је богате орнаменте чија је боја дочаравала утисак златног веза, а преко ње широк плашт, спреда причвршћен фибулом, чију су целу видљиву површину прекривали четвртасти украси, а ниске бисерних зрна опточавале ивице. Изглед преминуле особе употпуњавала је висока отворена круна (тимпанон), накићена драгим камењем и зрнима бисера, при чему је окерна боја и овде упућивала да је начињена од злата. Преко круне се спуштала бела марама са окерним пругастим украсима, а минђуша, изузетног облика, имала лака, међусобно повезана зрна која су треперила при најмањем покрету (слика 9).

Властелинка је обе руке пружила према малом Христу на дуги, који је благосиља. На слици је реткост била насликани облак, можда наговештај неба на којем душа покојнице треба да обитава.

На западном крају фасаде је место добила надгробна представа Ефросине, преминуле 11. новембра 1436. године (слике 10 и 11). Она се молитвом обраћа Богородици са епитетом Нада, која седи на престолу са украшеним полукружним наслоном и малим Христом у крилу. Обоје испруженим рукама покојници упућују благослов.

Ефросина је одевена у дугу, спреда затворену, тамноцрвену хаљину са вертикалним окерним нашивцима и отворима из којих се помаљају рукави богато украшене доње хаљине. На глави она носи окерну траку, а изнад ње, изгледа, мрежу тамноцрвене боје посуту бисерним зрнима и белу мараму која се спушта преко рамена.

Десно од композиције са Ефросином која је у прво време била одвојена од других, на нешто ужој, преосталој површини смештена је најмлађа слика на фасади. Из занимљивог натписа се види да је 24. јула 1439. преминуо млади Манојло, приказан, попут дечака у породичној композицији на супротној страни фасаде, прекрштених руку на грудима (слика 12). Његов једноставни тамноцрвени костим у основи се не разликује од низа познатих примера племићких кафтана XIV века са украшеним порубом дуж предње стране и уским опшивом уз кружни оковратник. Око струка младић, као и жена непознатог властелина, Ана, има тамноплав силав, превезан у широк чвор, са заденутом марамицом, а на ногама лаку обућу. Његова стопала при томе, искошена устрану, према малом Христовом лику, једина разбијају строгу фронталност става. Испод Исуса, као и на другим странама, танан орнамент изједначује слободне површине с једне и друге стране Манојлове фигуре, евоцирајући карактер увећане минијатуре. Пажње је, с друге стране, вредно да се отац младог Манојла звао Михаило Мустаки(с) са чудним надимком *Λιστής*, који би у преводу гласио *Разбојник* или *Хајдук* (слика 13). Појава необичног епонима овде није јасна, с обзиром да он крај синовљевог имена не би могао да има погрдан смисао. Да ли је он у то време могао да има и неко померено значење, као, на пример, у нашем језику реч *хајдук*, није познато. Уз то, читање презимена Мустакис, с обзиром на оштећење

испред слова *а*, у појединим преписима је доведено у питање и истакнута могућност да је стајало слово *з*, тј. да је презиме било Музаки. Разлика је значајна, с обзиром да је у претходном столећу у животу Костура била присутна породица Музаки, па се њени угледни чланови, браћа Стоја и Теодор, 1383/4. спомињу као господари града и ктитори цркве Светог Атанасија

Портрети на вотивним представама цркве Таксијарха Михаила јасно говоре да је светиња била везана за више слојеве костурског друштва који су свој престиж овековечили богатим изгледом и сјајном ликовном обрадом преминулих особа. Изгубљена прилика да се сазна шта је казивао текст над бочним улазом у цркву ускраћује могућност да се потражи веза између ликова Богородице и првоапостола Петра и Павла, и најстарије целине са портретима породице племенитог рода на јужној фасади цркве. Ако је тачно наше читање оштећених слова у натпису над улазом, чије су бројне вредности означавале годину ,ϛϡλζ (1428/9), до сликања последње вотивне представе на спољном лицу храма, са датумом смрти младог Манојла 24. јула 1439, протекла је једна деценија. То говори о затвореној целини у којој је негована одређена фунерарна и ликовна пракса, а представе биле дело сродних уметника, можда чак чланова једне радионице. Вештина и тананост обраде, посебно портрета преминулих личности, костима и украса, говоре да су слике било дело мајстора који су се, у време када су поруџбине великих целина биле изузетак, бавили углавном иконописом, у чему је традиција успевала да очува своје најбоље вредности.

** Текст који се овде објављује чинио је део докторске дисертације, одбрањене 1974, али због ограничених могућности, није добио место у њеном издању 1980. године. Прикупљена грађа и сјајни цртежи мога пријатеља Драгомира Тодоровића сведоче о стању фресака и натписа на њима шездесетих година прошлог столећа. У међувремену, њима је пажњу поклонила колегиница Евгенија Дракопулу у свом широком, веома вредном прегледу епиграфских споменика костурског сликарства од XII до XVI века. Уз њено значајно дело, нешто другачије по приступу, ове странице, верујемо, доприносе познавању целине вотивних представа које су на својеврстан начин сведочиле о животу костурске средине у првој половини XV века.*

Zbornik radova Vizantološkog instituta

(ZRVI)

Obligatory guidelines for submitting an article

1. Articles should be submitted both on paper and in electronic form as a MICROSOFT WORD document (MSOffice 97, 2000, XP, 2007, 2010). Font: Times New Roman, 12 points (for tables as well). Line spacing: 1,5. Illustrations: photos or drawings 12.8 × 19 cm – drawing min. 600 dpi or ppi (= pixels/inch), photo min. 300 dpi.

2. Every article should contain at the beginning an abstract in English, an abstract **more** in the language of the main text, if it would not be written in English (common languages in Byzantine Studies are accepted) and approximately 5 keywords for each abstract in corresponding languages, and a summary at the end of the text. The summary will be translated into Serbian by the editorial board.

3. At the end of an article should be added a List of references, comprising two parts (Primary sources, Secondary works), in alphabetical order, containing **full** titles and pages.

   Primary sources: author and title of the work, editor (italics), place and year of publication.

   Example:

   Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 22), Berlin – New York 1983.

   Secondary works:

   a) Books and monographs: author (italics), title, place and year of publication.

   Example:

   Mavromatis L., La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin, Thessalonique 1978.

   b) Articles in journals: author (italics), title, journal (full title), volume, year of publication, pages.

   Example:

   Radić R., Vizantijski vojskovođa Aleksije Filantropin, Zbornik radova Vizantološkog instituta 37 (1998) 97–109.

   c) Collective and periodical publications: author (italics), title, editor (italics), publication title, place and year of publication, pages.

Example:

Troianos Sp. N., Zauberei und Giftmischerei in mittelbyzantinischer Zeit, edd. *G. Prinzing – D. Simon,* Fest und Alltag in Byzanz, München 1990, 37–51 (**Note**: Preposition **in:** is not to be used).

Note: Titles in Cyrillic should be transliterated to Latin using one of current modes (if the article is not in Cyrillic). Old Russian and Bulgarian titles are transliterated according to the current orthography (if the article is in Cyrilic).

For publications in Greek only the monotonic system should be used, except in source quotations, in which cases the font in use should be included as an attachment. Names of the Greek authors and publication cities should be transliterated to Latin.

All the Greek and Cyrillic titles must be followed by a Latin transliteration, using one of the current modes (for Serbian, the Serbian Latin alphabet).

Example:

Mavrommatis L., Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333–1378), Σύμμεικτα 14 (2001) 257–272 [*Mavrommatis L.*, Hē pronoia tou Monomachou kai hē diamachē gia ton Chantaka (1333–1378), Symmeikta 14 (2001) 257–272].

Живојиновић М., Документи о аделфатима за келију Светог Саве у Кареји, Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 385–396. [*Živojinović M.*, Dokumenti o adelfatima za keliju Svetog Save u Kareji, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24/25 (1986) 385–396].

4. Quotations in footnotes:

a) References to titles listed in the List of references should be cited in the footnotes in their short form (for Primary sources, a recognizable abbreviation; for Secondary works, author's name and shortened title), followed by cited pages (for sources also chapters, lines).

Examples:

Primary sources:

Critobuli Historiae, 154 (or 118.10–12; **Note**: lines are separated from pages or chapters by a dot, with no space)

Secondary works:

a) *Mavromatis*, Fondation de l'Empire serbe, 33–38.

b) *Radić*, Aleksije Filantropin, 102.

c) *Troianos*, Zauberei und Giftmischerei, 42 sq.

b) Conventional abbreviations in footnotes: *idem/eadem*, ibid., loc. cit., cf., n. (for note), sq., f., ff.

c) **No use of the abridged forms p. or pp.**

Зборник радова Византолошког института

(ЗРВИ)

Обавезујуће упутство за припремање рукописа

1. Рукописи у компјутерском слогу предају се на папиру и у електронској форми (Windows / MSOffice 97, 2000, XP, 2007, 2010); фонт Times New Roman 12 (у табелама такође), размак 1,5. Основно писмо је ћирилица (латиница за хрватски). Илустрације: фото или цртеж величине 12.8 × 19 cm – цртеж минимум 600 dpi или ppi (= pixels/inch), фото минимум 300 dpi.
2. Рад на почетку садржи апстракте на основном и на енглеском језику и око 5 кључних речи по апстракту, као и резиме на страном језику (на српском, ако је рад на страном језику). Радови на енглеском имају само енглески апстракт.
3. На крају рада налази се Листа референци, која се састоји из два дела (Извори, Литература), по абецедном и алфабетском реду аутора, са **пуним** насловима, називима часописа и бројем страна.

   Извори: писац и наслов изворног дела, име издавача (курзив), место и година издања.

   Пример:

   Есфигменска повеља деспота Ђурђа, изд. *П. Ивић – В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић,* Београд – Смедерево 1989.

   Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 22), Berlin – New York 1983.

   Литература:

   а) посебне књиге: аутор (курзив), наслов, место и година издања.

   Пример:

   Пириватрић С., Самуилова држава – обим и карактер, Београд 1998.

   б) чланци у часописима: аутор (курзив), наслов рада, пун назив часописа, број свеске, година (изузетно и место) издања, пун опсег страница.

   Пример:

   Ostrogorsky G., Observations on the Aristocracy in Byzantium, Dumbarton Oaks Papers 25 (1971) 1–32.

   в) колективне и периодичне публикације: аутор (курзив), наслов рада, уредник (курзив), наслов публикације, место и година издања, пун опсег страница.

Пример:

Ферјанчић Б., Хиландар и Византија, изд. *Г. Суботић*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 49–62 (**Напомена**: Предлози **у:** односно **in:** се не наводе).

Напомена: Стари руски и бугарски наслови транскрибују се према данашњем правопису. У радовима на страним језицима и латиницом сви ћирилички наслови транскрибују се у латиницу неким од стандардних начина.

За грчке наслове искључиво се употребљава монотонска ортографија, изузев приликом навођења изворних текстова, уз које се прилаже и коришћени фонт у електронском облику. Имена грчких аутора и места објављивања треба да буду транскрибована у латиницу.

Све грчке и ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију. Пример:

Живојиновић М., Документи о аделфатима за келију Светог Саве у Кареји, Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 385–396. [*Živojinović M*., Dokumenti o adelfatima za keliju Svetog Save u Kareji, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24/25 (1986) 385–396].

Mavrommatis L., Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333–1378), Σύμμεικτα 14 (2001) 257–272 [*Mavrommatis L*., Hē pronoia tou Monomachou kai hē diamachē gia ton Chantaka (1333–1378), Symmeikta 14 (2001) 257–272].

4. Цитирање у напоменама:

а) Наслови наведени у Листи референци цитирају се у напоменама у скраћеном облику (за изворе, препознатљива скраћеница; за литературу, презиме аутора и скраћени наслов), праћени страницама које се цитирају (код извора такође поглављима и редовима)

Примери:

Извори:

Critobuli Historiae, 154 (или 118.10–12; **Напомена:** Број реда или стиха одваја се од броја странице или поглавља тачком)

Литература:

а) *Пириватрић*, Самуилова држава, 137.

б) *Ostrogorsky*, Observations, 5–7.

в) *Ферјанчић*, Хиландар и Византија, 53 сл.

б) Коришћене скраћенице (опција према језику и писму цитираног рада): *исти/иста, isti/ista, idem/eadem*; исто, isto, ibid; нав. место, nav. mesto, loc. cit; сл., sl., sq. (иза броја стране); уп., up., cf.; нап., n.

в) **Не употребљавају се скраћенице стр., односно p. и pp.**

Зборник радова Византолошког института
51 (2014)

Издаје
Византолошки институт САНУ
Београд, Кнез Михаилова 35
inst.byz@vi.sanu.ac.rs
www.byzinst-sasa.rs
faks: +381 11 32 88 441
tel.: +381 11 26 37 095

Лекӣура
мр Александра Антић

Корекӣура
Ратка Павловић, Мира Зебић

Комӣјуӣерска обрада илусӣрација за шӣамӣу
Бранислав Фотић

Корице
Драгомир Тодоровић

Класификаӣор
Славица Мереник

Комӣјуӣерска ӣриӣрема за шӣамӣу
Бранислав Фотић, Тијана Динић

Шӣамӣа
„PUBLISH",
Београд, Господар Јованова 63

Тираж
300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93

ЗБОРНИК радова Византолошког института САНУ = Zbornik radova
de l'Institute d'Études Byzantines. – Књ. 1 (1952)–. – Београд :
Византолошки
институт САНУ, 1952–. – 24 cm

Годишње

ISSN 0584–9888 = Зборник радова Византолошког института
COBISS.SR–ID 28356615